Издавач
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
http://www.ff.ues.rs.ba

За издавача
Др Владан Бартула

Редакција
Др Горјана Вујовић, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Вук Вучетић, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Мариана Лукић Тановић, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Младен Папаз, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Сања Савић Милосављевић, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Јелена Радовић, Универзитет у Источном Сарајеву

Главни и одговорни уредник
Др Огњен Куртеш

Секретар
Сњежана Лозо

Контакт подаци Уредништва
Адреса: Алексе Шантића 1, 71420 Пале
Мејл: info@ff.ues.rs.ba
Број телефона: 057 225191

Лектура и коректура
Др Биљана Мишић
Елизабет Хјуз Јовановић
Др Огњен Куртеш

Припрема за штампу
Оља Анђелић

Штампа
„KOPIKOMERC" S. P., Источно Сарајево

Тираж
200

ISBN 978-99976-45-31-9
COBISS.RS-ID 142590209

УНИВЕРЗИТЕТ У
ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

НАУКА И СТВАРНОСТ

Зборник радова са научног скупа
(Пале, 18. мај 2024)

Књига 18

Пале, 2025

Садржај

АПСОЛУТИЗАЦИЈА ТЕХНОЛОГИЈЕ
И ИДЕЈА СВИЈЕТА БЕЗ ФИЛОЗОФИЈЕ
(ПОВОДОМ 300 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ИМАНУЕЛА КАНТА)
TECHNOLOGICAL ABSOLUTISM
AND THE IDEA OF A WORLD WITHOUT PHILOSOPHY
(300TH ANNIVERSARY OF IMMANUEL KANT'S BIRTH) 11

Vladimir Drekalović, Mara Šćepanović
Matematičke strukture i fizički svijet – veze, odnosi
i matematičko objašnjenje empirijskog svijeta 13
Mathematical Structures and the Physical World –
Connections, Relationships and the Mathematical Explanation
of the Empirical World – *Summary* 22

Лука М. Кешељевић
Феномен егоцентризма
и појам сумње у Декартовој филозофији 23
The Phenomenon of Egocentrism
and the Concept of Doubt in Descartes' Philosophy – *Summary* 42

НОВИ ТРЕНДОВИ У ВАСПИТАЊУ, ОБРАЗОВАЊУ И НАСТАВИ
NEW TRENDS IN UPBRINGING, EDUCATION, AND TEACHING 43

Бранка С. Ковачевић, Весна З. Цвјетиновић
Савремени трендови у дидактичко-методичком
усавршавању наставника 45
Modern Trends in the Didactic-Methodical Training
of Teachers – *Summary* 59

ПОЛИТИЗАЦИЈА ИСТОРИЈСКИХ ЛИЧНОСТИ, ДОГАЂАЈА И
ПРОЦЕСА: ИСТОРИОГРАФИЈА КРОЗ ПРИЗМУ
САВРЕМЕНИХ ПОЛИТИКА
POLITICISATION OF HISTORICAL FIGURES, EVENTS,
AND PROCESSES: HISTORIOGRAPHY
THROUGH THE PRISM OF CONTEMPORARY POLITICS 61

Радивој Ђ. Радић
Вино као лек или састојак лека у византијском и српском
медицинском зборнику (Прилог проблему) 63
Wine as a Medicine or Medicinal Ingredient in the Byzantine and
Serbian Medicinal Collections (Contribution to the Issue) – *Summary* 75

Владан Виријевић
Одјек смрти Алексе Шантића 2. Фебруара 1924. године у оновременој југословенској јавности 77
The Echo of the Death of Aleksa Šantić on the 2nd of February 1924 in the Yugoslav Community of that Time – *Summary* 87

Наталија Н. Тодоровић, Јован Б. Цонић
Утицај Вука Караџића на развој устаничке Србије 89
The Influence of Vuk Karadžić on the Development of the Serbian uprising – *Summary* 102

Димитрије К. Трифковић
Рецепција оријенталних култова у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске власти 103
The Reception of Oriental Cults in Bosnia and Herzegovina During Austro-Hungarian Rule – *Summary* 122

Нада М. Трифковић
Попис џизије кадилука Сарајево из 1691. године 125
The Jizya Census in Sarajevo from 1691 – *Summary* 139

САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ДРАМСКИМ УМЈЕТНОСТИМА
ЈЕДАН ВИЈЕК МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРАМЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
MODERN TENDENCIES IN DRAMATIC ARTS
A CENTURY OF MODERN SERBIAN DRAMA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 141

Сања М. Савић Милосављевић
Комбиновање филмских врста као естетски захват и као технолошко рјешење 143
Combining Different Film Forms in Order to Find Aesthetic and Production Solutions – *Summary* 155

Драгана С. Лисић
Госпођица на сцени: Компаративна анализа представа Народног позоришта Републике Српске и Југословенског драмског позоришта, с освртима на истоимени Андрићев роман 157
The Woman from Sarajevo on the Stage: Comparative Analysis of the Performances of the National Theater of the Republic of Srpska and the Yugoslav Drama Theater, with References to Andrić's Novel of the Same Name – *Summary* 177

РЕЦЕПЦИЈА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
У НАЦИОНАЛНОМ И ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ
КЊИЖЕВНОСТ И САВРЕМЕНА СТВАРНОСТ
RECEPTION OF CONTEMPORARY SERBIAN LITERATURE IN
NATIONAL AND EUROPEAN CONTEXT
LITERATURE AND CONTEMPORARY REALITY 179

Снежана М. Вукадиновић
Мит о Орфеју у делу
Оп̄чинитељ Орфеј Ги Жимена 181
The Myth of Orpheus in the Work
The Enchanter Orpheus by Guy Jimenes – *Summary* 191

Veronika M. Vasilić
Grčka političkа komedija i današnji kontekst:
satira kao politički diskurs 193
Greek Political Comedy and Its Current Context:
Satire as Political Discourse – *Summary* 211

Весна Б. Мићић
Бекет и Попа (укрштање у апсурду) 213
Beckett and Popa (Crossing in the Absurd) – *Summary* 230

Александар В. Петровић
Родни град и ратна траума у романима
Саше Станишића и Драгана Тепавчевића 233
Hometown and War Trauma in the Novels
of Saša Stanišić and Dragan Tepavčević – *Summary* 244

Анђела М. Вуковић
Жанровска разноврсност
у *Дневнику једноī умирања* Гордане Опалић 247
A Variety of Genres in *A Diary of Dying* by Gordana Opalić – *Summary* 259

Драгана Р. Крстић
Функција легенди у роману *На Дрини ћуп̄рија*
The Function of Legends in the Novel 261
The Bridge on the Drina – *Summary* 271

КЊИГА, ПЕРИОДИКА И КУЛТУРА КРОЗ ИСТОРИЈУ
САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У БИБЛИОТЕКАРСТВУ
BOOKS, PERIODICALS, AND CULTURE THROUGHOUT HISTORY
CONTEMPORARY TRENDS IN LIBRARIANSHIP 273

Жељко У. Вучковић, Гордана М. Рудић
Епистемолошке претпоставке савременог библиотекарства 275
Epistemological Assumptions of Contemporary Librarianship – *Summary* 288

Данка М. Ивошевић, Карла К. Селихар
Завичајне дигиталне библиотеке
као репрезенти културне баштине у Србији 291
Local Digital Libraries as Representatives
of Cultural Heritage in Serbia – *Summary* 308

Радославка Р. Сударушић
Уџбеник *Историја српскоīа народа* Стеве Калуђерчића
У контексту науке о књизи 309
The Textbook 'History of the Serbian People' by Stevo Kaluđerčić
in the Context of Book Science – *Summary* 329

САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА У ПСИХОЛОГИЈИ
CONTEMPORARY RESEARCH IN PSYCHOLOGY 331

Gorjana D. Vujović
(Dis)funkcionalnost straha od kriminaliteta:
pregled relevantne literature 333
The Rationality and Irrationality of Fear of Crime:
A Review of the Relevant Literature – *Summary* 345

Ирена З. Станић
Релације индикатора менталног здравља студената
са процјеном потребе за студентским психолошким
савјетовалиштем 347
Relationships Between Indicators of Student Mental Health
and the Assessment of the Need for Student
Psychological Counseling – *Summary* 362

Наташа Костић, Маја Вејин
Валидација скале за испитивање конфликта
између посла и породице на узорку наставника 363
Validation of the Work-Family Conflict Scale
on a Sample of Teachers – *Summary* 381

Сњежана З. Станар
Провјера психометријских карактеристика скале мотивације
за посао на узорку наставника 383
Verification of The Psychometric Characteristics
of the Work Motivation Scale on a Teacher Sample – *Summary* 401

КУЛТУРНИ РАЗВОЈ И ДРУШТВЕНЕ ПРЕПРЕКЕ
НАСИЉЕ – ОБЛИЦИ И ПРЕВЕНТИВНО ДЈЕЛОВАЊЕ
CULTURAL DEVELOPMENT AND SOCIAL OBSTACLES
VIOLENCE – FORMS AND PREVENTIVE ACTION 403

Саша А. Шољевић
Тезе за теолошку социологију културе
Милана Радуловића 405
Theses for the Theological Sociology of Culture
by Milan Radulović – *Summary* 418

Бојан Ј. Ћорлука
Културна политика и културни ресурси у градовима
Сарајево и Источно Сарајево 421
Cultural Policy and Cultural Resources
in the Cities of Sarajevo and East Sarajevo – *Summary* 447

Maja R. Kuljić
Kulturni identitet i postmoderna 449
Cultural Identity and the Postmodern Period – *Summary* 463

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ 465

АПСОЛУТИЗАЦИЈА ТЕХНОЛОГИЈЕ
И ИДЕЈА СВИЈЕТА БЕЗ ФИЛОЗОФИЈЕ
(ПОВОДОМ 300 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ИМАНУЕЛА КАНТА)

TECHNOLOGICAL ABSOLUTISM
AND THE IDEA OF A WORLD WITHOUT PHILOSOPHY
(300TH ANNIVERSARY OF IMMANUEL KANT'S BIRTH)

Vladimir Drekalović*
Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet

Mara Šćepanović*
Univerzitet Crne Gore
Prirodno-matematički fakultet

Naučna kritika

MATEMATIČKE STRUKTURE I FIZIČKI SVIJET – VEZE, ODNOSI I MATEMATIČKO OBJAŠNJENJE EMPIRIJSKOG SVIJETA[1]

Mari Leng (Mary Leng), profesorica Univerziteta u Jorku, britanski filozof matematike, prije nekoliko godina je objavila članak *Models*, *structures*, *and the explanatory role of mathematics in empirical science*, u kojem je pokušala obrazložiti više tvrdnji koje se odnose na relaciju između struktura matematičkog i fizičkog svijeta. Grubo govoreći, ona smatra da fizičke pojave/strukture možemo posmatrati kao slučajeve instantizacije matematičkih struktura. Saglasno njenom mišljenju, ovakvo stanovište ne može imati nikakve pozitivne posljedice za matematički platonizam. Pokušaćemo ukazati na neke moguće slabosti njenih pozicija. Prije svega, problematizovaćemo ideju *strukture* fizičkog svijeta i prirodu odnosa takve strukture prema matematičkim strukturama.

Ključne riječi: struktura, filozofija matematike, fizički svijet, objašnjenje

* drekalovicv@gmail.com

* mara.scepanovic@gmail.com

[1] Rad je nastao kao rezultat rada na projektu *Nauka i njeni filozofski aspekti u savremenom balkanskom prostoru – ideja naučne integracije*, koji finansira Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore.

UVOD

Pojam *objašnjivačke* uloge matematike u empirijskim naukama u oblasti filozofije matematike zauzeo je značajno mjesto u posljednjih dvadesetak godina. Ovo je novina u odnosu na opštu i dobro poznatu ulogu matematike u empirijskim naukama. Kako je iz istorije nauke poznato, matematika je kroz čitavu istoriju zauzimala značajno mjesto u empirijskim naukama. Ona je imala različite vrste primjena u mnogim empirijskim naukama. Na primjer, pitagorejska dostignuća su još u antici korišćena da bi se objasnile fizičke zakonitosti koje se odnose na štimanje muzičkih instrumenata, savremena matematička dostignuća su okvir za opis rezultata klasične mehanike i teorije relativiteta. Konačno, statistika je vjerovatno najprimjenjivija matematička oblast, budući da za njom posežu sve naučne discipline koje ne mogu izbjeći različite vrste klasifikovanja empirijskih podataka. Ono što je zajedničko svim pomenutim slučajevima jeste da se u njima koriste mnoga matematička pomagala (objekti, teorije, hipoteze, itd.), ali da ta pomagala ne daju *objašnjenje* empirijskih pojava i problema. Oni su prije samo „statička" pomagala koja omogućuju lakši i opštiji prikaz empirijskih pojava.

Objašnjivačka uloga matematike u nauci je dobila značajnije mjesto početkom ovog vijeka u kontekstu formulisanja savremenih platonističkih argumenata koji predstavljaju jednu vrstu pojačanja platonističkih argumenata koji su dominirali u drugoj polovini prošlog vijeka (Baker, 2009: 613). Dakle, savremeni platonistički argumenti u filozofiji matematike zasnovani su na objašnjivačkoj ulozi matematičkih objekata i matematičkih teorija u empirijskim naukama. Drugim riječima, ako bi ova objašnjivačka uloga bila čvrsto utemeljena, ili naprotiv dovedena u pitanje, to bi imalo direktan uticaj i na jačinu platonističkih argumenata u filozofiji matematike.

U savremenoj literaturi, nažalost, ne postoji mnogo primjera u kojima možemo govoriti o objašnjivačkoj ulozi matematike u fizičkom svijetu. Preciznije, takvi primjeri se mogu izbrojati pomoću prstiju dviju ruka. Neki od njih su, na primjer, problem Kenigsberških mostova, dužina života sjevernoameričkih cvrčaka i oblika pčelinjeg saća (Drekalović, 2020). Mari Leng (Mary Leng), profesorica Univerziteta u Jorku, britanski filozof matematike, prije nekoliko godina objavila je članak *Models, structures, and the explanatory role of mathematics in empirical science*, u kojem je pokušala obrazložiti više tvrdnji koje se odnose na relaciju između struktura matematičkog i fizičkog svijeta. Grubo govoreći, ona smatra da fizičke pojave/strukture možemo posmatrati kao slučajeve instantizacije matematičkih struktura. U tom smislu je pokušala

odbraniti trvdnju prema kojoj su matematička objašnjenja u nauci moguća upravo zahvaljujući sličnostima koje postoje između struktuiranosti matematike i fizičkog svijeta. Ipak, prema njenom mišljenju, ovakva objašnjivačka moć matematike u fizičkom svijetu ne može biti iskorišćena kao platonistički argument u matematici.

U ovom tekstu pokušaćemo analizirati jačinu stava, koji je formulisala Leng, u vezi s tim da postoji neka vrsta analogije između matematičkih i fizičkih struktura. Nastojaćemo da barem malo osvijetlimo dobre strane, ali i slabosti takvog stava.

LENG I STRUKTURALNO OBJAŠNJENJE

U gorepomenutom tekstu Leng analizira vlastitu ideju o tome na koji način matematičke teorije objašnjavaju fizička stanja stvari. I matematičke teorije kao i fizički svijet dati su u formi određenih struktura, smatra ona. Pojam *strukture* Leng ne definiše dalje, ali nam se čini da ga možemo shvatiti kao neku vrstu uređenog skupa entiteta među kojima postoje određene relacije ili veze. Zaista, u okviru različitih matematičkih teorija možemo prepoznati mnoge konkretne strukture. Na primjer, u algebri možemo naći strukture kao što su polugrupe, prsteni i polja. U funkcionalnoj analizi nalazimo strukture kao što su konvergentni funkcionalni nizovi. U diskretnoj matematici postoje strukture kao što su grafovi. Sličnim razmatranjem bismo mogli pokušati ilustrovati konkretne strukture fizičkog svijeta. Neke egipatske građevine imaju strukturu pravilnih četvorostranih piramida, beogradski mostovi ilustruju konkretnu strukturu sa rasporedom objekata kojima se prelaze rijeke, dok Elektroprivreda Republike Srpske instalacijama svog prenosnog sistema ilustruje strukturu elektroinstalacija u jednom dijelu Balkana. Sa kojim ciljem smo naveli ove primjere?

Ideja koju Leng promoviše je izražena tvrdnjom da strukture koje postoje u različitim matematičkim teorijama jesu *opredmećene* ili *instantizovane* u konkretnim fizičkim okolnostima. Preciznije, njen implicitno izražen stav u pomenutom tekstu je da za svaku konkretnu empirijsku strukturu možemo naći odgovarajuću opštu matematičku strukturu u okviru neke konkretne matematičke teorije. Dakle, ona ne podržava stav o postojanju izomorfizma između takvih struktura, preslikavanja između matematičkih i fizičkih struktura kojima bi se jedne poistovijetile sa drugima.

Pokušajmo na jednom primjeru objasniti ideju strukturalnih objašnjenja između matematičkih i fizičkih struktura. Zahvaljujući savremenim autorima iz oblasti filozofije matematike, slučaj interesantnih oblika života sjevernoameričkih cvrčaka postao je poznat (Baker, 2005). Riječ je o insektima čiji životni ciklusi traju tačno 13 ili 17 godina. Nakon rođenja, oni tačno 13 ili 17 godina provode ispod zemlje, poslije čega se u samo nekoliko dana pojavljuju na svjetlu dana i razmnožavaju. Roditelji će u tih nekoliko dana uginuti, a tek rođene jedinke ići pod zemlju i ponoviti životni ciklus svojih roditelja. Dominantno i danas većinski prihvaćeno objašnjenje dužine životnog ciklusa veže se, prije svega, za prirodu brojeva kojima su izraženi. Naime, prirodni brojevi 13 i 17 su prosti brojevi, to jest, imaju samo dva djelioca. Djeljivi su samo sa 1 i sa samim sobom. Kako bi ove činjenice imale veze objašnjenjem dužine života ovih insekata? Ako bi cvrčci imali prirodne neprijatelje, predatore, koji takođe žive u nekim životnim ciklusima, onda bi šansa da se cvrčci sretnu sa njima bila najmanja ako bi životni vijek cvrčaka bio prost broj, jer takvi brojevi imaju najmanji broj djelilaca. Zaaista, ako bi životni vijek cvrčaka bio izražen složenim brojem, na primjer, brojem 18, onda bi takva jedinka imala šanse da sretne potencijalne predatore koji žive u ciklusima od 1, 2, 3, 6, 9 i 18 godina, jer su to sve djelioci broja 18, dok bi cvrčci sa životnim ciklusom od 17 godina bili u opasnosti samo od predatora koji žive u ciklusima od 1 ili 17 godina, jer je 17 djeljivo samo sa 1 i sa 17. Uzimajući u obzir i evolucionističku pretpostavku o tome da se vrste kroz istoriju prilagođavaju što lakšim životnim uslovima i da preživljavaju one vrste čiji su uslovi za opstanak najbolji, dobijamo matematičko objašnjenje konkretne pojave iz oblasti biologije.

Kako u kontekstu prethodnog primjera možemo govoriti o strukturalnom objašnjenju fizičke pojave? Ono što je suštinsko u prethodnom objašnjenju jeste strukturalnost koju čine određeni matematički objekti kao i njihove osobine. Naime, kako je poznato, na osnovu Fundamentalne teoreme algebre, svaki prirodan broj možemo faktorizovati, to jest, napisati ga u obliku proizvoda prostih projeva pri čemu je svaki od tih brojeva stepenovan određenim eksponentom. Iz toga slijedi da se precizno može odrediti tačan broj djelilaca svakog prirodnog broja. Sve to zajedno predstavlja analitički opis svijeta prirodnih brojeva, to jest, opis njegove strukture. Iz takvih, čisto matematičkih činjenica kojima se opisuje struktura svijeta, teorije brojeva slijede posljedice koje su primijenjene i koje se odnose na konkretne fizičke okolnosti. Tako, na primjer, u slučaju sa cvrčcima, ovim insektima, s obzirom na preživljavanje, ako bi bili u mogućnosti da biraju između ciklusa dužine 4 i ciklusa dužine 6 godina, bolje bi bilo da izaberu ovaj prvi. Razlog je posljedica struktural-

nog opisa svakog prirodnog broja: broj 4 ima samo jedan djelilac koji se razlikuje od njega samog i od 1, dok broj 6 ima dva takva djelioca, brojeve 2 i 3. Naravno, ovo ne znači da je broj sa manje djelilaca „isplativiji" izbor u svim konkretnim situacijama fizičkog svijeta. Ta okolnost zavisi od specifičnosti situacije i ciljeva koji se u fizičkom svijetu postavljaju u vezi sa konkretnom situacijom. Na primjer, kad su u pitanju metodičke okolnosti i ciljevi jednog nastavnika u vezi sa organizovanjem grupnog rada u učionici, bolja opcija za njega je da ima 30 nego 25 učenika, iako drugi broj ima manji broj različitih djelilaca. Zaista, u slučaju drugog broja, nastavnik bi imao mogućnost da pravi samo jednake grupe od 5 učenika, dok bi u slučaju broja 30 imao više mogućnosti. Tada može praviti jednake grupe od po 5, ali i od po 6 učenika (Leng, 2021: 10 419). Dakle, svi komentari, izbori i varijante koji se primjenjuju u različitim konkretnim slučajevima fizičkog svijeta zasnovani su na strukturalnoj osobini objekata, u ovom slučaju teorije brojeva, a koja je izražena Fundamentalnom teoremom algebre.

> … matematička objašnjenja pokazuju u svakom slučaju da se eksplanandum pojavljuje kao posljedica strukturalnih osobina fizičkog sistema koji može biti okarakterisan matematički. Kako je isti teorem koji uključuje istu matematičku strukturu iskorišćen u svakom od slučajeva tema opštosti matematičkog objašnjenja, dopušta nam da svaku od tih odvojenih pojava vidimo kao posljedicu jedne te iste strukturalne osobine (Leng, 2021: 10420).[2]

Sljedeći primjer je vezan za takozvane Borove postulate, od kojih prvi govori o stacionarnosti elektronskih orbita oko jezgra, to jest, da elektroni koji se nalaze na tačno određenim kružnim orbitama niti primaju niti predaju energiju, što se direktno kosi sa, do tada, važećim zakonima klasične elektrodinamike. Po toj teoriji, predviđeno je da naelektrisanje koje se nalazi u promjenljivom kretanju (kružno kretanje je oblik promjenljivog kretanja) mora kontinualno da emituje elektromagnetne talase čija je frekfenca jednaka frekfenci kruženja elektrona (Macura i Radić-Perić, 2004, 108–111). Sa druge strane, prema Borovoj teoriji, elektron koji kruži po stacionarnoj orbiti ne emituje zračenje. Do emisije dolazi samo pri prelasku elektrona iz stacionarnih orbita sa višim kvantnim brojem na stacionarne orbite sa nižim kvantnim brojem. Jedno od mogućih tumačenja je da kretanje elektrona na stacionarnim orbitama predstavlja u njegovoj čestično-talasnoj interpretaciji stojeći talas, a „dužina" stacionarne orbite predstavlja cjelobrojni umnožak ta-

[2] Na ovom i svim sljedećim mjestima prevod originalnih tekstova uradio je V.D.

lasnih dužina talasa koji se pridružuje datom elektronu. Matematički izraz ovog objašnjenja predstavlja u suštini, prvi Borov postulat kojim se definiše glavni kvantni broj. Dakle, ovim primjerom pokazali smo kako se konkretna empirijska situacija iz oblasti kojima se bavi fizika pretače i formuliše kroz matematički izraz i strukturu.

Sličnu strukturalnu situaciju kada je u pitanju matematičko objašnjenje empirijskih pojava imamo i u primjeru Ojlerovog problema takozvanih Kenigsberških mostova. Podsjećanja radi, riječ je o praktičnom problemu iz 18. vijeka koji je postavio i riješio matematičar Ojler. U tadašnjem Kenigsbergu, na konkretnoj lokaciji, postojalo je sedam mostova koji su premošćavali gradsku rijeku. Praktično pitanje koje je Ojler postavio je bilo: Da li je moguće svaki od njih preći, ali samo jednom, i na kraju se vratiti u početnu tačku iz koje se krenulo u šetnju? Ojler je čitavu fizičku situaciju (skup svih, za rješenje problema, relevantnih objekata) preslikao izomorfno u konkretan matematički objekat – graf koji je imao određeni broj čvorova i veza. Na taj način je rješenje praktičnog problema u fizičkoj stvarnosti preveo u matematički prostor, apstrakciju, u kojem je rješenje problema slijedilo kao specijalni slučaj opšte teoreme čijom tvrdnjom i dokazom je analizirana mogućnost kretanja u okviru konkretnog grafa (Colyvan, 2018). Ovaj primjer još očiglednije pokazuje mogućnost strukturalnog povezivanja matematičkog i fizičkog prostora kao i objašnjivačku moć koju matematička razmatranja mogu imati za fizički prostor.

Uopštavajući, možemo reći da matematičke strukture predstavljaju opšte faktičko stanje i da su različite primjene takvih struktura moguće, zahvaljujući tome što konkretne fizičke okolnosti možemo posmatrati kao instantizacije tih matematičkih struktura:

> Ono što strukturalno objašnjenje čini objašnjivačkim nije samo to da ono pokazuje istinitost nekog krajnjeg nematematičkog sadržaja, već prije da ono pokazuje da je određeni sadržaj istinit zahvaljujući matematičkoj strukturi empirijskog sistema koji se ispituje: ono pokazuje da je posljedica matematičkih aksioma koje su tačne u okviru neke empirijske interpretacije … Strukturalna objašnjenja bilo koje vrste pokazuju zašto se posmatrana pojava desila ili je bila očekivana uz datu matematičku strukturu empirijskog sistema koji se analizira (Leng, 2021: 10437).

PROBLEM I ZAKLJUČAK

U prethodnoj sekciji smo, ilustrujući primjerima, skicirali ideju strukturalizma kad je u pitanju matematičko objašnjenje empirijskih pojava. Ideja strukturalističkog posmatranja matematičkih teorija, a time i primjena takvog pristupa, nije nova u matematičkom svijetu. Tako Gaus drži da

> Matematičar apstrahuje sasvim od kvaliteta pojedinačnih objekata i sadržaja relacija koje su među njima; on je samo zauzet prebrojavanjem i međusobnim upoređivanjem relacija. (Ferreiros, 2007: 254).

Ideju apstrahovanja od pojedinačnih matematičkih objekata i isticanje značaja struktura imao je i Frege:

> Sasvim je očigledno da je svaka matematička teorija samo spajanje ili šema pojmova zajedno sa nužnim relacijama koje postoje među njima tako da osnovni elementi mogu da se shvataju kako god neko želi (Frege, 1980: 40).

U nizu matematičkih velikana o predmetnoj temi citirajmo i Poenkarea:

> Matematičari se ne bave objektima, već relacijama između njih; njima nije bitno da li neke objekte mijenjamo drugim, matematičari su indiferentni prema tom postupku. Za njih je nevažna materija, zaintersovani su isključivo za formu (Poincare, 1913: 42).

Dakle, ideja strukturalizma kad je u pitanju doživljaj matematičke stvarnosti nije nova ni u matematici ni u filozofiji matematike. U čemu je onda originalnost pristupa koji je ponudila Leng? Novina njenog doprinosa odnosi se na pokušaj da se objašnjivačka primjenjivost matematike u empirijskoj nauci zasnuje na strukturalnom doživljaju i jedne i druge stvarnosti. Drugim riječima, filozofska novost u ovom pristupu je stav da fizički svijet, kao i matematički, možemo smatrati strukturabilnim i da su strukture iz oba svijeta u određenim vezama. Zaista, na primjerima sjevernoameričkih cvrčaka, Kenigsberških mostova i prvog Borovog postulata, možemo govoriti o određenoj strukturabilnosti pojava fizičkog svijeta. Tako odnosi dužina životnih ciklusa cvrčaka i njihovih potencijalnih predatora predstavljaju neku vrstu empirijskog opredmećenja nečega što kao fakt postoji u okvirima teorije brojeva. Takva je situacija i sa metodičkim aspektima rada jednog nastavnika koja se odnosila na fizičku podjelu učenika u grupe. Slično tome, Borova intuitivnost

u postuliranju dužina stacionarnih orbita kao cjelobrojnih umnožaka talasnih dužina pridruženih elektronu može da se tumači u smislu dodatne primjenljivosti matematičke strukturalnosti fizičkog svijeta. Isto tako, empirijska situacija iz konkretnog grada nekadašnje Pruske, a današnje Rusije, predstavlja strukturu koja je konkretna ilustracija jednog mnogo opštijeg objekta teorije grafova. U tom smislu možemo reći da su pronađeni *neki* primjeri povezane strukturabilnosti između matematičkog i empirijskog svijeta. U njima svaka od empirijskih struktura je ilustracija, instantizacija i konkretan primjer opšte strukture koja pripada nekoj matematičkoj teoriji. Pri tome, svaka od tih matematičkih struktura može biti opšti model strukture koja može imati beskonačan broj instantizovanih empirijskih struktura.

Ipak, ono što ostaje kao otvoreno pitanje i nejasna stvar kada je u pitanju projekat strukturalnog povezivanja apstraktnog svijeta matematike i empirijskog svijeta fizičkih stvari jeste stvarno stanje stvari u vezi sa svim elementima empirijskog svijeta. Naime, prepoznavanje *nekog* stanja stvari empirijskog svijeta kao instantizacije strukture neke matematičke teorije jeste zgodna inicijalna tačka za razmišljanje o tome da li se slična procedura opšteg strukturalnog prepoznavanja može ostvariti i u *svim* drugim empirijskim slučajevima. Međutim, to je ipak samo početna tačka koju nikako ne možemo izjednačiti sa dokazom ili barem opravdanim razlogom za odbranu čitave ideje „prepoznavanja". Sve ovo otvara jedno šire, opštije i teže ontološko pitanje: Šta nam daje za pravo da tvrdimo da sve empirijske okolnosti mogu biti predstavljene kao neke vrste struktura, skupa empirijskih objekata sa određenim fiksnim relacijama, pri čemu su uz to takve strukture obavezno i instantizacije struktura nekih matematičkih teorija? O mogućnosti ovakve kvantifikacije Leng nije rekla ništa, ali implicitno, prateći njenu ideju strukturalnog povezivanja matematičke i empirijske realnosti, možemo opravdano naslutiti da je gajila nadu da bi se u ovom slučaju mogao upotrijebiti univerzalni kvantifikator, to jest, da bi se „spas" matematičke strukturabilnosti mogao bez izuzetka naći za svako empirijsko stanje stvari. Čini nam se da dokaz za tako jaku tvrdnju i opravdanje za tako idealistički postavljen projekat ne bi bilo lako naći. Razlog je jednostavan. Takav dokaz, ako bi postojao, ne bi opravdavao fizičke slučajeve pojedinačno, već bi morao da bude opšti stav utemeljen na opštim činjenicama koje se odnose na empirijsku stvarnost. Drugim riječima, takav stav bi podrazumijevao ne slučajne, već nekim zakonom izražene i strukturabilne aspekte fizičkog svijeta. Dok se takvi putevi u smislu dokazivanja ne naslute, ideja koju je Leng iznijela predstavljaće tek inspiraciju za idealistički pogled na odnos matematičke i fizičke realnosti.

Literatura

Baker, A. (2005). Are there genuine mathematical explanations of physical phenomena? *Mind, 114*, 223–238. doi: 10.1093/mind/fzi223

Baker, A. (2009). Mathematical Explanation in Science. *British Journal of Philosophy of Science, 60 (3)*, 611–633. doi: 10.1093/bjps/axp025.

Colyvan, M. (2018). The Ins and Outs of Mathematical Explanation, *The Mathematical Intelligencer* 40(4), 26–29. doi: 10.1007/s00283-018-9799-1

Drekalović, V. (2020). The Role of Mathematical Tools in Scientific Phenomenon Explanation – A Guarantee of Reliability or a Pillar of False Credibility? *Filosofija. Sociologija, 31 (1)*, 85–93. doi: 10.6001/fil-soc.v31i1.4182.

Ferreiros, J. (2007). The Rise of Pure Mathematics as Arithmetic with Gauss, in *The Shaping of Arithmetic after C.F. Gauss's* Disquisitiones Arithmeticae. Available at http://www.autistici.org/sitosovversivo/w-notes/notes/ Accessed December 2017.

Frege, G. (1980). *Philosophical and Mathematical Correspondence*. Oxford: Blackwell.

Leng, M. (2021). Models, Structures, and the Explanatory Role of Mathematics in Empirical Science. *Synthese*, *199*, 10415–10440. doi: 10.1007/s11229-021-03253-x.

Macura, S. i Radić-Perić, J. (2004). *Atomistika*. Beograd: JP Službeni list SCG.

Poincare, H. (1913). *The Foundations of Science: Science and Hypothesis, The Value of Science, Science and Method*. New York: The Science Press.

Vladimir Drekalović
Mara Šćepanović

MATHEMATICAL STRUCTURES AND THE PHYSICAL WORLD - CONNECTIONS, RELATIONSHIPS AND THE MATHEMATICAL EXPLANATION OF THE EMPIRICAL WORLD

Summary

Mary Leng, a professor at the University of York, a British philosopher of mathematics, published the article *Models, Structures, and the Explanatory Role of Mathematics in Empirical Science* a few years ago, in which she tried to explain several claims related to the relationship between the structures of the mathematical and the physical world. Roughly speaking, she believes that physical phenomena/structures can be viewed as instantiations of mathematical structures. According to her opinion, this point of view cannot have any positive consequences for mathematical Platonism. We will try to point out some possible weaknesses in her positions. First of all, we will problematize the idea of the structure of the physical world and the nature of the relationship of such a structure to mathematical structures.

The idea that Lang promotes is expressed by the claim that the structures that exist in various mathematical theories are reified or instantiated in concrete physical circumstances. More precisely, her implicitly expressed position in the mentioned text is that for each specific empirical structure, we can find a corresponding general mathematical structure within a specific mathematical theory. Therefore, it does not support the position of the existence of isomorphism between such structures, mapping between mathematical and physical structures that would identify one with the other. The novelty of her contribution refers to the attempt to base the explanatory applicability of mathematics in empirical science on the structural experience of both realities. In other words, the philosophical innovation in this approach is the position that the physical world, as well as the mathematical world, can be considered structurable and that structures from both worlds are present in certain connections. However, what remains an open question and an unclear matter when it comes to the project of structurally connecting the abstract world of mathematics and the empirical world of physical things, is the actual state of affairs in relation to *all* elements of the empirical world.

Key words: structure, philosophy of mathematics, physical world, explanation

Лука М. Кешељевић*
Универзитет у Београду
Институт за филозофију

Прегледни научни чланак

ФЕНОМЕН ЕГОЦЕНТРИЗМА И ПОЈАМ СУМЊЕ У ДЕКАРТОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ[1]

У раду се разматра сумња као темељни аспект Декартове филозофије и доводи се у директну везу са феноменом егоцентризма. У првом дијелу рада говори се о историјском контексту у ком је Декарт стварао и ту се долази до неопходности саме сумње из разлога што су дотадашња знања била уздрмана. У другом дијелу рада, аутор разматра појам сумње. Прво је упоређује са њеним античким изворима и износи темељну разлику. Разлика је у томе што античка сумња има циљ у себи, а Декартова сумња тражењу прве темељне извјесности, на којој ће се темељити остале извјесности. Открићем прве извјесности и истине у облику „ја мислим“ сумња више није само метода, већ је и модус мишљења, а о томе говори сљедећи дио рада. На крају се разматра универзални аспект мишљења, а испоставља се да је сумња само један од његових модуса. Аналитичком методом, од појма сумње, која утемељује саму себе, а затим се идентификује са мишљењем, расвјетљава се појам егоцентризма, јер сумња као модус мишљења одвија се у егу, који је центар свих његових других модуса.

Кључне ријечи: Декарт, егоцентризам, сумња, мишљење, метода

* lukakeseljevic@gmail.com

[1] Овај рад је дијелом темељно прерађена прва половина трећег поглавља ауторовог мастер рада *Парадокс прве филозофије: Аристотел и Декарт*, одбрањеног под менторством проф. др Драгана Прола, на Филозофском факултету у Новом Саду, 19. 10. 2018.

Рене Декарт је у ствари прави зачетник савремене филозофије, уколико она узима мишљење за свој принцип (…) Декарт је такав један херој који је још једанпут отпочео ствар сасвим испочетка, и први је сасвим изнова конституисао оно тло филозофије на које се она тек сад вратила након што је протекло хиљаду година.

(Хегел, Г. В. Ф, 1970: 256).

1. ИСТОРИЈСКА ПОДЛОГА

На католичком Западу при крају дугог, како га често називају, „мрачног" средњег вијека, постепено се духовно-повијесно-политичка ситуација мијењала, јер човјек се више није могао задовољити средњовјековним погледом на свијет, његовим схватањем знања, те својим мјестом у бивственом поретку, као и самом онтолошко-космолошком хијерархијом. Почетак рушења тог поретка везује се за италијанске просторе, а што се тиче филозофије, главна манифестација периода хуманизма огледа се у рушењу аристотелизма, углавном прилагођеног католичкој цркви кроз схоластику и враћање на филозофску позорницу неког облика платонизма, наравно не на онај начин на који су га баштинили свети Оци, већ у правцу развоја науке, више не у правцу љубопитљивог описивања унапријед „датог" свијета него у правцу освајања свог свијета. Борба нових мислилаца, било да су у питању књижевници, научници или филозофи, била је не само тешка већ и херојска, не само што су уводили новотарије, већ много више из разлога што су стварали и живјели у великом ризику, што су и животе свјесно излагали справама за мучење по злу чувене римокатоличке инквизиције, чија су недјела у том времену била немјерљива, сигурно због наговјештаја скорог губљења власти и моћи, те због скоре нужне промјене друштвеног поретка.

Повијесно, гледано, до друштвених промјена је морало и доћи, јер схоластичка мудрост и папска моћ више нису могли да спријече наступање таласа географских открића, научне и технолошке револуције које су условиле и много касније политичке револуције као и грађанску једнакост.

Филозофија хуманизма и касније ренесансе је много вреднија оним што је *изазвала* него оним што је *дала* (Упореди: Перовић, 2003/04: 150), чему се, можда, узрок може лоцирати у врло оскудним могућностима за слободно мишљење које је огњем и мачем спречавао никада репресивнија инквизиција.

Велика географска и научна открића, на челу са преломном 1492. годином, све су више захуктавала помаљање краја папској моћи, а истовремено је то праћено и јаснијом, сваког дана све евидентнијом, чињеницом неупотребљивости схоластичко-аристотеловског концепта знања, јер су открића обесмислила једно од његових основних схватања, нпр. да је Земља плоча, а након тога је обесмишљено Птоломејево схватање геоцентричног система, који је био на снази два миленијума.

На европском копну, у XVI вијеку слободно мислити и бавити се утемељењем нових наука, које се косе нужно са схоластиком, није било нимало лако, јер папске полуге моћи нису дозвољавале да се научницима обезбиједи добар амбијент за слободно дјелање. Стога, на енглеском протестантском острву, с прелаза из XVI у XVII вијек настаје знаменито дјело мислиоца Френсиса Бекона (Francis Bacon), које се усредсредило на сламање идола, заправо, на рушење ауторитета који су узурпирали развој науке и напредак људског рода[2].

Беконови интелектуални напори могу се окарактерисати и као први смјели покушај рушења филозофије старих, уобличене унутар схоластике мудрости. Он је врло храбро покушао тадашњу теорију сазнања да опозове својим знаменитим дјелом *Велика обнова*, чији је најзначајнији дио „Нови органон", а чија је новина потпуно нови приступ проблему стварности, иако он то децидно не каже, из једне радикално људске перспективе, при чему сазнавалац, истраживач, експериментатор, човјек треба да сазна природу не да би јој се дивио и живио у складу са њом, већ да би њоме овладао, да би је искористио. Стога он сугерише да људском уму треба ставити „оловне утеге" а не „метафизичка крила", што открива његово противљење метафизици у оном класичном античком смислу, чији је циљ сазнати цјелину, то јест, знање ради знања. Парцијалност ума, како Бекон сугерише, неопходна је да би се овладало природом:

[2] Бројни историчари се споре у вези с тим гдје би требало сврстати Бекона у историју филозофије. Коплстон га сврстава у енглеску емпиристичку школу, што значи, у нововјековну филозофију. Наша Радмила Шајковић говори о Бекону као „навестиоцу новог вијека" (Погледати: Шајковић, 2004), што значи да је он навјестилац из перспективе ренесансе. Бекона није ни захвално сврстати децидно у једну од ове двије епохе. Он јесте први енглески емпириста, али његов живот је такође близак тој епохи, истовремено је и савременик великог ренесансног писца Шекспира, па га и то може дијелом сврстати у вријеме ренесансе.

> Људи ће наиме упознати своје снаге тек онда кад се не буде безброј њих прихватило истога, него сваки нечега другога (Бекон, 1964: 104).

Ма гдје сврстали Бекона, његов допринос настанку и развоју нововјековне филозофске мисли је несумњиво велики, али истаћи га као првог мислиоца те епохе било би преурањено, иако његово дјело за посљедице има не само утемељење експеримента и индуктивне методе, већ, што је много битније, помјерање сврхе знања из врлине у моћ. Иако су ти доприноси непроцјењиви и много конкретнији од доприноса добеконовских ренесансних мислилаца, њега не можемо поставити као првог мислиоца ране модерне, али свакако можемо као њеног великог антиципатора, или чак нешто више.

Неколико деценија млађи мислилац са наше стране Ламанша, сигурно подстакнут од стране енглеског мислиоца, наставио је велику мисију рушења бескорисне аристотеловско-схоластичке мудрости и рушења ауторитета. Будући да је живио у једној мање слободној земљи, у земљи гдје су хугеноти прогоњени, гдје реформација није била заживјела, у земљи у којој је кровна научна институција у Сорбони била углавном католички оријентисана, Декартова мисаона дјелатност и нарочито њено публиковање било је под огромним ризиком. Но све те околности нијесу спутале Декарта да се, како то рече Хегел, као „један херој" избори против учмалости не само француске културе, већ и цјелокупног европског духа тога периода, који се отимао папској диктатури и који је откривао и освајао нови свијет или нове свјетове.

Није нимало чудно, већ је скоро саморазумљиво то што се Беконова побуна против идола и Декартово утемељење методе углавном поклапа са научно-технолошким открићима. Много је теже питање да ли су та открића антиципирала филозофију, или је филозофија антиципирала њих. Ако узмемо Декарта, видимо да је код њега наука (мисли се првенствено на математику и физику) у вези са филозофским открићима, тачније, са методом, а Картезије је и мислилац и истраживач. Нова наука заснивана у доба ренесансе је указивала на неопходност новог човјека, борбеног и освајачког, али не расположеног за освајање старога свијета, као у доба крсташких ратова, већ он хоће да осваја тек откривени континент, тачније, више континената. Тај нови човјек, човјек који брод извози кроз Хераклова врата, кроз тај – како су стари мислили – крај свијета, јесте човјек који своју моћ извози кроз та „врата" у тада неистражени свијет, то је човјек

који хоће да искористи природу и себи да је потчини и свом егу, то је егоцентрик, евроцентрик и империјалиста.

Читав тај империјализам зачео се у италијанском хуманизму, али је и лагано изневјерио идеале хуманизма у коме је човјек био у зениту. Нововјековни западни човјек, под патронатом хуманизма, одвајајући себе од природе са циљем да се природа искористи, од ње саме није одвојио старосједиоце освојених колонија било да су они црне, жуте или црвене боје коже, већ баш ти изумитељи хуманизма и касније међународног права бавили су се обесправљивањем њих истих, а и до данас им је остала пракса дехуманизације слабијег.

Европски човјек ране модерне недвосмислено је имао потребу да превазиђе хришћански модификовану грчку мудрост, јер она сама по себи није ни могла да одговори изазовима модерног времена. Модерни човјек природи приступа на потпуно нов начин. Он као стари Хелен не диви се ријеци и не анализира шта је ријека по себи, већ ту ријеку хоће да искористи, да на њој вјештачко језеро сагради, те тако да цјелокупну природу некој намјени приведе и да је искористи. Што се тиче нововјековног утемељења природне науке, најбитнија ствар је у томе што проучавалац природу лишава духа и сврхе а приступа јој искључиво механицистичко-антителеолошки (Димић, 2012: 28).

Први мислилац ове епохе који је потпуно јасно и конзеквентно истрасирао, ако не можда и прокрчио пут европске духовности је, свакако Рене Декарт (René Descartes) и то дијелом користећи достигнућа претходника, а дијелом и своја научна открића, нарочито када је у питању координатни систем и аналитичка геометрија. Картезије је родоначелник потпуно нове методе, засноване на *ego*, а циљ саме методе је овладати природом, а у том сам човјек се поставља у центру координатног система који почиње од самог себе, коме више ништа није саморазумљиво. Мјесто гдје се те координате пресијецају, тачније мјесто гдје је почетак тога координатног система је у разуму, који је према њему најсавршенији дио његовог бића (Шајковић, 1978: 17). Постављање разума као филозофског принципа и сумње као до тада невиђене методе легитимише Картезија за родоначелника филозофског нововјековља. На тај радикално нови почетак створио је и једну радикално нову филозофију која представља темељ цјелокупној каснијој нововјековној филозофији, али било би претјерано рећи да се Картезијева и картезијанска филозофија темељи једино на самој себи, јер сам аутор се доста користио вокабуларом и достигнућима из богатог и тада врло живог аристотеловско-схоластичког насљеђа.

Декартова филозофија може се посматрати из двије визуре и то из визуре *борбе против тадашњег образовања*, те схоластичке инфлације знања и с друге стране, из визуре *трасирања будућности*, а обје визуре ће бити заступљене на наредним страницама овога рада и већином не као одвојене, већ као органски сједињене, јер само његово оповргавање прошлости је истовремено антиципирање будућности. Приликом сагледавања из ове двије визуре, Декарта можемо појмити и као надисторијског мислиоца – хероја који се борио против свога времена, које је угњетавало слободу, али, и истовремено, и као мислиоца свога времена не само због њему савремених научних открића, којима је и сам допринио, већ и због приличног коришћења појмова из богатог насљеђа. Осим тога, не треба игнорисати ни историјске ни политичке околности тога времена, нарочито због утицаја на развој филозофије:

> Модерна ера, која почиње крајем 17. вијека, разликује се од античке, средњовјековне и ренесансне ере респектом према социјалном, политичком организацијом Западне Европе. У ширем смислу, модерну еру повезују интелектуални историчари са изумирањем феудализма, поновном консолидацијом монархије и царске власти и ширењу феудализма (Wilson, 2003: 250).

Декартово дјело омогућује филозофску подлогу за развој модерне епохе. Он увиђа неопходност рушења старих схоластичких система знања, која су кочила прогрес човјечанства и која нису била у складу са временом које је долазило и доносило велика научно-технолошка достигнућа.

Картезије се отворено борио против схоластике, тако да се његова метода доминантно може посматрати и из те визуре. Међутим, он није хтио ући у отворени сукоб са тада врло моћном католичком црквом нити да се замјери Сорбони тој „тврђави схоластике" (Шајковић, 1978: 37), гајећи наду да ће она једнога дана бити сједиште његове филозофије. Покушавајући да се избори за своју филозофију, био је принуђен да напусти своју отаџбину Француску и да пређе, како се вјеровало, у тада најлибералнију државу – Холандију, гдје се, ипак, како је писао принцези Елизабети, у хугенотске теологе разочарао као у Језуите.

Када Декарта упоредимо са Аристотелом, прва њихова апсолутна разлика је у самом почетку филозофије. Наиме, Аристотелов тип филозофирања почиње чуђењем нечему што без дилеме постоји, што мислилац треба да расвијетли јер се он нужно налази у свијету

који га окружује. Он, као сам његов дио, затечен је у том свијету, па је само чуђење посљедица те затечености. Стога сам Стагиранин када филозофира, нужно и саморазумљиво се ослања на дјела претходника, која приводи сврси, тј. његовој филозофији, тако да је њему скоро немогуће приступити а да се макар овлаш не осврнемо на његове знамените претходнике. С друге стране, Декарт, за разлику од Аристотела, није систематичар и искупитељ једне епохе. Он је, напротив, зачетник и протагониста једне нове епохе која узима нови принцип филозофирања; он, за разлику од мислиоца из Стагире, не посвећује се студиозно дјелима старих, нити њихову филозофију узима као кретање ка својој филозофији у којој лежи сврха. Картезије, заправо, жели сам појам сврхе, како га је филозофија старих представљала, потпуно избацити, а на филозофски пиједестал ако се аристотеловски изразимо *dinamis* у облику разума поставити, те стога у његовим дјелима нема опсежног разматрања старих доктрина, па су му и списи знатно краћи. Наш је циљ Аристотелу приступити аристотеловски а Декарту декартовски, сачувати аутентичност дјела, а у цијелом том покушају да буде присутна једна хегеловска визура.

Сада преостаје да самом Декарту приступимо декартовски, улазећи у његову филозофију баш онако како он почиње филозофирати, *сумњом*.

2. СУШТИНА ЕГОЦЕНТРИЗМА

2.1. Сумња

Сумња као метода се први пут не појављује у нововјековној филозофији. Прецизније, она је први пут била позната у филозофији позне антике, тачније код Пирона и његових сљедбеника. Пирон, као врло учен филозоф, увиђа да учења бројних догматичара, како их он назива, било да су његови савременици или претходници, заступају ставове који један другог искључују и наводе на закључак да у све те доктрине можете сумњати, те да се ништа за сигурно не може узети.[3]

[3] Ако хегеловски приступимо Пирону, онда његову филозофију видимо само као један моменат у античкој филозофији, као мисао свога времена и као нужан слијед те епохе. Јер, након Аристотела и након његовог сређивања и довођења античког знања до финалности, дошло је и до краја саме хеленске епохе уопште. Након тога наступају двије најјаче школе, стоичка и епикурејска које оповргавају једна другу, али њихова заједничка црта је у томе што чине значајан отклон у односу на хеленску метафизику, што су у великој мјери практички обојене. Будући да нијесу имале довољно снаге да „за-

Пирон[4] нас учи како заузимање било каквих ставова уноси душевни немир и како догми има велики број, те како ниједна не може погодити суштину, а свака се намеће са таквом претензијом. И Пирон, као и Декарт, каже како је једино сумња несумњива, а на питање како је сигуран да је једино поуздано и сигурно сумњати, он одговара да је то питање софизам. Но, Пиронова сумња и античка скепса уопште, за разлику од нововјековне, кортезијанске, није могла да открије становиште субјективности, иако га је негдје успут дотакла, но то није ни њен циљ, а није ни могуће да открије то становиште из разлога што пироновац не може да посумња у постојаност и позитивност бића у цјелини или у неким партикулама, он и не жели тако нешто покушати, а чим га не занима упитност бића, он не може ни доћи до становишта свијести. Пирон сумњи подвргава само модусе под којима се бића појављују у сазнању, и то је највиши домет античке скепсе.

За разлику од картезијанске/нововјековне, пироновска скепса нема никакав циљ изван себе, она не жели пронаћи темељне извјесности на којима се може нешто поуздано градити, њој извјесности и нијесу циљ. Њен једини и крајњи циљ је успостављање душевног мира, што одговара појмовима *ataraxia* и *apatia*.

За Декарта сумња није само метода и она није само почетак у филозофији, већ она је нешто много више. Њом, наравно, Картезије жели да обесмисли дјело својих претходника, у првом реду схоластичара, али његова сумња сеже тако далеко да он чак сумња у цјелокупно постојање, у све оно што га окружује:

> Претпостављам стога да су лажне све ствари које видим; вјерујем како никад није егзистирало ништа од оних ствари које предочава лажљиво памћење; *немам никаквих осјетила*;

господаре" хеленистичко-римском епохом, као што је Аристотелова филозофија хеленском, као нужни одговор на њих се јавља скептичка филозофска школа, која је на неки начин уједно и њихова синтеза, макар и негативна. У скептичкој школи своја мјеста могу наћи и скоро све филозофске школе и мислиоци од претходних филозофа. Тако се Пирон према њима негативно односи, али се ипак односи. Будући да ова филозофска школа није имала снагу Платонове или Аристотелове филозофије на почетку нове ере појављује се новоплатоновска Александријска школа, која представља завршни моменат у античкој филозофији и култури, али и значајан искорак из те епохе и увод у једну нову хришћанску епоху, а што се тиче модела мишљења, евидентан је истовремено и прелаз од метафизике у мистику.

[4] „Прва наивна и на спољни свет усмерена филозофија Грка, у свом развоју је искусила слом од стране *софистичке скепсе*" (Хусерл, 2012: 55).

> тијело, облик, протежност, гибање и мјесто тек су утваре. Што ће онда бити истинито? Можда једино то, ништа није сигурно (*certum*) (Декарт, 1998: 19).

Декартова сумња, за разлику од Пиронове, далеко је радикалнија, она чак сумња и у чула. Стога Коплстон с правом за његову сумњу вели да је универзалног карактера:

> Сумња коју Декарт препоручује и примјењује јесте општег карактера, у смислу да се примењује универзално на све у шта се може сумњати. (Коплстон, 1995: 58).

Универзални аспект сумње жели истовремено да засвједочи неодвојивост проблема стварности и филозофије, но свака филозофија је везана за стварност, биће и мишљење су у судбинској вези. За разлику од свих претходних филозофија, односно мишљења која су се нужно „наивно" везивала за бивство које неупитно постоји, које треба расвијетлити, везујући се за њега, Декартова метода постојање сваког бивства, макар у првим двјема медитацијама, гласно и јасно одбија, *негација бивства је извјесност сумње*. Картезијева сумња као почетак и први темељ хоће да каже да је далеко поузданија од свих великих напора претходника који су градили на лошим темељима, кантовски речено, не испитујући могућности самог сазнања:

> Стога нећу ни обрађивати свако појединo од њих, што би био посао без краја; него – јер кад се поткопају темељи, штогод је на њих надограђено, само се од себе руши – латит ћу се прво самих начела на којима се градило све оно, у што некоћ вјеровах (Декарт, 1998: 15).

Све науке старих биле су бескорисне из разлога што се свака бави неком суштином и рашчлањивањем појмова у недоглед, као нпр. *animal rationale*, што представља једну велику емисију учености, уз коју нужно иде и бескорисност. Друга ствар, која је битнија је то што се стари не питају о самим условима и могућностима приступа и испитивања одређеног сегмента бића, већ се саморазумљиво за њ везују, па стога то знање нужно пада у воду и не може да одговори изазовима Картезијевог времена. Из тих разлога мислилац поставља сумњу на филозофски пиједестал и она ће изњедрити субјективност:

> Најбољи и најдисциплинованији дијелови Декартове борбе са скептицизмом у *Медитацијама* припадају овом субјективистичком ставу у његовој мисли. Али постојао је и објективистички или реалистички став, у којем је покушао да аргументује несумњиво до истине, при чему је потоња схваћена на реалистички начин (Bennet, 2012: 652).

Сумња је, дакле, на почетку, она успоставља субјективност и као посљедица ње, откривају се остале (иако не све) структуре релитета.

Сумњом као филозофском методом Декарт хоће да открије основу цјелокупног знања, да утемељи универзалну науку, а ако пратимо поредак *ordo cognesendi*, сумњом хоће да заснује и основу цјелокупног бивства. Увиђајући чињеницу да се схоластички систем знања заснива на лошем темељу, као и то да су његове садржине бескорисне, мислилац жели све изнова да започне и утемељи методом сумње, која је, слободно се може рећи, револуционарна, и која му је донијела свјетску славу. Стари облици скептицизма нису имали за циљ заснивање науке, нити методе, што је код Декарта најважније:

> Дакле, постоји и разлог да се врло озбиљно схвати идеја да Декарт мисли да је његова филозофија у *Медитацијама* у основи повезана са његовим пројектом револуције у науци (Wilson, 1978: 3).

Сумња код Декарта открива прво бестемељни темељ, потом остале структуре стварности и методе како научно-методолошки приступити тој стварности. Сумња, дакле, укључује и превазилази више аспеката:

> Није озбиљна замјерка картезијанском програму да се истакне да филозофска сумња није обична сумња, па чак ни та сумња, као дјелотворан психолошки став, није на мјесту у филозофском контексту; Декарт је добровољно пристао на обје ове тачке (Williams, 2005: 51).

2.2. Сумња као метода

Најбољи примјер двоструког аспекта Декартове филозофије је *сумња*, којом хоће да оспори вриједност мисаоних напора старих, а истовремено да заснује нову основу свих сазнања од које ће људски род имати користи. Сумња која се идентификује са *методом* представља до тада не само у историји филозофије, већ и у историји цивилизације највећу побуну разума да се ослободи од стега и бескорисних знања схоластике (Шајковић, 1979: 74). Као велики борац против апстракција, књишког знања и бескорисног образовања, Хегел на почетку своје *Историје филозофије* запажа како образовање често претпоставља и познавање непотребних ствари, што не смије бити случај са филозофијом. Као противник филозофије која се не може примијенити у свакодневној животној пракси, то јест, учености која је привилегија малобројних, слободњака, како би рекао Аристотел, он

у филозофију креће са становишта са кога би кренуо сваки необразовани човјек, од интуиције, која је непосредна, која није „забарикадирана" никаквом „хрпом" појмова. Будући да је и сам као младић примао схоластичко образовање, видио је да од њега нема неке користи, па се коначно дрзнуо да све поново из темеља почне, о чему говоре скоро сва његова филозофска дјела, у којима има и биографије. У *Првој медитацији*, цјелокупну стварност подвргава сумњи:

> него сам нагнан признати да од свих оних ствари у које некоћ вјеровах као у истините, *нема ни једне у коју не би требало сумњати*, и то не због непромишљености или површности него на темељу ваљаних и промишљених разлога: стога треба и таквима – ништа мање но онима што су очигледно лажни – ускратити пристанак, желим ли пронаћи штогод сигурно (Декарт, 1998: 17).

Универзални аспект сумње прве медитације је нешто што је с прва најизвјесније, заправо, нешто што је једино извјесно. Циљна група *Медитација* су учени слојеви тога доба, односно схоластичари, теолози, којима он дјело и посвећује, па се вјероватно стога дјело први пут штампа на латинском језику, јер је језик учених људи. Дјела *Расправа о методи* и *Правила за усмјеравање духа* први пут излазе у јавност на француском језику да би била пријемчива и разумљива обичном човјеку, каквим је и мислилац самог себе представљао. Он у дјелима заузима став обичног човјека и наступа као обичан, практичан човјек коме није циљ никакво књишко знање, нити дедукција:

> Могло би се апеловати на чињеницу да се од медитатора тражи да сумња у вјероватна и разумна увјерења која подржавају сљедећу општу концепцију његове употребе сумње. (Carriero, 2009: 62).

Ту се универзални аспект сумње трансформише у методу.

У његовим чувеним правилима методе, сумња заузима прво мјесто:

> Прво правило било је да никада ништа не узимам за истинито, док очигледно нисам спознао да је такво, што ће рећи да помно избјегавам пренагљеност и предрасуде и да доносим суд само о ономе што је мојем разуму толико јасно и разговијетно да немам никакав разлог да у то сумњам (Декарт, 2008: 154).

Прво правило, познато као *правило сумње* хоће да трасира пут цјелокупној методологији, након кога слиједе још три и то *анализа*, *синтеза* и *провјеравање*. Ово правило је баш у духу прве реченице дјела која гласи: „Здрав разум је оно што је на свијету најбоље расподијељено" (Декарт, 2008: 137). Ова реченица се може схватити и као позив цјелокупном људском роду, сваком појединцу да сам крчи путеве сазнања, да се не бави традиционалним, апстрактним, како је учила схоластика, већ сазнањем које се темељи на *извјесности*, боље рећи, *самоизвјесности*. Картезије запажа да знање које не полази од самог себе, од *здравог разума*, како то он вели, није ништа друго до фикција и илузија, од које се ствара привид истине:

> Како су пак били увјерени да ученом човјеку не доликује да призна да нешто не зна, у толикој су се мјери навикли да уљепшавају своје измишљене тврдње да су непримјетно у њих и сами себе увјерили и на крају почели да их исповиједају као истините (Декарт, 2008: 29).

Декартова намјера је наћи много чвршће тло извјесности да би се засновала универзална филозофска наука, која треба да буде база за све остале науке. Методом сумње жели да поентира како се ништа чврсто не може градити на огромним зидинама схоластике јер су темељи свим тим „зидинама", односно, списима врло лоши. Као замјена за све те квантитативно огромне садржаје који не показују никакав излаз, мислилац поставља врло једноставну сумњу која се касније испоставља као врло чврсто тло извјесности, које спрва може да пориче цјелокупну протежност, чак и властите удове. У свом дјелу *Истраживање истине*, иначе дјелу гдје сучељава ученог Епистемона – оличења схоластичког аристотелизма и Еудокса – оличење једног необразованог човјека, кроз чија уста Картезије говори о сумњи као првом тлу извјесности:

> Да ви, дакле, не бисте могли порицати да сумњате и да је, напротив сигурно да сумњате, и штавише, до те мјере сигурно да у то *не можете сумњати*, једнако је сигурно да *ви који сумњате постојите* и да је то у толикој мјери истинито да у то више можете да не сумњате (Декарт, 2008: 226).

На крају *Прве медитације*, сумња је већ заузела чврсто тло извјесности тако да је чак ни „зли демон", та ауторова методолошка претпоставка не може скренути са правог пута, то јест, са становишта извјесности. У случају да је немогуће сазнати ништа поуздано, методолошка сумња, наравно, унапријед имуна на намјере злодуха, чија је улога да обмане нуди извјесност саме себе, јер је она очигледна,

непосредна истина, за чије доказивање нису потребни никакви трактати:

> устрајат ћу тврдоглаво у таквом медитирању, па тако, ако већ у мојој моћи не буде спознати штогод истинитог, барем ћу очврсла ума сачувати у себи оно што имам, не прихватајући лажне ствари те ни неће ништа узмоћи наметнути ни исти обмањивач (зли демон – прим. Л. К.) па ма колико био моћан и лукав (Декарт, 1998: 18).

Сумња *Прве* и почетка *Друге медитације* жели да засвједочи не само чврсти темељ универзалне науке, метафизике која је коријен свим осталим наукама, она увјеривши се у несумњивост једино саме себе, апстрахујући сва бића, чак допуштајући могућност бесконачно моћног демона долази и до првог истинског бића, до првог ентитета који заслужује позитивност, „јер кад не бих постојао, не би могао ни да сумњам" (Декарт, 2008: 226). Сумња је, дакле, интуитивна, непосредна а не извањска и посредована (Упореди: Берус, 1951: 108–109).

Дакле, исход сумње је откриће свијести која има извјесност у самој себи и то је прво упориште извјесности. Даље, будући да је утемељила саму себе, она отвара извјесности и у објекте изван себе (Упореди: Перовић, 2011: 39).

Сумња, дакле, иако изгледа на почетку апсолутна, она као код Пирона није циљ већ је средство. За разлику од пироноваца, Картезије се не прибојава аутодеструктивности ње исте, јер њу користи за чврсто тло прве извјесности, за идентитет са самим собом, за долазак самом себи за свијест, која треба бити чврсто тло на коме треба градити чврсту јединствену зграду сазнања у којој ће свака наука наћи своје мјесто у складу са потребама човјека. А „тотални скептицизам, можемо се сложити, није метода производње знања" (Wilson, 2003: 51).

Што је незамисливо за класичну (традиционалну) античку метафизику, која до поузданих сазнања долази чуђењем (а можемо се чудити нечему што има своју позитивност независно од нас који се чудимо), или њен схоластички облик, у чијој је основи вјера, Декартово утемељење бића, као и само утемељење истине настаје као резултат сумње, у свако објективно биће, јер се успоставља да је сумња прво право биће, прво биће у правом смислу ријечи.

Када упоредимо Декартову и Пиронову скепсу, можемо доћи до закључака:

– Пирон, стављајући све у сумњу и говорећи да се ништа не може поуздано знати, није могао посумњати у биће као такво, већ у модусе његовог појављивања, тако да ни његова скепса није никакво чврсто тло извјесности, она не жели да буде неко биће;

– Декарт, стављајући све у сумњу, оспорава биће, његова скепса је моћнија од бића, али пошто постојање покушава засновати на самом себи, истовремено је и прво истинско биће, те тако његова сумња, желећи да оспори онтологију, себе ипак на крају поставља на онтолошки начин, јер она *јесте*[5] – што је њена највећа афирмација и истовремено, постављање онтологије на потпуно новим основама, слободно се може рећи, једне *изокренуте онтологије*, којој више није ни циљ биће као такво већ знање. То даље, води до закључка: чим је у питању афирмација, биће, је стање, *нововјековна филозофска мисао је једино могућа на грчким основама иако она спрва суспендује биће, али његов суроват сумња, која је – испоставиће се – мишљење, ипак опет на неки начин биће, и то у његовом туном смислу јер немогуће је другачије одредити, па је јасно ипак, мисли на грчки начин*.

А његова деструкција бића, излагање бића сумњи, нужно води једној радикално новој великој конструкцији, субјективности и свијести, мишљењу које се као код древних Хелена, не везује за спољашње објекте, већ оно је, прије свега, само свој објекат, па онда поставља објективност вансебне стварности.

2.3. Сумња као модус мишљења и његови други модуси

Хегел одлично запажа да Декартова сумња, иако субјективног карактера, жели да засвједочи нешто објективно, опште, она јесте полазиште, али не и исход, свакако, јесте средство, али не и циљ. Сумња у све доктрине старих, у цјелокупну „грађевину" знања није никакво заговарање неодлучности, већ она је храбар потез који води открићу извјесности, ма каква она била. Картезије на почетку друге медитације то каже на сљедећи начин:

> Наставит ћу тако (да сумњам – прим. Л. К.) све док не спознам штогод сигурно или ако пак ништа друго, барем да спознам засигурно како ништа није сигурно (Декарт, 1998: 19).

[5] „Глагол 'бити' овдје је узет у апсолутном смислу, а не као копула" (Рикер, 2004:13).

Но, пут Декартове методе нужно води неуздрмљивости прве истине у облику несумњивости сумње, заправо, њеној позитивности, а то од филозофа чини великог конструктивца који долази до мишљења као чистог принципа:

> Па ипак то по своме смислу није скептизам, који не поставља себи никакав други циљ до само сазнање, наиме да треба застати код те неодлучности духа који је у њој слободан: већ напротив, по своме смислу то значи да се морамо одрећи сваке предрасуде – то јест морамо се одрећи свих претпоставки које се усвајају исто тако непосредно као истините, – па да *почнемо од мишљења, и да ток почев од мишљења дођемо до нечеī сиīурноī*, да добијемо неки чист принцип. То код скептичара није случај; код њих сумња представља резултат (Хегел, 1970: 258).

Сумња је истовремено и деструктивна и конструктивна: деструктивна је у смислу што поткопава традиционалну метафизику и њено схватање бића, које је сада за сумњу пука химера. Како запажа Пол Рикер, сумња је конструктивна у том смислу „што прва извјесност која из ње проистиче је извјесност моје егзистенције која је садржана у самом вршењу мишљења" (Рикер, 2004: 13). Тако се долази до самог начела филозофије, начела сазнања, па и, ако се задржимо на *Другоj медитацији*, до начела стварности, јер, како каже сам филозоф, да једино мисаону природу, коју је открио посредно сумњом сада не може одвојити од себе:

> Од свих атрибута које сам навео за истраживање преостаје само један, а то је мисао, јер сматрам да она по себи има такву природу коју не могу да одвојим од себе. Ако је, наиме, тачно да сумњам, будући да у то не могу сумњати, тачно је и да мислим (Декарт, 2008: 235).

Постављање сумње на почетак означава први велики искорак не само Декартове филозофије, већ и читаве епохе. Долажење до резултата несумњивости сумње је његов и први нужни, велики резултат. Но, сумња иако довољна да саму себе легитимизује, истовремено није довољна у новом онтолошком поретку, иако свој идентитет и чврсто упориште проналази у самој себи, она није самодовољна, те стога Картезије чини други одлучан корак, наиме, идентификује сумњу са мишљењем, питајући се: „Шта друго, у ствари, значи сумњати ако не на неки начин мислити?" (Декарт, 2008: 235).

Испоставиће се да је мишљење суштина постојања, те да је мишљење објективна истина, да је оно егзистенција и неодвојиво од онога који мисли, те да је оно једина његова легитимација[6] а не никакве ствари које окружују, па чак ни удови и други дијелови тијела, које методска сумња суспендује:

> *Мислити?* Ту се проналазим: *мишљење* јест једино се оно не може од мене отргнути. Ја јесам, ја егзистирам, сигурно је. А колико дуго? Наравно, толико дуго колико мислим; а може пак бити: престанем ли са сваким мишљењем, престајем одмах и са свом битком. Не тврдим ништа осим што је нужно истинито. (Декарт, 1998: 21).

Мишљење је суштина постојања, дакле, само оно је приликом трагања за темељним извјесностима са сумњом на више мјеста поистовјећено. И једно и друго су суштинска одређења субјекта, али сумња је много ужи појам, мишљење далеко шири, сумња је, заправо, само један модус мишљења, иако, можда, први. Први, макар у смислу што мислиоцу открива суштину његовог постојања, то јест, само мишљење, јер мислилац путем извјесности не открива мишљење одмах већ се оно открива тек у другом кораку, након идентификације сумње са самом собом долази до идентификације сумње са мишљењем.

Ако идемо поретком Декартовог трагања за темељним извјесностима, недвосмислено је јасно да је сумња првотнија у односу на мишљење, да се њоме јасно и недвосмислено трага за одређењем постојања прије него мишљењем. Њоме крчи пут ка суштинском одређењу, мишљењу:

> Слажем се с вама, Епистемоне, да се мора знати шта је то сумња, мисао и постојање прије него што човјек буде у потпуности увјерен у истинитост таквог размишљања (раисоннемент, умовање, доказивање, закључивање): Сумњам, дакле, постојим или што је једно исто: Мислим, дакле, постојим. (Декарт, 2008: 228).

Сумња и мишљење су појмови који не само да конституишу Декартову филозофију, већ је она по њима највише позната, они представљају трасу и касније картезијанске филозофије. Врло би тешко, скоро никако, било замислити модерну филозофију и епоху уопште

[6] Код Фихтеа имамо још радикалнији израз субјективности јер „он каже да свест о себи самоме није 'факт' (Tatsche) него 'акт' (Tathandlug)" (Милисављевић, 2022: 63).

без ових Картезијевих револуционарних зачетака, највише уочљивих у овим појмовима.

Када је у питању однос сумње и мишљења, а нарочито однос сумње и Бога као првог принципа, код знаменитих тумача Декартове филозофије, мишљења су опречна. Осим Канта и Хусерла, који акценат стављају на сумњу због интереса свијести, и Левинаса, који преко сумње, мишљења и сопства прелази због Бога као првог принципа и теологије као прве филозофије, вриједи поменути и Кјеркегора, који на почетку своје књиге *Појам страшње*, између сумње и вјере не види никакву противрјечност не само што су сумња и вјера у наизмјеничном односу, већ и из разлога што је природно да мишљење и субјективност почињу сумњом али ту и не завршава, већ свој крај и сврху налазе у вјери[7].

Остављајући по страни ова тумачења, а враћајући се слову Декартовог дјела, вјера и човјеков однос са Богом не само да заузима истакнуто мјесто, већ и када пажњу лоцирамо на мишљење, вјера је могућа само као један његов модус, исто као и сумња.

Но, код Августина, вјера се није могла појавити на почетку у улози формирања свијести јер се с прва тражи унутрашњи а не извањски принцип. Вјери сада не само да је смањен значај, већ, она је у мишљењу само један модус, што је, опет у супротности са схоластичким научавањем, јер у средњовјековљу мишљење је у служби вјере.

Осим вјере и сумње постоје још бројни модуси мишљења, односно, свијести, о чему Картезије говори негдје у средини *Друге медитације*:

> Јер да сам ја, тај који сумњам, који разумијевам, који хоћу – толико је очито да нема ничег другог чиме би се бјелоданије објаснило. Али ја сам заиста и онај који замишљам; (…) Исто тако ја сам онај који осјећам или онај који осјетилима прима тјелесне ствари: наиме, свјетлост видим, чујем буку, осјећам топлину. А и те ствари да су лажне, јер заправо сањам. (Декарт, 1998: 22).

Видимо, дакле, мноштво модуса свијести. Тако су аналогни ставови „Мислим, дакле, јесам" и „Сумњам, дакле, јесам", њима се могу и прикључити „Вјерујем, дакле, јесам", „Волим, дакле, јесам", „Сумњам, дакле, јесам" и многи други. То нам, опет, сугерише, да се Декартово мишљење не може свести на неки интелектуализам, јер су

[7] „Тек из *изолације* може настати права религиозна извјесност." (Cassirer, 1997: 68).

дио свијести и емоције и разни други модуси. Истовремено то говори и да не постоји „празна свијест", већ како би то Хусерл, на Декартовом трагу рекао *цоīиīо* садржи бројне *цоīиīатионес*-е и да су његове активности управо они сами.[8]

Сумња, дакле, има кључну улогу за утемељење сазнања, постављање новог онтолошког поретка. Када је у питању сами нови онтолошки поредак, опет се ту поставља њен двоструки аспект и то:

– она открива и индентификујући се са њиме, конституише *еīо цоīиīо* као основу цјелокупног бића, бића које гарантује извјесност, макар на епистемолошком плану, свих осталих бића;

– с друге стране, сумња капитулира, а капитулирајући, капитулира и само мишљење пред открићем да је Бог гарант егзистенције.

Тако се долази до саме апоретике бића, јер биће макар у првим двјема медитацијама је у идентитету са знањем, што и потврђује став *Мислим, дакле, јесам*, али у *Трећој медиīацији* истинско биће је Бог. Не треба изгубити из вида ни то да је Бог „секундарна последица трагања за узроком егзистенције" (Милидраг, 2006: 142), те да јаство медитирајући, трагајући за самим собом као начелом сазнања, постаје свјесно да и оно постоји по божјој вољи.

Литература

Bekon, F. (1964). *Novi organon*. Zagreb: Naprijed.

Bennet, J. (2012). „Descartes's Theory of Modality" u *The Philosophical Review*. Duke University press.

Berus, N. (1951) „Rene Descartes" (99–126) u Dekart R, *Rasprava o metodi*, Zagreb: Matica hrvatska.

Dekart, R. (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji*. Beograd: Plato.

Dekart, R. (2008). *Pravila za usmjeravanje duha, Rasprava o metodi, Istraživanje istine prirodnim svijetlom uma*. Podgorica: Unireks.

Dimić, Z. (2012). „Kauzalnost i determinizam u Dekartovoj filozofiji" (25–31) u *Arhe* IX. Novi Sad.

Kešeljević, L. (2018). Paradoks prve filozofije: Aristotel i Dekart. (Master rad). Filozofski fakultet u Novom Sadu.

[8] У својим *Карīезијанским медиīацијама* Хусерл се не држи слова Декартове филозофије. Он на самом почетку каже: „свеукупни је конкретни свијет за мене само феномен умјесто опстојности (Хусерл, 2012:18)". Он оспорава подручје *res extensa* јер је свијет за мене свијет у само мојим *cogitationesima*.

Koplston, F. (1995). *Istorija filozofije V*. Beograd: BIGZ.
Milidrag, P. (2006). *Samosvest i moć – Dekartov Bog kao causa sui*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
Milisavljević, V. (2022). *Hegelovo određenje idealizma*. Beograd: Fedon.
Perović, M. A. (2003/04). *Istorija filozofije*. Novi Sad: Grafomedija.
Perović, M. A. (2011). *Filozofske rasprave*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
Рикер, П. (2004). *Сопство као други*. Београд: Јасен.
Hegel, G. V. F. (1970). *Istorija filozofije*. Beograd: Kultura.
Huserl, E. (2012). *Prva filozofija*.Novi Sad: Izdavačka knjžarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.
Carriero, J. (2009). *Between two worlds*. Oxford: Princeton University press.
Cassirer, E. (1997). *Descartes*. Zagreb: Demetra.
Šajković, R. (1978). *Descartes i njegovo delo I*. Beograd: Filozofske studije.
Šajković, R.(1979). *Descartes i njegovo delo II*. Beograd: Filozofske studije.
Šajković, R. (2004). *Ogledi o novovekovnoj filozofiji*. Beograd: Plato.
Williams, B. (2005). *Descartes: The Project of Pure Enquiry*. London: Routledge.
Wilson, M. D. (1978). *Descartes*. London and New York: Ted Honderich.
Wilson, C. (2003). *Descartes' Meditations an introduction*. Cambridge: University press.

Luka M. Kešeljević

THE PHENOMENON OF EGOCENTRISM AND THE CONCEPT OF DOUBT IN DESCARTES' PHILOSOPHY

Summary

In this paper, the author discusses the concept of doubt as a fundamental aspect of Descartes' philosophy. The concept of doubt unites with the phenomenon of egocentrism. In this first part of the paper the historical context in which Descartes wrote is discussed, and there followed the necessity of doubt because the previous knowledge was shaken. We discuss Francis Bacon, who, before Descartes, significantly shook the system of existing knowledge. Also, scholasticism is mentioned, which was still in force at that time.

In this second part on the paper, the author discusses the concept of doubt. At the beginning, the phenomenon of Pironos' skepticism is presented, and ancient and modern skepticism are compared. Ancient skepticism found a purpose in itself and did not aim to establish certainty. Descartes' foundation of doubt aims to establish the first fundamental certainty that will embody the other certainties. In the beginning, doubt was absolute. Descartes went so far as to doubt even the limbs. However, Descartes' doubt, although initially absolute, suspended itself when it was certainly currently aware of itself. With the discovery of the first certainty and truth in the form of "I think", doubt is no longer only a method, but also a mode of thinking. Then the author comes to the conclusion that doubt is no longer absolute, but identifies it with options. This is confirmed by the equation: "I doubt, therefore I am" and "I think, therefore I am". In this second part of the paper, the author explores all of this.

The author arrives at the universal aspect of thinking through analytical means. Doubt reveals thought by identifying with it. Doubt reveals opinion, actually subjectivity, or ego. Since the ego is the place where doubt takes place as one of the modes of thought and all its other modes, the phenomenon is called egocentrism. Doubt, as Hegel observes, though it is of a subjective character, it succeeds in establishing the objective structures of reality, and its destructive attitude towards old knowledge has the goal of establishing new knowledge with which man will become the ruler of nature.

Key words: Descartes, egocentrism, doubt, think, method

НОВИ ТРЕНДОВИ У ВАСПИТАЊУ,
ОБРАЗОВАЊУ И НАСТАВИ

NEW TRENDS IN UPBRINGING,
EDUCATION, AND TEACHING

Бранка С. Ковачевић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Весна З. Цвјетиновић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Прегледни научни чланак

САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ У ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКОМ УСАВРШАВАЊУ НАСТАВНИКА

Посљедњих година проблематика дидактичко-методичког усавршавања наставника у центру је бројних емпиријских истраживања. Процес дидактичко-методичког усавршавања наставника усмјерен је на различите активности и програме (тренинге, радионице, семинаре, итд.) у циљу стицања нових знања, вјештина и стратегија за подучавање ученика на ефективнији и ефикаснији начин.

Циљ рада био је анализирати и идентификовати кључне трендове у дидактичко-методичком усавршавању наставника. Анализа о савременим трендовима у дидактичко-методичком усавршавању наставника односила се на преглед релевантних студија, радова и литературе из области образовања и наставе. У раду су анализирани аспекти који се односе на усавршавање наставника за мултимедијско, инклузивно и интеркултурално образовање, за примјену савремених модела учења и наставних метода, примјену модела континуираног праћења, мјерења и вредновања рада ученика, као и дидактичко-методичког усавршавања наставника за лични развој.

Аутори истичу да добијени резултати проучавања указују на значај развоја иновативних стратегија и пракси које подржавају континуирани професионални развој наставни-

* branka.kovacevic@ff.ues.rs.ba

* vesna.cvjetinovic@ff.ues.rs.ba

ка у циљу унапређења квалитета наставе у 21. вијеку. Примјена ових стратегија у дидактичко-методичком усавршавању помаже наставницима да буду спремни за изазове савременог образовања и да пруже квалитетну образовну подршку својим ученицима у складу са савременим моделима образовања.

Кључне ријечи: дидактичко-методичко, усавршавање, наставник, иновативне стратегије и праксе

УВОД

Проблематика дидактичко-методичког усавршавања наставника је комплексна јер, према схватању педагога (Поткоњак, 2010), није једноставно припремати се за садашњу, а нарочито за будућу школу и окружење. Све нове улоге потребно је прецизно и конкретно систематизовати јер зависе од већег броја чинилаца, као што су васпитно-образовни рад и настава, школа, уже и шире друштвено окружење, природно окружење школе и међународни односи и међузависности савременог свијета. Наставници треба да буду дидактичко-методички оспособљени како би могли изабрати потребне наставне методе, средства, интерактивну наставу, оспособљени да дефинишу циљ, сврху, исход и практичну примјену сваког наставног садржаја, да планирају, припремају и организују наставу, сазнајно подстичу ученике, као и да су спремни на усавршавање. Наставник који није спреман да се стручно и професионално усавршава не може се сматрати правим наставником (Милошевић, 2015) и не може одговорити на све изазове времена у коме живимо.

Посљедњих година проблематика дидактичко-методичког усавршавања наставника заузима значајно мјесто у образовном систему, јер ширење технолошких могућности и друштвених потреба захтијева од наставника континуирано усавршавање, односно усмјереност на различите моделе активности и програма прилагођених новим образовним тенденцијама и изазовима. Од наставника се очекује да посједује сљедеће дидактичко-методичке компетенције: добро познавање и успјешно сналажење у наставном подручју које реализује, способност поучавања и праћења ученикове активности са циљем превођења поучавања на самоучење, креирање наставних садржаја (планирање, програмирање, осмишљавање подстицајних наставних ситуација, припремање за наставу), развијање вјештине управљања разредом као колективом, проналажење одговора на честе проблеме у

дисциплини, васпитно дјеловање на ученике, мотивација ученика и њихово укључивање у разредне активности, са циљем развијања самопоштовања и повећања одговорности, вјештина евалуације (оцјењивања) свеукупног напредовања и развоја личности ученика, повезивање теорије и наставних метода стечених формалним образовањем у наставној пракси (Стојановић, 2010). Развој иновативних стратегија и пракси подржава и континуирани професионални развој наставника у циљу унапређења квалитета наставе у 21. вијеку.

Под моделима дидактичко-методичког усавршавања наставника подразумијевају се различити приступи и стратегије који су у функцији унапређивања квалитета наставе и професионалног развоја наставног особља. У литератури се тренинзи, радионице и семинари наводе као само неки од начина стицања знања и вјештина који пружају могућност учења од стручњака у својој области, размјену идеје са другим наставницима и примјену савремених метода и техника наставног рада. Такође онлајн курсеви, учење у паровима или менторство, истраживачки пројекти, учешће на конференцијама и симпозијумима представљају начине дидактичко-методичког усавршавања наставника. Миле Илић (2020) истиче да се све већи акценат ставља на дидактичко-методичко усавршавање наставника путем педагошких радионица, акционих истраживања, симулација, студијских путовања, јавних трибина, огледних активности и слично. За експерте образовања сваки од ових модела има своје предности и могућности за развој дидактичко-методичких компетенција наставника. При томе, треба имати у виду да комбиновање различитих модела може бити најефикасније јер омогућава разноврсно и свеобухватно усавршавање које је у складу са потребама и стиловима учења различитих наставника и подржава развој иновативних стратегија и пракси усмјерених на примјену технологија у образовању, инклузивно и интеркултурално образовање, професионално менторство и колегијалну подршку, евалуацију и иновирање образовних програма.

ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКО УСАВРШАВАЊЕ НАСТАВНИКА – ИНОВАТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРАКСЕ

Дидактичко-методичко усавршавање наставника је динамичан процес који укључује различите активности, од тренинга до истраживања, и омогућава наставницима да континуирано развијају своје вјештине и знања у складу са савременим изазовима у образовању. Од степена дидактичко-методичке оспособљености наставника зависи квалитет васпитно-образовног процеса, односно успјех настав-

ника не зависи само од базичног образовања него и од његове спремности за учење, перманентно дидактичко-методичко усавршавање и мијењање и унапређење свога рада (Стаматовић, 2008). Према схватању Мила Илића (2019), код наставника се дидактичко-методичким оспособљавањем могу развити сљедеће способности: диференцијације, класификације и генерализације садржаја учења, креативирања наставних токова, подстицање активне партиципације васпитаника, емпатисања васпитаника, формирање објективне слике о себи, толеранције на фрустрационе ситуације. Стога је циљ рада био анализирати и идентификовати кључне трендове у дидактичко-методичком усавршавању наставника. Увидом у релевантне студије, радове и литературу анализирани су аспекти који се односе на усавршавање наставника за мултимедијско, инклузивно и интеркултурално образовање, за примјену савремених модела учења и наставних метода, примјену модела континуираног праћења, мјерења и вредновања рада ученика, као и дидактичко-методичког усавршавања наставника за лични развој.

Посљедњих година пандемија вируса корона је несумњиво утицала на цјелокупно образовање и формат извођења наставе, гдје су онлајн настава и учење постали највреднији и основни алати. Резултати истраживања (Максимовић, Османовић Зајић и Банђур, 2021) показују да већина наставника има основну техничку оспособљеност за рад са образовним софтвером, али да постоји потреба за додатним усавршавањем и подршком у области педагошке примјене софтвера. Идентификовани су изазови као што су недостатак времена за обуку, недовољна техничка подршка и отпор према промјенама у наставној пракси, као и недостатак адекватних ресурса и материјала за обуку наставника. Због тога је неопходна континуирана обука наставника кроз радионице и семинаре, повећање техничке подршке у школама и развој сарадничких мрежа наставника за размјену искустава и добрих пракси. На основу анализе релевантних радова установљено је да се тренд дидактичко-методичког усавршавања наставника за мултимедијско образовање и примјену различитих образовних технологија односи на низ активности и стратегија усмјерених на обуку наставника за успјешну примјену образовне технологије у свом раду. Сходно томе, наставници се у оквиру обуке радионичарског рада упознају са најновијим алатима и апликацијама, као и најбољим праксама за њихову примјену у наставном процесу. Констатовано је да дидактичко-методичко усавршавање наставника претпоставља укључивање наставника у програме менторства, односно добијања подршке и савјета од искуснијих колега који већ успјешно интегришу

технологију у свој рад. Поред подршке ментора, наставници могу очекивати и колегијалну подршку у дијељењу ресурса, идеја и искустава са другим наставницима. Такође наставници учествују у акционим истраживачким пројектима који се односе на примјену нове технологије у настави и њен ефекат на учење ученика. Презентације, вјежбе, тестови и интерактивне активности су у функцији обуке наставника за примјену дигиталних образовних материјала у настави. Осим ових активности, обука наставника почива и на њиховом самосталном истраживању (постоје бројни онлајн ресурси, курсеви и туторијали који им могу помоћи да сами науче како да интегришу технологију у свој рад) нових образовних технологија и апликација које су усмјерене на проширивање знања и вјештина. У складу са наведеним, неопходно је иновирати постојеће наставне програме, те организовати додатне обуке ученика и наставника за примјену нових технологија у образовању.

Тренд дидактичко-методичког усавршавања наставника из области инклузивног образовања је од суштинског значаја како би се обезбиједило да сви ученици, укључујући и оне са посебним потребама, имају равноправан приступ образовању и могућност да успјешно уче и развијају се у школском окружењу. Примјена инклузивног образовања претпоставља оспособљеност наставника да постојећи школски курикулум прилагоде развоју појединачне дјеце, односно од велике важности је развијање наставничких компетенција за примјену наставних метода, стратегија и техника у складу са могућностима и потребама сваког дјетета (Majoko, 2019). Резултати истраживања показују да је чак и код наставника који имају позитивне ставове о дјеци са потребом за додатном подршком установљен одређени отпор за рад са њима (Bukvić, 2014). Евидентно је да унапређивање личних и професионалних компетенција наставника доприноси не само формирању њихових позитивних ставова и прихватању дјеце са потребом за додатном подршком, већ и стицању позитивних искустава наставника у васпитно-образовном раду (Pit-ten Cate, Markova, Krischler, & Krolak-Schwerdt, 2018). Савремени аутори (Rabi & Zulkefli, 2018) напомињу да примјена инклузивног образовања зависи од развијености наставничких компетенција које укључују планирање и организовање наставног часа, модификовање наставног садржаја и задатака у складу са индивидуалним потребама ученика, прилагођавање материјала, праћење и вредновање напредовања ученика, обезбјеђивање сигурног и подстицајног окружења за развој сваког ученика, вјештине управљања одјељењем и педагошки приступ наставника. Апострофирано је да осим развијања инклу-

зивне климе, за успјешну примјену инклузивног образовања битно је и перманентно усавршавање наставника, као и обезбјеђивање подршке наставном особљу за развој професионалних компетенција кроз акредитоване програме (Јањић, 2010). Резултати истраживања (Manko i Bjelan, 2022) указују да се један од изазова односи на недостатак обуке за наставнике и препоручују организовање редовних обука и радионица за наставнике, јер асистивна технологија има велики потенцијал за побољшање квалитета образовања за ученике са посебним потребама. Учешће наставника у специјализованим обукама и радионицама посвећеним инклузивној настави од кључног је значаја за рад са ученицима са препрекама у учењу и учешћу у настави. Сарадња са специјалистима као што су педагози, психолози, логопеди и други стручњаци може бити корисна у разумијевању потреба ученика и пружању адекватне подршке. Фокус дидактичко-методичког усавршавања наставника из подручја инклузивног образовања укључује развој стратегија и вјештина за рад с различитим типовима ученика, укључујући ученике са посебним образовним потребама и ученике који су чланови маргинализованих група. Очигледно је да успјешност примјене инклузивног образовања зависи од способности наставника да препозна лични и друштвени значај ученика којима је потребна додатна подршка те да преузме одговорност за квалитет наставног процеса (Allday, Neilsen-Gatti, & Hudson, 2013). Савремени трендови дидактичко-методичког усавршавања наставника укључују и развој вјештина и стратегија које помажу наставницима да подрже добробит и ментално здравље ученика, што постаје још значајније у свјетлу изазова које је донијела пандемија COVID-19, па указује на потребу за холистичким приступом овом проблему. Наставник утиче на формирање емоционалне климе у одјељењу, те је од велике важности да покаже љубазност у комуникацији, толеранцију, емоционалну стабилност и топлину према ученицима (Милошевић, 2015). Од наставника се очекује да поштује различитост дјеце, посједује позитивне ставове и показује отвореност и спремност за рад са дјецом којима је потребна додатна подршка (Avramidis, Bayliss, & Burden, 2000), односно да посједује компетенције за рад у инклузивном окружењу и пружање ефективне подршке свим ученицима у разреду.

Прије више од двије деценије указано је да програми интеркултуралног усавршавања наставника постоје у западним земљама већ дуже вријеме. Ови програми су различито димензионирани у односу на садржаје, вријеме трајања, циљну групу, односно, ови програми се односе на развој интеркултуралне комуникације, интеркултуралне

курсеве и курикулуме, ABCD-CROWN модел интеркултуралног образовања и слично. Наставници треба да се упознају са интеркултурализмом, имајући у виду богатство различитих култура, њихову интеракцију и развој (Đermanov, Kostović і Đukić, 2006). Иако су предложени различити програми интеркултуралног усавршавања наставника (курсеви, семинари, посјете, наставни часови других наставника, тимски рад на осмишљавању курикулума, размјена наставника, итд.), од стране стручњака је констатовано да до данас нису у потпуности остварени очекивани резултати, јер недостају системске и холистичке стратегије реформе ради креирања снажне мултикултуралне средине (Зуковић и Милутиновић, 2008). Данас је у центру интересовања интеркултурално усавршавање наставника у циљу расвјетљавања културне различитости, разумијевања културе, прихватања и поштовања другачијег културног поријекла и идентитета. Бјелак (2021) истиче значај побољшања интеркултурних компетенција наставника, као што су организовање семинара и радионица, развој наставних материјала који промовишу културну разноликост и укључивање интеркултурних тема у наставне планове и програме. Подстицање развоја ових компетенција наставника у функцији је унапређења квалитета образовања за различитост и интеркултурног разумијевања међу ученицима.

Савремени модели учења захтијевају цјелокупан приступ образовању који подразумијева активан ангажман свих учесника у процесу. Сучевић, Цвјетићанин и Сакач (2011) напомињу нове улоге наставника – сарадника у организацији активности које полазе од ученика. Улога наставника односи се на креирање окружења за учење, отворену и подстицајну средину у којој ученици могу примијенити различите моделитете учења. За Јењића и Бранковића (2021) компетентност наставника за извођење методичких поступака у процесима активног учења у настави односи се на три подручја методичких поступака: 1) препаративне – детерминисана је прецизношћу одређивања исхода учења, избора и планирања садржаја учења, те припреме за извођење непосредног процеса активног учења; 2) изведбено-акциони методички поступци – изражавају ниво оспособљености за организацију и извођење непосредног процеса учења, примјену наставних метода, иновативних облика рада, наставних средстава и извора знања, као и оспособљеност за подстицање (мотивацију) и активизацију ученика у процесима учења и 3) верификациони методички поступци – примјеном се изражава оспособљеност учитеља за праћење активности ученика прије, у току и након процеса учења (рефлексија), као и оспособљеност учитеља за оцјењивање исхода

процеса активног учења. Дидактичко-методичко усавршавање наставника за примјену савремених модела учења подразумијева свеобухватан приступ који обухвата неколико кључних аспеката: разумијевање различитих модела учења, развијање стратегија које подржавају активно учење, примјену образовне технологије и развијање диференцираног учења. Наставници треба да буду упознати са различитим савременим моделима учења (нпр. активно учење, искуствено учење, интерактивно учење, сарадничко учење, пројектно учење и др.) јер сваки од ових модела има своје специфичности и предности у подстицању различитих врста знања и вјештина код ученика. Зато се од наставника очекује да развијају вјештине у дизајнирању и примјени ових модела учења како би мотивисали ученике и повећали њихово ангажовање, те створили подстицајно и инклузивно учионичко окружење. Према схватању Мила Илића (2012), креирање и реализација плана и програма интерактивног обучавања наставника за индивидуализацију учења у инклузивној настави зависи од теоријске и иновативно-методичке оспособљености наставника, али и од професионалних компетенција водитеља интерактивне едукације наставника. Усавршавање наставника за примјену савремених наставних метода претпоставља обучавање за примјену образовне технологије (примјена различитих алата и платформи за интерактивно учење, креирање квизова и радионица), усавршавање комуникационих вјештина (активно слушање), креирање визуелних и мултимедијалних садржаја (креирање слајдова, видео-записа, итд.), овладавање и примјену техника и стратегија за подстицање позитивне динамике у учионици и управљање различитим групама, као и управљање учионицом. Континуиран процес усавршавања наставника за примјену савремених модела учења је значајан за побољшање квалитета образовања и укључивање ученика у процес учења. Самим тим неоходно је подстицати наставнике да учење чине реалним и примјењивим, односно да комбинују различите области знања и развијају интегрисане активности повезивањем различитих предмета, размјењују идеје из праксе са наставницима и стручним сарадницима и активно учествују у евалуацији и самоевалуацији.

Евалуаторске компетенције представљају знања о значају вредновања процеса и исхода наставе и образовања; оспособљеност за конструисање и примјену евалуационог инструментарија; могућност објективног провјеравања и оцјењивања свих актера наставе и образовања; оспособљеност за објективно усмено, писмено, практично и комбиновано провјеравање васпитаника; вјештина континуираног праћења и провјеравања знања и способности васпитаника; оспособ-

љеност за правовремено повратно информисање о резултатима вредновања (Јоргић, 2015). Савремени приступи праћења, мјерења и вредновања ученика све више наглашавају холистички модел који узима у обзир различите аспекте ученикове личности, јер циљ није само идентификација наученог, већ и унапређење ученикове самосвијести и способности за самовредновање. Усавршавање наставника за примјену континуираног праћења, мјерења и вредновања ученика претпоставља примјену формативног и сумативног оцјењивања, креирање тестова, чек листа, креирање критеријума и стандарда, техника за редовно праћење напретка ученика и накнадне корекције у наставном плану, те креирање и одржавање електронских дневника. Организовање едукативних радионица усмјерених на савремене методе вредновања, укључујући формативно и сумативно вредновање, омогућава наставницима да унаприједе своје вјештине. Такође различити доступни курсеви на даљину нуде могућности за учење о креативним техникама вредновања и коришћењу дигиталних алата у праћењу напредовања ученика. Усавршавање наставника може се остварити и преко сарадње наставника са искуснијим колегама, кроз менторски рад (размјена искуства и препоруке за ефикасно вредновање) и учешће на релевантним конференцијама и семинарима које пружа прилику за размјену идеја и стратегија о континуираном праћењу, мјерењу и вредновању рада ученика. Од посебног значаја су усавршавања за коришћење апликација и софтвера за евалуацију рада ученика.

Стручњаци из области образовања све више указују на значај дидактичко-методичког усавршавања наставника за лични развој. У основи дидактичко-методичког усавршавања наставника су спољашњи или унутрашњи мотиви, чиме се истиче важност мотивације наставника за лично стручно усавршавање и самоактуализацију (Василијевић и Бојовић, 2008). Усавршавање за лични развој обухвата различите аспекте, укључујући разумијевање и управљање сопственим емоцијама, емпатију и разумијевање емоција других, те управљање временом и стресом. Унапређење комуникационих вјештина, укључујући јасно изражавање, слушање и просоцијализацију, помаже наставницима да остварују квалитетну сарадњу са ученицима, родитељима и колегама. Планирање свог професионалног развоја и постављање циљева за усавршавање помаже наставницима да постигну своје амбиције и да континуирано раде на свом личном и професионалном напретку. Учење нових вјештина или ангажман у хобијима и интересовањима изван области образовања може пружити наставницима нове перспективе и креативне идеје које могу

примијенити у васпитно-образовном раду. Рефлексија на свој рад и стални саморазвој кроз усавршавање и експериментисање са новим методама и техникама помажу наставницима да постају свјеснији и ефикаснији у својој наставној пракси. Важно је истаћи да усавршавање за лични развој подразумијева континуирану примјену едукативних и психолошких радионица за наставнике које, према Ковачевић (2020), омогућавају наставницима да самосталним или интерактивним радом стичу одређена знања, усавршавају вјештине, развијају навике и способности, чиме унапређују своје стручно-професионалне компетенције.

Може се закључити да дидактичко-методичко усавршавање за континуиран развој наставника представља сет активности и стратегија које наставници примјењују да би непрестано унапређивали своје образовне праксе и компетенције. Ангажовање у програмима менторства и тренинга омогућава наставницима да добију индивидуалну подршку и савјете од искуснијих колега или стручњака у области образовања, анализирају властити рад и остварене резултате, да идентификују своје квалитете и слабости, те да одреде области за додатно усавршавање у професионалним заједницама, виртуелним заједницама или мрежама наставника.

ЗАКЉУЧАК

Резултати анализе савремених трендова у дидактичко-методичком усавршавању наставника показују да постоји широк спектар активности и стратегија које наставници примјењују како би унаприједили свој рад и подигли квалитет образовања. Евидентно је да наставници узимају у обзир различите аспекте у образовању, укључујући мултимедијско, инклузивно и интеркултурално образовање, примјену савремених модела учења и наставних метода, као и модела континуираног праћења, мјерења и вредновања рада ученика. Релевантне студије и литература показују да наставници улажу у сопствени професионални развој кроз учешће у тренинзима, радионицама, семинарима и другим облицима професионалног усавршавања. Они примјењују најновије методе и технологије у настави, интегришу мултимедијалне ресурсе и алате у учење, и активно раде на развоју компетенција неопходних за ефикасно подучавање ученика у савременом образовном окружењу. Експерти образовања наглашавају значај сталног учења и прилагођавања наставничког рада захтјевима савременог друштва и образовних стандарда. Међу наставницима постоји јасна свијест о значају персонализованог при-

ступа учењу, инклузивности, развоју критичког мишљења и креативности ученика, као и о постојаном унапређењу менталног здравља и добробити ученика. Интеграција различитих образовних технологија у наставу може значајно обогатити и подићи ниво ангажованости ученика. Ово обухвата примјену електронског учења, интерактивних веб-сајтова, образовних апликација и играња, виртуелне реалности и других иновативних алата који подржавају учење. Промовисање активних метода учења, као што су проблемско базирано учење, пројектно учење, сарадничко учење и учење засновано на игри, може омогућити ученицима да активно учествују у свом учењу, развијају вјештине критичког мишљења и примјене знања на практичне ситуације. Развој стратегија и пракси које подржавају инклузивно образовање (ученици се осјећају добродошлим и учење је прилагођено различитим потребама и стиловима учења) може значајно подигнути квалитет наставе и допринијети успјешности свих ученика. Организовање програма менторства за наставнике у почетној фази каријере и стварање колегијалног окружења за дијељење идеја и ресурса подстиче професионални развој наставника и квалитет наставе. Због тога је на основу евалуације ефикасности постојећих образовних програма неопходно креирати план и програм модуларног дидактичко-методичког усавршавања наставника за мултимедијско, инклузивно и интеркултурално образовање, за примјену савремених модела учења (искуствено, интерактивно учење, итд.) и наставних метода, као и примјену модела континуираног праћења, мјерења и вредновања рада ученика. При томе, наставни план и програм заснован на модуларном приступу мора бити флексибилан како би брже одреаговао на промјене, заснован на исходима учења, треба бити компатибилан са програмима земаља Европске уније, потребна је спољашња провјера како би се извршила контрола квалитета у стручном образовању и обуци (Бранковић и Малешевић, 2017). Модуларно-диференцирани систем усавршавања наставника претпоставља флексибилно планирање садржаја програма, активности и задатака, временског трајања, наставних средстава и помагала, те уважавање постојећег нивоа знања и компетенција наставника као активног учесника (Ковачевић, 2018). Примјеном савремених трендова у дидактичко-методичком усавршавању наставници ће унаприједити своје вјештине и прилагодити се промјенама у образовном окружењу које претпоставља интеграцију нових технологија, одрживост и активне методе учења.

Литература

Бјелак, А. (2021). Интеркултурна компетенција наставника језика новопазарских школа. *Живи језици*: *часопис за стране језике и књижевности*, *41 (1)*, 175–188. doi.org/10.18485/zivjez.2021.41.1.9.

Бранковић, Д. и Малешевић, Д. (2017). Модуларни приступ у изради наставних планова и програма у средњем стручном образовању. *Наша школа, 3–4*, 41–54. doi: 10.7251/NSK1702041B.

Василијевић, Д. и Бојовић, Ж. (2008). Мотивација и индивидуално стручно усавршавање наставника. У К. Шпијуновић (Ур.), *Образовање и усавршавање наставника – облици и модели* (121–134). Ужице: Учитељски факултет.

Зуковић, С. и Милутиновић, Ј. (2008). Школа у духу новог времена: образовање за различитост. *Настава и васпитање, LVII(4)*, 530–538.

Илић, М. (2012). *Инклузивна настава*. Источно Сарајево: Филозофски факултет.

Илић, М. (2019). *Расправе о савременој настави и дидактици*. Бања Лука: Друштво педагога Републике Српске.

Илић, М. (2020). *Дидактика*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Јањић, Б. (2010). *Збирка примера инклузивне праксе*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.

Јењић, С. и Бранковић, Д. (2021). Компетентност будућих учитеља за извођење методичких поступака у процесима активног учења у настави. *Наша школа, (2)*, 9–29. https://doi.org/10.7251/NSK2102009J.

Јоргић, Д. (2015). *Развој професионалних компетенција наставника*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Ковачевић, Б. (2018). Модуларно-диференцирани систем усавршавања наставника. У Б. Микановић (Ур.), *Бањалучки новембарски сусрети* (307–317). Бања Лука: Филозофски факултет.

Ковачевић, Б. (2020). Радионичарски приступ унапређивању репродуктивног здравља младих. У Б. Кошарац (Ур.), *Социокултурне детерминанте будућег брачног и репродуктивног понашања младих* (109–125). Источно Сарајево: Филозофски факултет.

Максимовић, Ј., Османовић Зајић, Ј. и Банђур, В. (2021). Самопроцена оспособљености наставника за примену образовно-рачунарског софтвера у васпитно-образовној пракси. *Иновације у настави, 34 (2)*, 130–145. doi: 10.5937/inovacije2102130M.

Милошевић, А. (2015). *Стилови рада савременог наставника*. Ужице: Регионални центар за професионални развој запослених у образовању.

Поткоњак Н. (2010). Идентификација и утврђивање диференцираних таксономија улога наставника основа су њиховог оспособљавања за остваривање тих улога. У Н. Поткоњак (Ур.), *Годишњак Српске академије образовања* (119–124). Београд: Српска академија образовања.

Стаматовић, Ј. (2008). Самоевалуација рада наставника у функцији стручног усавршавања. У К. Шпијуновић (Ур.), *Образовање и усавршавање наставника – облици и модели* (197–204). Ужице: Учитељски факултет.

Стојановић, Б. (2010). Књижевна уметност и компетенције будућег учитеља. У Н. Поткоњак (Ур.), *Годишњак Српске академије образовања* (611–624). Београд: Српска академија образовања.

***

Allday, R. A., Neilsen-Gatti, S., & Hudson, T. M. (2013). Preparation for inclusion in teacher education pre-service curricula. *Teacher Education and Special Education, 36 (4),* 298–311. https://doi.org/10.1177%2F0888406413497485.

Avramidis, E., Bayliss, P., & Burden, R. (2000). A Survey into mainstream teachers attitudes towards the inclusion of children with special educational needs in the ordinary school in one local education authority. *Educational Psychology, 20 (2),* 191–211. doi.org/10.1080/713663717.

Bukvić, Z. (2014). Teachers competency for inclusive education. *The European Journal of Social and Behavioural Sciences, 11 (4),* 1585–1590. doi:10.15405/ejsbs.141.

Đermanov, J., Kostović, S. i Đukić, M. (2006). Obrazovanje u različitosti i za različitost: dimenzije profesionalnog razvoja nastavnika. U M. Oljača (Prir.), *Modeli stručnog usavršavanja nastavnika za interkulturalno vaspitanje i obrazovanje*, knjiga 1 (51–68). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Majoko, T. (2019). Teacher key competencies for inclusive education: Tapping pragmatic realities of Zimbabwean special needs education teachers. *SAGE Open, 9 (1)*, 1–14. doi:10.1177/2158244018823455.

Manko, A. i Bjelan, S. (2022). Asistivna tehnologija u nastavnoj praksi: prilike i prepreke. *Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju, 4 (4),* 8–25.

Pit-ten Cate, I., Markova, M., Krischler, M., & Krolak-Schwerdt, S. (2018). Promoting inclusive education: The role of teachers' competence and attitudes. *Insights into Learning Disabilities, 15(1),* 49–63.

Rabi, N. M. & Zulkefli, M. Y. (2018). Mainstream teachers' competency requirement for inclusive education program. *International journal of academic research in business and social sciences, 8 (11),* 1779–1791. doi: 10.6007/IJARBSS/v8-i11/5354.

Sučević, V., Cvjetićanin, S. i Sakač, M. (2011). Obrazovanje nastavnika i učitelja u europskom konceptu kvalitete obrazovanja zasnovanom na kompetencijama. *Život i škola, LVII (25),* 11–23.

Branka S. Kovačević
Vesna Z. Cvjetinović

MODERN TRENDS IN THE DIDACTIC-METHODICAL TRAINING OF TEACHERS

Summary

The problem of didactic-methodical training for teachers is an important, but insufficiently researched area. With the expansion of technological possibilities and social needs, continuous didactic-methodical training for teachers is becoming necessary. Different models of didactic-methodical training, such as specializations, workshops and seminars, are effective ways to acquire knowledge and skills. Online courses, mentoring, research projects and participation in conferences also form an important part of teachers' professional development. Education experts conclude that the emphasis is placed on pedagogical workshops and action research, which encourages the development of didactic-methodical competencies.

The aim of the paper was to analyze and identify key trends in didactic-methodical teacher training. In the paper, the analysis of contemporary trends in the didactic-methodical training of teachers referred to an overview of relevant studies, papers and literature in the field of education and teaching. The aspects related to the training of teachers for multimedia, inclusive and intercultural education, the application of modern learning models in teaching, the application of modern teaching methods, as well as the application of models for continuous monitoring, measurement and evaluation of students' work, were analyzed.

The analysis of contemporary trends in the didactic-methodical training of teachers indicates a wide range of activities and strategies that teachers apply to improve their work and raise the quality of education. The paper analyzes aspects related to teacher development for multimedia, inclusive, and intercultural education, the application of modern learning models and teaching methods, the implementation of models for continuous monitoring, measurement, and evaluation of student work, as well as the didactic-methodical training of teachers for personal development.

Relevant studies show that teachers invest in their own professional development through participation in specializations,

workshops, seminars and other forms of training and integrate the latest methods and technologies into teaching, use multimedia resources and tools, and actively work on the development of competencies necessary for effective teaching in the modern educational environment. Teachers are aware of the importance of a personalized approach, inclusiveness, the development of critical thinking and creativity of students, as well as the improvement of mental health and well-being of all students. The integration of different educational technologies into teaching can significantly enrich the lesson and raise the level of student engagement. This includes the application of e-learning, interactive websites, educational applications, gaming and virtual reality devices, as well as other innovative tools that support active learning. Promoting active learning methods, such as problem-based learning, project-based learning, collaborative learning, and play-based learning, allows students to actively participate in their education, develop critical thinking skills, and apply their knowledge in practical situations. Developing strategies and practices that support inclusive education, where students feel welcome and where learning is adapted to different needs and learning styles, can significantly raise the quality of teaching. Didactic-methodical training for the continuous development of teachers is a set of activities and strategies that teachers apply to continuously improve their educational practices and competencies. Organizing mentoring programs for teachers in the initial phase of their careers, as well as creating a collegial environment for the exchange of ideas and resources, encourages the professional development of teachers and improves the quality of teaching. Given the evaluation of the effectiveness of existing educational programs, it is necessary to create a plan and program of didactic-methodical teacher training, which will include multimedia, inclusive and intercultural education, as well as the application of modern learning models, such as experiential and interactive learning.

c-methodical teacher training, which will include multimedia, inclusive and intercultural education, as well as the application of modern learning models, such as experiential and interactive learning.

These modern trends in didactic-methodical training enable teachers to improve their skills and adapt to changes in the educational environment, which implies the integration of new technologies, sustainability and active learning methods.

Key words: didactic-methodical, professional development, teacher, innovative strategies and practices

ПОЛИТИЗАЦИЈА ИСТОРИЈСКИХ ЛИЧНОСТИ, ДОГАЂАЈА И ПРОЦЕСА: ИСТОРИОГРАФИЈА КРОЗ ПРИЗМУ САВРЕМЕНИХ ПОЛИТИКА

POLITICISATION OF HISTORICAL FIGURES, EVENTS, AND PROCESSES: HISTORIOGRAPHY THROUGH THE PRISM OF CONTEMPORARY POLITICS

Радивој Ђ. Радић*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

ВИНО КАО ЛЕК ИЛИ САСТОЈАК ЛЕКА У ВИЗАНТИЈСКОМ И СРПСКОМ МЕДИЦИНСКОМ ЗБОРНИКУ (Прилог проблему)

Још од времена Хипократа, „оца“ медицине, вино се као лек или састојак лека, употребљавало у лечењу. У овом прилогу дати су примери лекарија које су за разнолике болести препоручене у византијском медицинском трактату, чије се састављање датује у период од средине XI до друге половине XIV века, и такозваном Ходошком зборнику, српском терапијском зборнику с краја XIV столећа. Традиција употребе вина као лека у српској средини настављена је и у временима после пропасти српске средњовековне државе о чему сведоче поједине лекаруше, зборници народне медицине, који сежу дубоко у XIX столеће.

Кључне речи: Вино, лек, византијски трактат, медицина, Ходошки зборник, лекаруше, српске земље

Сматра се да су у јужној Европи око 4000. године п.н.е. култивисане винова лоза, маслина и смоква, а да се око 100. године п.н.е., када су температуре почеле да расту, винова лоза проширила на север (Ponting 2009: 57, 107). Веома рано је вино, уз жито и маслину, постало неизоставни део исхране тако да је умесно говорити о такозваном „медитеранском“ тројству – вино, маслина, жито – елементима на којима простран басен Средоземља уравнотежује свој живот (Brodel, 1995: 31). За вино се не без разлога каже и да је „једино пиће које има културу“ (Ристић 2008: 6).

* rradic@f.bg.ac.rs

Вино је код многих древних народа задобило особену симболику која се кретала у широком распону од напитка бесмртности, преко елемента жртве и знака спознаје и посвећености, до универзалног добра у вези са унутрашњим позитивним животом (Chevalier–Gheerbrant 1983: 746–748). У хришћанству су вино и хлеб задобили и своје особено религијско значење. Тако је хлеб симболизовао Христово тело док је вино представљало Христову крв. За време причешћа свештеници су окупљеним верницима заједно са хлебом нудили пехар вина са разблаженом водом. Веровало се да је вино било средство спасења и симбол истинског знања и Христовог учења. На сличан начин је и виноград стекао своју богословску патину – постао је метафора за цркву (ODB, III, 1991: 2169–2170, 2199; ЕП 2002: I, 376; Радић 2004: 114–123).

Уз читав низ „употребних вредности" вина, оно је имало још једну веома важну, а то је коришћење у медицини. Још је Хипократ са острва Коса, „отац" медицине, који је живео у IV веку пре Христа, сматрао вино важном лекаријом. Тако је он препоручивао следеће: „Код очних болести пити често вино, купати се у великој количини топле воде и пуштати крв" (Хипократ 1998: 123 № 46; Hipokrat 2008: 91 № 46). На другом месту, саветује се да се „странгурија и дисурија лече тако што се пије чисто вино и пушта крв, при чему треба отворити унутарњу вену" (Хипократ 1998: 123 № 48; Hipokrat 2008: 91 № 48). Дисурија и странгурија су болести које се испољавају болним и полаганим истицањем мокраће (Дворецкий 1958: I 437; II 1510; Хипократ 1998: 142; Hipokrat 2008: 127).

Плиније Старији, знаменити римски учењак из I века, у свом гласовитом делу *Историја природе* (Historia naturalis) препоручује „медвеђи лој помешан са вином" као лек против перути (Плиније Старији 2015: 355). Он доноси и право похвално слово вину, виновој лози и виноградима тако што бележи да пијење вина може да угреје унутрашње делове тела, а када се сипа преко коже има расхлађујуће дејство, али не оклева да вина из Албе у суседству Рима, због њихове лакоће и добрих својстава за здравље, препоручи особама које се опорављају од болести (Плиније Старији 2015: 276–277).

Занимљив податак о употреби вина као лека налазимо и у делу *Индија* које је саставио Аријан, грчки историчар и филозоф који је живео крајем I и у првој половини II столећа. Он бележи како најдуговечнији слонови доживе око две стотине година, али многи од болести угину раније. За очи им се као лек улива кравље млеко, за друге болести дају им да пију црно вино, а на ране им привијају печено

свињско месо. „Тако Индијци лече слонове“ – завршава овај одељак свог дела Аријан (Аријан 1997: 80–81).

Вино као лек, односно састојак лека, налази се међу рецептима у два касносредњовековна лекарска зборника, једном византијском и једном српском, а то на особен начин казује да је вино као лек или састојак лека била ванвременска лекарија.

Уверљиво сведочанство о дометима византијске медицине, а поготово њеног дела који се тиче фармакологије и фармакопеје, односно приправљања лекова, представља један текст који је састављен у позновизантијском раздобљу. Реч је о анонимном медицинском трактату, заправо лекарском зборнику који је служио за практичну употребу, о својеврсној енциклопедији која је делом компилација, а делом оригинални текст. Саставио ју је очигледно искусан лекар који се није либио да у текст унесе и властита сазнања стечена дугогодишњом праксом (Литаврин 1997[2]: 31–146). Трактат је више окренут практичним саветима него напоменама од ширег теоријског значаја. Као што је речено, он је заправо својеврсна медицинска енциклопедија у којој одељак посвећен фармакологији заузима највећи део. Састављање овог медицинског трактата се датује у широк временски период од средине XI до друге половине XIV века (Литаврин 1997[2]: 28).

У византијском медицинском трактату вино као лек или састојак лека помиње се на више места и у вези са различитим врстама болести, али и у својеврсним лекарским саветима за здрав живот.

Боре на лицу су очигледно представљале естетски проблем у свим епохама светске историје, а по томе ни време у коме живимо не представља никакав изузетак. Анонимни аутор византијског медицинског трактата указује на чињеницу да је против бора на лицу корисно семе роткве помешано са горким бадемом и растворене у старом вину, а, додаје састављач, ова лекарија је корисна и против лишаја на телу (Литаврин 1997[2]: 45; Радић 2020: 76)[1]

Међу саветима које састављач медицинског трактата даје онима који имају влажан и хладан темперамент налази се и препорука да једу рибу са слачицом, расолом, белим луком, бибером, ђумбиром, рутом и нека пију разблажено вино, опоро и миришљаво (Литаврин 1997[2]: 53).

[1] У вези са преводом речи ротква (rephanos – raphanos) постоје одређене недоумице јер она такође може значити: купус (*Brassica cretica*), ротквица, хрен, пољска слачица, млечика, кртоласта млечика (Литаврин 1997[2]: 45 н. 57).

У делу трактата у коме се говори о мокраћи, састављач саопштава да уколико је мокраћа помешана са талогом од вина риђе боје – то је добар знак (Литаврин 1997[2]: 58).

Приликом напада гушења једна од препорука је да се најпре даје млеко, а затим оболелог треба приморати да узима суво лишће мачје метвице (нане) или њен сок и критску мајчину душицу (*Thymbra capitata*) са вином (Литаврин 1997[2]: 81).

У случају опуштених десни и при крварењу зуба, код зуба који се клате, који непријатно миришу, код зуба који труле и при сваком другом страдању зуба, препоручује се следећа лекарија: свежа јаребичија трава[2] – 10 драхми, мед – 4 драхме, стипса – 4 драхме, илирска перуника – 4 драхме, бели бибер – 5 драхми, црни бибер – 3 драхме, плавац – 2 драхме, тамјан – 3 драхме, пиретрон[3] – 2 драхме, *Sideritis romana*[4] – 3 драхме, камена со – 14 драхми; јаребичију траву, биљку *Sideritis romana*, црни бибер и со после мешања треба запалити. Стипсу запалити одвојено и угасити вином, а затим све то треба да се издроби и тако иситњено користи (Литаврин 1997[2]: 106–107; Радић 2021: 25). Драхма је овде мера за тежину и износи 3,4 грама (Schilbach 1970: 184).

У случају непријатног задаха из уста препорука је да се жваће метвица (*Mentha*) или семе целера, или ватона (*Rubus ulmifolius*) или лишће винове лозе. И, напослетку, треба испирати уста миришљавим вином или сажежени осат, односно бодаљ (*Sonchus aspera*), после кога је, такође, потребно уста исплакнути ароматичним вином (Литаврин 1997[2]: 113; Радић 2020: 76–77).

Против опадања косе препоручује се проверено средство: „једну меру тамјана натопи у вину и адијантума (вилине власи, госпина коса) половину мере намочи у опором вину, потом досипај уље од мирте и вино док не постане налик на мед, па онда том смесом непрекидно мажи теме (Литаврин 1997[2]: 114).

[2] Грчки: *perdikion*, односно *Poligonum maritimum*, али и *Parietaria officinalis* = чичак, а такође *Convolvulus arvensis* – попонац, ладолеж, пузавица (Литаврин 1997[2]: 106 н. 331).

[3] Грчки: *pyrethron*, односно латин. *Ancyclus Pirethrum* (Литаврин 1997[2]: 46 н. 58).

[4] *Sideritis romana* (енгл. ironwort) одговара следећим биљкама: љутовница, чврстац, коњушара. Међутим, у питању је термин којим се назива још читав низ разноликих биљних врста (Литаврин 1997[2], 107, н. 332).

Као средство против комараца препоручује се да се просторија кади кедровим дрветом са плавим каменом или зрнцима чемпреса или смолом, или талогом вина или црног кима (Литаврин 1997[2]: 115).

Вино се на посебан начин користи и приликом лечења водене болести. Потребно је суве листове руже и ловора толико иситнити да се добије прашак, потом оболелог најпре намазати биљним уљем, а онда по површини посути прашак и превити старом крпом. Оболели нека једе сланину и пије вино, наставља аутор трактата, али нека се уздржава од воде и излечиће се (Литаврин 1997[2]: 119).

Аутор трактата даје неколико корисних савета за жене у другом стању. Он поучава да се треба купати у купатилу водом умерене температуре, да ваља спавати дугим сном у мекој постељи, да после јела треба пити миришљаво вино помешано са водом. Уз то, трудница би требало да маже бедра и колена ружиним уљем са мастиком и нардом. Истовремено, потребно је да се уздржава од белог и црног лука, празилука, целера, слане рибе, од старог сира и од сочива. Нека се не оптерећује бригом и узрујаношћу, поручује састављач трактата, и нека мирише миомирисе (Литаврин 1997[2]: 41).

Вино је на особен начин коришћено и као средство за фарбање косе, па се тако у медицинском трактату може прочитати да, уколико се жели да коса буде плава, онда треба узети уситњени талог прокуваног вина, уз мешање му додати смолу борове шишарке, у размери половине талога, све то растворити у ружином уљу и намазати косу, а трећег дана је опрати (Литаврин 1997[2]: 45).

Када је реч о српским средњовековним земљама, треба нагласити да је виноградарство било веома развијена привредна грана (Божанић 2020: 91–102; Штетић, 2021: 61–424). Вино је имало велику улогу у свакодневном животу Срба и било је обавезна компонента готово свих породичних обреда, како календарских, тако и погребних, као и оних везаних за српске славе (Толстој–Раденковић, 2001: 82–83).

Вино као лек, односно састојак лека, може се срести и у тзв. *Ходошком зборнику*, састављеном 1396. године, чији терапијски део представља једини сачувани спис овакве врсте који потиче из раздобља постојања српске средњовековне државе (Катић 1990а: XIII). У њему се налази мешовита медицинска грађа (Катић 1986: 123–131), а највероватније је настао у неком од наших манастира испод Саве и Дунава. Рукопис Ходошког зборника имао је бурну судбину. За време сеобе под патријархом Арсенијем III Црнојевићем, 1690. године, доспео је у Стони Београд (Секешфехервар). Ту је најпре био својина

попа Теодора који га је уступио расодеру Теофану Хоповцу. Потом се зборник обрео у манастиру Ходошу који је до разграничења румунских и српских епархија бивше Карловачке митрополије био у српским рукама. Из Ходоша га је у XIX веку историчар Јанко Шафарик однео и данас се чува у његовој збирци у Прашком музеју (Катић 1990б: 26).

Ходошки зборник се састоји из три дела: физиолошког, терапијског и астролошког. Терапијски део садржи 79 различитих рецепата у којима се углавном налазе прескрипције различите врсте (Катић, 1990б: 26). Уопште, терапијски зборници српске средњовековне медицине највећим делом представљају превод латинског списа *Practica brevis*, чији је аутор Јован Платеарије, лекар из Салерна, који је живео крајем XI и почетком XII столећа (Катић 1990а: XI). Верује се да је овај спис на наш језик преведен највероватније у XIII веку (Катић 1990а: XI). Српска медицина је свој врхунац досегла у XIV и XV веку и, како тврде меродавни стручњаци, није се много разликовала од лекарства које су неговале ондашње знамените медицинске школе у Салерну (Италија) и Монпељеу (Француска) /Катић 1967: 4 сл.; Катић 1981: 1 сл.; Историја 1994: 155 сл./.

У Ходошком зборнику се налази велики број рецепата у којима се као састојак наводи вино. Тако, на пример, против зубобоље се предвиђа да се у вину скува корење од брескве и то треба да пије особа коју мучи бол у зубу (Катић, 1990а: 8). Против кашља се препоручује да се корен и семе биљке чији је назив истрвен, те је стога остао нечитљив, добро истуца, потом помеша са вином и пода болеснику да то пије (Катић, 1990а: 9). Против мокрења у сну препоручује се да се спали свињска бешика и њен пепео помеша са вином, а „нека оболели то пије“ (Катић, 1990а: 9). Против непријатног задаха се препоручује да се са копитњаком скуваном у вину испирају уста (Катић, 1990а: 11).

Красте треба мазати са мешавином која се добија када се изгњечи младо лишће бршљана, затим на то дода мало соли, вина и уља, и све то помеша (Катић, 1990а: 11). Поступак против ране на нози је следећи: „Рану опери сунђером натопљеним са вином, затим је завежи и претрпи се док се не излечиш“ (Катић, 1990а: 23).

Против цурења гноја из ува препоручују се два рецепта: по првом, добро иситњени алој се помеша са вином и тај садржај се укапа у уво; по другом, помешају се вино и мед, добијена мешавина се загрева док не постане топла и онда се укапа болесном у уво (Катић, 1990а: 13). Сличан је рецепт и за уво које крвари: „иситни треш од

вина и помешај га са топлим вином, и затим то укапај у уво које крвари“ (Катић, 1990а: 13).

Против отока који се раширио преко целог човечијег тела предвиђа се пијење теријака помешаног са топлим вином (Катић, 1990а: 15). У *Ходошком зборнику* је предвиђен и случај против испадања задњег дела црева (гужњака), а рецепт гласи: „Испало црево треба опрати топлим вином. Затим узми изгореле љуштуре од пужева и иситни их у ситан прах. Овај прах треба помешати са белим тамјаном и том мешавином посипати испало црево“ (Катић, 1990а: 15). Против губе (лепре) указује се да је потребно иситнити супстанцу, чије нам име остаје тајна јер је у рукопису истрвено, и тако иситњеној супстанци додати топло вино које, опет, оболели пије (Катић, 1990а: 15). Против исте болести, губе, односно лепре, сачуван је и следећи текст: „Истуцај ким и помешај га са медом, затим на ту мешавину додај мало топлог вина. Ово дај болеснику да пије свако јутро“ (Катић, 1990а: 15).

Опадање косе је нешто што у приличној мери брине многе мушкарце, а састављач *Ходошкоī зборника* им подастире две лекарије у којима је вино и то црно обавезан састојак. „Добро истуцај лишће од купуса, затим га помешај са јаким црним вином и тиме облажи место са кога је спала коса“ и „Помешај алој са јаким црним вином и њима мажи место са кога је опала коса“ (Катић, 1990а: 16).

Вино је и главни део лекарије против гљивичастог обољења главе: „Скувај лишће од купине, помешај га са вином и са њиме пери главу [....] из главне жиле треба пустити крв. Затим око места где су красте ошишај косу. Након тога скувај сочиво у мешавини од вина и воде и тиме оболеломе мажи главу. Осим тога, спали памучну хартију (бубаникеру) и добијен пепео помешај са вином, па му тиме такође мажи главу“ (Катић, 1990а: 16).

Састављач Ходошког зборника даје ваљан савет како би дојиље имале довољно млека у коме се препоручује да оне пију сок добијен од истуцаног кима и зеленог морача, помешан са медом и старим вином (Катић, 1990а: 23).

Против катаракте и ослабљеног вида препорука је следећа: „Замућење ока је последица неког обољења и зато човек слабије види. При лечењу оваквих особа треба прибећи купању и пуштању крви. Ветар, сунце, прашина и дим погоршавају ово стање и зато болесника од тога треба чувати. Осим тога, мора се пазити на његову исхрану. Болесник треба да једе само пресну храну, од јајета само жуманце, а вино да пије у малим количинама, и то загрејано“ (Катић, 1990а: 17).

Савет је да се против повраћања и пролива једе иситњен хлеб, претходно натопљен у јако вино. Такође нека се пије само топло вино, а, осим тога, сваке вечери нека оболели држи ноге у топлој води (Катић, 1990а: 18). „У случају да човек прегази реку у којој је вода хладна" – остало је записано у Ходошком зборнику – „и услед тога му стомак назебе и добије јак пролив, да би га зауставио препоручује му се да пије вино у које је претходно додато дафиново лишће, помешано са оцтом; све што једе и пије претходно треба да буде загрејано. Осим тога, препорука је да се болесник често купа" (Катић, 1990а: 18).

Против сталног повраћања лекарија је следећа: „Треба узети зелену метвицу и добро је изгњечити, па из ње исцедити сок. Овај сок треба помешати са оцтом и вином и давати болеснику да га пије" (Катић, 1990а: 21).

Уколико неког заболи стомак, треба да узме бели тамјан и бибер, да их скува у вину и попије (Катић, 1990а: 19). Против тровања гљивама потребно је узети пепео од спаљене винове лозе и пити га заједно са вином. Уз то, нека онај ко се отровао гљивама једе кувана кокошија јаја и пије оцат и вино (Катић, 1990а: 19). И у другој лекарији против тровања гљивом важан састојак је вино: „Скувај пелин у вину и подај му да то попије" (Катић, 1990а: 19).

Уколико неко има проблем са задржавањем мокраће, савет је да се пелин кува у води и када се добро скува да му се дода вино, па нека то оболели попије (Катић, 1990а: 19).

Међу лековима против жутице налазе се два у којима је вино састојак. Први предвиђа да се у вину скува златић и да се то да оболелом да попије, а у другом се каже да се лишће од пелина скува у вину помешаном са водом и да се то попије (Катић, 1990а: 20).

Међу осам рецепата „против камена" налазе се два у којима се налази вино. У првом се препоручује да треба пити сок од обрезане лозе помешан са вином, а у другом да се скува корен од штавља у вину, па пошто се та смеса процеди, да се пије (Катић, 1990а: 20).

Међу седам рецепата против обољења слезине (спленомегалије) два садрже вино: први у коме треба да се пије истуцано семе од беле лозе помешане са вином и други у коме се нека супстанца чији је назив у рукопису истрвен, такође, помешана са вином пије (Катић, 1990а: 22).

Против болова у јетри састављач Ходошког зборника препоручује чак четири рецепта. У првом се каже да се узме селенов корен и три корена белога лука; све се то помеша, истуца и скува у вину; онда се сок процеди и оболели би требало да то пије сваког јутра. У другом, саветује се да се од јунећег и јелењег сала припреми емпластер и метне на предео јетре. Осушено купиново лишће треба добро иситнити и помешати са вином и ако оболели ово пије, излечиће се за три дана. У трећем се препоручује да се добро иситни бели лук, затим помеша са медом и вином и да болесник ту мешавину пије док се купа. И, напослетку, у четвртом рецепту се наглашава да се добро иситне шишке које се користе за припремање мастила, да се помешају са вином и да оболели сваког јутра то пије на празан стомак (Катић, 1990а: 22–23).

Сумирајући донесене рецепте, може се рећи да се у *Ходошком зборнику* налази чак тридесет пет од укупно преко сто осамдесет различитих рецепата у којима се наводи вино, што у процентима износи око 19 посто. У тим лековима доминирају лекови биљног порекла (бресква, копитњак, бршљен, алој, уље, теријак, бели тамјан, ким, купус, купина, сочиво, зелени морач, хлеб, дафин, зелена метвица, бибер, винова лоза, пелин, штављ, бели лук, златић, шишка, хартија), сасвим мало животињског порекла (свињска бешика, пужеви, јаја, јунеће и јелење сало) и најмање минералног порекла (со).

Развој српске средњовековне медицине који је ишао упоредо са европским прекинут је падом српских земаља под власт Османлија. У историографији је та промена означена сажетом, али свеобухватном синтагмом „прекинут успон“ (Спремић 2005: 3–450). У новонасталим околностима, које су биле последица турске превласти, дошло је до оживљавања племенске и патријархалне културе. У вези с тим, међу Србима, који су постали поданици пространог Османског царства, у употреби су остале само народна световна и верска медицина (Катић 1958: 188). Обнова народне медицине, уз упадљиву осеку научног лекарства, испољила се у појави низа такозваних *лекаруша* својеврсних зборника у којима је сакупљано народно медицинско искуство. Најчешће је реч о рукописним књигама у којима су пописиване лекарије, као и упутства за њихову употребу (Радић 2004: 418). Један од истраживача који су били добро упућени у живот српских сељака у XIX веку умео је да забележи следеће: „За сваку болест Бог је дао и лек; за сваку бољку има лековита трава, али људи не знају која је трава од које болести лек“ (Милићевић 1894[2]: 54)

Тако, на пример, вино као лек среће се у *Годовичкој лекаруши*, рукопису различитог садржаја који је добио назив по манастиру Годовику, смештеном јужно од Ужичке Пожеге (ЕП 2002: 449), у којем се некада налазио. Данас се налази у рукописној збирци Народног музеја Ужице 2383 и до сада није објављен. Датован је у прву половину XIX века, у време после 1828. године (Живковић 1962: 196–197), али је могуће да је тада преписан са старијег предлошка и делимично допуњен, а допуштено је претпоставити и да је настао раније, крајем XVIII столећа (Радосављевић 2016: 174). Рукопис *Љекаруше* из Годовичког зборника садржи четрдесет један рецепт, углавном за лечење људи, три се односе на ветеринарску медицину, а један на дезинсекцију (уништавање стеница) (Радосављевић 2016: 175). Вино као лек помиње се као лекарија против кашља који се састоји од листа и коре дрена који су, заједно са стипсом, били кувани у вину. „Тако се куван пио" (Радосављевић 2016: 180). У *Годовичкој љекаруши* вино се наводи и као лек против сифилиса (*врењак*), тада неизлечиве венеричне болести која је прогресивно разарала организам. Остало је забележено да се лекарија састојала од пелена, куваног вина, каранфила и коњског (плавог) камена. Та комбинација биља, биљног продукта (вино) и минерала прављена је тако што је пелен у облику праха мешан са осталим састојцима и као лек узиман четрдесет дана. У рецепту се помиње и масло, па је лек највероватније имао кашасти облик. Рецепт за примену садржи и упутство да се, уколико се болест покаже на кожи, лек као мелем маже на оболело место (Радосављевић 2016: 181).

Уколико се подсетимо да је вино као лек већ препоручивао „отац" медицине Хипократ, са једне, а да је као лек коришћено и у XIX столећу, с друге стране, долазимо до чињенице да је вино као лек на разне начине посведочено у огромном раздобљу од најмање две хиљаде и три стотине година.

Извори

Аријан. (1997). *Индија*, прир. Пјер Шантрен, српско издање приредио Александар Лома, Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Катић, Реља. (1990а). *Медицински списи Ходошког зборника. Избор*, Београд: Народна библиотека Србије, Дечје новине, Горњи Милановац.

Литаврин, Генадий. Г. (1997[2]). *Византийский медицинский трактат XI–XIV вв.*, Санкт-Петербург: Алетеья.

Плиније Старији. (2015). *Историја природе: избор*, прев. са латинског Језика Џон Ф. Хили, прев. са енглеског језика Невена Мрђеновић, Београд: Досије студио.

Хипократ. (1998). *Афоризми*, прев. Марко Вишић, Београд: Елит–Медика.

Hipokrat. (2008). *Kanon medicine*: *vazduh*, *voda*, *mjesto*, prev. Marko Višić, Podgorica: ITP Unireks.

Литература

Божанић, Снежана. (2020). *Привреда у средњовековној Србији: уџбеник за студенте историје*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Brodel, Fernan. (1995). *Mediteran. Prostor i istorija*, Beograd: Geopoetika.

Дворецкий, И. Х. (1958). *Древнегреческо-русский словарь*, под редакцией С. И. Соболевского, том I (А–Λ), том II (М–Ω), Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

ЕП. (2002). *Енциклопедија православља*, књига 1 (А–З), Београд: Савремена администрација.

Живковић, Благоје. (1962). *Књижевни прилози у Годовичком зборнику*, Зборник историје књижевности 3 (1962) 196–197; Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности.

Историја. (1994). *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине*, I том, Нови Сад: Матица српска, Српска академија наука и уметности, Огранак.

Катић, Реља. (1958). *Медицина код Срба у средњем веку*, Београд: Српска академија наука.

Катић, Реља. (1967). *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд: Научно дело.

Катић, Реља. (1981). *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Катић, Реља, *Терапијски зборници српске средњовековне медицине и њихово порекло*, Археографски прилози 8 (1986) 123–131; Београд: Народна библиотека Србије, Археографско одељење.

Катић, Реља. (1990б). *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац: Дечје новине.

Милићевић, Милан Ђ. (1894[2]). *Живот Срба сељака*, друго прерађено и попуњено издање, (Српски етнографски зборник 1). Београд: Српска краљевска академија.

ODB. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, III, New York – Oxford: Oxford University Press.

Ponting, Klajv. (2009). *Ekološka istorija sveta: životna sredina i propast velikih civilizacija*, prev. Dragan Simić, Beograd: Odiseja.

Радић, Радивој. (2004). *Болести и лечење*, Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић, Београд: Clio.

Радић, Радивој. *„Да лице буде лепо“ (Цртица о средњовековној козметици)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 86 (2020) 73–79; Филолошки факултет Београд.

Радић, Радивој. (2021). *Кад средњовековног човека заболи зуб (Рецепти из медицинских приручника)*, Дани српског духовног преображења XXVII, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XI, Научни скуп Деспотовац – Манасија, 20–21. август 2019. године, Деспотовац 2021, 21–32: Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац; Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Београд.

Радић, Радивој, *Шта су пили Византинци*, Нова зора. Часопис за књижевност и културу 1 (2004) 114–123: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, одбори у Билећи и Гацку.

Радосављевић, Недељко В., *Годовичка љекаруша*, Гора љиљанова (Биљни свет у традиционалној култури Срба), Зборник радова, уред. Зоја Карановић, Јасмина Дражић, Београд 2016, 173–183: Удружење фолклориста Србије – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.

Ристић, Стана. (2008). *Култура вина*, Србија: специјални додатак, Политика, 27. децембра 2008, 6–7.

Спремић, Момчило. (2005). *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Schilbach, Erich. (1970). *Byzantinische Metrologie*, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Толстој–Раденковић. (2001): *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, Редактори Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Београд: Zepter Book World.

Chevalier, Jean–Gheerbrant, Alain. (1983). *Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Штетић, Марина. (2021). *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд: Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију.

Radivoj Đ. Radić

WINE AS A MEDICINE OR MEDICINAL INGREDIENT IN THE BYZANTINE AND SERBIAN MEDICINAL COLLECTIONS (Contribution to the Issue)

Summary

Ever since the time of Hippocrates, the "father" of medicine, wine has been used for medicinal purposes, either as medicine itself or as an ingredient within a medicine. This text provides examples of medicines recommended for various diseases in the Byzantine medicinal treatise, which had been collected over the period from the middle of the 11th century until the second half of the 14th century, as well as the so-called Chodos Codex that dates from the end of the 14th century. The tradition of using wine for medicinal purposes within Serbian communities continued during the times after the fall of the Serbian medieval state, the testimonies of which can be found in various collections of popular medicine that date as far as the 19th century. If we can recall that the use of wine for medicinal purpose had been recommended by the "father" of medicine, Hippocrates, on one hand, and that it was used as a medicine as late as the 19th century, on the other, we come to the realization that wine had been used for different medicinal purposes during a very long period of at least two thousand and three hundred years.

Key words: Wine, remedy, Byzantine treatise, medicine, Hodoš Miscellany, medical manuals, Serbian lands

Владан Виријевић*
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

ОДЈЕК СМРТИ АЛЕКСЕ ШАНТИЋА 2. ФЕБРУАРА 1924. ГОДИНЕ У ОНОВРЕМЕНОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ЈАВНОСТИ

Смрт Алексе Шантића, једног од најпознатијих српских лирских песника 20. века, другог дана фебруара 1924. године, побудила је велику пажњу свеукупне југословенске књижевне, али и шире јавности. О његовом вишегодишњем боловању, последњим данима живота и импозантној сахрани која је окупила више хиљада поштовалаца лика и дела овог знаменитог Србина – Херцеговца, писали су сви значајнији оновремени дневни и периодични листови који су излазили у Београду, Сарајеву, Новом Саду, Загребу, Сплиту, Љубљани. Њихови текстови послужили су нам као хеуристичка основа за приказивање тих последњих сегмената песникове биографије. У њима се налазе детаљи из Шантићевог живота и стваралачког рада, као и исцрпни описи атмосфере која је завладала у Мостару након вести о његовој смрти, као и током укопа земних остатака на локалном православном гробљу Бјелушине, 5. фебруара 1924. године.

Кључне речи: Алекса Шантић, песник, Мостар, штампа, сахрана

Трећег фебруара 1924. године готово сви водећи дневни листови Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца објавили су вест која је својим садржајем болно одјекнула међу патриотима и љубитељима родољубиве и љубавне поезије. Претходног дана, у освит зоре, (у 5 сати и 20 минута или 6 и 25), након дуге и тешке болести, у својој 56.

* virijevicvladan01@gmail.com

години преминуо је Алекса Шантић, један од најпознатијих и најомиљенијих Мостараца, члан Српске краљевске академије, песник и истакнути национални и културни делатник, чији списатељски домети су га етаблирали у сам врх сјајног беочуга српске књижевности.

У опширном тексту на насловној страници престонички дневник *Време* обавестио је своју читалачку публику:

Мученичком смрћу преминуо је јуче изјутра наш велики песник и национални радник, Алекса Шантић. Дуга и тешка болест у последње време је потпуно овладала његовим изнуреним телом и фатално је наговештавала трагичан исход. И жалосна вест, са стрепњом очекивана, била је јуче пре подне објављена Београду посмртним звонима са Саборне цркве. Београд, онај стари национални Београд, узбуркана срца и са сузама у очима говорио је о последњим тренутцима свог великана, песника и патриоте Шантића, чија је смрт изазвала најдубљу и најискренију жалост (Аноним, 3. фебруар 1924: 1).

Београдски дневни лист *Политика*, која је иначе у неколико наврата крајем 1923. и током јануара 1924. године доносила информације о нарушеном здравственом стању великог песника, као време Шантићеве смрти навела 6 сати и 25 минута. Његову смрт обзнанила је на другој страници, почетном реченицом:

Вест о смрти Алексе Шантића – ма колико болна и тешка за његове пријатеље и поштоваоце – није дошла неочекивано (...). Има више од годину дана како је Шантић, већ оболео, био постао ћутљив, повучен, сетан. Излазио је ретко и увек само код својих добрих пријатеља из чаршије. Задржао би се кратко време у разговору уз добру мостарску кафу. А затим би се повлачио на чардак свога дома крај мутне Неретве и проводио дуге часове у ћутању и миру (Аноним, 3. фебруар 1924: 2)

Сарајевски *Jugoslavenski list* писао је:

Нестаје великих духова, заштитника наше народне мисли. Они се губе јер су довршили своју историјску улогу у народу и јер су доживјели своје снове, које су држали као стварност. Одлазе на други свијет са чистом душом која је деценијама цвала и мирисала народном слободом. Међу нама живима нема више ни Алексе Шантића. Онога Шантића који је за анексијске кризе болно довикнуо Муслиманима мухаџирима – „Остајте овдје, сунце туђег неба неће вас грijати као, ово ту“. (...) Боловао је неколико година на прекиде, док јучер ујутру не уклонише Усуди душу Алексе Шантића из наше средине“ (Аноним, 2. фебруар 1924: 2) Jugoslavenski list, 2. II 1924, 2).

Pravda, сарајевски лист близак Југословенској муслиманској организацији, пишући о Шантићевој смрти, наглашавао је да се он, осим поезије, исказао и као успешни драмски писац и преводилац са немачког језика, те да ће његово име остати уписано у историји књижевности „великим словима“ (Аноним, 3. фебруар 1924: 2).

Новосадска *Застава* своје читаоце је, пак, погрешно обавестила да је Шантић последње тренутке провео у сарајевској болници, наглашавајући да је „вест о његовој смрти поразила све националне кругове у Београду и Сарајеву“ (Аноним, 3. фебруар 1924: 1). Иначе, Шантић се годинама лечио у болници у Сарајеву. У њој су га средином септембра 1920. године посетили, по налогу регента Александра Карађорђевића, министар двора Велизар Јанковић и Бранислав Нушић, у то време начелник у Министарству просвете и уручили му регентову фотографију, на којој је својеручно написао: „Алекси Шантићу, песнику прошлих патња и нових нада“ (Аноним, 26. септембар 1920: 2). Исту вест објавио је и мариборски лист *Straža*, који је штампан на словеначком језику, наводећи податке о његовим најзначајнијим литерарним приносима (Аноним, 4. фебруар 1923: 2).

Шантићева смрт наишла је на одјек и у Далмацији, како међу бројним југословенским организацијама и удружењима, тако и код грађанства. Сплитско *Novo doba* писало је су на дан Шантићеве сахране заставе на Општинском дому биле спуштене на пола копља, а да су телеграме са изразима саучешћа Градском поглаварству у Мостару упутили начелник општинске управе у Сплиту, др Тартаља, одбори *Југословенске матице* и *Јадранске страже*, управа Народног позоришта, управа музичког друштва *Гусле* и др. (Аноним, 5. фебруар 1924: 4; Аноним, 5. фебруар 1924: 4; Аноним, 6. фебруар 1924: 6). Телеграме са изразима саучешћа у Мостар су упутили и представници бројних патриотских и културно-просветних удружења из Шибеника. (Аноним, 6. фебруар 1924: 4).

***

Шантићево оронуло здравље и лоши материјални услови у којима је живео последњих месеци пред смрт, били су предмет помне пажње југословенске штампе и током ранијих месеци. Наиме, Влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) определила је на својој седници одржаној почетком јула 1919. године пензију оболелом песнику у износу од 7.000 динара, а на седници од 13. јуна 1920. године, поводом његовог педесетог рођендана, висину тог износа поди-

гла на 10.000 динара. Али, она, по свему судећи, није редовно исплаћивана (Аноним, 8. јули 1919: 2.; Аноним: 16. јуни 1920: 2).

Средином септембра 1923. године *Застава* је донела информацију да је здравствено стање Алексе Шантића критично и да се дуго лечио у сарајевској болници, али без виднијег успеха. Финансијска оскудица у којој се налазио Шантић, побудила је многе хумане појединце и удружења да му помогну, колико могу. Тако је *Матица напредних жена* у Новом Саду 31. октобра 1923. године организовала састанак свог чланства на коме је, као гост, предавање држао др Владимир Ћоровић, универзитетски професор, а током кога је прикупљан новац за оболелог песника (Аноним: 28. октобар 1923: 3). Након изласка из болнице Шантић је „врло повучено", у својој породичној кући у Мостару, „одвојен од света и надајући се оздрављењу" (Аноним, 9. фебруар 1924: 30). У тим тренутцима настала је и, претпоставља се, његова последња песма, посвећена Бранку Радичевићу, објављена у часопису *Nova Evropa* у Загребу 21. јануара 1924. године (Аноним: 11. фебруар 1924, 160).

Почетком 1924. године његово здравље се до те мере погоршало да више није могао да устане из кревета. Петог јануара новинар *Времена*, београдског дневног листа, посетио је Шантићев дом. Његови утисци били су:

На жалост, нашао га је у најгорем стању. Још пре осам дана песник је био изгубио моћ говора, само с највећим напором могао је да одговара на обична питања о здрављу. Сада, међутим, не може ни да говори. Свест је потпуно изгубио. Пре два дана изгубио је и вид и више никога не познаје. До пре неколико дана могао је још да креће руке. Сада су му и оне узете. Јадни песник лежи у постељи као леш, изнемогао и страшно ослабио, јер ништа не једе, пошто услед опште узетости не може да отвара уста. Лекари свакога часа очекују катастрофу. По мишљењу његовог старог лекара, може песник у најбољем случају да издржи још десет дана, ако му дотле срце не попусти. (Аноним, 6. 7. и 8. јануар 1924, 1).

О драматичним околностима у којима је песник проживљавао последње тренутке лист *Време* писао је 12. јануара 1924. године, на насловној страни, да се Алекса Шантић налази у „великој материјалној беди", јер од новембра 1923. године није примио пензију, што је окарактерисано као „национална срамота", уз апел надлежнима да се „великом песнику на умору укаже најхитнија помоћ" (Аноним, 12. јануар 1924: 1).

Шантићево здравствено стање се није поправило ни након оперативног захвата којим је био подвргнут у сарајевској болници (Аноним, 9. фебруар 1924: 30). Већ средином треће седмице фебруара песникови пријатељи у Мостару одржали су састанак на коме је одлучено да се за случај песникове смрти припреми свечани спровод. (Аноним, 21. јануар 1924, 1).

Вест о смрти поштованог и вољеног суграђанина болно је одјекнула међу Мостарцима, без обзира на нацију и веру. Град је одмах био окићен црним заставама. (Аноним, 3. фебруар 1924, 6). Његово тело пренето је у пратњи око 500 житеља Мостара из куће његове сестре Персе, удовице Светозара Ћоровића, у којој је преминуо, у објекат „Српског дома“ (Аноним, 5. фебруар 1924: 3). *Време* је наводило да су хиљаде житеља града на Неретви, али и из других херцеговачких градова и села, посетиле објекат „Српског дома“, у коме је било изложено Шантићево тело.

Крај катафалка наизменично чувају почасну стражу чланови разних хуманих друштава и установа, док се соколске и четничке (бој-скаутске) униформе никако не одмичу испред одра великог песника и родољуба. Сама дворана у којој лежи Шантић сва је испуњена венцима и цвећем. Више главе покојникове налази се велики Краљев венац са натписом АЛЕКСИ ШАНТИЋУ – АЛЕКСАНДАР (Аноним, 5. фебруар 1924: 3).

Дан Шантићевог погреба био је дан свеопште жалости у Мостару. Све друштвене и привредне активности су обустављене, а сва пажња била је усмерена на чин погреба. Још од преподневних сати у град су пристизале реке људи и бројне званичне делегације разних државних власти и органа. У име краља и владе последњу почаст Шантићу исказао је жупан Мостарске области Красојевић, министарство просвете представљао је др Крсмановић, начелник Просветног одељења из Сарајева, а министарство војске генерал Чађевић, командант дивизије стациониране у Мостару. Погребна поворка, дуга више од километар, у којој се, према процени, налазило око 5.000 људи, кренула је градским улицама, дуж којих се тискала маса људи свих старосних доби, према православном гробљу Бјелушине у два сата по подне.

Све у њој осећало је тежак губитак, тихо и ћутећи корачало и за време паузе између две музике, хрватске глазбе и војне музике мостарске дивизије, само се чуло хучање плавозелене Неретве и шестарење аероплана над старим мостом (Аноним, 5. фебруар 1924: 3).

Шантићево тело су из „Српског дома“ заједнички изнели чланови Српског певачког друштва „Гусле“ и хрватског „Хрвоја“, а оно је потом превезено свечаном запрегом коју су вукла четири коња мостарског војног гарнизона, поред које је корачало шест девојака обучених у бело, иза које су се кретала песникова браћа Перо и Саво са најближом родбином, изасланици краља и министара и потом остали учесници поворке. Специјални извештач *Политике* записао је:

Падало је у очи много сиротиње, околних сељака (највећим делом из Стоца) и велики број Муслимана. Женског света било је у мањој мери због мостарског обичаја да оне не присуствују погребима. С тога разлога није на спроводу била ни Шантићева сестра (Аноним, 5. фебруар 1924: 3).

Поворка је до гробља застајала 15 пута да би представници бројних делегација одржали краће опроштајне говоре у име својих организација и надлештава.

У свим говорима нарочито је истицана Шантићева вредност и као песника и као човека, његова бескрајна љубав према родној груди, његов пророчни гениј данашњих дана, љубав према убогима и потиштенима, исказивано је признање песнику човечности, али је указивано и на разочарење у које је пао песник најцрњих ноћи и најсјајнијих дана, који је заћутао када су почели облаци раздора и корупције да замућују ведре дане слободе – наглашавало се у поменутом *Политикином* тексту.

Приликом укопа последњу беседу изговорио је Јеремија Живановић, уредник листа *Венац*, истичући све Шантићеве заслуге, посебно за активности Српске књижевне задруге. На новинара *Времена* ови говори су оставили јак утисак, али најдирљивији тренутак, према његовом осећању, био је онај када је приликом проласка поворке поред Церничке џамије мујезин „топлим гласом отпевао последњу молитву праштања“.

Током опела и погреба чинодејствовао је митрополит Петар Зимоњић, у пратњи десетак свештеника.

О самој достојанствености и узвишености Шантићеве сахране, чини се, најбоље говори детаљ да се поворка кретала Мостаром од 2 сата поподне до 7 сати увече:

Мрак је већ био у велико пао када је, кроз многобројне почасти и густе редове тронутог народа, измучено тело неумрлог Шантића дошло до свог вечног одморишта. И тада је тело Алексе Шантића, највећег нашег племића по души и срцу, спуштено у Херцеговачку

земљу, при романтичној светлости буктиња (Аноним, 5. фебруар 1924: 1).

Данима након Шантићевог погреба југословенска штампа писала је о великом песнику, његовом животу и раду и делима која су остала крупним словима уписана у беочуг југословенске и српске литературе. Независни политички лист *Narodni dnevnik*, штампан у Љубљани на словеначком језику, у краћем тексту о Шантићевом лику, поменуо је податак да је он извесно време провео на школовању на трговачкој школи у Љубљани. О његовом књижевном раду писао је:

Шантић је био председник певачког друштва „Гусле“ и „Просвета“. Шантићево књижевно дело је богато. У Мостару је издао четири збирки песама. Балкански ратови породили су његову песму *На старим огњиштима*.. Године 1914. Српска краљевска академија га је изабрала за свог дописног члана, а 1920. године постао је члан Уметничког одељења Југословенске академије у Загребу. Регент Александар одликовао га је лентом Светог Саве. (Аноним, 5. фебруар 1924: 3).

Часопис *Покрет* објавио је опширан текст Милеве Јанковић, која је евоцирала успомене на дружење са великим песником. О његовој смрти записала је неколико дирљивих пасуса:

И сад се све свршило. Угасио се његов ведри и племенити дух. Добро је што се тако брзо угасио кад се већ прво помрачио. За навек су се склопиле топле и лепе очи његове - ах, ако, јер су биле обневиделе. Престало је да куца велико срце које је патило са свима многобројним патницима његовим. Можда је смрт била блага и добра, стављајући своју руку на њега можда пре него што се сасвим разочарало у онима које је највише волео и у којима је најдубље веровало. Усахао је извор песама – можда је и то добро за њега, јер би на пиру безумно раскалашних изгледале можда сувише очајне.

Умро је Алекса Шантић, велики песник и велики родољуб, у великој беди и у великим мукама, а кад је умро захвална отаџбина га је сахранила о свом трошку помпезно и сјајно, покрила га безбројним прескупим венцима, послала му мртвом да га разговоре драге делегате којих је жив био толико жељан и још једном показала да ми искрено ожалити и умемо, али да паметно спасавати и за времена помоћи не умемо (Јанковић, 1. март 1924, 72).

У спомен на Шантића Главни одбор Културно-просветног друштва „Просвјета“ одлучио је да оснује посебан фонд у који би појединци и установе могли да прикупљају новчана средства из којих

би се, доцније, додељивала „Шантићева награда“ за најбоља књижевна и уметничка дела. (Аноним, 4. март 1924, 3; Аноним, 4. март 1924, 2).

Својеврстан омаж Шантићу одржао је на парастосу, тј. четрдесетодневном помену у београдској Саборној цркви, 15. марта 1924. године, епископ бачки, Иринеј, који је надахнуто истакао:

Свака људска душа драгоцена је и мила Богу. Људске душе које умеју да се уздигну у више сфере лепога и узвишенога, у регионе праве поезије и уметности, лепотом оплемењене душе, још су ближе и милије Богу. Оплемењене песничке душе које претрпе страдања и боле, које су загрејане љубављу и испуњене вером, најближе су, најсродније и најдрагоценије божанству. Ако бисмо хтели у три речи да обухватимо све оно што је Алекса Шантић изразио у својој поезији, која је само одјек његове душе, могли бисмо рећи: он је страдао, љубио и веровао (Аноним, 2/1924: 73).

Након парастоса, у организацији друштва „Цвијета Зузорић“ у „Мањежу“ је приређено „Шантићево вече“, на коме је Бранислав Нушић евоцирао успомене о времену проведеном у друштву са „увек скромним и стидљивим“ Шантићем.

Г. Нушић умео је са својом сочном и лепом духовитошћу да евоцира поједине моменте из песникова живота. Причао је о доласцима младог и необично лепог песника у Београд“ који је, обучен у живописну херцеговачку ношњу, привлачио пажњу околине „својом лепотом и стаситошћу (Аноним, 16. март 1924: 5).

У програму је учествовала и певачица Ада Пољакова, отпевавши Шантићеве песме *Бехар* и *Елегија*, за које је композиције написао Стеван Христић (Аноним, 16. март 1924: 5; Аноним, 16. март 1924: 6.)

Шантићев гроб постао је својеврсно место ходочашћа његових бројних поштовалаца, како из родне Херцеговине, тако и из читаве земље. Тако су 15. маја 1924. године посету уприличили чланови певачког друштва „Станковић“ из Београда. Претходно певајући на литургији и помену Шантићу у саборној цркви „Свете тројице“, праћени масом Мостараца, положили су велики ловоров венац са натписом „Алекси Шантићу Певачко Друштво Станковић“. Том приликом о Шантићевој литерарној величини одржао је пригодан говор потпредседник друштва, књижевник Живојин Пауновић (Аноним, 6. мај 1924: 3.; Аноним, 20. мај 1924: 49).

О угледу и популарности Алексе Шантића у југословенској јавности речито говоре чињенице да су пола године након његове смрти житељи насеља Шара Пуста у околини Сомбора, као израз пијетета према мостарском песнику, променили назив свог места у „Алекса Шантић“ (Аноним, 16. август 1924: 2).

Извори

Аноним. (1924, 16. август). Промењени називи. *Време*, стр. 2.
Аноним. (1924, 6. мај). Турне „Станковића“. *Време*, стр. 3.
Аноним. (1924, 20. мај). „Станковић“ у Далмацији, Босни и Херцеговини. *Време*, стр. 4.
Аноним. (1924, 16. март). Шантићев дан. *Време*, стр. 5.
Аноним. (1924). Алекса Шантић. *Просветни гласник*, св. 2, стр. 65–73.
Јанковић, М. (1924, 1. март). Познанство са Шантићем. *Покрет*, стр. 72.
Аноним. (1924, 5. фебруар). Aleksa Šantić. *Narodni dnevnik*, стр, 3.
Аноним. (1924, 2. фебруар). + Aleksa Šantić. *Jugoslavenski list*, стр. 2.
Аноним. (1924, 4. март). Фонд Алексе Шантића. *Застава*, стр. 3.
Аноним. (1924, 5. фебруар). Мостар је величанствено сахранио свог песника. *Време*, стр. 1.
Аноним. (1923, 3. фебруар). Aleksa Šantić umro. *Pravda*, стр. 2.
Аноним. (1920, 26. септембар). Њ. Кр. В. Регент у Босни и Херцеговини. *Застава*, стр. 2.
Аноним. (1923, 3. фебруар). Алекса Шантић. *Политика*, стр. 2.
Аноним. (1924, 5. фебруар). Погреб Алексе Шантића. *Политика*, стр. 3.
Аноним. (1924, 16. март). Шантићево вече у „Манежу“. *Политика*, стр. 6.
Аноним. (1924, 12. јануар). Алекса Шантић умире у беди. *Време*, стр. 1.
Аноним. (1923, 3. фебруар). Смрт Алексе Шантића. *Време*, стр. 1.
Аноним. (6. 7. и 8. јануар 1924). Последњи дани Шантића. *Време*, стр. 1.
Аноним. (21. јануар 1924). Последњи часови Алексе Шантића. Време, стр. 1.
Аноним. (1924, 9. фебруар). Смрт Алексе Шантића. *Покрет*, стр. 30.
Аноним. (1924. 11. фебруар). Beleške. *Nova Evropa*, стр. 160.
Аноним. (1924. 13. септембар). Алекса Шантић тешко оболео. *Време*, стр. 1.
Аноним. (1924. 3. фебруар). Pogreb Alekse Šantića. *Novo doba*, стр. 6.
Аноним. (1924. 5. фебруар). Split uspomeni Alekse Šantića. *Novo doba*, стр. 4.

Аноним. (1924. 5. фебруар). Prigodom smrti pjesnika Alekse Šantića. *Novo doba*, стр. 4.
Аноним. (1924. 6. фебруар). Za blagopokoj. pjesnikom. *Novo doba*, стр. 4.
Аноним. (1924. 6. фебруар). Za Aleksom Šantićem. *Novo doba*, стр. 6.
Аноним. (1924. 4. март). Jugoslavenski glasnik. *Novo doba*, стр. 2.
Аноним. (1923. 28. октобар). Предавање. *Застава*, стр. 3.
Аноним. (1919. 8. јули). Пензија песнику. *Застава*, стр. 2.
Аноним. (1920. 16. јуни). Наш унутрашњи положај. *Застава*, стр. 2.
Аноним. (1923. 4. фебруар). Pesnik Šantič umrl. *Straža*, стр. 2.
Аноним. (1923. 3. фебруар). Алекса Шантић. *Застава*, стр. 1.

Литература

Luburić, N. (2018). 130. godišnjica Hrvatskoga glazbeno-pjevačkog društva Hrvoje, *Sveta Cecilija*, 3-4, (43–46). Mostar.
Педесет година Српског пјевачког друштва „Гусле” *у Мостару 1888–1938*. (1938). Мостар 1938.
Пенчић, С. (1995). Јеремија Живановић (1874–1994), *Градина*, 1–2, (43–49). Ниш.

Vladan Virijević

THE ECHO OF THE DEATH OF ALEKSA ŠANTIĆ ON THE 2ND OF FEBRUARY 1924 IN THE YUGOSLAV COMMUNITY OF THAT TIME

Summary

One news item which found a painful echo in Mostar at the beginning of February 1924, but also in the majority of the Yugoslav Community, primarily in the daily press, was that of the death of Aleksa Šantić, a famous poet, prominent patriot and national worker. Months before that, the press wrote about Šantić's deteriorating health. Information about it caused an empathetic reaction from the general public, not only among individuals from the literary sphere, arousing concern and hope for improvement. Šantić's death brought, first, his hometown, but also the wider area of Herzegovina, into a state of silence and sadness. The black color, as an expression of mourning, became the city's color on the Neretva in those days. The murmurs in the streets died down, the whole of social life seemed to stop completely for a moment.

In the leading dailies across the country, articles were published about the literary and human greatness of Aleksa Šantić, citing numerous details about his rich literary oeuvre and private life, marked by trials, mental turmoil, and suffering, as well as dedication to the adversities that beset national freedom in the decades of Austro-Hungarian rule over Bosnia and Herzegovina from 1878 until the end of the First World War.

The details of his funeral, which brought almost the whole of Mostar to the streets where the funeral procession moved, speak best of the extent to which Šantić's character and work left a deep mark on the general national being. In an ethnically confessional mixed environment, such as his city, citizens of all three dominant religions expressed their piety towards the poet identically.

Šantić's death captured the attention of the entire Yugoslav public scene during the following months, as evidenced by newspaper articles emphasizing the poet's literary greatness and the impact his literary work left on Yugoslav literature. It can be concluded from them that with Šantić's death, the Yugoslav cultural scene was left without a true great artist whose literary word and rich literary oeuvre marked not only an era but also left a lasting recognizable stamp.

Key words: Aleksa Šantić, poet, Mostar, press, funeral

Наталија Н. Тодоровић*
Универзитет у Нишу
Иновациони центар

Јован Б. Цонић*
Универзитет у Нишу
Иновациони центар

Прегледни научни чланак

УТИЦАЈ ВУКА КАРАЦИЋА НА РАЗВОЈ УСТАНИЧКЕ СРБИЈЕ

Вук Стефановић Караџић је историјска личност која заслужује велику пажњу научне јавности, стога се радујемо прилици да на овај начин обележимо годишњицу његове смрти. Овај рад би био конципиран тако да анализира Вуков утицај на обнављање и развој устаничке Србије у државно-правном смислу. Наиме, 19. век, за Србе широм Балкана, представља доба борбе за слободу, као и сваки други, али са кључном разликом што се у овом столећу позитивне последице те истрајне и пожртвоване борбе коначно остварују. Жеља за слободом, која се попут жара налазила у срцима народа, распламсала се у велики и незадрживи пламен побуне, који је нашу земљу ослободио вековног ропства од османског окупатора. Карађорђева Србија и Милошева кнежевина су у моментима ратних одаха и те како знале за важност књиге, образовања, формирање Устава, закона, државних институција, великих школа, судова, новог административног уређења, итд. Управо је Вукова личност била та која је представљала један од значајнијих камена који је чинио део велике грађевине која се зове Српска држава. Овај рад има за циљ подсећање на улогу Вука С. Караџића у кључним историјским тренуцима у којима се градила модерна Србија, а у којима је он био савременик.

Кључне речи: Вук Стефановић Караџић, устаничка држава, Србија, Милош Обреновић, Карађорђе, реформа

* natalija.n.bogdanovic@gmail.com

* jovanconic96@gmail.com

УВОД

Вук Стефановић Караџић је историјска личност која се углавном везује за српску књижевност. Веома је ретко да се његов живот и дело посматра кроз ширу призму значаја за историју права, будући да њега можемо посматрати за историчара који је био савременик једне од највећих епоха у историји српског народа, те је записивао ситуације које су потицале од његових земљака, другова, пријатеља. Тачније, као предмет историјског истраживања нашли су му се „живи људи“ и њихове преживљене ситуације, којим је и сам био сведок и савременик.

Говорећи о нашој старој историји, изнео је став да је она „тамом покривена“ и то зато што „догађај народа нашега слабо је кад рођени Србин описивао у оно време када су се догађали, него све после неколико стотина година.“ Такође је истицао мањкавост домаћих савремених историјских списа, наглашавајући да су „извори историје наше били свагда приповедање и туђи писатељи“, који су пишући историју сопственог народа „казали узгред што и о нашему“ и то „туђи писатељи које из незнања, које из зависти или из љубави к своме народу, најславније и најзнатније догађаје изоставе или наопако опишу“. На основу свега изнетог можемо констатовати да је, вођен оваквим ставом, био мотивисан да сам активно учествује у писању историје као њен савременик и да прекине са традицијом пуког препричавања историјских догађаја који су обично настали доста касније, и то уз велике промене које су протеком времена, а и утицајем приповедача, у озбиљној мери промењене. Односно, према његовим речима „сви ми кривимо старе наше што нијесу ништа писали и нама оставили, а видимо и то да ће потомство наше тако исто и нас кривити ако му сад што не напишемо и оставимо“, посебно истакавши да „кад нас поленике и очевидне свједоке црна земља покрије, шта ће се онда истинито моћи казати о овој важној епохи народа нашега? Онда ће извори за нашу историју бити туђих писатеља којекакве басне и гаталице које се већ и данас за историју продају и држе“. (Вукова преписка, књ.4, стр. 84).

Улога коју је сам себи задао била је веома захтевна и тешка, будући да, бити живи сведок историје коју пишеш, захтева посебан труд и велико пожртвовање. Свакодневица политичког живота је у великој мери отежавала његов рад стављајући га под притисак различитих политичких актера тог периода. Имајући у виду пристрасност и злу намеру страних приповедача који су много пута тумачили странице наше историје, на њима својствен начин, а који није имао везе са ре-

алношћу, Вук је инсистирао на оригиналном и савременом историјском спису. Аутентичност аутора који је уједно и савременик историјског догађаја, од немерљивог је значаја за тачност истог. Наиме, иако та аутентичност са собом носи и изношење „прљавог веша“ сопственог народа, за шта је Вук често и оптуживан од стране својих савременика, боља је од непоузданих сведочења „туђих писатеља“.

ВУКОВА УЛОГА У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Средњовековна српска држава, после достизања свог врхунца проглашавањем царевине 1346. године, суочила се са озбиљним искушењем државничке природе. Велика пространства која је обухватала, као и мноштво култура, биле су отежавајућа околност која није допринела кохезији новог српског царства. Сумњива смрт цара Душана довела је до почетка државне пропасти, која је коначно уследила падом Смедерева 1459. године. Долазак Турака на Балкан и окупација српског националног простора, имали су катастрофалне последице по српски народ и државу. Вишевековно ропство било је упамћено као период епохалног народног страдања које је за циљ имало потпуни губитак српске националне свести и немогућност било какве обнове српске државности. Неугасива жеља народа за слободом и сопственом државом није могла бити угушена чак ни после протека толиког временског периода.

Кулминацијом народног незадовољства и неугасиве жеље за дуго очекиваном слободом дошло је до Првог српског устанка.[1] Борбе српског народа за ослобођење представљају један од најлепших бисера српске историографије. Од немерљиве је историјске важности сведочење учесника и савременика самог устанка, а један од њих је свакако и Вук Стефановић Караџић. Међу многобројним његовим улогама у устаничкој Србији, јавиле су се и: „писар на разним местима, секретар Совјета, царински службеник, судија у Брзој Паланци, члан законотелне комисије и президент београдског суда, а надасве као и проучавалац целокупног живота Срба, тако да Вук није могао да остане само неми посматрач настајања и изграђивања српске државе“. (Николић, 1983: 331).

Виђење Вука Караџића о узроцима за почетак устанка у великој се мери разликује од онога што налазимо у записима других савременика као што је Прота Матеја Ненадовића, према чијем схватању

[1] Током вишевековног ропства, десило се много буна и устанака који у српској историографији нису чак ни данас у потпуности истражени.

су иницијатори за подизање устанка били кнезови и најбогатији људи Београдског пашалука. Са друге стране, по казивању Вука, „у почетку буне на даије, видели смо да су у буни најрадије били они који ништа нису имали а који су иоле што имали, они су се (и у самом ономе превеликом зулуму) из петни жила трудили да би буну смели и уништити; и по свој прилици тако бива свуда, јер који нема шта изгубити, онај се у свакој промени и буни нада за цело што добити, а који што има, без велике невоље није рад имање своје на коцку метнути". Вук наставља да су „овде домаће прилике изазвале буну снажну и саму од себе, она је избила у сред земље и то без плана. У почетку била је то само очајничка решеност сваког појединца Србина да у свој живот, који се налази у сталној опасности, колико је год могућно, скупље прода у борби против свог тиранина и мучитеља; тек касније пробудила се мисао ослобођења и она се развијала сама према приликама". Закључује да су „Срби истина ову буну почели само из очајања...Познавши сладост слободе и прости је народ изгубио вољу, а камо ли поглавице опет тако постати раја Турска." (Караџић, 1832: 255).

Примећујемо да је, у складу са Вуковим записима, незадовољни народ био иницијатор покретања буне, а не богатији слој српског друштва. Сплет датих околности изнедрио је Ђорђа Петровића, познатијег као Карађорђа[2], као вођу устанка који је својом непоколебљивом и неустрашивом храброшћу, али и војничким знањем и умећем, довео до великих српских победа и обнављања српске државности. У жару великих ослободилачких битака, Карађорђе није запостављао значај увођења државних института, спровођење закона и административног уређења државе. Поред своје неупитне власти, коју је стекао својим ауторитетом, јунаштвом, али и преком нарави, радио је на успостављању Правитељствујушћег Совјета Сербског. Наиме, још на самом почетку буне, јавила се идеја о формирању једног врховног тела, у коме би се организовале контроле управне, судске и законодавне власти. До реализације ове идеје дошло се 1805. године формирањем Правитељствујућег совјета сербског, међутим, он озбиљнију улогу у управљању државом добија тек после 1808. године, након што је постигнут договор старешина и Карађорђа. Овај државни орган на неки начин представља организовану поделу власти између Вожда, као врховног господара, и српских кнезова. Вук Караџић запажа да су пре успостављања Совјета „све старешине као и њихове мање четобаше биле само војнички управитељи, а за приватне распре и су-

[2] Назив Карађорђе настао је од турске речи „Црни Ђорђе".

дове по селима да није било никакве одређене и признате власти, онда се слободно може рећи да је на сваком месту био онај старији који је био јачи.“ (Караџић, 1834: 49). Совјет је и поред своје важне институционалне улоге, према запажању Караџића, представљао и даље место где се врши отимање „ондашњих великаша око власти“. Иза идеје формирања Совјета, свакако су главну улогу играли лични мотиви тадашњих људи који су градили врх државе. Старешине су у њему виделе инструмент којим би ограничили Карађорђеву власт, а Карађорђе је у њему видео средство за јачање централне власти и спречавање старешинског уплитања.

На почетку свог рада, новоосновани државни орган је садржао људе без неког већег утицаја и значаја. Првобитно седиште му се налазило у манастиру Вољавчи, затим у Боговађи, где је по Вуковом казивању „за она неколико мјесеца само судио, ако му је само ко на суд дошао“, затим се преселио у Смедерево, где „уредивши своју канцеларију, стане се мјешати у земаљске уредбе и старати се мало по мало да власт себи присвоји“. (Ђорђевић, Стојичић, 2007: 90). Сви покушаји да се Совјет утемељи у српској земљи, као орган са највећом влашћу, нису уродили плодом. Створена су била превелика очекивања о њему, у једној још увек вазалној земљи, као државна институција која ће садржати врховну контролу, а која није могла да се реализује. Наиме, његова замисао се сукобљавала са Карађорђевим напорима за врховном влашћу, а као орган који би централизовао власт, нашао би се на путу старешинама. Похлепност и самовоља старешина довела је до огромног незадовољства у народу, који се обратио Карађорђу за помоћ, наводећи му да су сада много више угњетавани под њима него што су били под дахијама. Нађен компромис између старешина и Карађорђа дат је у виду Уставног акта из 1808. године, који представља неку врсту почетка уставног уређења државе. Овај уставни акт је имао свега два члана и био је у виду изјава и заклетви Карађорђа према Совјету, и обрнуто, Совјета (и осталих старешина) према Карађорђу. Заоштрени и све чешћи сукоби старешина навели су Карађорђа да новим уставним актима из 1811. године доврши организацију власти у држави. Тада се у виду Правительствујушћег Совјета ствара неки вид почетка владе какву и данас познајемо. Устаничка држава је, у оквиру овог органа, добила шест совјетника у виду попечитеља, односно министре унутрашњих послова, спољних, војних, финансија, просвете и правде. Вук је објавио књигу 1860. године, у Бечу, под називом *Правительствујушчи Совјет Сербски*, у којој је, како би осликао историју настанка новог органа власти и извршио приказ старешинске неслоге, то урадио кроз шири преглед различи-

тих догађаја тог времена. Као додатак овој књизи, Вук је такође објавио и три биографије личности које су, по њему, у „отимању ондашњијех великаша око власти“ имале значајну улогу.

Догађаји који су уследили били су катастрофалне природе по новоформирану српску државу као и цео српски народ. Геополитичка ситуација у тадашњој Европи нагло се погоршала за интересе српског народа. Наполеонова освајања и продор његове војске на исток са циљем да се пороби велико Руско царство, довели су српске устанике у неповољни положај. Русија као заштитница православног балканског народа и покровитељ српске устаничке државе нашла се у времену одсудних борби за опстанак сопственог царства. Османско царство, као савезник Наполеонове Француске, искористило је прилику, не часећи ни часа, да угуши пламен слободе српског народа. Карађорђева Србија нашла се у вихору катастрофалних догађаја који су своју кулминацију имали у великој инвазији бројчано далеко надмоћнијих турских војних формација, које су са свих страна кренуле на Србију. Одсудна одбрана устаника, поред јуначког држања, била је сломљена, а турски освајачи су незадрживо продирали на територију Вождове Србије, притом чинећи велика злодела у свом осветничком походу. Карађорђе, озбиљно нарушеног здравственог стања, заједно са мноштвом српских старешина и кнезова напушта Србију. Поред државног руководства, велики број српских интелектуалаца, да се не би нашао под осветом турске сабље, уточиште је тражио ван земље, а међу њима је био и Вук, који је кренуо путем Беча.

ВУК И ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК

Падом Карађорђеве Србије, под поновно турско ропство, српски се народ нашао у трагичној ситуацији. Осветнички походи турских хорди сејали су смрт широм поновно успостављеног Београдског пашалука. Српски народ, окусивши укус слободе, није могао да изгуби жељу за стварање сопствене суверене државе. Народне старешине, које су остале у Србији и са народом трпеле осветнички турски зулум, повеле су оружану борбу против окупатора. На челу буне нашао се Карађорђев кум, Милош Обреновић, потоњи српски кнез. Други српски устанак је избио 1815. године када су српски устаници искористили повољну геополитичку ситуацију која је настала након Наполеоновог пораза. Руска победа дала је српским старешинама ветар у леђа, а турски преговарачи су после српских победа на бојном пољу сели за преговарачки сто и закључили усмени договор о миру са Милошем Обреновићем. Овај споразум је за српску страну пред-

стављао основу за даље проширење повластица и полазну тачку ка остварењу коначних српских циљева, а то су обнова пуне српске државности, протеривање турских окупатора, ослобођење и уједињење српског народа. Последице Милошеве буне биле су поновна слобода и све већа српска аутономија. Мудрост Милоша Обреновића огледала се у томе да је, и поред своје велике жеље за ауторитарном владавином, знао важност улоге изграђених и ефикасних институција. За тако нешто били су му потребни писмени и образовани људи који би својим знањем допринели развоју и модернизацији српског друштва и државности.

Све већи аутономни положај Милошеве Србије довео је до кулминације дипломатске и политичке борбе српских власти са Портом. Порта више није могла да одлаже решење српског питања те је морала да призна тековине фактичке самоуправе Милошеве Србије са елементима државног апарата који је у Србији већ створен. Хатишерифом из 1830. године Порта је регулисала однос са Србијом, као и унутрашња права Срба. Питање организације власти у Србији решено је одређивањем права на наследност кнежевске титуле као и увођењем Савета са доживотним члановима. Органи Портине власти, који су се и даље налазили у Србији, нису имали право да се мешају у унутрашње ствари, а управа, судство и безбедност поверавају се кнезу Обреновићу. Овим хатишерифом посебно се гарантује слобода трговине, такође је предвиђено да у Цариграду буде стални представник Србије. Овим чином се и званично успостављају дипломатске релације између Србије и Порте. Србима се гарантује слобода богослужења која је дуго била ишчекивана. (Ђорђевић и Стојичић, 2007: 106).

Питање шест српских нахија остало је нерешено. Дипломатском борбом Милоша Обреновића и његовим сталним притиском на представнике Порте, дошло је до решавања овог и осталих спорних питања доношењем новог Хатишерифа из 1833. године. Нове одредбе у овом Хатишерифу биле су историјски веома значајне. Наиме, рок за исељавање Турака померен је са једне на пет година, а још је важније да су оне имале трајнији карактер зато што се ни чак после неколико година турско исељавање није у потпуности извршило. Данак који је Србија била у обавези да плаћа, износио је 2.300.000 гроша, те је та сума обухватала све порезе, таксе и остале дажбине.[3] (Ђорђевић

[3] Утврђивање данка у турским грошевима било је од велике користи за српску страну с обзиром да је у том периоду дошло до великог опадања вредности турског новца. Такође је Порта плаћала надокнаду спахијама из ове утврђене суме данка.

и Стојичић, 2007: 107). Слобода кретања као и питање оружја били су такође једна од тачака коју је уредио Хатишериф из 1833. године.[4] (Бартуловић и Ранђеловић, 2012: 35).

Вуков боравак у Бечу био је обележен његовим активним стваралачким радом. Написао је писмо Карађорђу о разлозима пропасти Србије 1813. године, али писмо није штампано тако да није ни остало сачувано. Међутим, оно сведочи о веома раном Вуковом интересовању о политичким догађајима у Србији и његовој потреби да их опише. Једно од Вукових дела била је књига о кнезу Милошу Обреновићу, за чију је грађу скупљао материјал за израду приликом свог боравка у Србији 1820. године. По повратку у Беч, средивши грађу за ово изузетно важно књижевно дело, кренуо је у поступак објављивања који је наишао на бројне потешкоће. Наиме, књига је цензурисана од стране бечких власти, али ју је, уз одређене измене, Вук ипак успео да објави, 1828. године.

Истакли бисмо Вуков опис личности Милоша Обреновића у овом делу. Наиме, Вук афирмативно пише о Милошу и истиче да је „за времена војводовања свога био у реду најславнијих српских војвода, у јунаштву није уступао Вељку ни Чупићу, а од обојице се као и од млогих других тим разликовао што није био ајтација[5] него кућевни човек као остали људи којима је владао и управљао. Он није гледао да људе стахом натера да пазе и слушају, него је то тражио лепим речима и паметним и праведним владањем и управљањем. И зато су га сви његови војници и остали људи пазили као брата а слушали и поштовали као синови мудра оца.“ (Караџић, 2005: 212). У периоду пропасти Првог српског устанка, у тренуцима напуштања Србије од стране великог броја старешина и народа, Милош Обреновић је остао са народом да дели судбину. О том догађају пише и сам Вук, истичући Милошеве речи упућене Јакову Ненадовићу: „Ја, брате, у Немачку нећу, нити имам куда: да ја са голим животом бежим у Немачку, а Турци за живота мога да робе и препродају моју стару мајку и жену и децу! Боже Сачувај! Него идем у моју нахију, па куд остали онолики

[4] У београдској вароши Турци (који нису припадници гарнизона) били су под покровитељством београдског паше и имали су општу слободу кретања. Оружје у пределу вароши могли су носити само Турци који су били припадници гарнизона и Срби чиновници и припадници полиције. Муслимански живаљ имао је велике замерке у вези са утврђеним границама, али пошто није уживао Портину подршку, кнез Милош је применио силу.

[5] То је особа која око себе окупља хајдуке и бећаре, немајући никаквог односа према породичним вредностима.

народ, туда ћу и ја: Доста је народа изгинуло са мном, неће бити никаква неправда ако и ја са народом погинем и пропаднем.“ (Караџић, 2005: 213).

Српски интелектуаци су радили на преводу и уређивању Наполеоновог Грађанског законика на српски. Као члан законодателне комисије нашао се и Вук Стефановић Караџић. Овај подухват био је од велике важности јер је требало да послужи као модел за нови устав Србије. Поред ове веома значајне улоге, Вук Караџић је био постављен за члана суда нахије и вароши београдске, почетком децембра 1830. године. Новонастале околности у Србији и извојевана аутономија учинили су образовање, као битан фактор државног развитка, могућим. Изузетно залагање за отварање више школа и штампарија имао је Вук Караџић, вођен идејом да само образовани народ може Србију водити у напредак и приближити је модерним европским земљама. Кнез Милош, имајући велико поверење и уважавање према Караџићу, поставља га на чело управе града Београда. У пролеће 1831. године, Милош спроводи промене у управној организацији, тј. уједињује магистрат београдски са судом београдским, на чије чело, актом из 29. марта 1831. године, Караџић постаје, модерним речником речено, градоначелник Београда. Београд је у том периоду имао неколико хиљада кућа, разбацаних по сокацима, а укупан број становника износио је свега 30-ак хиљада људи, махом Срба, Турака, Цинцара, Грка, Јевреја, Јермена и Рома. О овом постављењу Вук пише свом пријатељу Јернеју Копитару са речима: „Збиља! И то је ново: Имао сам чест од његове Свјетлости наименован бити президентом суда нахије и вароши Београдске.“ Јернеј Копитар[6] није са радошћу примио ову вест, подсећајући Вука да не заборави свој рад на пољу књижевности и задржи своју моралну независност речима: „Не треба да нас оставите у веровању да сте за српску књижевност већ у покоју... Човек не живи само од хлеба, треба му и божја реч, што ја тумачим као књижевност, а други као сурогат за хлеб.“ После година дана проведених на овом високом чиновничком месту, Караџић одлучује да напусти функцију првог човека Београда, као и позамашну плату, о чему 24. новембра 1831. године обавештава свог пријатеља Јакоба Грима.[7] У свом писму посвећеном Гриму Вук истиче: „Ви знате да сам провео у Србији скоро три године, као члан (и директор) законодавне комисије, делом као члан и председник суда нахије и вароши Београдске. А сад сам са највећом жалошћу морао напустити своју отаџбину коју

[6] Словеначки лингвиста и слависта.

[7] Познати немачки баснописац, оснивач савремене германистике.

сам увек волео и волећу је изнад свега, делом због своје болести, делом због лошег опхођења према мени (што се особито дешава пророцима у својој земљи), делом због тренутне немогућности досадашњим приликама будем тамо од веће користи него што то може бити најпростији човек и најзад због моје непрекидне жеље да нешто издам...“ У писму Димитрију Давидовићу[8] истиче да: „За президента Магистрата нахије и вароши Београдске може се наћи готово у сваком селу човек који ће у данашње време све оне послове свршавати као и ја, а ја живећи по својој вољи, могао бих што радити, што сваки не може...“ (Радојчић, internet)[9]

Незадовољан ситуацијом у Србији, Вук из Земуна шаље писмо кнезу Милошу у којем описује стање у земљи. Ово писмо је прожето Вуковом анализом самовлашћа кнеза Милоша и његове ауторитарне власти која није могла да трпи било какву власт која није долазила из Милошеве канцеларије. Вук позива кнеза Милоша да се одрекне самовоље како би избегао „превелику штету и вјечну срамоту своју и своје фамилије“. Осим тога, истиче да би „ваљало дати народу правицу, или како се данас у европи обично говори, конштитуцију. Ја овде не мислим на коштитуцију француску или англиску или нову грчку, него од прилике да се одреди начин правитељства и правитељство да се постави. (По оном ферману или атишерифу, јер ко Вам каже или одобрава да другачије бити може, онај Вас вара и на зло наврађа)... Ваљало би укинути кулук и ни од кога ништа не искати за бадава.“ Даље истиче да би требало уредити школе и да се не треба бојати учених људи, који би својим знањем преузели власт, „ни за то школе презирати“, јер се „учени људи мудрој и праведној власти најрадије покоравају“. Сврха Вуковог говора о „конштитуцији“ јесте у томе „да сваки човек зна, шта му ваља чинити, да се не боји нити Вас, нити икога другога“. У Вуковим речима је било описано незадовољство народа као и старешина Милошевом неограниченом влашћу. Са друге стране, одласком спахија из Србије остали су велики земљишњи поседи. Старешине око Милоша настојале су да управо они буду ти који ће те поседе наследити. Међутим, кнез Милош је све ове поседе разделио народу, истичући да земља припада ономе ко је обрађује. Овим поступком је кнез Милош везао сељаке за себе, а избегао економско и политичко јачање српских старешина који би му могли постати конкуренција. Последице овакве одлуке кнеза Ми-

[8] Српски политичар, дипломата, уставописац и новинар.

[9] https://www.011info.com/bilo-jednom-u-beogradu/vuk-stefanovic-karadzic-gradonacelnik-beograda-kome-se-to-nije-svidelo преузето дана 21.09.2024.

лоша имале су дуготрајни карактер сасекавши стварање новог феудализма старешинског слоја, на чијој је страни био и сам Вук Караџић, вероватно мислећи о будућности своје породице. Кнез Милош је на фебруарској скупштини 1834. године истакао „да је спахилук заувек уништен у Србији и више се неће васпоставити ни под којим видом". (Ранђеловић, 2012: 74).

„Докле год ви имате власт, свакога по својој вољи, без икаквог узрока погубити, узети му све што има или макар што од његовог имања, и срамотити га, дотле и народ има право како му буде могуће, чинити од вас и ваше деце што му је воља." У овом делу писма, Вук на специфичан начин скреће пажњу кнезу Милошу и упозорава га на могућности његовог физичког свргавања са власти уколико настави да се понаша ауторитативно. Даље истиче: „Имамо у европи примера, како народ збацује и прогони своје краљеве, којима је краљевство остало, Бог зна од колико дедова; а камоли у Србији где сви људи знаду, кад сте ви били, као и они што су, и могу казати да су Вам они то господство и сву власт и право, које мислите над њима да имате, купили са својим трудим и с имањем, са својом крвљу и са својим робљем и да вас они нису својевољно изабрали него на силу по вашој вољи потврђивали. Што се пак тиче момака и солдата и гарде, ја мислим: тешко оном владаоцу који за то дрши момке и солдате и гарду, да га чувају од његовог народа!" У овом завршном делу писма, Вук јасно истиче елементе непостојања никаквог институционалног уређења Милошеве Србије, већ да се сва власт налази у рукама самоволје кнеза Милоша, који је спреман да је брани оружаном силом. На тај начин Вук Милоша види као турског пашу српског порекла. У овоме писму примећујемо да се Вуково мишљење о кнезу Милошу крупцијално разликује у односу на период Милошевог војевања у Другом српском устанку. Личност кнеза Милоша у миру има друге карактеристике у односу на његову личност у рату, мишљења је Вук. (Стојчић, 2002: 129).

ЗАКЉУЧАК

Кроз овај рад трудили смо се да, на што доследнији начин, опишемо и разјаснимо Вукову улогу у државном апарату устаничке Србије као и његов поглед на буран историјски период српске револуције. Вукова личност је од немерљивог значаја за овај историјски период из разлога зато што је живи сведок и савременик догађаја о којима пише и у којима је учествовао. Вуков допринос у филологији није био тема овог истраживања иако је оставио велики траг на срп-

ски језик, поезију и књижевност уопште. Вукова улога у државном апарату Србије говори нам да он није био пуки посматрач историјских догађаја, већ је активно узео учешће у њиховом стварању. Његов опис ситуације у Београдском пашалуку пре избијања Првог српског устанка у великој се мери разликује од осталих историографа, поготово страних.

Народ као колектив, а не слој старешина, иницирао је почетак борбе за слободу против турских угњетавача. Старешине као виши друштвени слој пратиле су народну жељу да се крене у ослободилачки рат који ће довести до обнављања српске средњовековне државе Немањића и разбијање турских окова који су више векова држали српски народ у ропству. Једном започета општенародна буна није се могла зауставити никаквим оружјем турске силе, а храброст српских устаника да јуришају чак и у сигурну смрт гарант успеха и остварења циља, слободе. Оличење српског јунаштва је управо врховни вожд Карађорђе, који се у Вуковим делима описује као човек у којем се скупило све оно што су од личних карактеристика имали српски јунаци из епске поезије. Карађорђе, као врховни старешина и командант, никада није био ван бојног поља већ је са својим устаницима, у првим борбеним редовима, а често и на мегданима, делио судбину. Из тог разлога устаници као и читав народ у свом Вожду су препознали оца и истинског народног старешину, који је владао пре свега својим ауторитетом, стеченим у ратном вихору борбе на бојном пољу.

Вук Караџић се није либио да покаже критички став према српским старешинама, а посебно кнезу Милошу и државном уређењу тадашње Србије, и тиме нам је оставио значајан историјски траг о том периоду. Он је већину свог живота провео у Бечу, где је умро 7. фебруара 1864. године. Долазимо до коначног закључка да је Вук С. Караџић пре свега личност која је са правом остала упамћена у народној свести због свог изузетно запаженог утицаја на српску историју уопште. Пишући о другима, несвесно је писао и о самом себи. Како је о нечему писао, говори нам какав је човек заправо био.

Литература

Бартуловић Ж. и Ранђеловић Н. (2012). *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш.

Ђорђевић, М. и Стојичић,С. (2007). *Државноправна историја српског народа*, Ниш.

Караџић, С. В. (1832). *Коментар к писму моме*, писаном Милошу Обреновићу. J2.

Караџић, С. В. (1909). *Вукова преписка књ.4*, Београд.

Караџић, С. В. (2005). *Живот и обичаји народа српског,* Политика, Народна књига, Београд.

Николић Д. (1983). *Вук Караџић као извор за државноправну историју,* Зборник радова Правног факултета у Нишу.

Ранђеловић Н. (2012). *Историја права II. Основи српске историје права,* Ниш.

Ранђеловић Н. (2012). *Србија и Турска, од Париског до Берлинског конгреса,* Београд.

Стојичић, С. (2002). *Државноправна историја српског народа, историјске свеске,* Ниш.

https://www.011info.com/bilo-jednom-u-beogradu/vuk-stefanovic-karadzic-gradonacelnik-beograda-kome-se-to-nije-svidelo преузето дана 21.09.2024.

Natalija N. Todorović
Jovan B. Conić

THE INFLUENCE OF VUK KARADŽIĆ ON THE DEVELOPMENT OF THE SERBIAN UPRISING

Summary

Vuk Stefanović Karadžić is a historical figure who deserves a lot of attention from the scientific public, so we are looking forward to the opportunity to mark the anniversary of his death in this way. This paper would be designed to analyze Vuk's influence on the restoration and development of the insurgent Serbia in the state-legal sense. Namely, the 19th century, for Serbs throughout the Balkans, represents the era of the struggle for freedom, like any other, but with the key difference that in this century the positive consequences of that persistent and self-sacrificing struggle are finally being realized. The desire for freedom, which was like an ember in the hearts of the people, ignited into a great and unstoppable flame of rebellion, which freed our country from centuries of slavery from the Ottoman occupier. Karađorđe's Serbia and Miloš's principality are in the moments of war and how they knew about the importance of books, education, the formation of the Constitution, laws, state institutions, large schools, courts, new administrative arrangements, etc. It was Vuk's personality that represented one of the most important stones that formed part of the great building called the Serbian state. This work aims to recall the role of Vuk S. Karadžić in the key historical moments in which modern Serbia was being built, and in which he was a contemporary.

Key words: Vuk Stefanović Karadžić, Insurgent state, Serbia, Miloš Obrenović, Karađorđe, reform

Димитрије К. Трифковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Прегледни научни чланак

РЕЦЕПЦИЈА ОРИЈЕНТАЛНИХ КУЛТОВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПЕРИОДУ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ

Познавање оријенталних култова у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX вијека било је на врло ниском нивоу. То је био резултат слабог развоја историјске науке усљед јако дуге османске владавине и сталних криза у друштву. Тек је долазак Аустроугарске у ове крајеве условио напредак у научном смислу и прво озбиљно проучавање прошлости Босне и Херцеговине. Већина аутора који су писали за Гласник Земаљског музеја нису били упознати са савременим развојем европске историографије тог доба и њеним резултатима у области оријенталних култова у Римском царству. Тако имамо примјере да поједини истраживачи нису уопште познавали неки култ, па су описивали античке споменике без препознавања њихове дубље религијске симболике. Изузетак је лик и дјело великог историчара и археолога Карла Пача. Његово школовање у Прагу и Бечу омогућило му је да се упозна са истраживањем ове теме и да дође до научних резултата Франца Кимона и других европских историчара. Та знања је ускоро примијенио на изучавање античке прошлости Босне и Херцеговине. Због тога његови радови и данас имају прворазредан историјски значај, и то је незаобилазна литература за све истраживаче који се баве култном проблематиком на простору Босне и Херцеговине, али и много шире. Једино је сам концепт тзв. оријенталних култова оспорен у данашњој историјској науци. Међутим, на прелазу XIX и XX вијека то је била једина важећа интерпретација у европској историографији. Због тога и радове Карла Пача треба посматрати и вредновати у том контексту.

Кључне ријечи: оријентални култови, Босна и Херцеговина, Аустроугарска, Карл Пач, Митра, Атис

* dimitrije.trifkovic@ff.ues.rs.ba

УВОД

Античка религија и митологија су одувијек привлачиле пажњу историчара и других учених људи који су се интересовали за далеку прошлост. Ипак, озбиљно научно бављење овом темом може се пратити тек од XIX вијека, када се историја обликује као права научна дисциплина која почива на јасно одређеним методолошким принципима. Овај напредак у проучавању људске прошлости заснива се на преданом и темељном раду историчара из Њемачке, али и других развијених држава тадашње западне Европе. Када је у питању Босна и Херцеговина, први значајнији помаци у научном изучавању њене историје појављују се тек са доласком аустроугарских окупационих власти крајем XIX вијека. Вишевјековна османска владавина у овим крајевима и сталне кризе у оквиру Источног питања онемогућавале су развој готово свих грана науке. Ситуација се мијења од Берлинског конгреса и успостављања аустроугарске власти 1878. године. Двојна Монархија је одмах након војне окупације уложила знатан напор у правцу заснивања озбиљног научног рада. Тај труд је имао и јасне политичке циљеве. Њиме се пред европском јавношћу требало доказати једна прилично колонизаторска идеја да Аустроугарска има вишу моралну мисију да на заостали Балкан донесе културу, науку, прогрес и све остале тековине напредне европске цивилизације. Док су друге велике европске силе стварале своја колонијална царства у Африци, Азији и другим дијеловима свијета, Аустроугарска је своју културну мисију „бијелог човјека“ испољавала у Босни и Херцеговини (Тејлор, 2001: 172–173). Стога, Беч у нове покрајине шаље бројне бирократе, грађевинце, инжењере, али и историчаре, археологе, етнографе итд. Наравно да је ова „цивилизаторска мисија“ представљала оправдање аустроугарске агресивне спољне политике, која је опет била дио ширег германског продора на исток – Drang nach Osten. У том свјетлу је много разумљивија веома активна научна и просвјетна активност државе Хабзбурговаца у Босни и Херцеговини.

Да би се наука у Босни и Херцеговини поставила на чврсте ноге, било је потребно оснивање једне кровне и репрезентативне институције у те сврхе. Зато су аустроугарске власти 1888. године основале Земаљски музеј Босне и Херцеговине са сједиштем у Сарајеву (Kraljačić, 1987: 266). Он је имао два одјељења, једно за историју и археологију, друго за природне науке. У оквиру првог одјељења радници и сарадници Земаљског музеја су првенствено проучавали праисторијску, античку и средњовјековну прошлост тадашње Босне и Херцеговине. Управо на тај начин је под руководством музеја извр-

шено археолошко истраживање и ископавање бројних римских локалитета на простору Босне и Херцеговине. При тим радовима су откривени многи антички културни споменици. Како би музеј могао да објављује резултате својих опсежних истраживања, већ наредне 1889. године покренут је његов часопис *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*. *Гласник* је одмах постао, а добрим дијелом и остао све до данашњих дана, најважнија научна годишња публикација у цијелој Босни и Херцеговини. С обзиром да су резултати који су објављивани у њему имали велики значај за читаву европску науку, од 1893. године појединi радови су објављивани и у Бечу на њемачком језику, у часопису *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina*. У оквиру истраживања тема из античке прошлости, пажња је добрим дијелом поклањана и религијској проблематици. Када су у питању тзв. оријентални култови, ситуација је била доста специфична. Наиме, у европској историографији је ова тема почела да се озбиљније обрађује тек пред крај XIX вијека. Због тога је веома мали број људи, који су писали чланке за *Гласник Земаљског музеја*, био дубље упућен у ову сферу вјерске проблематике и способан да адекватно одговори на питања која су се с тим у вези постављала. То је основни разлог што су скоро сви радови из ове теме до краја Првог свјетског рата и окончања аустроугарске власти у Босни и Херцеговини били дјело само једног човјека, Карла Пача. Овај аустријски историчар и археолог школовао се на угледним универзитетима у Прагу и Бечу. То му је омогућило да се упозна са главним тековинама њемачке класичне историје и археологије као водеће историографске школе у тадашњој Европи. Као припадник чувене Момзенове епиграфске школе био је одлично оспособљен и за читање античких натписа (Bojanovski, 1988: 17). Управо такав врстан научник је био потребан Аустроугарској и она га је довела у Босну и Херцеговину. Пач је радио као кустос Земаљског музеја у Сарајеву читавих 30 година, и за то вријеме је написао и објавио велики број чланака у *Гласнику Земаљског музеја*. Радови Карла Пача представљају основни и доминантан материјал за писање о рецепцији оријенталних култова у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX вијека.

КУЛТ МИТРЕ

Од тзв. оријенталних божанстава у Римском царству, до краја Првог свјетског рата су у *Гласнику Земаљског музеја* обрађивана само два: Митра и Атис. То је било условљено резултатима археолошких открића на самом терену. Када је ријеч о митраизму, на простору

Босне и Херцеговине је идентификовано неколико култних жаришта, од којих је оно у долини ријеке Неретве било свакако најзначајније. Прво је пронађена и објављена рељефна икона из села Вратнице код Лисичића, у близини Коњица (Patsch, 1894a: 346). Пач је лијепо и детаљно описао представу на плочи и прочитао натпис на дну иконе. То је иначе највећа научна вриједност свих чланака у *Гласнику Земаљског музеја* који су дотицали тему оријенталних култова. У њима су по први пут објављивани многи култни антички споменици уз квалитетан опис приказаних сцена или натписа, те најчешће уз вриједне фотографије и цртеже. Интерпретација самих култова је била проблематичнија, али на то питање ускоро ћемо се детаљније осврнути. Икона из Лисичића показује сцену тауроктоније као најважнији религијски моменат у митраизму. Митра у оријенталној одјећи и са фригијском капом на глави убија светог бика под сводом пећине. Оборио је савладану животињу на земљу и забада јој нож у врат. Присутни су и сви остали учесници тог чина. Пас и змија се усмјеравају на рану бика из које цури крв, док шкорпија напада његове гениталије. Реп бика се завршава са три класа жита. Лијево и десно од главне сцене су двојица дадофора, Каутес и Каутопатес, један са спуштеном а други са подигнутом бакљом. У горњим угловима се налазе главе Сола и Луне са карактеристичним атрибутима, сунчевим зрацима односно полумјесецом. Испод тауроктоније је урезан натпис: L. Antonius Menander Aphro/disieus [I]nvicto / aug(usto) v(otum) f(ecit) (Patsch, 1902a: 319). Пач је на основу имена дедиканта добро закључио да се ради о оријенталцу који је у долину Неретве дошао из Мале Азије. Међутим, из неког разлога је као његову домовину навео област Киликију (Patsch, 1914: 194). Вјероватно је то претпоставио на основу чувеног Плутарховог податка у Помпејевој биографији. Наиме, учени Грк из Херонеје је писао да су се Римљани првобитно упознали са Митриним култом преко заробљених гусара из Киликије (Plut. *Vit. Pomp.* 24). Могуће је да је због тога дошло до погрешне Пачове интерпретације натписа. Луције Антоније Менандар је сигурно потицао са хеленофоног говорног подручја, што се види из когномена Менандар који је чисто грчки. Помен Афродизијаса као родног града дедиканта упућује на малоазијску област Карију као постојбину (Šačić, 2014: 271), а не на Киликију. Без обзира на овај детаљ, Пач нам је оставио много корисних података о икони из Лисичића који и данас имају прворазредан изворни и научни значај. Оно што оставља простор за дискусије је интерпретација самог култа.

Карл Пач, поводом иконе из Лисичића, али и у свим осталим својим чланцима, митраизам сврстава у групу оријенталних култова. Он експлицитно наводи да је Митра персијски бог сунца (Patsch, 1914: 194). Овакво тумачење је било потпуно у складу са резултатима историјске науке у Европи тог доба. Оно је почивало на волуминозном и епохалном истраживању великог белгијског историчара Франца Кимона. Он је своју изразито плодну научну каријеру посветио изучавању ове тематике и први увео у употребу термин оријенталних култова, крајем XIX вијека. Према Кимоновом схватању, религије са Истока у вријеме Царства снажно продиру у све дијелове римске државе. Та инвазија страних култова је била толико моћна да је кључно утицала на уништење старог грчко-римског паганизма (Cumont, 1956: 10). Тиме су источњачки култови мирним путем придонијели коначном тријумфу хришћанства у Римском царству. Овакво објашњење историјских процеса Кимон је најдетаљније и најубједљивије примијенио управо на култ Митре. Сматрао је да је Митра старо персијско божанство из широког круга древних индоевропских вјеровања. На то иранско поријекло надовезали су се различити религијски утицаји многих народа и цивилизација које је Ахеменидско царство укључило у своју државу, или било са њима у блиском контакту. Тако су примљени неки елементи вавилонске теологије и астрологије, локалних малоазијских вјеровања, те хеленских религијских идеја и култне праксе. Створен је чврст култ Митре који је почео успјешан поход по цијелој Империји (Cumont, 1903: 30–31). Кључни фактор за ширење митраизма у Царству било је римско освајање пространих области на Истоку од I вијека па надаље. Војници, трговци, робови и ослобођеници су у оквиру створене свјетске државе доносили нова вјеровања и култове са Оријента и омогућавали њихово учвршћивање по западним провинцијама Царства. Кимонова интерпретација је била једина прихваћена научна теза у свијету скоро читав један вијек. Његов ауторитет је био неспоран и сви остали историчари су слиједили тај пут. Сцена тауроктоније се тумачила искључиво кроз призму маздаизма и старе персијске религије. Митра је главни помоћник Ахурамазде као оличења добра у вјечитој борби против Ахримана и свих сила таме и зла. У том контексту, Митрино убијање бика представља допринос принципу свјетлости и добра јер је жртвовање животиње донијело живот човјеку и свим осталим бићима на земљи (Срејовић и Церамовић-Кузмановић, 1987[2]: 270–271). На икони из Лисичића реп бика се завршава са три класа жита и то је симбол створене природе и плодности тла који су настали из тијела убијене животиње. Ово тумачење Кимонове школе је оспорено

у науци тек посљедњих деценија XX вијека. Од тада је изнесено много нових приједлога интерпретације и данашња историјска наука потпуно другачије гледа на цијели концепт. Наиме, сам термин оријентални култови је данас добрим дијелом оспорен јер представља резултат погледа на свијет са краја XIX вијека. Тај поглед је био изразито европоцентричан и посматрао је култове са Истока као стране и варварске култове који су се у неком тренутку појавили у грчком и римском свијету. Израз оријентални култ означава прави анахронизам јер такви појмови просто нису постојали у античком свијету. У Римском царству се није правила разлика између домаћих римских божанстава и оних „оријенталних" као страних и неримских (Mol, 2015: 90). Заправо, развила се идеја да су то култови из политеистичког пантеона хеленистичког и римског свијета, који су у специфичном историјском контексту примили неке источњачке карактеристике. Тиме су постали мистичнији под велом егзотичног Истока. То је данас донијело потпуно обрнуту парадигму: нису у питању романизовани оријентални богови, већ оријентализована римска божанства (Versluys, 2013: 257–259). Без обзира да ли прихватамо ову нову тезу, није више потпуно исправно сматрати да су оријентални култови једна компактна и хомогена вјерска група која се разликује од свих осталих религија у Царству. Ипак, овај термин је из практичних истраживачких разлога остао у употреби све до данас. Њиме научници означавају све оне култове чије се поријекло на неки начин може повезати са изваневропским провинцијама Римског царства у Азији и Африци. Овај проблем „оријенталних култова" се највише односи управо на митраизам. Усљед недостатка одговарајућих историјских извора веома је тешко одредити поријекло бога Митре који се поштовао у цијелој Империји. Зато је врло дискутабилно да ли уопште можемо ово божанство сврстати у групу оријенталних култова. Видјели смо Кимоново мишљење да се ради о персијском богу који се у вријеме Царства значајно проширио по римској држави. Међутим, од краја XX вијека појавио се низ нових теорија. Туркан сматра да је Мала Азија била једино подручје на којем је могло доћи до синкретизма старог персијског божанства и грчких мистеријских култова. Због тога доноси закључак да је иницијацијски мистеријски култ Митре настао у Малој Азији током I вијека прије нове ере (Turcan, 2000: 29). Касније се он значајно мијењао и прилагођавао новом вјерском окружењу у Риму. Неки аутори попут Алвара сврставају Митру међу романизоване оријенталне богове. Он не спори да је Митра изворно персијско божанство, али да је током вијекова прошао кроз интензиван процес романизације и промјене многих карактеристика

(Alvar, 2008: 79–81). Постоји и сасвим супротан став да је Митра заправо римско божанство које је оријентализовано. Клаус прави јасну и оштру границу између персијског и римског Митре, па их у складу са тим и наводи као *Mitra*, односно *Mithras*. Његов закључак је да мистеријски римски култ Митре настаје у Риму или Остији (Clauss, 2000: 7) и да га треба разликовати од истоименог персијског божанства. На крају, постоје и астрономско-астролошке интерпретације. Према њима, персијско поријекло култа није тачно нити се суштина мистерија открива кроз култну легенду. Умјесто тога, сцена тауроктоније се треба тумачити у свјетлу грчко-римске астрологије и говора звијезда (Beck, 2006: 7). У том систему сваки учесник тауроктоније симболише неко небеско тијело или сазвјежђе. У зависности од њиховог положаја и кретања на небу, могу се читати скривене поруке звијезда и богова. У оквиру астролошке теорије, постоји и мишљење да се ради о производу грчке религије који је стекао огромну популарност у римској војсци. Према овој идеји, Митра оличава сазвјежђе Ориона, а и сам мит Митре као убице бика репродукује хероја Ориона као ненадмашног ловца из хеленске митологије (Speidel, 1980: 46–47). То је био покушај да се објасни централна космичка улога Митре, као и омиљеност код римских војника који су се наводно рађали под констелацијом Ловца. Мислимо да посебну пажњу треба обратити на Меркелбахове ставове. Он прави паралелу са хришћанством које је настало из јудаизма и потпуно признаје Стари Завјет, а опет представља нову религију. Тако и римски мистеријски митраизам сигурно има неке елементе изворног персијског бога, али означава и скроз нови римски култ (Merkelbach, 1998: 82–83). Ово би можда могао бити прави пут за даља истраживања наведене занимљиве тематике. Морамо на крају констатовати да ово питање настанка и карактера митраизма остаје у науци и данас отворено. Свака од теорија има своје предности, али и нека питања која остају без одговора и објашњења. Без обзира на то, класична Кимонова теза је одавно одбачена у савременој историјској науци. Међутим, то нимало не умањује значај радова Карла Пача јер у том периоду на прелазу из XIX у XX вијек другачијег тумачења митраизма није ни било.

Сљедећи центар митраизма у Херцеговини био је на простору данашњег Коњица. И у овом случају кључни истраживач и централна личност је био Карл Пач. Он је водио археолошко ископавање остатака митреја на овом мјесту 1897. године (Patsch, 1897: 629–656). Наредно вријеме је показало да се ради о најважнијем култном открићу те врсте у цијелој Босни и Херцеговини, те о најбољем и најзначајнијем Пачовом чланку. Светилиште је било малих димензија и униш-

тено је усљед природне катастрофе као посљедица обрушавања земље са околног брда. Та чињеница се показала као права срећна околност јер нам је на тај начин сачуван прилично богат инвентар храма. Најбитнији споменик унутар митреја је главна култна икона од камена кречњака, рељефно обрађена са обје стране. На предњој страни је уклесана сцена тауроктоније као најважније култне епизоде у митраизму. Реверс иконе је необичан и непроцјењиво вриједан. На њему је представљен обред гозбе и причешћивања Митриних вјерника. Закључци које је донио Пач изгледају невјероватно убједљиви и тачни чак и са садашње временске дистанце. Цијели призор се одвија у лучно засведеном простору оивиченом коринтским стубовима. Двије мушке особе у полулежећем положају благосиљају мали сто са четири хљеба који се налази испред њих, а један држи и ритон у руци. Са страна столу прилазе четири маскирана човјека, док се поред столића налази нека животиња налик лаву или псу. Пач је проницљиво закључио да је ту приказан обред причешћивања Митриних вјерника који су били посвећени у мистерије култа. Иницијацијски круг вјерника је обухватао седам степени посвећења у мистерије: Corax, Cryphius, Miles, Leo, Perses, Heliodromus и Pater. Сви ови мисти су представљени на коњичкој икони, а Пач је логично претпоставио да су особе на наслоњачу, које благосиљају и воде цијели обред, Отац и Сунчев гласник као два највиша степена посвећења у мистерије култа. Веома је интересантно да до данас на простору читавог Римског царства није пронађен ниједан исти споменик као овај из Коњица. Друге култне иконе, које су обрађене са обје стране, на реверсу углавном имају урезану сцену гозбе Митре и Сола за свечаном трпезом или над тијелом убијеног бика. Ниједна од њих не приказује обред самих вјерника. Због тога је једно вријеме постојала тенденција да се и на коњичком рељефу препозна славље ове двојице богова. Ипак, чак и детаљна иконографска анализа ликова потврђује Пачову првобитну тезу. Наиме, умјетничке и клесарске карактеристике у представљању двојице мушкараца који надгледају обред одају све елементе римског портрета из раног IV вијека (Cambi, 2002: 442). Док су Митра и Сол углавном приказани наги, ове двије особе су обучене у хитоне дугих рукава. Такође, лица двају богова су увијек идеализована и без израза, што је особина њихових божанских личности. Са друге стране, коњичка икона показује гологлаве и голобраде мушкарце са израженим физиономским карактеристикама и елементима портрета. Главе су коцкасте, на лицу се виде боре, мале усне, округле очи, високо и намрштено чело итд. Сви ти детаљи указују на портрете стварних људи, а не на богове. Због тога се мора одба-

цити идеја о представи Митре и Сола. По свему судећи, то су заиста Pater и Heliodromus као људи који су се попели до највиших љествица у хијерархији Митриног мистеријског култа. Претпоставка Карла Пача изгледа тачна и необорива. Доста проблема ствара и покушај утврђивања хронолошких граница настанка и пропадања коњичког митреја. Унутар храма је пронађено чак 90 римских новчића из широког временског распона од владавине цара Трајана па све до Аркадија (Patsch, 1897: 649–652). Овај нумизматички материјал пружа једину основу за датирање. Период гашења светилишта је прилично лако одредити. То је владавина императора Аркадија, што наводи на крај IV или почетак V вијека. Али, вријеме оснивања митреја је несигурно јер су новци многих царева били у оптицају и дуго након њихове смрти. Пач на основу детаља што је новчић Хадријана веома добро очуван и не показује знакове већег коришћења, износи хипотезу да је храм настао у доба цара Антонина Пија јер још других Митриних споменика у провинцији Далмацији потиче из половине II вијека. Међутим, ово мишљење има мањкавости управо из поменутог разлога да је новац царева често био у промету дуго послије њихове владавине. Постоји озбиљна хронолошка празнина од 80 година током које се не појављују новци у светилишту. Ако пратимо непрекинути континуитет у емисији новца по владавинама царева, онда тај низ почиње средином III вијека (Зотовић, 1973: 126–127). Због тога се вјероватније баш у овом периоду догодило оснивање коњичког митреја.

И треће мјесто обожавања Митре у долини Неретве било је село Потоци код Мостара. Овдје је пронађена вотивна плоча од кречњака посвећена овом богу као Непобједивом Сунцу (Patsch, 1904: 34–38). Централни дио споменика заузима представа трбушасте вазе из које на обје стране истиче по један јак млаз воде. У митраизму је иначе вода као један од четири основна елемента имала огромну важност. Због тога су најчешће за прављење митреја бирана мјеста са лако доступним извором воде. Из тог разлога је и Пач са доста основа претпоставио да се плоча из Потока налазила уз неки извор воде који је до нашег времена пресушио усљед промијењених климатских и хидрографских услова на терену. Осим посуде са водом, на површини плоче је урезан и натпис који је веома тешко читати због грубе израде и значајне оштећености споменика. Пач је прочитао натпис на врло добар начин: Deo Soli Invicto Metri / Aur(elius) Maximinus, / Flavi(us) Marcellinus, / Flavi(us) Marcellus; а испод тога накнадно дописано: Rumanus / Marcianus .... IV ....p]in[us] II, ficus X. Оно што прво привлачи пажњу је неправилан облик Митриног имена. И сам

Пач је уочио да ово није усамљени примјер на којем се не појављује исправан облик имена у генитиву у форми Mithrae. Икона из Коњица има сличну појаву. На њој је на луку изнад сцене тауроктоније уклесано: Deo Soli inv[ict]o Meter[ae] (Patsch, 1897: 636). Карл Пач је ове облике тумачио као изобличења Митриног исправног имена која одсликавају недовољно познавање овог „иранског" бога, те нижи социјални статус дедиканата споменика из Потока. Међутим, Пачу се поткрао један пропуст у читању првог реда натписа, који му је онемогућио да другачије сагледа цијелу појаву и донесе далекосежније закључке. Наиме, превидио је интерполацију вокала E, која даје сљедећи облик текста: Deo Soli Invicto Meteri (Gabričević, 1953: 142). Видимо да епиграфски материјал из Потока и Коњица има исти коријен имена божанства, Meter (ae,i). Закључак је да се не ради о непознавању култа, нити да су то случајне грешке клесара. Очигледно је на подручју горње долине ријеке Неретве овај облик Митриног имена у IV вијеку био уобичајен и општеприхваћен. То је додатна потврда да оба споменика сигурно датујемо у IV вијек јер дедиканти плоче из Потока носе гентилна имена по Флавијевцима из династије Константина Великог (Patsch, 1904: 36). Помињање дрвета бора и смокве на крају натписа је врло занимљиво. Можда је уз Митрино светилиште постојао свети гај у којем су вјерници садили дрвеће и оставили писани траг о томе. Ова Пачова претпоставка има смисла и не може се скроз одбацити.

Карл Пач је објавио и описао још двије култне иконе које је довео у везу са Херцеговином. Једна је идентификована у Археолошком музеју у Сплиту, док је друга пронађена узидана у једну нишу у градском парку у Задру. Пач је тврдио да обје потичу из Читлука (римски Aequum), али да су током прве половине XIX вијека пренесене у поменута два града (Patsch, 1899: 116–119). Рељефне плоче приказују главну култну сцену тауроктоније и прилично су сличне. То су иконе једноставног типа које представљају само Митрино жртвовање бика, без других споредних сцена. Бог у типичној оријенталној ношњи је савладао бика, оборио га на земљу и забада му нож у врат. Присутне су све пратеће животиње: змија, пас, шкорпија и гавран. Са страна стоје два дадофора, Каутес и Каутопатес, са обореном односно подигнутом бакљом. Главну разлику чини представа Сола у горњем лијевом углу иконе. На рељефу из Сплита налази се попрсје Сола са радијалном круном на глави која симболише сунчеве зраке. Насупрот њега, у горњем десном ћошку је биста Луне са полумјесецом иза рамена. Са друге стране, задарска плоча у лијевом углу има урезану представу Сола у његовој квадриги. Бог Сунца држи бич у десној руци

и управља својом кочијом коју вуку четири коња. Десни дио иконе је врло оштећен па се не види Луна, али можемо претпоставити да је она била приказана у својој биги са два коња. Права је штета што су оба рељефа дјелимично оштећена, нарочито онај из Сплита, јер одају утисак квалитетног клесарског рада и примјетних умјетничких аспирација. Међутим, мјесто настанка ових икона остаје непознато и отворено. Пач наводи да су донесене из Читлука али не даје никакве озбиљне аргументе за ту тврдњу. Због тога су се временом појавила и другачија мишљења. Тако за икону из Сплита постоји велика вјероватноћа да потиче из околног Солина, античке Салоне (Gabričević, 1954: 37, nr. 1). То је могуће јер је Салона била главни град римске провинције Далмације и велики трговачки центар у којем је Митрин култ потврђен значајним бројем споменика. За вотивни рељеф из Задра се мислило да је настао у Нарони, која се налазила релативно близу (Gabričević, 1954: 37, nr. 8). То је објашњавано чињеницом да је и Нарона била велика трговачка и поморска лука на источној обали Јадрана, те да у Задру и цијелој Либурнији нису постојали култни споменици митраизма. Ипак, каснија открића су оповргла ову тезу. У римском Јадеру је пронађен фрагмент култне иконе, обрађене са обје стране, од којих је једна приказивала сцену тауроктоније (Suić, 1965: 94–95). Због тога не смијемо одбацити могућност да је Задар право мјесто израде и Митрине иконе за коју је Пач тврдио да је настала у Читлуку.

Други важан центар митраизма на простору данашње Босне и Херцеговине био је Бихаћ и његова шира околина. Већ у периоду аустроугарске управе откривено је неколико култних споменика и трагова поштовања Митре. Село Голубић у близини Бихаћа је пружило богат археолошки материјал из римског доба. На локалитету званом Црквина уочени су архитектонски остаци правоугаоне зграде димензија 6×13 метара. Локално становништво је сачувало предање да су то темељни зидови некадашње хришћанске цркве. Ако узмемо у обзир назив самог брежуљка, онда је врло могуће да топоним Црквина чува успомену на пријашње постојање цркве. Радимски је изнио претпоставку да је на истом мјесту у античком добу био смјештен митреј, и да је хришћанска богомоља подигнута на темељима старијег паганског светилишта (Radimsky, 1893: 54). Ово мишљење се заснива на проналаску неколико Митриних споменика у развалинама те грађевине. Најважнији међу њима је свакако култна икона од кречњака која је поломљена на два дијела, али се ти дијелови могу спојити у јединствену цјелину. Рељефна плоча приказује сцену тауроктоније (Patsch, 1895a: 455–456). То је икона једноставног типа на

којој видимо уобичајен призор како Митра убија бика, уз пратеће детаље у виду дадофора, бисте Сола и Луне, те животиња учесница догађаја. Необично је да се унутар саме сцене, између Митре и лијевог дадофора, налази урезано име дедиканта: Aurelius Maximus Pantadienus. Међутим, врло брзо након открића ове плоче 1882. године, она је завршила у Археолошком музеју у Загребу. Уз одобрење власти у Бечу, барон од Хандел-Мазетија је поклонио икону загребачком музеју (Ljubić, 1883: 122). Симптоматично је што се наводи да је барон рељефну плочу ископао у „Голубићу код Бихаћа у босанској Хрватској".[1] У Голубићу су пронађене и двије камене коцке од кречњака. Радимски није могао да прочита њихове натписе па је сумњао да оне уопште потичу из римског доба (Radimsky, 1893: 57). Тек је Карл Пач протумачио главне ријечи на њима као Leoni и Fonti, те их тако довео у везу са култом Митре (Patsch, 1897: 655). Наиме, знамо да су вода и ватра као два од четири основна елемента имали велику важност у митраизму. Посвете лаву и извору су одраз тога јер лав симболише ватру а извор, природно, воду. Међутим, ни Пач није успио да одгонетне необичне монограме испод ове двије ријечи. Касније је Габричевић понудио рјешење загонетних слова: Pater I(nvicti) O(mnipotentis) R(egis) S(acerdos) или Pater S(acrorum) I(nvicti) O(mnipotentis) R(egis) (Gabričević, 1953: 142). Овакво читање монограма указује да је дедикант камених завјета био Митрин свештеник са титулом Оца, највишим степеном посвећености у мистеријске ритуале култа. То нас даље доводи до закључка да је у области око данашњег Бихаћа у римско доба постојала чврста и хијерархијски устројена заједница Митриних вјерника.

[1] Тиме Љубић истиче да је природно што је такав један вриједан споменик похрањен у Загребу. И не само то, оваква тврдња је добар показатељ одређених хрватских перцепција о њиховим историјским земљама крајем XIX вијека. Идеја о Босни и Херцеговини као дијелу вјековних хрватских територија имала је нарочиту снагу у наредним деценијама. Аустроугарска је у првим годинама окупације безуспјешно покушала да уведе хрватски језик и латиницу у цијелој Босни и Херцеговини. То је код Срба и муслимана изазвало подозрење од великохрватске идеологије, те су пружили јак отпор. Таква културна политика Двојне Монархије је код већине српског политичког вођства учврстила мисао да треба сарађивати са муслиманима, а никако са Хрватима. Жеља је била да се становништво Босне и Херцеговине у националном погледу изјасни као српско, уз признавање других сународника исламске и римокатоличке вјероисповијести (Попов, Ђорђевић, Ракочевић, Микић, Милутиновић, Крестић, Раденић и Екмечић, 1983: 612–613, 629).

Веома је интересантно што је Карл Пач у *Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине* објавио резултате својих теренских и археолошких истраживања на простору тадашњег Новопазарског санџака. Ова административно-управна јединица крајем XIX вијека још увијек је припадала Османском царству, док је Босна и Херцеговина од 1878. године била под влашћу Аустроугарске. Тек ће балкански ратови 1912/13. године донијети коначно ослобођење старе Рашке и њено враћање у састав Краљевине Србије. Ипак, постојао је јак политички мотив због ког су научници са простора Босне и Херцеговине активно изучавали прошлост Новог Пазара и околине. Аустроугарска царевина је након окупације Босне и Херцеговине планирала да прошири своје територије на Балкану управо на османске посједе Новопазарски санџак и Косово. Због тога се у научним круговима пласира теза да је становништво ових провинција историјски и органски дио јединствене босанске нације (Kraljačić, 1987: 271). Тиме се нарочито муслимански живаљ ових територија требао повезати са муслиманима у Босни и Херцеговини, те олакшати продор Двојне Монархије према Новом Пазару и Косову. Ова вјештачка и ненаучна тенденција је често узроковала фалсификовање историје и стварних чињеница из прошлости. Када је у питању стари вијек, злоупотребе нису коришћене јер је античко доба због своје старости било лишено тих тема. Ипак, само бављење римском прошлошћу Новопазарског санџака имало је политичку позадину и аспирације. И сам рад Карла Пача у *Гласнику Земаљског музеја Босне и Херцеговине* представљао је допринос осмишљеној научној и културној политици Беча.[2] Овај учени и изузетно плодни аустријски историчар и археолог је у близини Пљеваља открио остатке митреја под отвореним небом (Patsch, 1894b: 485–486). Иако локалитет назива Нефертара, ради се о Левер-Тари на сјеверу данашње Црне Горе. На стрмој и неприступачној стијени Преслици је пронађена усјечена ниша на око један метар висине изнад земље. Полукружна икона је нажалост изгубљена, али је остала рупа која је служила за њено постављање и учвршћивање. Можемо са доста сигурности претпоставити да је нестала икона приказивала уобичајену сцену тауроктоније. Одмах поред нише, у живом камену стијене, урезан је натпис који је временом доста оштећен и дјели-

[2] Није случајно овај чланак публикован баш у вријеме Калајевог режима (1882–1903), тачније 1894. године. Период управе Бењамина Калаја је обиљежен насилним покушајем стварања босанске нације. Замисао је била да се све становништво идентификује кроз једну босанску етничку групу, коју сачињавају припадници све три конфесије (Попов, 2010: 252–253). Овај пројекат је дефинитивно пропао са крајем Калајевог режима.

мично нечитак. Ипак, Пач је прочитао текст на сљедећи начин: Invicto Aug(usto) Aur(elia) ….rctria [? A]spro [et] Orfito [co(n)]s(ulibus) …. p(osuit). Међутим, сви каснији аутори су измијенили име дедиканта, па је први дио натписа гласио: Invicto / Aug(usto) Aur(elius) / …. (Vermaseren, 1960: 262, nr. 1888). Жена никако није могла бити завјештач овог вотивног споменика. Наиме, митраизам је био мизоген култ и женама је био забрањен приступ у ову мистеријску религију (Alvar, 2008: 91). Због тога је једино исправно прочитати име дедиканта као Аурелије, а не Аурелија. Остале Пачове информације су нам веома вриједне и пружају лијепу слику о обожавању Митре у једном потпуно забаченом и изолованом мјесту у унутрашњости римске провинције Далмације.

Преостали споменици митраизма на простору Босне и Херцеговине представљају усамљене примјере који су нађени ван ширег историјског контекста. У Скеланима, близу Дрине, ископана је лијева половина једног жртвеника који је накнадно кориштен као грађевински материјал у чијој се задњој страни налазила дрвена греда. Натпис је због тога непотпун и оштећен. Његово читање није сигурно али је Пач предложио сљедећи текст: Tran[situ] / dei M[ithr(ae) ?] / Host[ilius] / .]oni[…. (Patsch, 1907: 438, br. 13). И каснији аутори су прихватили овакву допуну натписа и претпоставку да се ради о Митриној вотивној ари. На крају, у Гласнику Земаљског музеја су објављене и двије оловне мистеријске плочице. Једна је откривена на градини Халапић код Гламоча (Новотни, 1894: 201–208), а друга у Витезу у централној Босни (Patsch, 1902b: 14–16). Оне су настале као резултат синкретистичког спајања више античких мистеријских религија. Међу њима су видљиви и утицаји митраизма. Тако представе Сола у његовој квадриги, кратера, змије и лава јесу симболи које често срећемо на Митриним иконама са сценом тауроктоније. Касније се у науци почео употребљавати термин трачкомитрички култ да би се објаснила припадност ових оловних плочица (Paškvalin, 1963: 147). Тиме се наглашава значај култова Кабира и Диоскура.

КУЛТ АТИСА

Други оријентални култ који је проучаван у *Гласнику Земаљског музеја* до краја Првог свјетског рата и аустроугарске власти у Босни и Херцеговини, био је култ Атиса. Међутим, историчари са наших простора су у то вријеме имали минимална знања о овом изворно фригијском божанству. Понекад су описивали римске споменике а да уопште нису били свјесни њихове религијске функције. Имамо два

таква примјера у *Гласнику Земаљског музеја*. Ћиро Трухелка је писао о римском гробљу у селу Сикирићи недалеко од Сребренице. Посебну пажњу му је привукао један надгробни споменик због својих рељефних представа. Зато је у тексту приложио и цртеж како би показао скулптуре које су украшавале тај гроб (Truhelka, 1891: 242). Из илустрације видимо да је на бочним странама споменика била урезана представа младића у стојећем положају са укрштеним ногама. Једном руком је придржавао главу, док је другом ослоњен на пастирски штап. Посебно је карактеристично да на глави носи фригијску капу. Очигледно је да Трухелка у представљеној особи није препознавао Атиса, чим то није уопште поменуо. Други сличан примјер је велики надгробни камен са локалитета Гребнице између села Велика Гостиља и Мала Гостиља, десетак километара од Вишеграда. Овај споменик, такође, на бочним странама има сличне рељефне представе. Стратимировић је особу описао као младог пастира који се наслања на наопако окренут пастирски штап (Стратимировић, 1891: 287–288). Јасно је да ни он није био свјестан вјерског значаја те слике. Да бисмо дали прави одговор на појаву оваквих споменика, потребно је кратко се подсјетити Атисове култне легенде. Главна фригијска богиња мајка Кибела се заљубила у овог прелијепог младог пастира. Ипак, та љубав се није остварила јер је Атис био невјеран или, према другој верзији, јер је ступио у раније уговорени брак са кћерком краља града Песинунта. Увријеђена и бијесна богиња је Атису помутила разум, те се он кастрирао и умро од нанесених повреда. Велика Мајка се убрзо покајала и неутјешно оплакивала његову смрт. Због тога је Зевс услишио њене молбе и Атисово тијело се није распало као код осталих смртних људи (Roller, 1999: 241). Ова хеленизована и романизована култна легенда објашњава појаву тужног Атиса на надгробним споменицима. Тиме се изражава бол и туга за преминулом особом, као што се плакало за мртвим Атисом. Са друге стране, то је и нада у загробни живот јер је и малоазијски бог васкрсао према култној легенди. У таквим околностима, млади замишљени пастир на гробовима има јасну религијску функцију и поруку. Међутим, у науци је остало отворено питање колико је провинцијско становништво било упознато са фригијским култним коријенима ове рељефне представе. Индигено становништво Подриња је веома масовно користило овај мотив на својим надгробним споменицима. Да ли су ти људи познавали Атисову култну легенду или су приказивали младића као згодан и омиљен украс на гробовима, тешко је рећи (Imamović, 1977: 274). Можда је домородачко илирско становништво толико користило представу пастира због изузетног значаја сточарства у овим

крајевима. У том случају би једно страно божанство могло бити само иконографски узор по којем су касније локални људи поштовали своје домаће богове попут Силвана као заштитника стада и пастира. Било како било, оријентална ношња и фригијска капа на глави дозвољавају да пишемо о Атису на овом мјесту.

Ипак, постоји један изузетак када говоримо о непознавању Атисовог култа међу ауторима који су објављивали чланке у *Гласнику Земаљског музеја*. То је поново централна и доминантна личност Карла Пача. Остали истраживачи нису били упућени у најновије резултате историјске науке тог времена у Европи. За разлику од њих, Пач је био упознат са култом бога Атиса и то је видљиво кроз његове радове. Тако је на већ помињаном локалитету Левер-Тара, под стијеном Преслицом, открио горњи дио једног надгробног споменика. Ту је са страна поред женске особе била урезана представа два Атиса, један са спуштеном а други са подигнутом бакљом (Patsch, 1894b: 487). Такође, у Фојници у централној Босни је пронађена мала бронзана статуета Атиса (Patsch, 1895b: 239, br. 1). Бог је лијеву ногу пребацио преко десне. Лијевом руком подупире лице, док у десној држи надоле оборену бакљу. Виде се лијепо ципеле, анаксириде, хитон и плашт који је скопчан на лијевом рамену. Има мало дужу коврџаву косу и фригијску капу на глави. Цијела фигурица одаје утисак веома квалитетног умјетничког рада. Статуета је висока само 9 cm, па можемо претпоставити да је служила као неки украс. На ту сврху наводи и мала рупа на средини фигуре, која је сигурно служила за причвршћивање уз неки већи предмет. Поред декоративног елемента, статуета је недвосмислено имала и религијски значај.

Извори

Plut. *Vit. Pomp.* – Plutarch, *Vitae Parallelae, Pompeius* – Plutarh (1988). *Usporedni životopisi II*. Zagreb: August Cesarec, prijevod i bilješke Zdeslav Dukat.

Vermaseren, M. (1960). *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae II*. Hague: Martinus Nijhoff.

Литература

Зотовић, Љ. (1973). *Митраизам на тлу Југославије.* Београд: Археолошки институт.

Новотни, Е. (1894). Занимљиви релијеф о мистеријама у босанскохерцеговачком земаљском музеју. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, VI,* 201–208.

Попов, Ч. (2010). *Грађанска Европа (1770–1914) III. Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914).* Београд: Завод за уџбенике.

Попов, Ч., Ђорђевић, Д., Ракочевић, Н., Микић, Ђ., Милутиновић, К., Крестић, В., Раденић, А., Екмечић, М. (1983). *Историја српског народа VI–1. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918.* Београд: Српска књижевна задруга.

Срејовић, Д., Цермановић-Кузмановић, А. (1987[2]). *Речник грчке и римске митологије.* Београд: Српска књижевна задруга.

Стратимировић, Ђ. (1891). Археолошки прилози. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, III,* 283–293.

Тејлор, А. (2001). *Хабзбуршка Монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске.* Београд: Clio.

***

Alvar, J. (2008). *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras.* Leiden–Boston: Brill.

Beck, R. (2006). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun.* Oxford: Oxford University Press.

Bojanovski, I. (1988). *Bosna i Hercegovina u antičko doba.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

Cambi, N. (2002). Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica. *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XXXII,* 439–445.

Clauss, M. (2000). *The Roman Cult of Mithras. The God and his Mysteries.* New York: Routledge.

Cumont, F. (1903). *The Mysteries of Mithra.* Chicago: Open court.

Cumont, F. (1956). *The Oriental Religions in Roman Paganism.* New York: Dover Publications.

Gabričević, B. (1953). O nekim mitričkim natpisima Sarajevskog muzeja. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, n.s. VIII,* 141–144.

Gabričević, B. (1954). Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie. *Archaeologia Iugoslavica, I,* 37–52.

Imamović, E. (1977). *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Veselin Masleša.

Kraljačić, T. (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903).* Sarajevo: Veselin Masleša.

Ljubić, Š. (1883). Razne viesti. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, V,* 122–128.

Merkelbach, R. (1998). *Mitra. Il signore delle grotte.* Genova: ECIG.

Mol, E. (2015). Romanising Oriental cults? A cognitive approach to alterity and religious experience in the Roman cults of Isis. In A. Nikoloska & S. Müskens (Eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives* (89–111). Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts–University of Leiden.

Paškvalin, V. (1963). Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, n.s. XVIII,* 127–153.

Patsch, K. (1894a). Novi i revidirani natpisi. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI,* 341–358.

Patsch, K. (1894b). Sandžak novopazarski u rimsko doba. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI,* 465–490.

Patsch, K. (1895a). F. Cumont: Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, publiés avec une introduction critique. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VII,* 453–456.

Patsch, K. (1895b). Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VII,* 237–240.

Patsch, K. (1897). Mithraeum u Konjicu. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, IX,* 629–656.

Patsch, K. (1899). Arheološko-epigrafska istraživanja. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XI,* 69–123.

Patsch, K. (1902a). Rimska mjesta u konjičkom kotaru. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIV,* 303–333.

Patsch, K. (1902b). Pojedini nalazi iz rimskog doba. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIV,* 1–16.

Patsch, K. (1904). Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XVI,* 33–59.

Patsch, K. (1907). Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIX,* 431–470.

Patsch, K. (1914). Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXVI,* 141–220.

Radimsky, V. (1893). Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, V,* 37–92.

Roller, L. (1999). *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele.* Berkeley: University of California Press.

Speidel, M. (1980). *Mithras – Orion. Greek Hero and Roman Army God.* Leiden: Brill.

Suić, M. (1965). Orijentalni kultovi u antičkom Zadru. *Diadora, III,* 91–128.

Šačić, A. (2014). Mithraism in the territory of today's Herzegovina. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, XVII/3,* 263–276.

Truhelka, Ć. (1891). Rimska cesta u kotaru srebreničkom. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, III,* 239–245.

Turcan, R. (2000). *Mithra et le mithriacisme.* Paris: Les Belles Lettres.

Versluys, M. J. (2013). Orientalising Roman Gods. In L. Bricault & C. Bonnet (Eds.), *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire* (235–259). Leiden–Boston: Brill.

Dimitrije K. Trifković

THE RECEPTION OF ORIENTAL CULTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING AUSTRO-HUNGARIAN RULE

Summary

Knowledge of the so-called oriental cults in Bosnia and Herzegovina at the end of the 19th and the beginning of the 20th century was deficient. It resulted from the inadequate development of historical science due to the extended Ottoman rule and constant social crises. Only the arrival of Austria-Hungary in these parts caused progress in the scientific sense and the first serious study of Bosnia and Herzegovina's past. Most of the authors writing for the National Museum Gazette were not acquainted with the contemporary development of European historiography of that era and its results in the field of oriental cults in the Roman Empire. Hence, there are instances when some researchers did not know any cult at all, so they described ancient monuments without recognizing their more profound religious symbolism. An exception is the work of the great historian and archaeologist Karl Patsch. His education in Prague and Vienna enabled him to become familiar with this subject and to reach the scientific results of Franz Cumont and other European historians. He soon applied that knowledge to the study of the ancient past of Bosnia and Herzegovina. Therefore, his works still have a first-class historical significance, and they are essential literature for all researchers dealing with cult issues in the territory of Bosnia and Herzegovina and beyond. It is sufficient to note the example of Patsch's work in Konjic and the discovery and writing about the mithraeum there. Archaeological findings from the temple are of immense historical value. The prominent cult icon is unique and represents one of the most significant Mithraic monuments from the entire Roman Empire. In essence, no modern-world historian can seriously study Mithraism without knowing the monuments of Konjic's sanctuary. They provide vital information about the cult mysteries, the rite of communion and the holy feast, and the initiation degrees of commitment to the secrets of the mystery religion. Also, the discovered Roman coins complete the overall picture of the chronological range of the cult and the time of its definitive disappearance. The only issue is today's historical science disputes the very concept of the so-called oriental cults. Nevertheless, it was the only valid interpretation in European historiography at the turn of the 19th

and 20th centuries. Hence, the works of Karl Patsch should be regarded and assessed in that context.

Key words: oriental cults, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, Karl Patsch, Mithras, Attis

Нада М. Трифковић*
Институт историјских наука
Универзитета у Источном Сарајеву

Оригинални научни чланак

ПОПИС ЏИЗИЈЕ КАДИЛУКА САРАЈЕВО ИЗ 1691. ГОДИНЕ

Један од најважнијих дажбина које је немуслиманско становништво плаћало у Османској држави била је џизија. Све до пред крај 17. вијека од плаћања ове дажбине били су ослобођени свештеници, младићи млађи од 14 и мушкарци старији од 75 година, неспособни и трајно обољели, те раја чији су приходи били мањи од 300 акчи. Године 1691. османски везир Мустафа Паша Ћуприлић је спровео низ реформи којима је била захваћена и џизија. Реформа је између осталог подразумијевала да џизију морају плаћати и свештеници, те да се становништво које је плаћало ову дажбину према висини износа који плаћа, подијели на три групе. Исте године извршен је попис обвезника џизије у цијелој држави, а међу пописаним територијама нашао се и кадилук Сарајево, који се налазио у склопу Босанског ејалета.

Циљ рада је да се анализира попис обвезника џизије у кадилуку Сарајево, који је настао током 1691. године и који је подијељен у три дефтера. Дефтери се налазе у Архиву Предсједништва владе у Истанбулу, у фонду Maliyeden Müdevver Defteri (MAD) под бројевима 1437, 1438 и 1439, а њихова анализа омогућава да се представи број немуслиманског становништва које је живјело на простору Сарајевског кадилука. Такође, ова анализа представља један од првих корака у истраживању демографије Босне под османском влашћу.

Кључне ријечи: Сарајево, Крешево, Високо, Османска држава, џизија, 1691.

* nada.trifkovic@iin.ues.rs.ba

I

Једна од најважнијих дажбина у Османској држави коју је плаћао немуслимански дио становништва је била џизија. Поред термина џизија, за ову дажбину се такође користи и назив харач. Ипак, харач је, за разлику од џизије, представљао дажбину на земљу коју је могао плаћати, како немуслимански, тако и муслимански дио становништва, у зависности од тога ко је држао опорезиво земљиште, с обзиром да се статус овог земљишта није мијењао са промјеном корисника (Hadžibegić, 1966: 2). Ипак, већ у 17. вијеку, термин харач се користио за џизију, али само међу народом, док се у званичним документима термин џизија задржао у употреби (İnalcık, 1993: 45).

Када је ријеч о поријеклу ове дажбине, она се углавном везује за исламско право, гдје је пак прешла под утицајем византијског, римског и сасанидског права. У склопу исламског права ова дажбина је прилагођена вјерским условима, како се примјењивала и у самој Османској држави, гдје је представљала један од најважнијих државних прихода. Иако је дажбина прикупљана међу немуслиманским становништвом, постојале су групе које су пак представљале изузетке током његовог плаћања. То су прије свега била лица млађа од 14 и старија од 75 година, затим женски дио немуслиманске популације, болесни становници, те они који су били у војној служби, као што су мартолоси, војнуци, дербенџије и др. Такође, од плаћања џизије су биле ослобођене и породице чији је годишњи приход износио мање од 300 акчи. Поред наведених изузетака, џизије су повремено могли бити ослобођени и становници посебних области или групе становника које су на овај начин биле награђиване због потенцијалне помоћи или сарадње са државом (Ercan, 1991: 372, 379). Наведени изузеци од џизије углавном се доводе у везу са војном обавезом. Наиме, лица која су плаћала џизију могла су према физичким способностима бити дио војске, али то нису били због статуса раје који им се додјељивао. С друге стране, лица која су била ослобођена џизије, због физичких недостатака ни у ком случају не би могли вршити војну службу, те је тако сматрано непотребним да се опорезују. Ипак, разлог због којег су ове групе ослобађане од дажбине лежи у томе што џизија уведена према шеријату, исламском праву, по којем су жене, дјеца и особе са физичким недостацима били заштићени (Hadžibegić, 1966: 13–14).

Висина џизије је одређивана исламским правом, али је у самој Османској држави зависила и од вриједности новца, те се тако мијењала према економским условима државе. Такође, нису сви обвез-

ници џизије могли плаћати исту количину новца, те су били подијељени на три групе: ала, евсат и една. Групу ала је сачињавао дио немуслиманског становништва који је био у најбољем финансијском положају, односно дио раје који се налазио на највишој друштвеној љествици. Након ове групе је слиједила група евсат, односно средња друштвена класа, а најнижи слој друштва сачињавали су немуслимани са најмањим приходима, названи една. Износ који су ове групе плаћале у Османској држави разликовао се од области до области, те је зависио од стратешког положаја и економских услова области у којима се сакупљао (Ercan, 1991: 373).

Сакупљање џизије вршено је од стране посебних службеника именованих искључиво за овај посао, који су се називали џизједари. На ову позицију могли су се именовати силахдари, мултезими, мухасили или емини који не би требало да врше било какве неправилности током сакупљања дажбина, те који су морали да забиљеже податке о домаћинствима од којих су наплаћивали џизију (Barkan, 1943: 204).

Током сакупљања џизије, подаци о обвезницима овог пореза биљежени су у џизије дефтере. Дефтери су углавном састављани у двије форме, при чему се један дефтер слао у државни центар, док се други дефтер слао у центар ејалета у којем се дажбина сакупљала. Џизије дефтери су се углавном писали према тахрир дефтерима, односно општим пописима становништва, чија је, међутим, евиденција, крајем 17. вијека, престала (Fodor, 2018: 236–237). Џизије дефтери су, пак, наставили да се пописују, те због тога представљају један од најважнијих извора за истраживање структуре становништва Османске државе у 17. вијеку.

Године 1691. у Османској држави дошло је до низа реформи, којима је била обухваћена и џизија. На иницијативу великог везира Фазил Мустафа Паше Ћуприлића, џизија се плаћала по појединцу, а не по домаћинству, а дажбином су били обухваћени и свештеници (Nedkoff, 1944: 611). Потреба за увођењем реформи осјетила се због финансијске кризе са којом се држава суочила након почетка Бечког рата 1683. године. Примјена џизије на сваког појединца, упркос незадовољству које је владало међу рајинским становништвом, омогућила је држави веће приходе. Износ који су плаћали обвезници џизије износио је 9 куруша за групу ала, 4.5 куруша за групу евсат и 2.25 куруша за групу една (İnalcık, 1993: 47). Сви обвезници џизије били су пописивани у посебне џизија дефтере, који се у односу на податке које садрже могу подијелити на детаљне и сажете. Детаљни дефтери

садрже имена кадилука/санџака, нахија, вароши и села у којима је попис вршен, имена обвезника, имена њихових очева, те њихова занимања. Сажети пописи, пак, садрже називе кадилука/санџака, нахија и села у којима је попис обављен, те укупан број обвезника, без навођења њихових имена (Özel, 2000: 40).

Дажбина џизија одржала се у Османској држави до 1856. године, када је укинут ферманом којим је одређено да су сви грађани Османске државе једнаки, те су тако сви мушкарци морали служити војску. Ипак, накнадним додацима претходном закону је одређено да они мушкарци који нису желели служити војску, могу да плате бедел-и аскери [bedel-i askerî], те би на тај начин били ослобођени војне обавезе. Тако се џизија у виду дажбине накнаде под називом бедел-и аскери одржала до 1907. године (İnalcık, 1993: 48).

Циљ овог рада је да се анализира и представи попис џизије у кадилуку Сарајево извршен 1691. године, у вријеме трајања Бечког рата (1683–1699), чији су резултати груписани у три одвојена дефтера. Анализа ових дефтера представља један од корака у истраживању структуре становништва и демографије околине Сарајева, а и самог Босанског ејалета крајем 17. вијека. У раду нису наведена имена свих становника, нити села, али се углавном радило на томе да се транскрибују имена села и становника који су били бројчано мањи или који су били од нарочитог значаја.

II

Кадилуци су представљали судско-административне јединице у Османској држави у којима се протезала судска и територијална власт једног кадије, представника османског правосуђа. Један кадилук је обухватао по неколико нахија, а његове границе се нису морале поклапати са границама санџака, основних управних јединица Османске државе. Кадије у Османској држави су биле подијељене на неколико категорија, од којих су прву категорију чинили Румелијски и Анадолијски казаскери. Другу категорију су чиниле кадије у већим османским центрима, односно бившим престоницама, Едирнама, Бурси и Цариграду. Трећу категорију су чиниле кадије у центрима ејалета – тзв. муле, а четврту кадије у центрима санџака. Кадије које су биле на најмањем рангу су биле кадије у нахијама (Šabanović, 1959: 182–183).

Кадилук Сарајево (у османским документима Сарај) подигнут је на ранг мулалука 1580. године, након оснивања Босанског ејалета. Крајем 16. вијека у склопу кадилука Сарајево налазиле су се нахије Сарајево, Дубровник, Високо, Крешево, Неретва и Прозор, а састав кадилука није се промијенио ни до краја 17. вијека (Šabanović, 1959: 183). Попис џизије у кадилуку Сарајево након реформи Фазил Мустафа Паше Ћуприлића извршен је крајем мјесеца Зилхице 1102. године по Хиџри, односно крајем септембра 1691. године. Резултати пописа груписани су у три дефтера која се налазе у Османском архиву у Истанбулу у Maliyeden Müdevver Defter фонду под бројевима 1437 (BOA.MAD.d. 1437)[1], 1438 (BOA.MAD.d. 1438)[2] и 1439 (BOA.MAD.d. 1439)[3].

Сва три наведена дефтера су по својој форми иста, те садрже називе нахија, махала и села у којима је пописано немуслиманско становништво које је плаћало џизију. Такође, у дефтерима су забиљежене физичке особине обвезника џизије, њихова имена, те имена њихових очева. Када је ријеч о занимању ових становника, она су навођена само дјелимично. Садржина самих дефтера је различита управо јер сваки дефтер садржи спискове различитих група становника: ала, евсат и една.

Становници који су плаћали највећи износ, што значи да су били и у најбољој финансијској ситуацији, забиљежени су у дефтеру под бројем 1439. Према овом попису, становници из редова ала који су плаћали највећи износ за дажбину, били су настањени у нахијама Сарајево, Крешево и Високо. У склопу нахије Сарајево пописане су двије вароши, Горња и Доња, и 17 махала и 53 села. У сарајевским махалама навођено је углавном по једно лице које је плаћало џизију, осим у махали Ајас Паше, која је бројала 5, махали Чекркчије која је имала 2 и махали Али Паше, која је бројала 3 обвезника џизије. Тако су у махалама пописана укупно 24 становника која су плаћала џизију, а на основу њихових имена и имена њихових очева, могло би се претпоставити да је углавном ријеч о православном становништву [4]. Када

[1] У дефтеру су пописани обвезници из групе една.

[2] Дефтер садржи податке о обвезницима из групе евсат.

[3] У дефтеру су пописани обвезници из групе ала.

[4] Ајас-пашина махала: Војин син Миленка, Лазар син Ивана, Илија син Митра, Стефан син Ивана, Милисав син Лазара. Махала Абас: Обрад син Ивана. Махала Пехливан Оруч: Саван син Милана. Кара Ферхад махала: Коста син Секуле. Хусрев-бегова махала: Јован син Радоја. Токмо махала: Радојица син Милисава. Махала Чекркчија: Илија син Косте, Никола син

је ријеч о њиховим занимањима, у махалама су живјела четири веслара, четири становника су били сајџије, тројица су дијелили занат сапунџије, затим су постојали два пекара, два трговца, један вуновлачар, и по један каишар, капаџија, кожар и надничар. Занимања преостала четири становника махала нису позната. Такође, у сарајевској вароши је регистрована и скупина Јевреја, који су припадали групи ала, а којих је било 8 [5]. Посебну скупину становника чинили су становници сарајевске вароши, регистровани као перакенде [perâkende], те их је у групи ала наведено 17. Ријеч перакенде потиче од персијског језика, те значи одвојено, разбацано (Sami, 1317: 350). Када се користи у дефтерима и пописима, термин се углавном односи на групе становника које нису из тог мјеста у којем су пописане, али ту бораве довољно дуго да би почели плаћати дажбине. Разлог њиховог боравка у Сарајеву у дефтерима није забиљежен, али је поред имена неких од њих забиљежено одакле су дошли. Према овим биљешкама, 5 становника је дошло из сребреничког кадилука, 3 из Херцеговине, 2 из кадилука Стари Влах, 2 из Јасенице, 1 из кадилука Бирач (BOA.MAD.d. 1439/21). Дакле, ријеч је углавном о становништву које је долазило из других дијелова Босанског ејалета, али и дијелова државе који су током 1689. и 1690. године представљали поприште борби између хабзбуршке и османске војске. Нарочито је територија Зворничког санџака, којем су припадали Сребреница и Јасеница, страдала током напада хабзбуршке војске 1689. године, те током поновног османског освајања ових области (Vanino, 1931). Истовремено, Херцеговачки санџак је био изложен сталним сукобима османске власти са ускоцима и хајдуцима, који су дјеловали под утицајем Млетачке Републике (Hrabak, 1980: 85–86). Стога би се могло

Јанка. Бакир Баба махала: Андрија син Манојла. Махала Мокро: Јован син Радише. Махала Сарачи: Комјан син Радоја. Махала Хаџи Алија: Иван син Радоша. Махала Али-паше: Јован син Стефана, Драгутин син Тадеја, Мартин син Јована. Махала Кемал-бега: Илија син Миленка. Махала Калин Хаџи Алија: Станко син Томашина. Махала Торас?: Јован син Радосава. Махала Хаџи Ибрахима: Живко син Вука. Махала Жагрић: Вако син Вујице. (BOA.MAD.d.1439/2–3)

[5] Моша син Аврама (трговац), Аврам син Јасефа, Аврам син Моше (трговац), Соломон син Моше, Рафаил син Исака, Јасефик син Садка, Јасеф син Бенжамина, Сато син Давида. BOA.MAD.d. 1439/4. Развој јеврејске заједнице у Сарајеву обрадио је Аладин Хусић, те се том приликом дотакао и Јевреја пописаних у овом попису. Aladin Husić, Razvitak Jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća, Anali Gazi-Husrev Begove Biblioteke 38, Sarajevo 2017: 105–121.

претпоставити да су се становници који су дошли у Сарајево, углавном повлачили, бјежећи од посљедица ратног сукоба у којем се држава нашла.

Што се тиче сарајевских села и њихових становника који су припадали групи ала, они су били груписани у џемате, којих је укупно у овом дефтеру пописано 11: Бутимир, Вогошћа, Ракова Нога, Раковица, Пале, Мокро, Трново, Пресјеница, Дрозгометва, Пазарић и Хаџићи (BOA.MAD.d. 1439/5-14). У нахији Сарајево су у групи ала пописана укупно 144 немуслимана која су плаћала џизију, од којих је 17 било привремених становника, 8 Јевреја и 119 хришћана који су били стални становници сарајевских махала и сарајевских села.

Након нахије Сарајево, у дефтеру су пописани богатији становници нахије Крешево који су били настањени у вароши Крешево и у 12 околних села. У вароши Крешево пописано је 5 становника [6]. У селима је набројано 18 становника који су по износу џизије припадали групи ала, те су у цијелој нахији 23 хришћанина из групе ала плаћали џизију. У дефтеру је посљедња пописана нахија Високо, гдје је у 11 села и на два чифтлука регистрован укупно 21 немуслиман из групе ала (BOA.MAD.d. 1439/16-18)[7]. Дакле, укупно је у кадилуку Сарај било 188 немуслимана који су припадали групи ала и плаћали највећи износ џизије.

Када је ријеч о групи евсат, која је представљала средњи слој немуслиманске раје, они су у кадилуку Сарајево пописани у дефтеру под бројем 143. При томе, с обзиром да је ова група становника била бројнија, поред нахија Сарајево, Крешево и Високо, у дефтеру се нашла и нахија Неретва. У самој нахији Сарајево средњи слој становништва био је насељен у Горњој и Доњој Вароши, у 29 махала и у 112 села. Највише опорезивих становника бројале су махале Ајас Паше и

[6] Мартин син Луке, Паво син Митра, Никола син Костадина, Иван син Јакова и Боро син Тадије.

[7] Село Лука: Момо и Андрија, синови Крана, земљорадници; село Моњари: Боро син Војина, земљорадник; село Мравинић?: Сава син Велимира, земљорадник; село Сеоча: Вукоје син Аврама, земљорадник; село Топривац?: Блажо син Ивана, земљорадник; село Копачи: Матија син Митра, Карно син Тома, Павле син Тома, Иван син Стефана, сви земљорадници; село Косић: Митар син Милете, земљорадник; село Годуша: Мато син Андрије, земљорадник; село Ћатићи: Стојан син Вукче; село Дражевићи: Митар син Гордана; село Лијешањ: Марко син Вукашина; село Вишњице: Симо син Марка, земљорадник, други Симо син другог Марка, земљорадник.

Чекркчије (као што је случај и са групом ала), по девет, те махала Абас (седам појединаца) и махала Гази Хусрев Бега (шест појединаца). У осталим махалама опорезивано је од једног до четири становника Сарајева, те је тако у сарајевским махалама становао 81 немуслиман из групе евсат. Када је ријеч о њиховим занимањима, у махалама је становало 17 веслара, осам сапунџија, по шест седалара и кожара, по три трговца и три столара, два пекара, те по један ковач, надничар, кречар и млинар (BOA.MAD.d. 1438/2-6). Када је ријеч о сарајевским варошима, у Горњој Вароши регистровано је 14, а у Доњој Вароши 24 становника из групе евсат. У посебну групу поново су пописани Јевреји, којих је групи евсат припадало 9 (BOA.MAD.d. 1438/8)[8]. Привремени становници Сарајева, перакенде, забиљежени су и у групи евсат, чак 93 појединца (BOA.MAD.d. 1438/43). Поново је ријеч о становницима који су у Сарајево дошли из других дијелова Босанског ејалета, који су више били изложени ратним дејствима. У овом попису као и у претходном, села која су се налазила у склопу нахије Сарајево била су организована у неколико џемата: Вогошћа [9], Бутимир [10], Хаџићи [11], Раковица [12], Кијево [13], Пале [14], Црна Ријека[15], Колаш? [16], Дрозгометве [17], Ракова Нога [18], Мокро [19,] Пресјенице [20,] Трнова [21], Пазарић [22] и џемат Средње [23].

[8] Јошуа син Соломона, Моша из Беогарда, син Монтиса, Сабатан син Војина, Соломон син Абрахам, Моша син Аврама, Рера син Исака, Ајсак син Војхан, Данијал син Ајсак, Јахуди син Данијала.

[9] Џемат је бројао 16 села.

[10] Џемат је бројао 30 села.

[11] Џемат је бројао шест села.

[12] Џемат је бројао пет села.

[13] Џемат је бројао 22 села.

[14] Џемат је бројао осам села.

[15] Џемат је бројао два села.

[16] Џемат је бројао четири села.

[17] Џемат је бројао четири села.

[18] Џемат је бројао пет села.

[19] Џемат је бројао шест села.

[20] Џемат је бројао једно село.

[21] Џемат је бројао три села.

[22] Џемат је бројао једно село.

[23] Џемат је бројао три села.

У склопу нахије Крешево пописани су становници из групе евсат који су становали у вароши Крешево, укупно 47, становници вароши Фојница, укупно седам, те становници 25 села, којих је укупно било 77 (BOA.MAD.d. 1438/29-32) [24]. Тако је у нахији Крешево група евсат била сачињена од 131 становника. Након крешевске, пописана је нахија Високо, односно становништво вароши Високо (BOA.MAD.d. 1438/33) [25] и становништво 40 села ове нахије. Укупно су у нахији Високо пописана 92 становника. Најмање становника бројала је нахија Неретва, која је територијално припадала санџаку Клис, али је административно била везана за кадилук Сарајево. У овој нахији пописано је свега шест обвезника џизије из групе евсат (BOA.MAD.d. 1438/40) [26]. Дакле, у кадилуку Сарајево џизију је из редова средњег друштвеног слоја 1691. године плаћало 797 становника.

Сљедећи дефтер који са друга два дефтера пружа увид у комплетан број обвезника џизије у кадилуку Сарајево 1691. године јесте дефтер под серијским бројем 1437, који садржи имена становника из групе една, који су плаћали најмањи износ за џизију, те који су били најбројнији. Према овом дефтеру, дио становништва са најмањим приходима у нахији Сарајево било је распрострањено у 28 махала [27], у Горњој и Доњој Вароши, те у 135 села из околине Сарајева. У односу на припаднике претходне двије групе, припадници групе една су у махалама били бројнији. Највише их је становало у махали Ајас Паше – 12, махали Бакир Бабе – 8, махали Абас Паше – 7, док је

[24] Села Буква, Бранице, Ирлахун, Хртковиште, Волујак, Гривница, Корча, Раштелица, Смуцка, Бјеловић, Црквењак, Возанац, Жалун, Кришне, Доњи Петрић, Ораховица, Јоланица, Остружница, Водовоји, Забрђе, Гозкан, Крач, Крница, Ситишће, Скрађе.

[25] Иван син Луке, Лука син Моме, Тома син Милка, Марјан син Андрије, Милен син Марјана, Милен син Ивана, Иван син Вида, Божун син Анрдије, Секула син Андрије, Вучко син Ивана, Стефан син Блаже, Момо син Илије, Дража син Саве, Сава син Драна, Тома син Луке.

[26] Сава син Стефана, Лука син Вучине, Ивица син Милоша, Иван син Лазара, Павле син Андрије, Боро син Илије.

[27] Махала Абас, Хусрев-бегова махала, Ајас-пашина махала, Кара Ферхад махала, Махала Шејх Каравађе, Махала Јаҳја Паше, Махала Хаџи Ахмеда,Махала Бакир Бабе, Токмо махала, Махала Мокро, Махала Сарач Хаџи Алија, Махала Хаваџа Кемала, Махала Калфа, Махала Чекркчије, Махала Хаџи Насуха, Махала Хаџи Ибрахима, Жагрић Махала, Махала Хаџи Османа, Махала Касим Катиба, Махала Џедид, Харачи махала, Махала Сунбул – друго име Бали-заде, Махала Хаџи Хусејина, Махала Сарик, Сагракчи и Дураџик махала. BOA.MAD.d.1437/2-5.

у осталим махалама њихов број варирао од један до пет. Укупно је у сарајевским махалама становало 110 становника из групе една (BOA.MAD.d.1437/2-5). У Горњој Вароши пописано је 17 обвезника, међу којима су се налазила и четири свештеника, један пекар, један веслар и један дрвосјеча (BOA.MAD.d.1437/6) [28]. У Доњој Вароши града Сарајева пописана су 62 становника из групе една, међу којима су наведена и два чешљара, један кожар, док су остали становници већином били веслари. Такође, међу пописаним обвезницима ове вароши често се понављају имена Антун, Шимун, Паво, те се на основу имена може претпоставити да је, за разлику од Горње Вароши, гдје су доминирали православци, овдје већину чинило католичко становништво (BOA.MAD.d.1437/6-7). Као и у претходна два дефтера, и у овом су пописани Јевреји који су припадали групи една. Ријеч је о групи сачињеној од 91 становника, при чему нису навођена њихова занимања, нити махале у којима су становали, већ је само наведено да је ријеч о Јеврејима из Сарајева (BOA.MAD.d.1437/8-9). Укупно је у нахији Сарајево пописано 828 стално насељених становника. Одвојено од остатка становника Сарајева и околине, пописани су привремени становници града, којих је у групи една укупно било 120 (BOA.MAD.d.1437/52-53).

И у нахији Крешево, број немуслиманске раје са најмањим приходима био је већи у односу на друге двије групе. У Крешеву су ови становници били насељени у варошима Крешево и Фојница, те у 30 околних села. У самој крешевској вароши пописана су 24 становника[29], док је њихов број у вароши Фојница износио 50. Када је ријеч о селима, у попису се спомињу села Црквењак, Корча, Доња Биоча, Мокриње, Обојка, Бољанић, Стојичић, Вујић, Волујак и др. Да ли су становници ових села били православци или католици, не може се са

[28] Стојан син Николе, Вук син Стефана, Јаков син Ђуре, Вујадин свештеник у цркви, Саватије свештеник у цркви, Димитар свештеник у цркви, Милутин син Димитра – пекар, Иво син Јована, Момир син Радоша – свештеник у цркви, Давид син Митра – веслар, Димитар син Ђурице, Милош син Николе, Сефан син Комљена, Марко син Николе – дрвосјеча, Јован син Грујице који живи у Херцеговини, Стојан син Давида и Вучко син Вука.

[29] Иван син Николе, Гавро син Стефана, Мишо син Ивана, Драгић син Јована, Стефан син Боре, Мартин син Ђуре, Митар син Андрије, Брано син Николе, Мико син Ивана, Боро син Ивана, Митар син Вукашина, Јаков син Ивана, Јаков син Бране, Никола син Ивана, Иван син Стефана, Марко син Ивана, Митар син Луке, Матија син Шимуна, Нико син Стефана, Антун син Ивана, Матија син Блаже, Митар син Стефана, Боро син Тадије, Иван син Боре.

сигурношћу тврдити, али су примјетне разлике у именима у односу на нахију Сарајево. За разлику од ових нахија и њихових села, у крешевској нахији врло често се срећу имена Антун, Шимун, Матија, Тома, која би могла указивати да је ријеч о католичком становништву. С друге стране, срећу се имена и Марко, Лука, Никола, Илија итд. која се могу везати и за православне и за католичке становнике, те није могуће утврдити који су од становника припадници једне или друге хришћанске струје. Ипак, у нахији Крешево је у односу на друге нахије више имена која указују на присуство католичког становништва, како у варошима, тако и у селима. Укупно је у нахији пописано 230 становника (BOA.MAD.d.1437/30-37).

У Високом су припадници сиромашног сталежа били заступљенији у селима, гдје их је живјело 155, док је у вароши Високо пописано 16, а у вароши Вареш свега 11 (BOA.MAD.d.1437/38-47). Изузетно мали број немуслиманског становништва је био заступљен и у Неретви, 42, као и у нахији Прозор, у којој су регистрована само 43 становника (BOA.MAD.d.1437/55-56) [30]. С обзиром да се у претходна два дефтера нахија Прозор није ни спомињала, то би значило да је ово и укупан број немуслимана који су плаћали џизију у овој области.

III

Према попису обвезника џизије из 1691. године, у кадилуку Сарајево су живјела 2403 немуслимана која су плаћала ову дажбину. Највише пописаних становника било је настањено у нахији Сарајево, укупно 1430, што представља скоро 60% пописаног становништва. Од тога, 127, односно око 9% становника Сарајева је заузимало мјесто међу богатијим становништвом, те је припадало групи ала. Средњем слоју друштва припадало је 475 становника, што представља око 33% посто од укупног броја обвезника џизије у Сарајеву. Највише станов-

[30] Митар син Јована, Илија син Бороје, Вид син Митра, Стефан син Михајла, Матија син Бороја, Обрад син Митра, Мирко син Јакова, Иван син Марка, Гоша син Вукоја, Иван син Мирка, Марко син Моме, Јоле син Луке, Марко син Николе, Митар син Воја, Тадија син Ивана, Видо син Шимуна, Никола син Михајла, Лука син Мирка, Гргур син Мартина, Никола син Михајла, Јола син Гргура, Вид син Михајла, Матија син Мартина, Стефан син Тадије, Лука син Николе, Иван син Јола, Андрија син Матије, Марко син Бороја, Илија син Стојка, Бороја син Андрије, Костадин син Николе, Радул син Војина, Гргур син Стефана, Андрија син Тадије, Никола син Мирана, Иван син Томе, Симо син Томе, Костадин син Томе, Иван син Николе, Марко син Ивана, Никола син Андрије, Митар син Митра, Гоша син Митра.

ника се налазило на најнижој друштвеној љествици, укупно 828, односно око 58%. Такође, треба напоменути да су само 323 становника (рачунајући и 108 Јевреја који су чинили трећину) становала у махалама града Сарајева, док је преостало становништво насељавало околна села. Међу немуслиманском рајом сарајевских махала, живјеле су и занатлије попут седлара, кожара, пекара, сапунџија, који су представљали значајан фактор у друштвеном животу града. Поред тога, у периоду када су погранични дијелови Босанског ејалета били изложени нападима хабзбуршке и османске војске, Сарајево је постало уточиште за бројну рају која се у град смјестила бјежећи од ратних посљедица. Стога је 1691. године у сарајевским махалама боравило и 230 становника који су дошли са стране, али који су морали плаћати дажбину.

Након нахије Сарајево, највећи број раје која је 1691. године плаћала џизију био је настањен у нахији Крешево. У овој области регистрована су укупно 384 становника, што је чинило 16% од укупног броја обвезника. При томе, 133 становника су становала у варошима Крешево и Фојница, док је други дио био настањен у крешевским селима. Такође, само 23 (свега 6%) становника су се налазила међу вишим социјалним слојевима, док је 230 (око 60%) становника заузимало мјесто на најнижој социјалној љествици.

Нахија Високо је располагала са 268 обвезника џизије, од чега је 31 становник живио у вароши, а остатак у околним селима. При томе, најбогатијем слоју друштва припадао је 21 становник (око 8%), док се међу сиромашнијим становницима налазило 155 немуслимана (око 58%).

Најмање обвезника џизије, око 2% од укупног броја, живјело је на подручјима нахија Неретва (укупно 48) и Прозор (укупно 43). При томе, док у нахији Неретва није било припадника групе ала, у нахији Прозор су живјели само становници една, односно најсиромашнија група која је плаћала џизију.

Иако су јако значајни, џизије дефтери и подаци које садрже су веома ограничени. Управо због тога, представљене бројке не осликавају потпуну демографску слику и укупан број немуслимана у кадилуку Сарајево, већ искључиво број становника који је плаћао џизију. Колики је био укупан број немуслиманског становништва, није могуће утврдити, јер у дефтеру није наглашено који од становника је ожењен или колико чланова има његова породица. С друге стране, оно што се анализом дефтера може закључити јесте да су немуслимани чинили важан дио у друштвеном и економском животу сарајев-

ских махала, али да је највећи број ових становника припадао најнижем друштвеном слоју. Такође, када се упореде пописане нахије, јасно је да се број немуслиманског становништва смањивао у дијеловима западно од Сарајева, те да је њихов број у Неретви и Прозору био врло мали.

Дефтери анализирани у овом раду настали су током периода трајања Бечког рата (1683–1699), када је народ усред војних сукоба био често приморан на повлачење, те бројеви утврђени анализом дефтера нису примјењиви на дужи период, већ искључиво на годину када су регистровани. Само неколико година након овог пописа, 1697. године Сарајево са околином се нашло на удару хабзбуршке војске под командом принца Еугена, када је становништво претрпјело велику штету (Mažuran, 1995). Нове миграције које су услиједиле након хабзбуршке најезде, али и 1699. године након склапања Карловачког мира, довеле су и до промјене демографске слике кадилука Сарајево, о чему би било потребно обавити посебну студију, те тако упоредити резултате са овдје представљеним бројкама. На овај начин направио би се велики корак у демографским истраживањима Босне и Османске државе.

Необјављени историјски извори

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), 1437.
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), 1438.
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), 1439.

Литература

Barkan, Ö. L. (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
Ercan, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler Ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar. *BELLETEN, 15 (217)*, 371–392.
Fodor, P. (2018). *The Business of State: Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s–1615)*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Hadžibegić, H. (1966). *Glavarina u Osmanskoj Državi*. Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu.

Hrabak, B. (1980). Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme Morejskog Rata. *Prilozi, 16 (17),* 69–99.

Husić, A. (2017). Razvitak Jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća. *Anali Gazi-Husrev Begove Biblioteke 38*, 105-121.

İnalcık, H. (1993). Cizye. *TDV İslam Ansiklopedisi* (45–48). Ankara.

Mažuran, I. (1995). Bitka kod Sente i upad princa Eugena Savojskog u Bosnu do Sarajeva 1697. godine. *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje, 5,* 195–240.

Nedkoff, B. C. (1944). Osmanlı İmparatorluğunda cizye (baş vergi): Bulgaristan hususi bir surette nazari itibara alınmıştır. *BELLETEN, VIII (35),* 599–652.

Özel, O. (2000). Avarız ve Cizye Defterleri. Ş. İnalcık Halil. Pamuk (Ed), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (33–50). Ankara: T.C. Bas¸bakanlık Devlet Istatistik Enstitu¨su¨.

Šabanović, H. (1959). *Bosanski Pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost.

Sami, Ş. (1317). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası.

Vanino, M. (1931). Izvješće iz Zvornika o radu vojnog svećenika 1688–1689. *Croatia Sacra*, 115–133.

Nada M. Trifković

THE JIZYA CENSUS IN SARAJEVO FROM 1691

Summary

The jizya was one of the most important taxes paid by the non-Muslim population in the Ottoman state. Although it had roots in other civilizations, such as the Byzantine, Roman and Sasanian, the application of this tax in the Ottoman state was adapted to Islam. Precisely for this reason, there were groups that were exempt from paying the jizya, such as women, children under 14 years of age, people over 75 and the sick. Military personnel were also exempt from paying the jizya, as well as families with incomes less than 300 akçe. The amount of the tax depended on the economic conditions in the Ottoman state and the value of money, and it changed frequently. In 1691, the jizya reform was carried out in the Ottoman state, and this article analyzes one of the jizya censuses registered after the aforementioned reform. By analyzing the census, the article presents the places, neighborhoods, and names of non-Muslim residents of the Kadiluk of Sarajevo in 1691. Based on the analysis of the census, it was found that a total of 2403 non-Muslims paid the jizya in the Kadiluk of Sarajevo in 1691, of which 1430 lived in the nahia of Sarajevo. The smallest number of non-Muslims was located in the nahias of Neretva and Prozor, only 2% of the total number of the registered population. The presented numbers do not reflect the complete demographic picture and the total number of non-Muslims in the Kadiluk of Sarajevo, but only the number of residents who paid the jizya. What can be concluded from the analysis of the defter is that non-Muslims played an important part in the social and economic life of Sarajevo's streets, but that the largest number of these residents belonged to the lowest social class. The censuses analyzed in this article were created during the Vienna War (1683-1699), when the people were often forced to retreat in the midst of military conflicts, and the numbers determined by the analysis of the census are not applicable to a longer period, but exclusively to the year in which they were registered. This study and the analysis of the jizya census represents only one step in the demographic research of Bosnia and the Ottoman state.

Key words: Sarajevo, jizya, Bosnia, The Ottoman State, 1691

САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ДРАМСКИМ УМЈЕТНОСТИМА

ЈЕДАН ВИЈЕК МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРАМЕ
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

MODERN TENDENCIES IN DRAMATIC ARTS

A CENTURY OF MODERN SERBIAN DRAMA
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Сања М. Савић Милосављевић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

КОМБИНОВАЊЕ ФИЛМСКИХ ВРСТА КАО ЕСТЕТСКИ ЗАХВАТ И КАО ТЕХНОЛОШКО РЈЕШЕЊЕ

Комбиновање различитих филмских врста (анимирани, документарни, играни) у кинематографским дјелима познато је историји филма од њених почетака. Пионири анимације користили су игране фрагменте у својим дјелима и као естетско и као технолошко рјешење. Преко снимљених фрагмената, исцртавали су руком ликове и уклапали их у остатак анимације, на тај начин превазилазећи технолошка ограничења и скраћујући процес производње.

Данас се анимиране технике (3д компјутерска анимација у виду CGI) користе као незаобилазно технолошко рјешење већине високобуџетних играних пројекта. Циљ таквих интервенција је најчешће да имитирају играну слику и смањују буџет филма који би био много већи уколико би се призори који настају компјутерским генерисањем – заиста снимали. Напретком технологије, није престала креативна употреба комбиновања филмских врста.

У примјерима филмова прве три декаде двадесет првог вијека „Валцер са Баширом" ("Waltz With Bashir", 2008), „Да ли је високи човјек срећан" ("Is the Man Who Is Tall Happy", 2013) и „Сељани" ("Peasants", 2023) могу да се примијете различити модели употребе комбиновања играних, анимираних и документарних фрагмената као технолошко рјешење које олакшава и контролише продукцију или као естетски захват захваљујући коме кинематографска слика добија нова значења.

Кључне ријечи: анимирани филм, документарни филм, технике анимације, филмске врсте, Мишел Гондри, Ари Фолман, ДК Велчман, Хју Велчман, играно-анимирани филмови

* sanja.savic.milosavljevic@ffuis.edu.ba

УВОД

Филм, као и свака друга умјетност, градио је и развијао свој језик, али га је током времена и рушио и реконструисао. За разлику од других језика, историја развоја филмског језика доступна је њеним проучаваоцима због свог релативно кратког вијека постојања. Филмски језици појединих филмских врста развијали су се током историје кинематографије паралелно једни са другима, а између себе се разликују управо по различитим технологијама које су им својствене. Призори могу бити снимљени тако што су *постављени пред камеру*, *документовани* директно из природе или креирани неком ликовном техником (аналогном или дигиталном). У зависности од тога имамо три основна рода, односно филмске врсте које су преовладавале током развоја филма – играну, анимирану и документарну. Филмском траком (дигиталним записом), односно фрејмом као најмањом статичном градивном јединицом филма може се манипулисати свим могућностима доступним филмским ауторима. Без обзира на то која техника преовладава у одређеном филму, готово је немогуће да неко кинематографско дјело настане без комбиновања техника које су својствене другим врстама.

За аутора играног филма, немогуће је редитељски предвидјети сваки детаљ који улази у кадар, а који се неочекивано појави на сету. Исто тако је тешко повјеровати да документариста неће извршити селекцију укадрираних елемената како би аутентично приказао одређени призор. С обзиром на то да аутори филмских врста не прежу да користе методе неких других врста како би постигли жељени циљ, тешко да се може говорити о чистом филмском роду у погледу примијењене технологије.

Циљ овог рада је да првобитно покаже како се комбиновање филмских врста развијало кроз историју кинематографије, а потом да анализира три филма који би могли бити парадигматични као модели креативне употребе комбиновања различитих филмских врста.

КОМБИНОВАЊЕ ФИЛМСКИХ ВРСТА КРОЗ ИСТОРИЈУ КИНЕМАТОГРАФИЈЕ

Пионири анимације користили су игране фрагменте у својим дјелима и као естетско и као технолошко рјешење. Веома често, редитељи оваквих експеримената сами су писали сценарије, тј. антиципирали садржај филма па самим тим и знали шта од написаног може да се реализује у аудио-визуелном медију. Играно-анимирани филм

Диносаурус Герти (*Gertie the Dinosaur*, Winsor McCay, 1914), први је играно-анимирани филм који креативно спаја цртану анимацију и играну слику. Спој играног и анимираног оправдан је самим наративом: цртачи из једног студија (играна слика) одлазе у музеј и праве опкладу да ће *оживјети* диносауруса Герти, чијем скелету се диве. Захваљујући изради десетина сличица, они стварају анимацију, цртеж се покреће и цртачи добијају опкладу.

Оваква традиција комбиновања играног и анимираног филма није риједак случај. Још 1923. године Волт Дизни [Walter Elias Disney] је снимио кратки играно-анимирани филм *Алиса у земљи чуда* (*Alice in Wonderland*, W. Disney, H. Harman, C.Maxwell, 1923), у коме дјевојчица Алиса, након посјете студију анимираног филма, сања да борави у *нацртаном* свијету. Ту су и *Три кавањероса* (*The Three Caballeros,* N. Ferguson, C. Geronimi, J Kinney, 1944), *Салудос Амигос* (*Saludos Amigos*, W. Jackson, J. Kinney, H. Luske, 1942) и *Песма Југа* (Song of the South, H. Foster, W. Jackson, 1946), настали четрдесетих година двадесетог вијека. Међу филмовима који су стекли свјетску популарност, а имали су анимиране секвенце, најпознатији је свакако *Мери Попинс* (*Mary Poppins*, Robert Stevenson, 1964). Израда оваквих филмова обично траје годинама, захтијева огромне буџете и због тога продуценти обично посежу за наративима пуним преокрета, који имају велики комерцијални потенцијал.

Филмови настали осамдесетих, деведесетих година као и почетком двадесет првог вијека, посједују технолошку супериорност која је ауторима половине двадесетог вијека била недостижна. *Ко је сместио зеки Роџеру* (*Who Framed Roger Rabbit*, Robert Zemeckis, 1988), *Свемирски баскет* (*Space Jam*, Joe Pytka, 1996), или *Буђење живота* (*Waking Life*, Richard Linklater, 2001) у пуном маху креативно су се поигравали са комбинацијом различитих филмских врста. Међутим, анимиране технике у играном и документарном филму, као и *живи* снимци у анимацији, нису увијек коришћени у креативне сврхе, већ понекад и из технолошких разлога.

Данас је познато и да је Волт Дизни за продукцију *Снежане и седам патуљака* (*Snow White and the Seven Dwarfs*, W. Cottrell, D. Hand, W. Jackson, 1937) снимао глумце, да би преко играних слика правио цртеже које је касније инкорпорирао у анимирану слику.

Комбиновање више медија у анимираном филму није ријетка пракса. Аутори попут Јана Шванкмајера [Jan Švankmajer] или Нормана МекЛерена [Norman McLaren] изградили су своју естетику комбинујући стоп трика анимацију са играним секвенцама. Међутим, с

обзиром на то да је крајњи резултат експериментални анимирани филм (често и ненаративан), у том случају не говоримо о скоковима из једне филмске врсте у другу.

Данас се неке анимиране технике (3д компјутерска анимација у виду CGI) користе као незаобилазно технолошко рјешење већине високобуџетних играних пројеката. Циљ таквих интервенција је најчешће да имитирају играну слику и смањују буџет филма који би био много већи уколико би се призори који настају компјутерским генерисањем заиста снимали. Или би снимање било потпуно немогуће: диносауруси, вилинска краљевства, свјетови из будућности – све би то било неприказиво на филму да не постоји тзв. *компјутерски генерисана слика*.

Поступак звани ротоскопија, који комбинује играни филм и анимацију, измислио је Макс Флајшер [Max Fleischer] како би унаприједио покрет у анимацији. Превођење тродимензионалног покрета на дводимензионалну слику веома је захтијевно, одузима много времена и тражи огромно знање. Због тога аутори анимације од њеног настанка траже начине како да превазиђу овај проблем.

Прије него што је постао креативна техника, првобитно се користио тајно како студији не би открили технологију конкурентима. Касније, годинама након његовог откривања, многи аутори су користили овај метод као испомоћ у постизању сличности са стварношћу. Један од њих је руски аниматор Александар Петров [Александр Константинович Петров], који преко снимака воде слика уље на стаклу и ствара своје анимације у филму *Старац и море* (*The Old MAn and the Sea,* Петров, 1999).

У прве три декаде двадесет првог вијека настали су филмови који употребом различитих медија добијају потпуно нова естетска значења. Анализираћемо три филма: *Валцер са Баширом* (*Waltz With Bashir*, Ari Folman, 2008), *Да ли је високи човјек срећан* (*Is the Man Who Is Tall Happy*, Michel Gondry, 2013) и *Сељани* (*The Peasants*, DK Welchman, H. Welchman, 2023). *Валцер са Баширом* комбинује документарне исјечке са анимираном техником ротоскопије. *Да ли је високи човјек срећан* је документарна анимација и својеврстан експеримент, а филм *Сељани* снимљен у потпуности као играни филм, а потом осликаван фрејм по фрејм и као дугометражни филм помјера границе анимације, али и филмске умјетности уопште.

РОТОСКОПИЈА И ДОКУМЕНТАРИЗАМ: ТЕХНОЛОГИЈА У ВЈЕРНОЈ СЛУЖБИ ЗНАЧЕЊА

Да је „документарни запис пречица за успостављање временско просторних координата наратива," (Daković: 1988), те да та пречица може да буде искоришћена и на симболичком плану, гледамо на примјеру анимираног филма *Валцер са Баширом*.

Рађен техником ротоскопије, што значи да је слика настала тако што се преко играних фрејмова ручно и/или дигитално цртало, овај филм приказује немиле историјске догађаје који су на главног јунака оставили трауматичне посљедице.

Документарни снимак појављује се тек на крају, као екстремни контрапункт претходном цртежу и наративу, и представља завршетак јунакове амнезије. Ротоскопија, колико год да се у у ликовном погледу разликовала од стварности, због своје природе имитира реални људски покрет. За јунака који има амнезију као посттрауматски синдром – нимало случајно рјешење.

Јунак слику око себе (па и гледалац са њим) све вријеме види као нешто необично, другачије од стварности – маскирано цртежом. Покрет је, са друге стране, аутентичан.

Документарни сегмент готово увијек дјелује *освјешћујуће*, како за јунака, тако и за гледаоца. Он потврђује наше асоцијације на историјски контекст. „Уопште није важно шта се снима, него шта се добије из оног што је снимано. Па ипак, постоје велике разлике између такозваног документарног материјала и материјала који по потреби режисер организује у оквиру једног кадра" (Павловић, 2009: 109) – и када то прочитамо из пера Живојина Павловића, имајући у виду његову веристичку естетику, не преостаје нам друго него да му вјерујемо.

ДОКУМЕНТ КАО ПОЛАЗИШТЕ ИМАГИНАЦИЈЕ

Специфичности – и предности и недостаци у раду на анимацији дугометражног филма који анимира један човјек, прецизно се огледају у филму редитеља Мишела Гондрија *Да ли је високи човек срећан?* Експериментални карактер, јасан је на самом почетку. Аутор свој филм дефинише као „анимирани разговор са Ноамом Чомским", и „документарни анимирани филм".

Гондри разлоге због којих се упустио у овакав експеримент наводи на почетку филма. Он не само да пише и анимира своје мисли, него анализира и говори о самом процесу стварања филма кроз филм. *Документарност* пројекта не огледа се само у анимирању интервјуа са Ноамом Чомским [Noam Chomsky], звуку који је аутентичан, већ и у анализи самог процеса рада.

У погледу његове комплексне структуре, овај филм почива на три наративне равни: у једној равни, која је и полазна тачка, Гондри проналази покретне слике за ријечи Чомског. То је основна идеја филма: покушај визуелизације апстрактних логичких вербалних низова. У технолошком смислу, то је документарни звук (и фрагменти снимљене слике) уз које се креира анимација. Другу раван представља став самог аутора који непрестано прекида главну радњу: Гондри приповиједа (и понекад приказује) свој процес рада, даје коментаре о времену проведеном за анимацијским столом, негодује. Трећа раван почива на сукобу који настаје спонтано из комбинације прве двије равни. Гондри управо бављењем начином рада исповједним тоном и искреним личним запажањима, доприноси да се *сукоб* развије гдје је то готово немогуће. Тај сукоб није драмски у својој самој поставци, он се формира управо уз Гондрија, из његове тежње да *проведе неко вријеме са најпаметнијим човјеком данашњице*, али сучељава ту тему са најтежим медијем који је изабрао да би је материјализовао.

Анимација за коју се Гондри опредијелио је технички једноставна, али динамична по садржају. Већим дијелом користи фломастере на монохроматској позадини. Ликови су поједностављени, углавном имају само контуре и површине им нису обојене. Ова врста економичности допринијела је стварању посебне естетике која комбинује неколико флуоресцентних боја линије са фотографијама, сликама или документарним снимцима. Гондри неријетко исписује ријечи из реплике, манипулишући њима као и сликом. На неколико мјеста он покушава да *наметне* Чомском одређену тему не би ли успио да повеже замишљену слику са текстом и, када му то не полази за руком, он отворено исписује свој бијес, анимира то осјећање и, како на једном мјесту додаје, *користи нејасноће у комуникацији као извор нових идеја*. Он покушава да споји двије доста одвојене сфере: интелектуалну, којој припада Чомски и емоционално-визуелну, чији је сам представник.

Захваљујући свему томе, овај филм постиже необичан спој емотивно субјективног са научним теоријама. Управо због те субјективности и искрености, гледалац прихвата правила игре ове расцјепкане

драматургије, неуобичајеног концепта и готово литерарне слободе која до сада није виђена у дугометражном анимираном филму.

ЛИЦЕ КАО ДОКУМЕНТ О УНУТРАШЊОЈ ДРАМИ

Још су теоретичари раних филмова фотогенију и крупан план препознавали као *diferentia specifica* филмске умјетности.

Танане психолошке реакције, које захваљујући *свевидећој* филмској камери и могућности пројекције да крупан план покаже увећан на великим форматима биоскопског платна, довеле су до тога да се филсмка глума развија понекад и независно од позоришне, а њене могућности показивања истанчаног спектра осјећања често су бивале недоступне анимираном филму, поготово дугометражном.

Чак и без потребе да се филмска глума посматра антрополошки као документ о глуми одређеног периода, још код пионира филмског језика, поготово при њиховом проучавању могућности крупног плана, јавила се идеја о *лицу као документу*, али не времена него одређеног унутрашњег стања људске личности. Та тенденција, испратити сржситуације камером, почевши од екстремног успјешног покушаја Карла Теодора Дрејера [Carl Theodor Dreyer], да преко лица и без ријечи опише једну од највећих драма историје о Јованки Орлеанској, свој теоријско-практични врхунац доживјела је у дјелима Робера Бресона [Robert Breson], чија теорија модела има итекакве везе са документарним првенствено у испитивању филмског у глумачком изразу. Уосталом, кад је Бресон у питању, није потребно доносити закључке гледајући његове филмове. Ево шта сам каже о томе у својим *Белешкама о кинематографу*:

> Без глумаца.
> (Без режирања глумцима.)
> Без улога.
> (Без учења улога.)
> Без мизансцена.
> Него коришћење модела узетих из живота.
> Бити (модел) уместо ИЗГЛЕДАТИ (глумац) (Бресон, 2003)

Бресон се, дакле, залаже за спонтаност глумаца, он жели да се глумци у кадру понашају онако како би се понашали у животу, без свијести о томе да је камера укључена. Када би могла да се креира некаква виртуелна мапа филмских аутора, у којој би положај аутора зависио од његове блискости са документарним биљежењем стварно-

сти, Бресон би био на самој граници са стваралоцима документарног филма.

На шта нас овај, у своје вријеме изузетно прогресивни филмски стваралац подсјећа, ако не управо на најдивније сцене документарних филмова огољене истине? Међутим, његови ставови да је: „Глумац у кинематографу као у страној земљи" те да он тамо: „...не говори тај језик" (Бресон, 2003) због своје радикалности али и оригиналности није имао досљедне сљедбенике све до појаве Догме 95 и лажног документарца (мокјументарија), али је његов утицај на цјелокупан филмски свијет био немјерљив.

Невјероватну блискост Робера Бресона са идејом документарног филма примјећује Тереза Жиро која за њега каже: „Дела овог великог идеалисте треба посматрати као документарне филмове о односу човека и стварности, филмове који се баве питањем механике" (Žiro, 2003: 137). Тереза Жиро такође одлази даље у својим промишљањима на ову тему: „Ако се може рећи да је *Јованка Орлеанка* документарни филм о лицима – лица као пејзажи како каже Жермен Дилак – зашто не бисмо рекли да је то скоро географски документарни филм о траговима које је битка (процес) оставила на пејзажу (лицима). (Žiro, 2003: 146).

Да је овакав модел глуме немогућ јер пред глумца поставља захтјеве по којима не би могли да сниме више од два играна филма у животу, довољан је примјер трагичне судбине глумице Марије Фалконети [Maria Falconetti].

Зашто правити оволики увод који се тиче односа документарног и играног на почетку расправе о једном анимираном филму?

Осим пиксилације, која настаје употребом низа појединачних фотографија, анимираном филму је психолошка досљедност ликова и свих визуелних глумачких нијанси годинама била неприступачна.

Анимирани филм је, управо због израде сличицу по сличицу, често развијао ликовне ауторске стилове које је карактерисала сведеност, с обзиром на то да је за трајење једне секунде било потребно нацртати 24 сличице.

Пољски аутори Дорота Кобела Велчман [Dorota Kobiela Welchman] и Хју Велчман [Hugh Welchman] успјешно превазилазе ово ограничење које је од почетака имао анимирани филм. Шта то значи у погледу технологије: они снимају играни филм, а потом ангажују десетине сликара, усклађују њихове ликовне изразе и сличицу по сличицу осликавају све снимљене филмске квадрате.

За њихов претходни филм *С љубављу, Винсент* (*Loving Vincent*, DK Welchman, H.Welchman, 2019), о животу холандског сликара Винсента ван Гога [Vincent van Gogh], не би могла да стоји иста тврдња, иако је у питању врхунско анимирано остварење. С обзиром да је визуелни концепт филма заснован на сликарским дјелима Ван Гога (композиције, ликови, начин сликања), психолошке нијансе сликане у маниру постимпресионизма, једноставно нису видљиве.

Референца за *Сељане* био је покрет Младих пољских сликара с краја деветнаестог вијека, посебно сликар Јозефа Челмонског [Józef Chełmoński]. Његове слике су реалистичне, боје јасне, просвијетљене, са темама из сеоског живота. У сваком случају – стил који је много примјеренији да се њиме изразе прецизне психолошке нијансе, поготово у крупном плану.

Израда хиљада слика на платну, рађених током више година од стране десетина академских сликара, за резултат има аутентично дјело које на најбољи начин представља спој играног (аутентичне глумачке психолошке реакције) и анимираног (сликарска техника реализма с краја деветнаестог и почетка двадесетог вијека).

Крајњи резултат даје наду да је анимирани филм постао начин на који ће се убудуће моћи причати и психолошки изнијансиране приче, што до сада није био случај.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Аутори анимираних филмова често посежу за методама играног филма, али све чешће је та употреба креативна. Поред значења која настају оваквим комбинацијама, филмови прве три декаде су и технолошки супериорнији у односу на своје претходнике из прошлог вијека. Са друге стране, медијско образовање публике све чешће му намеће потребу да разумије технику коју аутори користе. Ранко Мунитић поставља тезу која иде у прилог идеји филма-илузије:

> Prizori snimljenog na traku i projicirani na platno nisu dakle izgubili svoja primarna fenomenološka svojstva iz stvarnosti kojoj su ranije pripadali – oni ujedno gube i pripadnost globalnoj realnosti koja ih je pre određivala. (Munitić, 2009: 21)

Савремени гледалац веома лако детектује разлике које постоје између сопствене стварности и филмске траке.

> Na planu pojedine slike, filmska kamera možda gubi bitku sa telesnom kamerom; no kad je reč o finalnoj, ukupnoj strukturi – onda filmska mašinerija beleži poene kakve telesna mašina i njen svetovni kontekst mogu doduše zamisliti (jer inače ne bi bilo filma) ali ne mogu samostalno – po sebi stvoriti. (Munitić, 2009: 26)

Уколико посматрамо примјер филма *Сељани,* могли бисмо да кажемо да имамо двоструко *удаљавање од* стварности: једно је снимање призора (глумаца), а друго је осликавање низа фотографија уљем. Филм излази из оквира стварности када доспева на филмску траку, али он задржава неке од њених карактеристика:

Прежитак стварности, документаристичка глума, за сада и даље недокучива било каквој врсти технолошког генерисања, тако се кроз *филтер медија* преноси у анимирани филм.

Многи тврде да је објективност у документарном филму често много даље од истине него у другим медијима те да се њиме неријетко манипулисало зарад оправдавања појединих друштвених ставова или идеологија који су искоришћавали снагу коју он несумњиво има. Тереза Жиро сматра да је пак настало дјело потпуно аутентично и да су прежици стварности коју аутори користе за његов настанак незнатни:

> Autohtona tehnika nam nudi sliku potpuno oslobođenu bilo kakve subjektivnosti. Nudi nam objektivnu sliku, ali ne treba brkati objektivnost reprodukcije i objektivnost predstavljanja predmeta. (Žiro, 2003)

Уосталом, по својој суштини, документарни филм можда је још више удаљен од стварности од играног. Мишел Гондри, који за своје полазиште узима анимирани филм, завршава у апстрактном, помало херметичном филму, веома далеко од онога што бисмо могли да назовемо подражавањем стварности. Он ипак не мора да пролази кроз селекцију мноштва материјала са којом су често суочени аутори документарних филмова. Мунитић сматра да начин настанка материјала и није од пресудног значаја за финални резултат.

> Ne postoje različite i međusobno udaljene sfere tzv. realističnog i tzv. fantastičnog dakle stvarnog i nadstvarnog; postoji samo stvarnost koja je – po bogatstvu svojih nijansi i sadržaja – u isti mah i fantastična, ukoliko je mi kao takvu želimo i možemo osetiti. (Munitić, 1988: 12)

У посљедње вријеме, суочени са великим присуством специјалних ефеката који до сада незамисливе ствари претварају у општеприхваћене конвенције, појам немогућег ћемо, парадоксално везати управо за нешто за шта знамо да је документарни снимак, иако ће и тај ефекат већински бити изграђен на избацивању *сувишног* или *досадног* које би га нама учинило могућим.

> Izgleda da smo suočeni sa tri vrste filma: Limijerovi, Melijesovi i Grifitovi, drugim rečima sa realističnim, spektakularnim filmom i, najzad, filmskom umetnošću. U istorijama filma Limijer i Melijes su predstavljeni kao dva pola primitivnog filma koje možemo sažeti na sledeći način: na jednoj strani dokumentaran, odveć prizemno dokumentaran, na drugoj strani fiktivan, ali previše fiktivan film. (Žiro, 2003: 111)

Они који се данас опредјељују за један од њих, често то чине бјежећи од негативних страна овог другог и трудећи се да са другачије стране дођу до истине. Истински филм издиже се изнад било какве подјеле без обзира на то да ли он МОЖЕ да се сврста ту или тамо. Па ипак, тржишни закони и индустрија, приморавају филмске ауторе да се опредијеле у коју ће групу сврстати своје дјело и то се догађа најчешће захваљујући најзаступљенијој технологији која је коришћена за настанак филма.

Разумљиво је посуђивање одређених поступака једне врсте другој када је крајњи циљ слика која *личи* на врсту којој иницијално припада. Међутим, шта се догађа када је комбиновање различитих врста филмске слике у служби значења, тј. аутор жели да оно буде видљиво гледаоцима како би им, промјеном структуре слике указало на нека нова могућа тумачења? Са друге стране, аутори анимираног филма често су посезали (јавно или тајно) за техникама играног филма како би олакшали и/или убрзали продукцију филмова. У овим случајевима, када технологија као метод израде, покушава да се *сакрије* можемо да говоримо о комбиновању различитих кинематографских техника као продукционом (техничком) рјешењу. Док год се умјетност бави истином, а не пропагандом, било да њен пут води кроз стварност или имагинацију, сигурно ће доћи до свог циља.

Литература

Breson, R. (2003). Beleške o kinematografu. Novi Sad: List.

Daković, N. (1988). *Istinite laži.* U M. Knežević (Ur.), *Dokumentarni film.* Beograd: Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma.

Munitić, R. (1988). *Dobačena stvarnost.* U M. Knežević (Ur.), *Dokumentarni film.* Beograd: Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma.

Munitić.R. *Filmska slika i realnost.* Beograd: Filmski centar Srbije.

Pavlović, Ž. (2009). *Dokument u poeziji.* U R. Munitić (Prir.), *Filmska slika i realnost.* Beograd: Filmski centar Srbije.

Žiro, T. (2003). *Film i tehnologija.* Beograd: Clio.

Sanja M. Savić Milosavljević

COMBINING DIFFERENT FILM FORMS IN ORDER TO FIND AESTHETIC AND PRODUCTION SOLUTIONS

Summary

The combining of film forms (animation, documentaries, feature) was a familiar method during film history. It is almost impossible not to mix different approaches. For an author of documentary film, it is hardy possible to be extremely "objective": the nature of film and the utilities of the camera force him to make a selection of objects to shoot. On the other hand, animators, since the beginning of animation history were using feature methods, whether secretly or publicly.

Today, in the fourth decade of the 21st century, animation techniques are widely developed and used to improve features.

Depending on whether film authors were using other media possibilities to make production cheaper and faster, or to achieve new meanings, we can discuss the aesthetic or production values of combining different film types.

The aim of this work is to analyze three different approaches from the first three decades in the 21st century. Those are *Waltz with Bashir* (*Vals im Bashir*, Ari Folman, 2008), *Is the Man Who Is Tall Happy*, (Michael Gondry, 2013), and *The Peasants* (*Chlopi,* DK Welchmann, H. Welchman, 2023).

Waltz with Bashir uses a rotoscope technique to achieve a new meaning: the main character suffers from amnesia. In the end, when we face his trauma, the author uses documentary video.

The subtitle of the film *Is the Man Who Is Tall Happy*, is: *Animated Conversation with Noam Chomsky*. Michel Gondry tries to imagine and animate all of Chomsky's, mostly hard to understand, sentences.

In *The Peasants,* the authors first shoot and then oil-animate the pictures. This technology helped them make something very innovative in animated film, which wasn't previously available at all in animation: psychology at its best.

Key words: animated film, documentary film, animation techniques, film forms, Michel Gondry, Ary Folman, DK Welchman, Hugh Welchman

Драгана С. Лисић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Прегледни научни чланак

ГОСПОЂИЦА НА СЦЕНИ: КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРЕДСТАВА НАРОДНОГ ПОЗОРИШТА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРАМСКОГ ПОЗОРИШТА, С ОСВРТИМА НА ИСТОИМЕНИ АНДРИЋЕВ РОМАН

Рад се бави компаративном анализом двеју представа, *Госпођице* изведене 2022. године у Бањалуци, у Народном позоришту Републике Српске, и београдске *Госпођице*, у изведби Југословенског драмског позоришта, која се игра од 2013. године. Сагледавају се сличности и разлике двеју драматизација, те се прати и колико једна, односно друга, остају доследне или изневеравају сам Андрићев роман, имајући у виду пишчеве светоназоре о постављању његових дела на сцену. Иако се Андрић противио оваквим подухватима, рад настоји да покаже на актанцијалном моделу Ан Иберсфелд којим се представља структура драме, да *Госпођица* и те како има драмски потенцијал, односно, унутарња структура јој одговара драмској, стога не чуди што је привлачила пажњу позоришних редитеља. Прави се и осврт на мање позната пређашња извођења истог дела, постављајући питање оригиналности најновије представе и надилажења хоризонта очекивања. Рад прати главну јунакињу Рајку Радаковић која је у београдској варијанти као улога припала глумици Наташи Нинковић, а у бањалучкој Слађани Зрнић, али и све остале, и епизодне ликове, а осим тога коментарише и сценографију, музику, покрет, односно, све битне сегменте једне представе.

Кључне речи: Госпођица, компаративна анализа, представа, драматизација, Иво Андрић, Југословенско драмско позориште, Народно позориште Републике Српске

* lisic.dragana@jjzmaj.edu.rs

Пошавши од претпоставке да готово да је немогуће приступити анализи представе *Госпођица* Народног позоришта у Бањалуци, која је своју премијеру имала у октобру 2022. године, а да се не осврне на њену чувену претходницу, истоимену представу Југословенског драмског позоришта у Београду, с премијером у априлу 2013. године, за предмет овог рада узета је управо компаративна анализа двеју *Госпођица*, уз неминовне осврте на сам роман из 1945. године, Иве Андрића, по ком је и рађена драматизација. Иако

> Нашироко је познато са колико је оклијевања и одбијања Андрић избјегавао да дâ сагласност за драматизовање својих проза, а још више за њихово постављање на театарској сцени или екранизовање (филм и телевизија) (Брђанин, 2014: 17),

мишљења смо да је непримерено игнорисати чињеницу да су бројне драматизације ипак, и упркос томе настале, а међу њима и по роману *Госпођица*. С тим у вези, констатовано је следеће:

> Уобичајено и прихваћено мишљење јесте да Андрић није писао драме, али ни такво убеђење у науци, свакако, није спречило редитеље и драматурге да његова прозна дела драматизију, инсценирају и читају на позоришни начин (Kulić, 2017: 13).

Иста ауторка примећује и да је „тумачење Андрићевог дела из специфично позоришног угла ретко улазило у видно поље научне критике и теоријске анализе" (Kulić, 2017:17), стога је овај рад скромни допринос исправљању таквог пропуста, готово неправде, а тема драматизација „довољно актуелна, довољно провокативна" (Петровић, 2001: 37).

На самом почетку завиримо у *личне карте* ових двеју поменутих представа *Госпођице*: док се београдском верзијом бавио драматург Душан Кречковић, по драматизацији Марка Фотеза, бањалучку потписује драматург Александар Васиљевић, по дуго очекиваној (од 2009. године) драматизацији Вање Ејдус; режија и сценографија београдске *Госпођице* припала је Горчину Стојановићу, док је млађу представу режирала и адаптирала Ђурђа Тешић, а сценографијом се бавила Драгана Пурковић Мацан; за дизајн звука у ЈДП-у били су задужени Роберт Клајн и Горчин Стојановић, док је у Бањалуци био ангажован композитор Владимир Пејковић; сценским покретом старије верзије бавио се Милош Пауновић, а новије Емир Фејзић; костимограф београдске *Госпођице* је Лана Цвијановић, а бањалучке Ивана Ристић; главна, носећа улога Госпођице Рајке Радаковић припала је у ЈДП-у Наташи Нинковић, а у Бањалуци Слађани

Зрнић; у осталим улогама у Београду затичемо Војислава Брајовића, Наташу Тапушковић, Срђана Тимарова, Јасмину Аврамовић, Милана Марића, Марка Баћовића, Весну Станковић, Анђелику Симић, Стефана Бундала, Дејана Дедића, док у Бањалуци срећемо глумце Данила Керкеза, Сњежану Мишић, Бојана Колопића, Наташу Иванчевић, Павла Павића, Белинду Стијак, као и музичаре Анастасију Марић на виолини и Марка Ковачића на контрабасу; трајање београдске *Госпођице* је сат и четрдесет и пет минута, а бањалучке сат и по.

Већ по самом списку улога може се уочити, а тај утисак остаје један од јачих, да у бањалучкој *Госпођици* нема актера којем је припала улога оца, Обрена Радаковића, а ту ролу је у Београду упечатљиво одиграо бард српског глумишта, Воја Брајовић. Из те чињенице може се наслутити да нова верзија није имала за циљ да ни у ком смислу плагира своју претходницу, већ је посегнула за сопственим решењима. Тако нова верзија посеже за реквизитом капута који се уводи на самом почетку представе, а који уједно симболизује и оца, и човека без главе којег Рајка угледа у завршној сцени романа и од страха испусти душу. За тај капут она је везана дуж читавог трајања радње, чиме се постиже ефекат присутности оца, посредним путем. С друге стране, када је реч о улогама којих има или нема у једној или другој представи, треба поменути и то да се у Бањалуци појављује и епизодна улога куварице Резике, као и рођаке, које игра Белинда Стијак, док се у ЈДП-у о њима само говори у трећем лицу, нема их на сцени. Сем тога, у старијој верзији појављују се полицајци и новинари, које играју Стефан Бундало и Дејан Дедић, као и сусетка коју игра Весна Станковић, а који су смештени у сам пролог; од њих добијамо информације о Рајкиној смрти, док тих улога у новој верзији нема, већ се вест о смрти добија у епилогу, као медијска, радијска вест, која се чује из off-а, што је, узгред, можда и један од најбољих ефеката у представи, јер све што након смрти остаје заправо и јесте, симболично, само тај глас, та медијска вест, након које се живот наставља даље нормално, што сазнајемо из најаве новогодишње честитке и некаквог музичког програма. Ипак, београдска верзија својим решењем успева и да ослика менталитет, односно, да да увид у друштво које као да једва чека да се догоди нека интригантна ситуација, да оговара и распреда о њој, што сјајно видимо кроз улогу сусетке, као и да прикаже незаинтересованост полиције за стварно откривање истине, већ жељу да се случај што пре затвори или отаља, као и потребу новинара за сензационализмом и тамо где му нема повода, опет – не зарад истине, већ зарад привлачења пажње читалаца, слушалаца и гледалаца. Тиме старија *Госпођица* нагиње ка сликању нарави, а не самог карактера, и

тиме унеколико задобија и димензију сатиричног дела. Ипак, у одбрану новије верзије, вреди истаћи и следеће:

> Управо је Андрић указао не само на могућу адаптацију његових дела, него и на трајно опредељење код адаптација, драматизација и редитељског постављања: *трајно опредељење је ићи према унутра* (Петровић, 2001: 38).

То *унутра* значило би — према човеку, према лику, конкретно — према самој Рајки, без много бављења осталим слојевима, те би у том кључу, Бањалука била на бољем трагу.

Када је реч о још неким епизодним улогама које ваља поменути, ту је и такозвана Госпођа са шеширом која се појављује у бањалучкој представи, која долази да позајми новац од Рајке како би избавила свог драгог од коцкарских дугова, а о којој се у београдској верзији само говори у трећем лицу, кроз Рајкин монолог у одбрану својих ставова од Весиних напада. За само грађење Рајкиног карактера, та сцена би требало да буде неизоставна, јер се у њој огледа суровост коју поседује, која не преза ни пред питањима живота и смрти, тако да је по питању ње Бањалука изнашла захвалније решење. Осврнемо ли се, пак, на сам роман, може се уочити да се по питању поменуте сцене поткрала и једна грешка: у представи, супруг Госпође са шеширом ипак се убије, што у роману није случај, већ након ње, код Рајке долази официр, који иако није молио и кукумакао толико као Госпођа са шеширом, већ задржао хладан и уздржан наступ пред Госпођицом, ипак одузима себи живот након одласка од Рајке, одакле видимо да се приликом адаптације, или роман није толико пажљиво читао, или се посегнуло за сажимањем како би се добило на времену, или се дало на уметничкој слободи, што је дискутабилан поступак када се ради о класику књижевности, који је можда боље не изневеравати, већ настојати верном приказивању и преношењу дела из једног у други медиј. Притом, сам Андрић важио је за аутора „са чврстом *вером у причу као духовни модел света* како опажа Никола Кољевић (1995: 14), *вјером у причу*, дакле а не у драмско казивање (!)" (Брђанин, 2014: 31). Будући да се та два нипошто не искључују, будући да је и свака драма заснована управо на причи, која представља радњу, поменути Кољевићев цитат могао би се разумети као императив за верним преношењем Андрића у други медиј, односно, немењањем приче. Осим тога, занимљив детаљ је и то да као костим ова Госпођа носи у потпуности црн капут и црни шешир, те је по њему и именована на списку улога, а Андрић наводи следећи опис: „у дугом капуту од црне чоје, оперваженом око врата и руку смеђим, скупим

крзном. На глави јој мала шубара од истог крзна“ (Andrić, 2022: 588), при чему видимо да се не ради о шеширу већ шубари, и да она и крзно на капуту нису црне већ смеђе боје, што скупа и није толико сложен захтев који се могао доследно спровести.

Од епизодних улога, у обе представе изостављене су рођаке Дивна и Госпава, својеврсни антиподи, са својим причама, на које се рат обрушио, односно, у бањалучкој верзији појављују се три неименоване рођаке које долазе код Рајкине мајке Радојке, а којима Рајка ускраћује кафу и гошћење, али се јављају као средство за градњу Рајкиног карактера, као још једна од манифестација њене шкртости, без могућности да испричају своје приче, које би умногоме обогатиле слику друштва, односно, историјског периода и збивања током Првог светског рата, те тиме додале представи још једну читаву димензију. Генерално узевши, бањалучка верзија се посве мало бави мотивом рата, у поређењу са београдском — можда се може рећи и недовољно. У ЈДП-у тој слици рата доприноси Весо, којег игра Милан Марић. Већ по томе што је глумцу припала само та улога, док у Бањалуци Павле Павић, поред Весе, има и улоге Попа, Симе, Рођака, Музичара у кафани, Гласова и Наратора, чиме аутоматски као да се Весо склања у епизодне улоге и добија само део пажње актера који га игра, док остатак мора да усмери на осталих шест улога, и саме реплике које Весо изговара у ЈДП-у знатно су разуђеније од оних у Бањалуци. Београдски Весо израста до својеврсног антагонисте и поклоњена му је, након Рајке, највећа пажња (уколико у датом случају можемо на тај начин говорити о Рајки као протагонисти, будући да је она негативан лик, а Весо је у односу на њу, спрам својих *људскијих* ставова, позитиван (Здравковић, 2007)). Сем тога, у самим репликама у ЈДП-у, Весо је агресивнији, чврсто заложен за своје ставове, не преза да јој се супротстави, што је пропраћено и адекватном гестикулацијом, док у Бањалуци Весо већ по говору тела у сцени њиховог кључног дијалога, оставља утисак немоћи пред Рајкиним карактером, односно, затичемо га повијеног, како седи и пуши, забринут, али ни у једном моменту не изговара речи *Срби* и *срйство*, до којих је Веси из ЈДП-а у великој мери стало, који и постаје заговорник националних идеја, и са којим публика понајвише и може да се идентификује. Конфликт између њих двоје у београдској верзији пропраћен је и визуелним, светлосним ефектом, тако што у сцени када се Весо појављује да каже Рајкиној мајци истину о кћеркином начину пословања, Рајка остаје у мраку, док светлост пада на њега, симболички осликавајући да он носи светле, позитивне ставове, а Рајка ону мрачну, негативну страну, након чега ће уследити њихов петоминутни дијалог, једна од

најупечатљивијих сцена у представи, од које гледаоца подилази језа, која, како је тврдио још Аристотел, стоји у вези са катарзом (в. Aristotel, 1988). Без овако конструисаног лика Весе, са већ претходно избаченим улогама Дивне и Госпаве, публици се не нуди нека конкретна исправна истина, како се треба владати, већ јој се само оставља да увиди, на Рајкином примеру, како не треба, а Андрић је ипак био склонији да понуди и прави пут, сликајући погрешне, будући више модерниста него ли постмодерниста, који уводе релативност истине као такву.

Што се тиче саме улоге Госпођице, може се рећи да су обе глумице успеле да јој одговоре и да је ваљано донесу. Костими су у обе представе адекватни и одговарају Андрићевим описима, чак и ликом обе глумице успевају да испуне очекивања, у погледу мрког, наборaног лица, озбиљног израза. Када је у питању ЈДП који је посегнуо за звездом у тој главној улози, за Наташом Нинковић, која је гледаоцима добро позната и са малих екрана и филмског платна, и као добитница престижних награда, очекивано је и било да ће умети да доскочи улози, али су аутоматски, спрам богате каријере, од ње и очекивања већа него ли у случају Слађане Зрнић која није, или није још увек, или није на ширем подручју, толико позната. У интерпретацији Нинковићеве, Рајка је ипак мало ближа оној изворној, Андрићевој, агресивнија у приступу, дрчнија и дрскија, смелије гестикулације, бржих покрета, продорнијег гласа, склонија викању, док Зрнићева доноси једну, иако врло одлучну, карактером преку и са свима супротстављену, ипак блажу Рајку. Нова представа приказује нам Рајку и у детињству, односно у раној младости, у тренутку очевог банкрота, доводећи на сцену децу, вршњаке који су је исмевали због очеве пропасти, што се тиме ставља у први план као узрок њене финансијске трауме, односно, као један од главних покретача њеног каснијег понашања, поред очевог завета, наравно, који у овој верзији *Госпођице* није приказан директно, будући да ни нема улоге оца, за разлику од извођења ЈДП-а где се тај дијалог оца и ћерке одвија пред нашим очима и тиме бива упечатљивији. Старија верзија боље је приказала и Рајкин однос са дајца-Владом, где по мимици Наташе Нинковић можемо видети сву наклоност коју Рајка осећа, чак симпатију, односно, видимо је и како се смеје и како, додуше невољно, пристаје на ујакова измотавања и шегачења (на пример, сцена када је натера да мекеће), док је Зрнићева ту суздржанија и поставља се питање колико би гледалац који пре представе није читао роман, успео да докучи о каквом, условно речено, троуглу је реч, на релацији дајца-Владо – Рајка – Ратко. Чак, у бањалучкој верзији, Рајкина мајка Радојка прошапуће

Владино име при сусрету са Ратком, уместо да увид о тој сродности донесе и потенцира кроз читав однос сама Рајка. У завршној сцени, београдска Рајка је доследнија роману, будући да чује некога у кући и од страха издахне, док је бањалучка агресивнија, пада у агонију, вербално се разрачунава са умишљеним лоповом, све време обраћајући се публици; њен монолог знатно је дужи, представља својеврстан нервни слом, али иако се у томе удаљава од романа у коме нема такве борбености, у погледу самог умирања, односно, остајања без ваздуха и борбе за њега, нова верзија је ипак уверљивија, представља чак патос главне јунакиње. Говорећи о књизи која се бави управо Андрићевим драматизацијама, Весне Крчмар, Петар Марјановић примећује:

> писац сваке драматизације (сродне по изражају са драмском формом), иако долази од изворне прозне форме, не би требало да буде дословно веран ни њеном садржају ни њеним композиционим начелима. (Марјановић, 2008: 229).

У том кључу, дакле, ово је још једна позитивна особеност бањалучке *Госпођице*. Док је у верзији ЈДП-а умирућа Рајка сама, симболично умревши гашењем свеће, у новијој верзији сви глумци су око ње и дочекују њено тело, као да се симболично хоће наговестити да су јој они у неку руку и целати, односно, да су одговорни за њену смрт, те ова сцена подцртава конфликт јунакиње са целим светом. Поновном игром светлости и сенки, старија верзија, оставивши умирућу Рајку у потпуном мраку, указује, врло ефектно, да ју је *прогутао мрак*, односно, да је страдала од својих страсти.

У односу према Ратку, београдска Рајка је слободнија, видимо јој мимику блаженства и симпатије на лицу у његовој близини, док код бањалучке Рајке, као и у самом роману, симпатије можемо очитати само кроз поступак позајмљивања новца и одбрану код Јованке у каснијој фази, али у самом контакту са њим, нема очигледних знакова. У интеракцији са Јованком, обе Рајке су слободније и директније него у роману. На пример, у представама чујемо како Рајка одговара Јованки да Ратко није *њен*, што у роману није случај:

> У Госпођици је расла горчина и пела се до грла, а на тој горчини су пливале речи логичног и природног одговора да Ратко није нипошто *њен*, него напротив Јованкин, да га је Јованка њој довела и толико хвалила и препоручивала док је није натерала да му потпише прву меницу. То је и хтела да јој каже и могла да докаже, па ипак није налазила снаге да то учини, јер се осећала непојмљиво слаба и до узетости немоћна пред упорством ових разјапљених уста која никад још нису признала ни најмању рођену грешку (Andrić, 2022: 660).

Међутим, како слабо имамо могућности да прикажемо мисли глумаца на сцени, поступак није у потпуности неоправдан. Евентуално боље решење би било да то чујемо гласом наратора.

Када је реч о наратору, односно, нараторима, у бањалочкој представи ову улогу добијају сви глумци, изузев Рајке. На самом почетку, као пролог, затичемо дужу нарацију, током које можемо чути готово исцепкане реченице, како их изговарају глумци редом, стварајући својеврстан ефекат. Овакво излагање, пак, помало је артефицијално, театрално, неприродно за праћење, те је успелије решење искоришћено у старој верзији, где се такође јавља више наратора, али никад истовремено, односно, дешава се да Јованка или газда Михаило имају дуг монолог у коме саопштавају гледаоцима ток радње који није приказан на сцени, али свако у одређеном делу представе, када је то везано за његову улогу и када је смислено да се баш он јави. У бањалучкој верзији, таква истовремена нарација, поседује назнаке улоге хора. Занимљиво питање које се намеће јесте то како би могла да изгледа *Госпођица* на сцени, али без наратора, односно, да ли би се Андрићу-приповедачу тиме превише одузело, да ли би било могуће пренети дело, писано са оскудном количином дијалога, без потпомагања нарацијом. Свакако да би при таквом поступку било неминовно убацити више епизода, што се у двема анализираним представама избегло и када није било толике потребе за штриховањем.

Улогу мајке Радојке у бањалучкој верзији тумачи Наташа Иванчевић, док је у ЈДП-у та улога припала Јасмини Аврамовић. Иако су разлике у интерпретацијама ових двају глумица невелике, ипак се блага предност може дати Јасмини Аврамовић, будући да је Рајкина мајка у самом роману пре свега представљена као неко ко стално плаче, што Аврамовићева боље износи. Иванчевићева, пак, с друге стране, више је осликала страх, покор кћеркиној вољи и некакву снебивљивост, али саму плачљивост и не толико. У погледу костима, логичнији је избор ЈДП-а где је мајка у црном, будући да се радња дешава након смрти њеног супруга Обрена, сходно томе бела блуза у којој је затичемо у Бањалуци нема много упоришта. У новијој верзији, с почетка, мајка има раскошну орглицу и минђуше, док је у другом делу представе без њих, што осликава штедњу на коју ју је кћерка приморала. ЈДП је, такође направио занимљив одабир, ставивши мајци око врата крстић и тиме је, симболично, и визуелно обележивши као позитивног јунака.

Улога Јованке у ЈДП-овој представи поверена је Наташи Тапушковић, док је у Народном позоришту Републике Српске игра Сњежана Мишић. Иако ситуација изгледа наизглед потпуно истоветно као и по питању улоге Рајке Радаковић, у погледу познате звезде (главна женска улога у култном филму *Лајање на звезде*), с једне стране, и не толико истакнуте глумице, са друге стране, Бањалука је ипак направила бољи избор, будући да се Јованка код Андрића описује као изразито темпераментна, нападна, агресивна у приступу, ужасно тешка, готово немогућа за комуникацију, те је Мишићева ово маестрално одиграла и засигурно је од читавог глумачког тима заслужила најгласнији аплауз уз овације. Наташа Тапушковић, пак, оставља утисак нежне и драге, чак и када изговара грубе реплике. Сем тога, говор бањалучке Јованке сјајно осликава београдски, који и сам Андрић подвлачи као њену битну особину, иако је ово могао бити изазов за глумицу са ијекавског говорног подручја. Међутим, у погледу костима, ситуација је нешто другачија: бањалучка Јованка, која замера Рајки одевање, није одевена ништа боље од ње, у хаљини подједнаке дужине као и Рајкина сукња, сличних монотоних боја, док је београдска верзија Јованку украсила високим потпетицама, обиљем боја у одевној комбинацији, раскошнијом фризуром и јаком сценском шминком, те поред ње Рајка заиста делује неугледно и запуштено. И у самом погледу композиције дела, када је у питању улога Јованке, постоје разлике од једне до друге верзије *Госпођице*: у ЈДП-овој се Јованка више јавља као наратор, као неко ко кроз монологе у директном обраћању публици, преноси Рајкину судбину, него ли што ступа у дијалог, док су у Бањалуци дијалози разуђенији; сем тога, београдска Јованка одмах након свог појављивања на сцени ставља до знања да је у лошем односу са Рајком и Ратком, те да су изиграли њено поверење, чиме, популарно речено, *спојлује* ток радње гледаоцима, нарушава саспенс који код публике постоји тиме што у великој мери открива шта ће се даље збити, спречава гледаоце да до краја поверују Ратку, те у крајњем, отежава постизање катарзе, док је у композицији новије верзије радња постављена хронолошки, тако да из сцене у сцену добијамо нове увиде о односу Рајке са Јованком и Ратком, са чиме и узбуђење расте. Када је реч о доследности роману, бањалучка верзија даје себи већу слободу, приписујући Јованки и неке реплике које нису њене, на пример, када дискутује са Рајком о поезији, што се у роману не дешава, већ остаје на нивоу Рајкиног промишљања, или пак, када предлаже Рајки пресељење, што је такође у роману Рајкина лична одлука, при чему разгледа више кућа, не само ту у Стишкој улици.

За улогу Ратка у обе представе ангажовани су исти глумци који су играли и улоге дајџа-Владе, у ЈДП-у Срђан Тимаров, а у Бањалуци Бојан Колопић. Овакав поступак крајње је логичан, будући да се у роману потенцира та физичка сличност Владе и Ратка коју Рајка одмах примећује и због које се и понаша благонаклоније него што је то случај са било којом другом особом. Интересантна разлика између двеју представа у погледу Ратка јесте та што београдски Ратко говори екавицом, док бањалучки говори ијекавицом. Будући да га Андрић представља као Херцеговца, који поседује „складан требињски говор као музику“ (Andrić, 2022: 652), а у једној од врло малобројних реплика које му он даје, пита се „да ли ћу успјети“ (Andrić, 2022: 652), логичнији и доследнији би био избор који је направљен у новијој представи, чак би се ЈДП-ов поступак могао сматрати грешком или превидом. Евентуално, ако узмемо у обзир да би ово била готово аматерска омашка коју тешко да би квалитетно позориште попут овог себи допустило, може бити посреди уметничка слобода, која претпоставља један нови контекст, односно, која хоће да илуструје Раткову промену по доласку у Београд, да се он одрођује, мења, постаје помодан, те стога и одбацује свој изворни говор, те да, с друге стране, српска престоница меље и уништава сваки вид аутентичности и очекује да јој се придошлица покори. У прилог томе иде и чињеница да је исти глумац, играјући дајџа-Владу, не само са лакоћом интерпретирао ијекавски изговор, већ је постигао најаутентичнији сарајевски дијалекат од свих глумаца у представи, стога грешка у погледу екавице у случају Ратка не може бити његова. У погледу изгледа глумаца, ниједна представа није у потпиности одговорила на захтев који роман поставља, а који подразумева „талас светле косе који се расипа, плаве очи“ (Andrić, 2022: 649), будући да су оба глумца тамнопута. И у самом наступу, улога Ратка представљена је доста интимније са самом Госпођицом него што је то случај у роману, односно, док на сцени можемо видети отворене симпатије с Рајкине стране и нескривени флерт који Ратко иницира, у књизи је то на нивоу наслућивања, нереализовано, те више препуштено Рајкиној имагинацији него што се међу њима видљиво дешава. У сцени када Рајка разоткрива истину о њему и Карменсити, бањалучка верзија доноси боље решење: страст између Ратка и Карменсите приказана је уметнички успелије, кроз плес, док се у ЈДП-у своди на помало банално телесно исказивање наклоности; осим тога, Ратко у новијој верзији остаје *замрзнут* на сцени у тренутку када Рајка све схвата, не обазирући се у њеном смеру, односно, остаје несвестан њеног присуства, док ЈДП у том погледу одступа од романа, придајући Ратку свест о Рајкином при-

суству, чак извесну дозу кајања и страха у том тренутку, о чему у роману нема ни говора. Осим тога, представе се разликују и у погледу редоследа радње – док се у ЈДП-у Ратко појављује пре смрти Рајкине мајке, у Бањалуци је то након смрти, а он је из незнања поздравља и изражава потом сажаљење, како вербално, тако и гестом скидања капе, при чему је видљиво да је у тој верзији представе приказан за нијансу човечније. Оба Ратка адекватно су костимирама, при чему постоји извесна сличност њих двојице, услед чега би се могло претпоставити да ипак јесте постојало угледање нове верзије у односу на стару у неким аспектима.

Када је реч о Карменсити, у ЈДП-у је игра актреса Анђелика Симић, а у Бањалуци Белинда Стијак. У бањалучкој верзији, приказана је као моћнија и доминантнија од Ратка, заиста му даје љубичице као део своје кореографије, како је Андрић и описао, реплике на француском остају доследно пренесене из романа, као и њена песма на српском коју пева. Има само једно појављивање, а костим се може сматрати недовољно изазовним, односно, у црнини до земље се не разликује много од Рајке, и није испоштована Андрићева смерница да се ради о шпанском костиму. У ЈДП-у Карменсита посипа латице од црвених ружа по сцени, што је у извесном смислу грешка у одабиру реквизита, док костим одговара оном из романа, те и глумица добија знатно изазовнији и атрактивнији изглед и успева да дочара Андрићев лик. У старијој верзији она има два појављивања, прво без Ратка, а касније са њим, при чему је подједнако посвећена другим мушкарцима на сцени колико и њему, пева на шпанском, а проговара и француски и руски, што за случај последњег наведеног језика остаје потпуно нејасно као поступак, будући да га Андрић нигде не помиње. Обе представе занемарују то да у роману иза Карменсите иде девојчица која заиста продаје љубичице, при чему присутни остављају немале своте новца, што је и мотив њеног доласка у Београд и односа са Ратком, дакле, изоставивши детаље те епизоде, не дочарава се у потпуности њен лик и функција, те се она своди на предмет Раткове заљубљености, изоставивши чињеницу да је она и, условно речено, оруђе за рад. Сама сцена са Карменситом, будући у роману окарактерисана као кабаре, могла би се схватити као поступак драме у драми, а њен лик унеколико подсећа на типизирани лик кокете (Здравковић, 2007).

Рајкина реакција на сазнање о Карменсити, која није ништа друго до Аристотеловог препознавања, односно „прелажење из непознавања у познавање, а затим у пријатељство или у непријатељство, с оним лицима која су одређена за срећу или несрећу“ (Aristotel, 1988:

62), упечатљивије је одглумљена у Бањалуци, будући да боље приказује то да Рајки физички позли, односно, да готово у потпуности занемоћа од шока пред оним што је видела. Наташа Нинковић, пак, и у тој сцени задржава дрчност, гласно виче и тера Јованку од себе, за шта, у толиком интензитету, Андрићева Рајка не би имала снаге. Из обе представе штрихована је епизода Рајкиног повратка кући, када наилази на кочијаше, који верују да је пијана и исмевају је, а ту сцену није било немогуће приказати на сцени. Сем тога, ниједна од представа није у потпуности дочарала то колико Рајки позли након ове сцене, односно, њене срчане сметње које се, према роману, тек тада помињу, а које ће бити и фаталне по њу нешто касније (Бањалука је увела Рајкину грудобољу знатно раније, можда чак и прерано да би се довело у узрочно-последичну везу са ситуацијом са Ратком, док ЈДП овај мотив готово да ни не разрађује, те ни на самом финалу представе није у потпуности јасно да Госпођица умире од срца). Обе представе држе се тога да је мајка та која теши Рајку након тог слома, али недовољно аутентично, будући да у роману мајка проналази Рајку готово мртву, без свести и њише је у крилу, а у обе представе Рајка остаје свесна, при чему у Бањалуци мајка одлази на други крај сцене и преузима функцију наратора који саопштава о њихању кћерке на крилу, док би дефинитивно ефектније било да се то заиста деси пред очима гледалаца, како би се појачала тензија и поспешило саосећање, те у крајњем, лакше дошло до катарзе, будући да су по устројству драмског жанра, ликови предорећени више да делају и предузимају акције, него ли да говоре о њима. Уместо болесничке агоније, у новију представу уметнута је композиција коју Рајка пева, а која је заправо једна од Андрићевих раних песама у прози, насловљена *Тама*, што, иако није интегрални део романа, представља занимљив поступак и потребу да се и на овај начин искаже омаж великану писане речи. Док, дакле, у бањалучкој верзији музичка композиција следи након сазнања истине, у ЈДП-у се нешто слично дешава пре него што Рајка чује истину од Јованке: Рајка плеше уз музику, при чему њени покрети подсећају на покрете марионете, што симболично може указивати на то да су њоме други, Ратко и Јованка, управљали и доносили одлуке уместо ње, као да је лутка, а не створ врло чврстог карактера.

Ни сам Рајкин увид у истину, односно, разоткривање Ратка и Карменсите, није доследно спроведен по инструкцијама које оставља роман: наиме, познато је да Јованка доводи Рајку уз помоћ Јошке изнад саме сцене на којој се дешава Карменситина тачка, односно, оне са висине гледају шта се под њима дешава, те отуд Рајка умало

падне када схвати шта је посреди, док у представама просторна расподела глумаца на сцени није баш таква; у бањалучкој верзији она је у истој равни или на моменте степеник више постављена од Ратка и осталих актера, док у ЈДП-у (које је имало аутоматску предност у погледу сценског простора, будући да су неке сцене реализоване на надстропљу) долази до потпуне инверзије, односно, док се Карменситина тачка одиграва изнад сцене, Рајка и Јованка су испод, те Рајка и крене да се пење уз степенице ка њима, где је Ратко и угледа, што потпуно одступа од романа.

Уопштено говорећи, када је реч о сценском простору и декору, може се рећи да је у Бањалуци посегнуто за модернијим решењем, за сценографијом која представља некакав симболични простор, на четири нивоа висине, са платформама постављеним под нагибом, попут оних које се постављају за лакше кретање инвалидских колица, при чему, симболично, представа и представља Рајку као једног духовног инвалида, потпуно затровану страшћу према новцу. У ЈДП-у, пак, сценографија осликава реалнији простор, приказујући собу Рајке Радаковић, са степеницама које воде изнад сцене, а где се такође одигравају неке од сцена, где се појављује певачица и где су постављени микрофони. Рајкина соба приказана је мрачно, минимално опремљено, само креветом, асоцирајући и на затворску ћелију, у крајњем – на тамницу, будући да је она утамничена својом страшћу, која јој је одузела разум и слободу. У Бањалуци су, уместо стварног намештаја, свуда по сцени присутни кофери, који, поново, имају симболичну улогу, да осликају то да је Рајка све спаковала и много тога распродала, односно, да у њеној кући и није остало готово ништа. Овим поступком је и олакшана промена места радње са Сарајева на Београд, будући да се ништа није морало померати и расклапати, али је тиме и осиромашен приказ те селидба и промене.

Поменувши два места радње, начиње се и питање о три јединства која Аристотел уводи – места, времена и радње (Aristotel, 1988). Наиме, будући да би требало да се радња драме дешава на једном месту, јасно је да је ово прекршено, не само због постојања два града, Сарајева и Београда, већ и померањима радње по самом Београду, из Рајкине куће у Стишкој улици, до казине у којој наступа Карменсита, те по Сарајеву, од куће Радаковића, до радње Рафе Конфортија. У погледу времена, препорука је да радња буде смештена у временски оквир од једног дана, што је у обе *Госпођице* савим занемарено, будући да она приказује готово читав један људски век, односно, дешавања у Рајкином животу од њене ране младости, око петнаесте године када отац умире, до смрти, у педесетим годинама, те да захвата и

Анексију Босне и Херцеговине и Први светски рат од битнијих историјских догађаја. Напослетку, јединство радње подразумева да се читава драма заснива на једном догађају, односно, „треба да подражава једну радњу, и то целу“ (Aristotel, 1988: 59), што, поново, када је у питању скоро читав живот, није случај, мада бисмо могли рећи да је траг тог јединства постигнут тиме што Рајка као карактер обједињује све догађаје и што се радња може упрошћено дефинисати као приказивање њене шкртости, што је, само по себи, јединствен догађај.

У погледу реквизита, на интересантан начин су употребљене свеће у верзији ЈДП-а, где се оне персонификују и симболичним гашењем њиховог пламена, приказује се гашење живота ликова, прво оца, па мајке, и у самом финалу представе, и саме Госпођице. У овој верзији коришћене су и руже, које доноси Ратко и које су прво црвене боје, а на крају, када долази да се правда, беле боје, симболично представљајући белу заставицу, односно, предају, или с друге стране, невиност коју Ратко покушава да исконструише, иако га је Рајка ухватила на делу (ова игра бојама није постигнута у новој верзији будући да је ружа већ на почетку беле боје). Присутне су и трговачке књиге, писмо које има врло важну улогу, будући да доноси вест о смрти дајџа-Владе, новине које Весо наводи као аргумент против Рајкиног понашања, будући да јој се име тамо блати, потом поврће које Рафо Конфорти хоће да подели гладном народу (а којег игра, као и оца, Воја Брајовић, маестрално подражавајући говор и представљајући овај лик знатно блаже и топлије него што се то чини у Бањалуци), клупко вуне и игле, као и књига, који су мајци једина занимација, те шампањска чаша и томпус који припадају Ратку, а који осликавају његову хипокризију, будући да се представља Рајки као неко коме треба новца, а расипа га на ту врсту луксуза. У бањалучкој верзији, пак, ту је поменути очев капут на столици, као и кофери који испуњавају декор, те конопац којим деца везују младу Рајку; и у овој верзији употребљена је свећа, али постављена на под, као метонимијска замена за очев гроб, као и новине које чита дајџа-Владо, а касније и Рајка, цигарета коју Рафо тера Рајку да запали (који је, како је већ наговештено, доста грубљи у приступу од оног у ЈДП-у, што видимо када му се Рајка обрати за сарадњу), папирна трака за фискалну касу коју Рајка мота, а која указује на њене трговачке способности, хлебови које Рафо вади из кофера и жели да подели народу у сцени свог лудила, која је у ЈДП-у изостала, већ се о њој само у трећем лицу говори, кишобран који Јованка стално носи са собом, те новац који Рајка у последњем монологу разбацује по сцени. Будући да се и у роману и на сцени мајка и кћерка споре око мачора, било би интере-

сантно и илустративно видети и њега као реквизит, макар као плишану играчку. У бањалучкој верзији, присутне су и некакве ваљкасте кутије које се јављају приликом сцене анексије, као и у једној од упечатљивијих сцена у представи, која се може сматрати и кулминацијом, након које следи преокрет у виду пресељења у Београд, када пролазници уринирају пред Рајкином кућом и износе отворен говор мржње, готово претње на њен рачун – тада су ови бели ваљци употребљени да замене мушке полне органе који уринирају. У ЈДП-у ова сцена је изведена самом гестикулацијом, без помоћних реквизита и као таква оставља утисак уверљивости. Ту се, између осталог, огледа разлика у приступима или стиловима двеју представа – док ЈДП настоји да реалистично прикаже догађаје, Народно позориште Републике Српске посеже за симболичним приказивањем, по чему је модерније, али можда и даље самом гледаоцу, поготово оном који евентуално није прво читао роман пре гледања саме представе.

Мотив Рајкиног сна о укидању новца обрађен је у обе представе. У Бањалучкој верзији, оничка атмосфера постиже се ефектом дима, односно, замагљености, музиком која буди језу, а глумци који се у њему појављују носе маске, које унеколико наликују онима из дромена, првобитног облика драме, за које је карактеристично „прерушавање у животињске коже, затим маске које представљају животињске главе“ (Антонијевић, 1997: 27), будући да су и ове у *Господици* направљене од животињских кожа. Све до тренутка када мајка Рајки која лежи на поду саопштава да је у питању сан, гледалац у то није потпуно сигуран, што је, унеколико, добро постигнут ефекат, будући да се оставља могућност да се у укидање новца поверује и да се идентификује са Рајкиним страхом, бесом и патњом, те да се лакше дође до катарзе. ЈДП у сцени сна посеже за новчаницама као реквизитом, које бивају разбацане свуда по сцени, док га Рајка манично сакупља. Осим тога, сан служи као још једно место сукоба између Рајке и Весе, при чему Рајка бесно износи своје аргументе. Током те оничке атмосфере, сви остали глумци налазе се изнад Рајке, заузимајући тако и позицију моћи, остављајући њу доле, побеђену и немоћну. Мајка је, у овој верзији, затиче како зазива оца, чучећи, а Рајка сама одговара на питање да је сањала, што значи да се у том погледу бањалучка верзија више држала самог романа. Могло би се, угрубо, рећи да сан у бањалучкој представи има већу уметничку вредност, задовољава естетску функцију дела, док је у београдској он приказан оскудније, али као добро место за поткрепљивање аргумената у сукобу.

Док бањалучки сан прати језовита музика као из хорор филмова, са сном у ЈДП-у прожима се севдалинка *Богата сам, имам света*, која притом није прва у представи – када дајца-Владо води Рајку на Бембашу на сладолед, певачица пева *Ах што ћемо љубав крити*, а касније ће певати, по преласку у Београд, старограду песму *Беле руже, нежне руже*, чиме се оцртава и амбијент места радње, односно, док су у Сарајеву, пева песме типичне за то подручје, а док су у Београду, оне које се певају тамо, на екавици. Бањалучка представа доноси, како је већ поменуто, музику на Андрићеву песму *Тама* коју главна актерка изводи. Сем тога, истоветном мелодијом, само без текста, и отвара се представа, на сцени се први појављују виолинисткиња, контрабасиста и гитариста, а касније, док Рајка по рукама преврће ружу коју је добила од Ратка, у позадини се чује романтична музика, која нам и наговештава њена осећања. Присутан је још један елемент – плес, када дајца-Владо и Рајка играју уз брзу и окретну музику, док се она успиње по коферима, непосредно пре његове смрти, као и већ поменути, Карменситин заводљиви плес.

Старија верзија успела је на неколицини места да произведе и комичне ефекте, на пример, када Рајка, при одласку на Бембашу, напомиње мајку да сачува кафу док се не врате, или када тврди да је дајца-Владо и за умирање изабрао најскупљи начин, те када, на рачун своје болести, каже да су ионако сви говорили да има рђаво срце. Иако се истоветне реплике јављају и у бањалучкој *Госпођици*, не чује се смех публике, а разлог за то може се тражити у начину како главна глумица све њих казује: док Наташа Нинковић направи комични ефекат, уз неку драмску паузу која просто призива реакцију публике, или уз адекватну мимику, Слађана Зрнић их изговара одвише озбиљно. Свакако, обе *Госпођице* ближе су трагедији него комедији – иако приказују карактер који је, спрам својих слабости и страсти, „гори од нас“ (Aristotel, 1988: 48), што је, према Аристотелу, одлика комедије, Рајка Радаковић умногоме је трагични јунак, будући да „животом плаћа за своју трагичну кривицу“ (Здравковић, 2007: 156), односно, у финалу представа, она умире на сцени, а та кривица због које страда је трагичка утолико што се она није родила као шкртица или постала то *сама од себе*, по природи ствари, каква је ситуација са комедијама с којима дели тему, попут Плаутове *Аулуларије*, Молијеровог *Тврдице* или Стеријиног *Кир Јање*, већ јој се такво понашање намеће од стране других, пре свега од оца који јој оставља завет, те од деце која је исмевају због очевог банкрота, што је приказала бањалучка верзија, односно, ако би променила понашање, значило би то да је изневерила оца, стога јој и не остаје много избора. Она, ипак, према Аристотеловом

схватању, не би била у потпуности подобан јунак трагедије, будући да од четири битна услова, испуњава само један, евентуално два: није *прилична* јер се у својим наумима представља као храбра, а „жени не доликује да буде храбра“ (Aristotel, 1988: 68), није *доследна*, будући да своју изричиту штедњу изневерава због Ратка, дакле, одступа од својих начела, јесте *верна*, односно приказана како и приличи, и није *племенита,* иако је убеђена да, штедећи и испуњавајући завет дат оцу, чини племениту и узвишену ствар, те да би сви требало да поступају управо као она, сматрајући да је расипништво неплеменито, не схватајући да нема бољих или горих крајности, већ да је кључ у мери и *златној средини*.

Важно је поменути и то да ниједна од анализиране две *Госпођице* није прва. Наиме: „В. Крчмар биљежи до 2008. четрнаест позоришних драматизација: [...] двије *Госпођице*, 1977. Дејана Шорка и 1995. Љ. Ристића” (Брђанин, 2014: 44). Осим поменуте две, ту је и трећа: „*Призори из живота и сна једноī карактера* — адаптација *Госпођице* 1983. у Мостару” (Брђанин, 2014: 45). Према Андрићевим делима, „снимљено је (најмање) 28 филмова/ТВ продукција: [...] ЧССР (?): 1980. *Госпођица*” (Брђанин, 2014: 46). Напослетку, али не мање значајна, ту су и „извођења награђена престижним свјетским признањима за радиофонију — Дарко Татић, радио драма *Госпођица*, 1970: *Премиос ондас* у Шпанији” (Брђанин, 2014: 47). Због теже доступности (могуће и недоступности) поменутих драма, оне за ову анализу нису узете у обзир (иако би то могао бити предмет засебне, опширније студије), изузев радио драме, која маестрално осликава роман, али у контакту са којом:

> откривају се разлике које се никако не могу подвести под појам адаптација. То је превођење из једног система саопштавања у други, трансфер из једног медија у други. То је потпуно ново саопштавање исте материје. Савршено другим инструментаријем. Другим уметничким поступцима. Другом уметношћу. (Ковачек, 2006: 323)

Наш утисак, унеколико се, пак, разликује од Ковачековог: након слушања ове радио драме, остаје дојам доследнијег преношења оригиналног романа, него ли након обе анализиране представе; аудио ефекти придодали су још једну значајну димензију Андрићу, али су му врло мало, готово ништа, одузели. Могуће је, стога, закључити, да је због потребе за наратором, као и већим бројем места радње, радио драма захвалнија као медиј, него ли сам театар. У сваком случају, све наведене драматизације и преобликовања у други медиј, могућности

су у којима „публика [може] наћи још присније, интимније и распламсаније оно што је читањем приповетке доживела" (Kulić, 2017: 26).

Проверимо ли, пак, за сам крај, има ли уопште основа за преношење *Госпођице* у драмски медиј, на том путу, наићи ћемо на следеће:

> Рене Марил Алберес у *Историји модерног романа* овакав тип приповедања назива *романом судбине* у коме се даје општа, симболична, надисторијска слика људског живота. Приказује се *сударчовека са судбином*, светски универзални систем који меље и мрви човека, те његову егзистенцију чини трагичном (Јеремић, 2001: 48).

Такав *сударнија* ништа друго до драмски сукоб, основни предуслов за постојање драме. Као одличан лакмус за могућност драматизовања, може да послужи и актанцијални модел Ан Иберсфелд (в. Ibersfeld, 1982). У случају *Госпођице*, могли бисмо без проблема тврдити да је Рајка *субјекат* који жели новац, или још прецизније — штедњу као *објекат*, да јој је у том науму *помоћник* отац и његов глас, а међу *противнике* можемо сврстати све расипнике с њене тачке гледишта, односно, мајку, родбину која долази, понајвише Ратка и Јованку. Узевши у обзир и Симовићеву дорађенију верзију овог модела (в. Симовић, 2020: 13—35), од одређеног момента у делу, модел се обрће, те Рајка постаје *објекат*, односно, штедња „жели" и притиска њу, што ће и довести до трагичног исхода и њене смрти. Будући, дакле, да је овај роман лако могуће представити овим моделом позоришне структуре, нема разлога да му се оспорава могућност драматизације, стога су и наше две представе сасвим утемељене и засноване. Речју:

> оног тренутка када се Андрићева проза, […] посматра као упутство за драматизацију и инсценацију — практичним ишчитавањем помоћу театарског искуства, она постаје идеална подлога за успешну представу која ће испоштовати пишчев приповедачки перфекционизам средствима другог медија. (Јеремић, 2001: 50).

У одбрану драматизације као такве може се још додати и „теза […] да је данас добра позоришна драма пре свега литература. […] све чешће сами редитељи посежу за поступком драматизације" (Јовановић, 2001: 53). Будући да је ово једна од особености редитељског по-

зоришта, које иде у корак са временом, нема потребе, по старој навици, оспоравати јој право. Важно је, како истиче цитирани аутор, обратити пажњу на то да би:

> у средишту пажње морала бити *страст* [подв. Д.Л.] као средиште драмске радње, као покретач збивања и као суштина онога о чему је овде реч, о јасној реализацији између драматичних околности, историјског оквира, контекста збивања, описа стања у друштву, насупрот драмских потреса страсти и личног настојања појединог јунака уланчаних у реалност, најчешће против своје воље (Јовановић, 2001: 55).

У *Госпођици* је управо Рајкина страст према новцу која је води у патологију окосница радње, стога су, како смо показали, сви неопходни услови за успешну драматизацију задовољени.

Литература

Антонијевић, Д. (1997). *Дромена*. Београд: САНУ, Балканолошки институт.

Брђанин, Б. (2014). *Драма и позорница српских прозаиста*. Бања Лука: Арт принт.

Здравковић, М. (2007). *Речник основних позоришних појмова*. II допуњено издање. Београд: Народно позориште.

Јеремић, М. (2001). Његово височанство „Реч". *Баїдала*, *450*, 47—50.

Јовановић, Ж. (2001). Постоји ли Андрићево позориште. *Баїдала, 450*, 51—56.

Ковачек, Б. (2006). Два руха исте Госпођице. *Талија и Клио*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 321—323.

Марјановић, П. (2008). Иво Андрић и позориште. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, 56 (1)*, 229—231.

Петровић, М. (2001). Андрић и позориште. *Баїдала*, *450*, 37—39.

Симовић, Р. (2020). Примјена актанцијалног модела Ан Иберсфелд на апокрифне драме Јована Христића. *Театролошка биљежница*. Пале: Филозофски факултет, 13—35.

НПРС. *Госпођица*. https://www.np.rs.ba/predstava/gospodjica/ Преузето 27.1.2024.

***

Andrić, I. (2022). Gospođica. *Romani*. Beograd: Laguna, [557]—679.

Aristotel (1988). *O pesničkoj umetnosti*. prevod Miloš N. Đurić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Ibersfeld, An. (1982). *Čitanje pozorišta.* Beograd: „Vuk Karadžić".
Kulić, M. (2017). Ispod maski I. Andrića. *Let Minervine sove*. Kragujevac: SKC, 13—39.
JDP. *Gospođica*. https://www.jdp.rs/performance/gospodjica/ Preuzeto 27.1.2024.

Dragana S. Lisić

THE WOMAN FROM SARAJEVO ON THE STAGE: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PERFORMANCES OF THE NATIONAL THEATER OF THE REPUBLIC OF SRPSKA AND THE YUGOSLAV DRAMA THEATER, WITH REFERENCES TO ANDRIĆ'S NOVEL OF THE SAME NAME

Summary

The paper deals with the comparative analysis of two plays, *Gospođica* performed in 2022 in Banja Luka, in the National Theater of the Republic of Srpska, directed by Đurđa Tešić, dramatization by Vanja Ejdus and Belgrade's *Gospođica*, performed by the Yugoslav Drama Theater, directed by Gorčin Stojanović, dramatization by Marko Fotez, which has been playing since 2013. The similarities and differences of the two dramatizations are examined, and it is also monitored how much one, or the other, remains consistent or betrays Andrić's novel itself, bearing in mind the writer's worldviews about putting his works on stage. Although Andrić was opposed to such undertakings, the work tries to show, on the basis of Ann Ibersfeld's actantial model, which represents the structure of the drama, the novel *The Woman from Sarajevo* also has dramatic potential, i.e., its internal structure corresponds to the dramatic, therefore it is not surprising that it attracted the attention of theater directors. There is also a review of lesser-known previous performances of the same work, raising the question of the originality of the latest performance and going beyond the horizon of expectations. The work follows the main character Rajka Radaković, who in the Belgrade version was played by the famous actress Nataša Ninković, and in the Banja Luka version by Slađana Zrnić, as well as all the other and episodic character performances. While Rajka in the Belgrade version manages to produce comical moments, the Banja Luka version is completely serious and tragic. The manner of Rajka's death in the two dramatizations also differs somewhat. One of the biggest differences that the new, Banja Luka version introduces is the omission of the character of the father, Obren Radaković. In addition, Vesa's character is much inferior in the newer version, while in the Belgrade version he is the real opponent of Rajka's views, and therefore the most positive hero. Also, Uncle Vlado or Ratko is also different in the two dramatizations: in the older one he is more flirtatious and Rajka's sympathies are more prominent. The

performances also differ greatly in stage music: while the Banja Luka version is more oriented towards classical music, the Belgrade version tries to portray the spirit of the times in Sarajevo and Belgrade by means of *sevdalinka* and *starogradska* songs. It is also monitored which episodes are left out by both dramatizations. The paper did not give priority to any version of the play, but rather tried to highlight the positive and negative sides, advantages and disadvantages of both versions.

Key words: *Gospođica*, *The Woman from Sarajevo*, comparative analysis, play, dramatization, Ivo Andrić, Yugoslav Drama Theater, National Theater of the Republic of Srpska

РЕЦЕПЦИЈА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
У НАЦИОНАЛНОМ И ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ

КЊИЖЕВНОСТ И САВРЕМЕНА СТВАРНОСТ

RECEPTION OF CONTEMPORARY SERBIAN LITERATURE
IN NATIONAL AND EUROPEAN CONTEXT

LITERATURE AND CONTEMPORARY REALITY

Снежана М. Вукадиновић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

МИТ О ОРФЕЈУ У ДЕЛУ *ОПЧИНИТЕЉ ОРФЕЈ* ГИ ЖИМЕНА

Ги Жимен (Guy Jimenes) је француски писац за децу. Рођен је 1954. у Алжиру. Дуго година библиотекар, а онда се у потпуности посветио писању као самостални аутор. Његово стваралаштво је углавном намењено младој публици. Дело *Опчинитељ Орфеј* (Orphée L'enchanteur) појавило се 2008. године у преводу Гордане Бреберине. Аутор рада истражује колико је присутан антички мит о Орфеју, који су препознатљиви антички извори и где почиње Жименова фикција. На крају се одговара на питање да ли се дело *Опчинитељ Орфеј* може читати и као едукативни наратив који отвара многа питања којим су млади људи заокупљени. Аутор се фокусира на поменуто дело Ги Жимена, античке изворе и француске песнике Гијома Аполинера, Нервала и друге.

Кључне речи: Ги Жимен, Мит, Орфеј, рецепција антике, роман за младе, модерни песници

УВОД

После обимног истраживачког рада, посвећеног Орфеју, трачком краљевићу, првом западном песнику, певачу и свирачу лире, грчком херојy, оснивачу мистеријске религије, следбенику бога Зевса, Аполона и Диониса и после превода са старогрчког на српски језик 87 Орфичких химни из 3. века, што је на крају и публиковано као научна монографија, веровала сам да ћу мало предахнути. Предах

* snezana.vukadinovic@ff.uns.ac.rs

није трајао дуго. Сасвим случајно или не, више нисам сигурна, налетех код уличног продавца половних књига на књижицу са насловом *Опчинитељ Орфеј*, (Orphée L`enchanteur) аутора Ги Жимена (Guy Jimenes). Одлучила сам да још, по нешто кажем о Орфеју преко Ги Жимена, дугогодишњег француског библиотекара, који је напустио своју професију и у потпуности се посветио писању као самостални аутор. Ги Жемен има преко шездесет дела која су намењена младој публици или адолесцентима. Из његовог бројног стваралачког опуса издвојићу само неке наслове међу којима су и јунаци античког мита: – *Велики поправљач*, (Le Grand Réparateur), 1981 роман за младе; *Ђаволља арка*, (L'Arche du Diable), 1985, кратке приче; *Вештица на скутеру*, (La Sorcière au scooter) 1992, кратке приче; *Господин Бонифације је све млађи*, (Monsieur Boniface rajeunit), 1996, кратке приче; *Живеле казне*, (Vive les punitions), 1996, роман за младе; *Завежи моје патике*, (*Lace-moi les baskets*), 1999, роман за младе; *Италија мај 1944*: *поцепано небо*, (Italie, mai 1944 : le ciel déchiré), 2004, романи сећања; *Невидљиви дечак*, (Le Garçon invisible), 2005, кратке приче; *Мисли на срећне дане*, (Pense aux jours heureux), 2007, џепни роман; *Дете Гернике*, (L'Enfant de Guernica), 2007, роман; *Умро низашта?*, (Mort pour rien ?), 2008, историјски роман; *Драги мој тата*, (*Mon cher papa*), 2008, џепни роман; *Видео сам старог Циганa како плаче* (J'ai vu pleurer un vieux Tsigane), 2009, историјски роман; *Протест* (La Protestation), 2010. роман; Ромул и Рем, Марсови синови, (Romulus et Rémus, les fils de Mars), 2012, историјски роман; *Персефона, затвореник подземног света* (Perséphone prisonnière des Enfers), 2013, митолошка прича за младе; *Завера у Фиренци, у Галилеовој опсерваторији* (Complot à Florence, dans l'observatoire de Galilée), 2014, роман; *Икар са златним крилима*, (Icare aux ailes d'or,), 2014, митолошка прича; 12 Ла Фонтенових басни и њихове савремене обраде (12 fables de La Fontaine et leurs adaptations contemporaines) 2014, приче; *Одлучио сам да ти пишем*, (J'ai décidé de t'écrire), 2018, роман; *Моја ђаволља кћи*, (Ma Fille du Diable), 2020, роман. Његов рад је посвећен разним жанровима, али је најпрепознатљивији у области историјских и митолошких прича прилагођених млађој публици. Жимен има посебан дар да сложене теме из историје и митологије представи на једноставан и приступачан начин, с циљем да подстакне младе читаоце на размишљање и истраживање.

1. КЊИЖЕВНОСТ ЗА ДЕЦУ И МЛАДЕ

Опчинитељ Орфеј Ги Жимена за сада је прво и последње његово дело преведено на српски језик. Разлог томе видим у недовољној сарадњи, компетенцији и упућености професора књижевности и наставника који предају часове језика и књижевности у основним и средњим школама. Планови и програми лектире нису флексибилни и не дају могућност ширег сагледавања савременог наратива за младе. Не постоји конекција програма матерњег језика и књижевности са страним језиком и преводном књижевности. Ово програмско преплитање је од пресудне важности за све садашње и будуће дигиталне генерације. Сложићемо се да је књижевност за децу врста књижевног жанра где су деца циљана група, иако је могуће да у овим књигама уживају и одрасли. Неки кажу да је дечја литература написана искључиво за децу, али многе књиге које су писане за одрасле данас се сматрају дечјим, као на пример *Пустоловине Хаклбери Фина* Марка Твена. Дешавало се и супротно, да књиге писане за децу имају примарно одраслу публику. Књижевност за младе, по Бенедету Крочеу, *није никада она коју пишу писци, већ она коју деца читањем прихватају и усвајају*, *бирају и предодређују*, *која задовољава њихове осећајне потребе* (Петровић, 2011: 88). И даље верујем да су најбоље књиге за децу оне које с подједнаким занимањем и задовољством чита млађа и старија популација. Ги Жимен је француски писц за децу, који се врло вешто држао карактеристика дечје литературе. Успео је, на свој оригиналан и једноставан начин, да дочара мит о Орфеју, иако је ово једна од мрачнијих прича из грчке митологије. Уз то мит о Орфеју није јединствен нити га је могуће сажети у једну причу (Вукадиновић, 2024: 17). У класичном периоду античке књижевности створене су четири одвојене приче о Орфеју, које су нам и данас познате, а све су везане и односе се на његове музичке таленте (Guthrie, 1993: 15). Прва прича говори о Орфеју као песнику и певачу који је својим нарочитим гласом и музиком очарао сав живи и неживи свет. Сви су долазили да га чују како свира и пева. Друга говори како је Јасон, грчки херој, наговорио Орфеја да се придружи експедицији Аргонаута који су кренули у земљу Колхиду по златно руно. Својом песмом он их спасава свих недаћа, чак је и натпевао заводљиве Сирене. Трећа прича везана је за Орфејев херојски чин јер је успео да надвлада силе подземног света у покушају да ослободи жену Еуридику из Хада. Четврта прича је везана за Орфејево страдање. Група трачких жена убија Орфеја. Оне су му у екстази раскомадале тело и откинуле главу, која је наставила да пева.

2. ГИ ЖИМЕНОВО ДЕЛО

Ги Жимен је све четири познате приче стопио у један интересантан Орфејев животопис прилагођен тинејџерима. Заправо, кључни мотиви везани за Орфеја као опчињавање песмом и свирком, путовање са друговима, љубав према прелепој дријади Еуридици, силазак у доњи свет по душу умрле изабранице, страдање од менада, откинута глава која пева, интересују младе и данас као пут сазревања и стицања сопствених талената. Али шта ћемо са талентима ако не знамо да их усмеримо и усагласимо са божанском промисли? Зато постоје васпитачи и учитељи који на племенит начин негују све генерације и појединце у њима од богова, преко хероја, до нас смртника.

Опчинитељ Орфеј има свој садржај, али без великог одступања од класичног казивања мита о Орфеју преко песника Овидија (Ovidije, 1991). Увод носи дванаест поглавља: 1. Јасон, 2. Прождрљиви чобанин, 3. Са Аргонаутима, 4. Песма смрти, 5. Пчелар, 6. Еуридика, лепша од зоре, 7. Ујед змије, 8. „Отворите ми ова врата", 9. Силазак у подземље, 10. На путу ка слободи, 11. Неутешиви, 12. Орфејев осмех и епилог. Да би прича о Орфеју добила свој реални оквир, писац изводи Орфејево породично стабло, даје нам мапу Блиског истока и пут Аргонаута, на крају књиге. У одељку „Упознајмо боље Орфеја", Ги Жимен концептуално наводи рецепцију Орфеја кроз векове. Наводи дела и писце, који су били инспирисани митом о Орфеју у позоришној, фимској, ликовној, музичкој уметности и поезији. Напослетку Жимен прави Речник непознатих имена митских личности, богова и појмова, који су у директној вези са Орфејем. У скромној биографији, писац нам сам каже којим делима и писцима је био инспирисан.

Жименово приповедање о Орфеју написано је једноставним језиком (Barthes, 1977). Иако деца не играју главну улогу у миту, ми у самом уводу наратива имамо безименог дечака (малог Орфеја), који једном, из знатижеље улази у велики дрвени сандук у коме влада само мрак, тј. једно ништа. Али тај „Пандорин" празан и мрачан сандук изазвао је ужасан страх и панику код дечака. Дечакову вриску чује баштован који га спасава од влажног и црног места које личи на Хадово царство. Тај исти дечак у врту проналази корњачу и разговара са непознатим човеком. И те ноћи сања седам корњача. Ако се заустависмо само на овим детаљима, тј. симболима увода, како је то маестрално исплео Ги Жимен, можемо уз помоћ античких извора потврдити да се овде ради о једном посебном дечаку који је био опчињен непознатим светом. Зашто баш корњача и зашто баш седам корњача

у дечаковом сну? (Chevalier, Ghreerbrant,1983: 585–590). Ово питање нас води у антички свет и географију Медитерана, у земљу Тракију и област Бистонију. Краљ Трачана тј. Бистонаца био је Орфејев отац Еагар (Вукадиновић, 2024: 21), а потом и сам Орфеј. Орфејев први инструмент била је Бистонска лира (Вукадиновић, 2013: 75), која се правила од корњачиног оклопа и имала је седам жица. Жименова приповест је релативно кратка и једноставна, што је карактеристика дечје литературе, уско је повезана са догађајима тј. има доста дијалога, а мало описа. У првом, трећем и четвртом поглављу читамо о колективној и индивидуалној авантури Орфеја и Аргонаута. Орфеј није херој у класичном смислу, али добар глас се далеко чује па Јасон каже *Глас о теби, Орфеју, стигао је до Тесалије. Изумео си уметност поезије, која речима даје лепоту и склад! А твоја песма је толико умилна да крепи* (Жимен, 2008: 11). Реч и ритам стварају музику и игру, то је онај орфички извор који је битан у стварању дечјег додира са уметношћу. Ги Жимен све време подучава младе. Кроз призму васпитања омладине можемо сагледати дубљу функцију Жименовог романа *Отчинитељ Орфеј* (Jimenes, 2004). Овај роман приближава младим читаоцима један од најважнијих митова античке културе, постављајући темељ за разумевање класичне књижевности и митологије. У дигиталном свету када су вредности брзог садржаја и површног читања доминантне, Жимен нуди једноставан приступ коренима европске цивилизације. На тај начин млади развијају историјску и културну свест да цене наслеђе хуманистичких вредности. Жимен подстиче емоционалну и моралну емпатију. Прича о Орфеју и Еуридики негује разумевање дубоких емоција – љубави, туге, оданости и губитка. Млад човек , који се први пут суочава са овим универзалним темама, учи о природи људских осећања, развија емпатију и емоционалну писменост. У роману видимо како се Жименов Орфеј бори за повратак Еуридике, видимо његову спремност да пређе границе света живих и мртвих. Овде млади уче шта је одговорност, пожртвовање и истрајност. Све време кроз Орфеја писац покушава да формира свест о уметности као снази која мења свет. Тако кроз Орфеја, млад читалац учи да уметност има моћ – да смирује природне силе, мења судбину, ствара хармонију тамо где постоји хаос. Писац преноси идеју да музика, поезија и уметност нису украси живота, већ његова суштина и покретачка сила. То је главни путоказ за младе ка схватању важности креативног изражавања, развоја талента и кутурног изражавања.

Тренуци одрастања никоме нису били лаки. Орфејев нећак у једанаестом поглављу пребира по струнама и запева: *Иако млад на овој земљи/Већ усамљен ја сам/међу вршњацима својим* (Жимен, 2008: 63). На овај меланхоличан стих који има своју историју Орфеј је мудро одговорио: *Имаш још времена за тако тужне песме...још си млад...али допало ми се твоје извођење тако тачно и осећајно* (Жимен, 2008: 63). Жимен преко Орфеја обликује филозофску и етичку свест. Орфејев поглед уназад, као симбол сумње и неповерења, представља важну етичку лекцију. Млади се суочавају с питањем истине, поверења, вере у другог, као и последица својих одлука. Према томе овај роман подстиче критичко мишљење, остварујући простор за филозофска питања о смислу живота, љубави и уметности.

Прича *Опчињени Орфеј* Ги Жимена нема срећан крај као ни антички мит о Орфеју. Ту је писац био упућен и инспирисан Вергилијевим *Георгикама* (Vergilius, 1900), пастирским песмама (4. књ.) и Овидијевим *Метаморфозама* (10. и 11. књ.). Срећан крај подразумева неки бајковит наратив што није овде случај. Мит о Орфеју је вечито актуелна прича испијања меда и жучи, стога је његова присутност и те како важна за младе у овој дигитално-хуманоидној фази индустријске револуције која узима нарочити данак у врло младој популацији. Зато овај роман нуди сигуран наративни простор за суочавања са темама губитка и пролазности у свету који често бежи од својих тема. Овде писац несебично помаже младима да разумеју неизбежност губитка и да кроз причу пронађу утеху и смисао, указујући на духовни потенцијал уметности да превазиђе бол. Орфејев лик, ма колико трагичан, припада њему самом. Тиме се младим читаоцима преноси важна порука о одговорности за сопствене изборе и поступке, што је темељ етичког васпитања и зрелости.

Ги Жимен узима основне елементе античког мита о Орфеју и прилагођава их савременој читалачкој публици, посебно млађим, али остаје веран кључним терминима. Главне везе са античким митом постоје у лику Орфеја као уметника и чаробњака музике; у античком миту Орфеј је син Аполона и Музе Калиопе (Грејвс, 1991: 100–103). Његова лира и песма имају моћ да очарају жива бића, природу, па чак и неживе ствари. Код Жимена Орфеј је приказан као уметник који својим певањем и музиком осваја свет око себе, чинећи га бољим местом. Жимен ставља акценат на уметничку моћ, баш као у миту, али са додатком разумевања уметности као универзалног језика. Затим слика узвишену љубав према вољеној Еуридики. У античком миту Орфеј и Еуридика су трагични љубавници. После уједа змије Еуридика умире, а Орфеј креће у подземни свет да је врати.

Код Жимена љубавна прича остаје централна нит. Орфеј је спреман да пређе све границе и све ризикује да спаси Еуридику. Писац се фокусира на дубоку емоционалну димензију и верност, која га води чак до подземља. Силазак у Хад је посебна веза. У античком миту Орфеј силази у Хад и успева песмом да убеди господара Хада и Персефону, његову жену да пусте Еуридику. И код Жимена постоји та иста епизода – путовање у царство мртвих (Елијаде, 1991: 12–22). Жимен ту преузима основни митски наратив, али га чини живописнијим и емоционално дубљим за читаоца, нарочито младог. Атмосфера подземља се ослања на класичне приказе Хада са акцентом на страх, изазов и искушење. Хадова забрана за Орфеја да се не окреће и губитак Еуридике је такође веза са античким митом. У миту Орфеју је дозвољено да поведе Еуридику натраг у свет живих, али под условом да се не осврне док не изађе. Он попушта пред искушењем и људски греши, окреће се, а, Еуридика заувек остаје у подземљу и постаје сенка. Код Жимена ова сцена се задржава у целости, са снажним емоционалним набојем. Писац приказује унутрашњу борбу Орфеја између себе и вере, чиме јача универзалну поруку мита о поверењу и вери. Везу видимо и у трагичном крају Орфеја. Мит каже да после губитка Еуридике, Орфеј постаје чудак. Постоје разне верзије његове смрти (Грејвс, 1991: 102–103). У опште познатој верзији, убијају га Менаде (Дионисове следбенице), незадовољне његовим одбијањем да се препусти ужицима живота. Жимен даје своју верзију Орфејевог краја, али се ослања на идеју трагичне судбине уметника који, након што губи своју вољену и саму инспирацију, постаје жртва света који га не разуме. Тако је Ги Жемен из античког мита о Орфеју тумачио инспиративне теме као што су: Љубав и губитак, Снага уметности, Путовање и искупљење, Веровање против сумње и Снага и немогућност мењања прошлости.

3. ГИ ЖИМЕН И САВРЕМЕНИ ПЕСНИЦИ

Ги Жимен у *Опчињном Орфеју* служи се савременим песничким изразом и алузијама које откривају његову инспирацију модерним песницима, посебно оним који размишљају о улози уметника, говору тишине и трагичној судбини песника. У многим описима Орфејева песма је модерна лирика. Жимен користи слику музике и речи која превазилази говор, подсећајући на савремене песнике који трагају за суштином језика. Осећа се поетика Рене Шара (Rene Emie Char 1907–1988, https://povelja.kv-biblio.org.rs/wp-content/uploads/2020/03/1974-br.-12-13-Pesme-str.-117-120.pdf преузето 10.03.2025), Пол Ели-

јара (Paul Eluard 1895.1952, https://www.poezijasustine.rs/2017/08/pol-elijar.html преузето 10.03.2025), можда и Сен Џон Перса (Saint-John Perse 1887–1975, https://www.mi.sanu.ac.rs/novi_sajt/biography/kosta/SENDZONPERS.pdf преузето 10.03.2025). Кад Орфеј пева пред боговима подземног света, Жимен користи модернистичке слике које су лишене патоса, али су натопљене емоционалном снагом (Жимен, 2008: 52–56) као код Елијара, где љубав постаје метафора наде у безнадежном простору. Након губитка Еуридике, Орфеј остаје у тишини – то подсећа на савремене песнике Унаргетија, (Giuseppé Ungaretti 1888–1970, [1] https://libela0.blogspot.com/2018/04/poezija-uzepe-ungareti.html преузето 11.03.2025) ила Павезеа, (Caesare Pavese 1908–1950, https://www.poemhunter.com/cesare-pavese/ebooks/?ebook=0&filename=cesare_pavese_2012_3.pdf преузето 11.03.2025), где тишина говори више од речи. Ту писац развија тај мотив тишине и празнине када описује Орфејеву усамљену песму, која не тражи више публику, него постаје сведочење његове унутрашње борбе. У поглављу 11, након што губи Еуридику, Жимен пише о Орфејевој излоцији и тишини, што асоцира на модерне рефлексивне песнике и њихово ћутање као песнички израз. Мотив недостигнуте љубави коју Орфеј покушава да врати из смрти подсећа на Валерија, (Paul Valéry 1925–1945, https://www.poezijasustine.rs/2017/08/pol-valeri.html преузето 11.03.2025), посебно на његове песме о крхкости присутног тренутка и неухватљивости идеала. У тренутку када Орфеј сумња и окреће се, у поглављу 10, Жимен користи сведене, минималистичке слике, које евоцирају модерну поезију, где се губитак догађа у тренутку слабости, а не због судбине или богова. Жимен приказује Орфеја као усамљеног уметника, сведока истине коју плаћа ценом сопственог живота – што је тема блиска Арагону, (Luj Aragon 1897–1929, https://srafzine.wordpress.com/2021/08/30/luj-aragon-pesme/ преузето 11.03.2025), али и Рилкеу (Rainer Maria Rilke 1879–1926, https://www.poezijanoci.com/strana/rainer-maria-rilke-pesme.html#google_vignette преузето 11.03.2025) – посебно у његовим елегијама, где песник посредује између светова. То можемо видети у завршним поглављима романа, када Орфеј пева себи без Еуридике и без публике. Ту га Жимен приказује као симбол уметника, који ствара чак и кад нема наде, што има паралелу са Рилкеовим схватањем уметничког позива. Ги Жимен у *Опчињеном Орфеју* комбинује антички мит са темама и стилом модерне поезије – тишина, егзистенцијална осама, губитак и неостварива љубав – уз језик једноставан, али снажно метафоричан. Његово дело може се читати као савремена елегија, а не само препричавање античке легенде.

4. ЗАКЉУЧАК

Мит о Орфеју, један од најдирљивијих и најслојевитијих наратива у античкој митологији, претрпео је безброј реинтерпретација током векова. У роману *Опчинитељ Орфеј*, Ги Жимен нуди модерну верзију ове древне приче, остајући веран њеним основним темама, а истовремено их приближава данашњем младом читаоцу. Жимен, ослањајући се на античке изворе, посебно на Овидијеве *Метаморфозе*, успева да оживи универзалне теме наглашавајући да је љубав јача од смрти, моћ уметности која превазилази границе између светова живих и мртвих, и трагичну судбину уметника, вечног трагача за идеалом и изгубљеним савршенством. Његов Орфеј није само митски херој већ и симбол сваког уметника који креативношћу покушава да пронађе пут кроз таму постојања. У Жименовој интерпретацији, Орфеј постаје архетипски лик савременог човека, подељен између вере и сумње, љубави и губитка, наде и очаја. Овим аутор потврђује безвременост мита о Орфеју, показујући да он и даље одјекује нашим најдубљим питањима: Може ли нас уметност спасити? Може ли љубав победити смрт? Роман *Опчинитељ Орфеј* показује да древни митови нису остаци прошлости, већ живи наративи који се могу изнова тумачити. Жименов Орфеј поново потврђује своју вечну улогу чаробњака, онога који осваја песмом.

Литература

Amandu, K. (2019). *Šta je antika?*, prev. Loma, J. Beograd: Karpos.

Barthes, R. (1977). *Image-Music-Text*, transl. S. Heath, London: Fontana Press.

Campbell, J. (1949). *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton: Princeton University Press.

Cazzato, R. (2020). *La figura di Orfeo nell'opera di Guy Jimenez* - https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/216251/1/Gemelli_Viaggi_nell_al_di_la.pdf, preuzeto 20.10.2024.

Chevalier, J., & Ghreerbrant, A. (1983). *Rječnik simbola*, Zagreb: MH.

Đurić, M. (1976). *Istorija helenske etike*, Beograd: BIGZ.

Elijade, M. (1991). *Istorija verovanja i religijskih ideja*, I–III, Beograd: Prosveta.

Elijade, M. (1999). *Slike i simboli – ogledi o magijsko-religijskoj simbolici*, Novi Sad–Sremski Karlovci: IK Zorana Stojanovića.

Farnham, W. G. (1958). *Orpheus: A Study in the Transformation of Myth*, New York: Columbia University Press.

Grevs, R. (1990). *Grčki mitovi*, prev. Gordana Mitrinović-Omčikus, Beograd: Nolit.
Guthrie, W. K. (1993), *Orpheus and Greek religion*, Princent: Universiti Press.
Gruppe, O. (1887). *Orphische Theogonien in Griech. Culte und Mythen*, Leipzig: G. Hirzel.
Iser, W. (1976). *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, München: W. F. Verlag.
Jimenes, G. (2004). *Orphée l'enchanteur*, Paris: Éditions Nathan.
Kerenyi, C. (1951). *The Gods of the Greeks*, London: Thames and Hudson.
Lévi-Strauss, C. (1963). *The Structural Study of Myth*, New York: Harper & Row.
Linforth, M. I. (1941). *The Arts of Orpheus*, Berkeley: University of California Press.
Loma, A. (1999). *Mitski koreni filozofije*, Beograd: Lucida intervalla 8–9, II/III.
Nagy, G. (1979). *The Best of the Achaeans: Selected Essays*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Ovidije. (1991). *Metamorfoze*, prev. Tomislav Maretić i Đuro Kerbler, Beograd: Dereta.
Ovid. (2008). *Metamorphoses*, trans. A.D. Melville, Oxford: World's Classics.
Petrović, T. (2011). *Uvod u književnost za decu*, Novi Sad: Zmajeve dečje igre.
Rode, E. (1991). *Psyche kult duše i vere u besmrtnost kod Grka*, prevod D. Gojković i O. Kostrešević, Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.
Segal, Ch. (1989). *Orpheus: The Myth of the Poet*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
Srejović, D., & Crmanović-Kuzmanović, A. (1979). *Rečnik grčke i rimske mitologije*, SKZ, Beograd.
Stevanović, M., Marković, S., Matić, S., & Pešikan, M. (1967). *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Novi Sad–Zagreb: Matica srpska–Matica hrvatska.
Vergilius, M., P. (1900). *Georgica*, ed. J. B. Greenough. Boston: Ginn & Co.
Živković, D. (1985). *Rečnik književnih termina*, ur. Dragiša Živković, Beograd: Narodna knjiga.
Žimen, J. (2008). *Opčinjeni Orfej*, prevod Breberina, G., Beograd: Laguna.
West, M. L. (1983). *The Orphic Poems*, Oxford: Oxford Press.
Wünsch, R. (1916). *Hymnos u: Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa herausgegeben von Wilhelm Kroll, Stuttgart.

Snežana M. Vukadinović

THE MYTH OF ORPHEUS IN THE WORK *THE ENCHANTER ORPHEUS* BY GUY JIMENES

Summary

The myth of Orpheus, one of the most poignant and layered narratives in ancient mythology, has undergone countless reinterpretations over the centuries. In the novel Orphée l'enchanteur, Guy Jimenez offers a modern version of this ancient story, remaining faithful to its core themes, while also bringing them closer to today's reader. Jimenez, drawing on ancient sources, particularly Ovid's Metamorphoses, succeeds in reviving universal themes: love stronger than death, the power of art that transcends the boundaries between the worlds of the living and the dead, and the tragic fate of the artist, the eternal seeker of the ideal and lost perfection. His Orpheus is not just a mythical hero but also a symbol of every artist who attempts to find a way through the darkness of existence with creativity. In Jimenez's interpretation, Orpheus becomes the archetypal character of the modern man, divided between faith and doubt, love and loss, hope and despair. Through this, the author affirms the timelessness of the Orpheus myth, showing that it still resonates with our deepest questions: Can art save us? Can love conquer death?

The novel Orphée l'enchanteur demonstrates that ancient myths are not relics of the past, but living narratives that can be reinterpreted repeatedly. Jimenez's Orpheus reaffirms his eternal role as the enchanter, one who conquers with song.

Key words: Guy Jimenes, myth, Orpheus, reception of antiquity, young adult novel, modern poets

Veronika M. Vasilić*
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Student doktorskih studija

Pregledni naučni članak

GRČKA POLITIČKA KOMEDIJA I DANAŠNJI KONTEKST: SATIRA KAO POLITIČKI DISKURS

U radu je prikazana svevremenost grčke komedije, pogotovo onih djela koja imaju politički karakter sa elementima političke satire. Analizirana je njena primjenjivost u današnjem kontekstu, odnosno u političkom diskursu. Politička satira je osobito prisutna u staroj antičkoj komediji, a teme koje su obrađene u djelima Aristofana, Kratina i Eupolida vrlo lako možemo primijeniti na današnju situaciju, pogotovo u vidu političkog konteksta kod nas i u svijetu. Tako na primjer u komediji *Aharnjani* Aristofan indirektno odgovara Kleonu na njegove ratoborne poruke, zagovarajući u svome djelu mir, a sličnu tendenciju imaju i *Vitezovi*. Aristofanovi postupci nisu prošli bez posljedica, te je kasnije završio na sudu. Pored Aristofana i komediografa, čijih više komedija ima političku notu, sličnom tematikom u nekim svojim djelima bavio se i Kratin, koji je često napadao Periklea, dok je Eupolid kao i Aristofan napadao Kleona, ali i druge, kao što su Kalija i Alkibijad. Dakle, u radu je obrađena grčka politička komedija i njena povezanost sa sadašnjošću, a prikazan je i njen uticaj na govor današnjih političara.

Ključne riječi: stara antička komedija, satira, politički diskurs, Aristofan, *Aharnjani*, *Vitezovi*

* veronika.vasilic@gmail.com

UVOD

Poznata je stvar kolikog su traga na književnost ostavila djela antičkih autora, pogotovo Aristofana, no njihov uticaj je daleko širi od polja književnosti. Aristofanova djela su na velika vrata uvela jednu novu vrstu diskursa, u kojem vlada drugačiji jezik, potpuno vulgaran i lišen dotjeranosti, u kome se javno napadaju političari i ljudi na vlasti. Ako se obrati pažnja, može se uočiti da su elementi diskursa u Aristofanovim djelima danas vidljivi i u govorima savremenih političara. U ovom radu upravo je riječ o uticaju elemenata političke satire, kojom obiluju Aristofanove komedije, na današnji politički diskurs.

Iako je satira rimski književni oblik, ona svoje korijene vuče od stare atičke komedije. Stara atička komedija, čija je tema često bila politička, imala je satiričan ton. Teme koje su bile obrađene u djelima komediografa su bile aktualne, a likovi su često bili stvarne osobe toga vremena. Najbolji primjer toga su 11 očuvanih komedija Aristofana, kao i fragmenti Kratina i Eupolida. Koliki su uticaj njihova djela imala na političke odluke, teško je reći, ali možemo pretpostaviti da nisu imala toliku ulogu na političkoj sceni, no ona ipak nije bila u potpunosti neznačajna. Stara atička komedija predstavljala je sliku tadašnjeg društva, koje se zapravo nikada nije ni promijenilo, budući da su ljudski odnosi u srži uvijek ostali isti. Većina Aristofanovih komedija obrađuje političke probleme, poput *Aharnjana*, *Vitezova*, *Ptica*, *Lizistrate*, *Osa*, *Mira* i *Eklesijazuse*. Ovdje se politika prije svega odnosi na upravljanje Atenom i njenom vanjskom politikom.

U ovom radu fokus je na dvije Aristofanove komedije, *Aharnjanima* i *Vitezovima*, koje su pravi primjer komedija s elementima političke satire. U njima je Aristofan otvoreno napao Kleona, tadašnjeg zapovjednika, kojeg je krivio za predugo trajanje Peloponeskog rata. Kleon je došao na vlast tako što je obećao da će savladati neprijatelja u roku dvadeset dana. Pogotovo *Vitezovi* predstavljaju kritiku političkog režima, a pored toga i pozivaju na mir. Prije nego što detaljnije budu analizirana ovo Aristofanova djela, obrađen je pojam satire, kao i elementi stare atičke komedije, a zatim su analizirane komedije *Aharnjani* i *Vitezovi*, sa posebnim osvrtom na satirične elemente. Na kraju su one upoređene sa današnjim političkim diskursom, na primjeru govora kandidata za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, a to su Donald Tramp, Kamala Haris, te trenutni predsjednik i bivši predsjednički kandidat Džo Bajden. Nakon toga je pokazano da današnji politički diskurs sadrži elemente satire koji su vidljivi i u staroj atičkoj komediji.

STARA ATIČKA KOMEDIJA I POLITIČKA SATIRA: OSNOVNE KARAKTERISTIKE

Neke od glavnih značajki stare atičke komedije su da se bavila aktualnima temama i društveno-političkim problemima, kritikuje uticajne ljude, kao što su političari i vojskovođe, obiluje metaforama, vulgarnostima, opscenim jezikom i preuveličavanjem, poziva publiku direktno koristeći parabazu, odnosno probijajući takozvani četvrti zid direktno se obraćajući gledaocima.

U *Aharnjanima* Aristofan spominje incident koji se desio godinu dana ranije, nakon prikazivanja *Babilonaca* (*Βαβυλώνιοι*) za vrijeme Velikih Dionisija. U tom djelu on je žestoko napao Kleona, koji je potom Aristofana tužio, no čini se da je Aristofan izašao iz tog sukoba bez težih posljedica. To nam pokazuje da ni u demokratskoj Ateni nije u potpunosti bila prisutna sloboda govora, no ipak nije bilo potpune cenzure. Nakon ovog konflikta Aristofan je i dalje prikazivao svoje komedije na svečanostima i dobivao nagrade za njih i dalje napadajući Kleona. Istina je da Kleon kasnije nije bio toliko moćan, no ipak su staru atičku komediju obilježili napadi na političare.

Riječ komedija dolazi od grčke riječi *κωμῳδία*, koja se sastoji od riječi *κῶμος* (povorka, veselje) i riječi *ᾠδή* (pjesma). Riječ κῶμος je označavala pučke faličko-lakrdijaške ophode, na kojima se pijančevalo u buci, a sastavni dio takvih ophoda je bilo zadirkivanje prolaznika i promatrača, pa čak i izrugivanje onih koji nisu dio povorke (Halliwell, 1984: 7). Jasno je pak da su Atenjani znali da komedija označava određenu književnu vrstu (Konstan, 2014: 28). Pored toga što je komedija bila humorističnog tona i cilj joj je bio izazvati smijeh kod publike, grčka komedija se odlikovala i time što se glavni junak na kraju pomirio sa društvom i okolinom (Konstan, 2014: 30). Danas bismo kolokvijalno rekli da se djelo završava hepiendom. Obično su na sceni gledaoci imali prilike vidjeti tri glumca koja su govorila, nekada i četiri, te naravno hor. U to vrijeme glumci su bili muškarci (glumili su i ženske uloge), imali su kostime i maske, a nosili su i izraženi kožni falus. Sve to dočarava bit komedije, koja se prikazivala za vrijeme Dionizijevih svetkovina, a Dionizije je božanstvo koje se povezivalo sa vinom, zabavom i seksualnošću. Sve to se odrazilo i na komediju.

Skladno tome takav je bio i jezik komedije. Obilovao je kolokvijalizmima i vulgarizmima, a bilo je neologizama, koji su bili osobito popularni u komediji. To je vidljivo ponekad i iz samih imena likova, koji su bili jasna aluzija na stvarne osobe, a njihova imena su kombinovana sa

pejorativnim riječima. Jezik je znao biti i mimo gramatičkih pravila, neki puta i nejasan, sadržavao je i barbarske izraze, a također je koristio i ustaljene fraze iz tragedije, kako bi ismijavao nju i njen uzvišen stil (Konstan, 2014: 34). U Aristofanovim komedijama česte su podrugljive reference na Euripida. Ovakav stil, možemo pretpostaviti, da nije bio čudan gledaocima, a prikazivao je tadašnji govor nižih društvenih slojeva. Takvi slojevi su naravno činili manji dio publike.

Sidvel [Sidwell] je došao do zaključka, analizirajući parabazu u *Oblacima*, da je Aristofanova publika bila sačinjena od intelektualaca koji su ujedno bili i njegovi pokrovitelji i pomogli mu uprizoriti komedije (Sidwell, 2009: 299). To također objašnjava zašto misli izrečene u Aristofanovim komedijama nisu imale odjeka niti su realizovane. Pored toga, on napominje i da su se komediografi kretali u intelektualnim krugovima, dio kojih su bili i političari, a jedini dokazi o praktičnoj političkoj ulozi komedije su kruna dana Aristofanu, kojom mu je ukazana čast da ponovno uprizori djelo, te Morihidova odluka (Sidwell, 2009: 302). Tom odlukom, iz 342. g. p. n. e, nastojao je regulisati komediju i onemogućiti ismijavanje i defamiranje pojedinaca.

Sastavni dio komedije je bila i parabaza, horska pjesma, koja se javljala u drugom dijelu komedije. Tada se prekidao dijalog i hor se direktno obraćao publici. Prije parabaze glumci su napuštali scenu, na kojoj je ostao samo hor i horovođa. Tom prilikom je hor znao govoriti gledaocima autorove stavove o političkoj situaciji, što je djelimično bilo i povezano sa radnjom komedije. Čini se da je Eupolid bio još žustriji u kritikama u vezi sa politikom, te je čak i davao prijedloge kako da se neki zakoni donesu ili pak ukinu, no nije poznato je li to tek tako napisao ili su to zaista bili istiniti prijedlozi (Olson, 2010: 61). Pretpostavljamo da je u pitanju i jedno i drugo, budući da je izvjesno kako su komediografi izražavali svoje mišljenje u djelima, zavijeno humorom i satirom, no vjerovatno su i sami bili svjesni da nemaju preveliku političku moć kojom bi nešto uistinu mogli i promijeniti. Podijeljena su i mišljenja kada je riječ da li su komediografi, a među njima i Aristofan, zagovarali određene politike, služeći se komedijom kao instrumentom, ili su ismijavali poznate osobe samo da bi nasmijali publiku (Konstan, 2014. 37). Gnom [Gnomme] je sličnog stava i smatra da gledanje na Aristofana kao na praktičnog političara nije ispravno i vodi u kontradiktornosti (Gnomme, 1938: 100). Aristofan je uzdigao komediju, ne davanjem političkih savjeta što je, kako Gnome smatra, samo dio komičke forme, nego time što ju je paradoksalno učinio ozbiljnom, baveći se važnim društvenim temama, a ne trivijalnostima (Gnomme, 1938: 109).

Stot [Stott] smatra da Aristofanov politički komentar pokazuje kako je njegova komedija bila zamišljena kao „namjerna intervencija u državne poslove“ (Stott, 2005: 100), a istovremeno tvrdi kako ona uprkos svom političkom karakteru nije bila sredstvo koje je uzrokovalo neslaganje i političku promjenu i zaključuje kako je po svojoj prirodi komedija u istoj mjeri politički impotentna i permisivna (Stott, 2005: 101). Iz ovakvih izjava može se zaključiti da su Aristofanove komedije imale namjeru da nešto promijene u političkom životu Atene, ali nisu to uspjele realizovati.

Olson [Olson] smatra da Aristofan nije imao namjeru išta naučiti gledatelje (Olson, 2010: 45). Ne bismo se mogli u potpunosti složiti sa ovakvom tvrdnjom, jer vjerovatno svaki autor ima barem neku želju da njegovo djelo pouči, a pogotovo pisac komedije u antičko doba, kada je ona bila pisana prvenstveno za izvođenje pred publikom. To ne znači da on nije bio svjestan kako su njegove težnje teško ostvarive, no ipak je postigao priznanje za svoj rad, koje je vidljivo u mnogim nagradama.

Na to da uticaj komedije nije mogao biti preveliki, upućuju i nalazi koji govore da je kapacitet pozorišta bio manji, nego što se mislilo i primao je u 5.v. p.n.e. 7000 ljudi, a većina tih mjesta bila je dostupna upravo uglednijim slojevima, službenicima, vladajućem i obrazovanom sloju (Sommerstein, 2014: 298). Ta populacija nije se imala na što žaliti i njoj nije bilo u interesu širiti kritički obojene poruke komedije. Pored toga, dio gledalaca su činili i stranci, i posjetitelji koji nisu imali glasačko pravo u skupštini jer su imali manje od 18 godina (Sommerstein, 2014: 298). Od onih koji nisu pripadali tim grupama gledalaca, većina vjerovatno nije razmišljala da politički djeluje.

Kao što je rečeno, teme stare atičke komedije bile su bazirane na stvarnim događajima, kao što je, kada je riječ o *Aharnjanima*, Peloponeski rat. Kada je nastala ova komedija, taj rat je već bio zašao u svoju šestu godinu, a krivca za to Aristofan je vidio u Kleonu, vojskovođi koji je bio obećao da će ga privesti kraju. Neke od tema su bile i napadi na sofiste, koji su, kako se tada mislilo, predstavljali prijetnju po tradicionalne vrijednosti, te uvijek aktuelni društveni problemi: loše upravljanje gradom, korupcija, nesposobne vođe i slično.

Aristofanove komedije najbolje svjedoče o povezanosti politike i komedije, svih 11 sačuvanih komedija ima bar u nekoj mjeri politički karakter, a neke su u potpunosti političke satire. Iako su pisci stare atičke komedije više bili okupirani politikom i političarima, i političari su bili u određenoj mjeri zainteresovani za njih, što je najbolje vidljivo na primjeru Kleona, koji je tužio Aristofana za klevetu. Somerstajn

[Sommerstein] vidi početke same komedije i komediografskih takmičenja, koja su bila podržana od vlasti, kao rezultat političkih kalkulacija, iza kojih je stajao Temistoklo, s namjerom da pomogne svojoj populističkoj politici i lakše eliminiše aristokratske protivnike (Sommerstein, 2014: 292). Tu tezu podupire činjenicom da je gotovo istovremeno uveden ostracizam, no čini nam se da je tako nešto donekle neosnovan zaključak, budući da je sam čin ostracizma već imao toliku snagu da mu nije trebala pomoć javne poruge u komediji.

Prije nego što je meta stare atičke komedije postao Kleon, koga je najviše izrugivao Aristofan, tu praksu je ustalio jedan od prvih predstavnika stare atičke komedije, Kratin, čija su djela bila usmjerena protiv Perikla. Kratin je Perikla opisivao kao tiranina, nekih puta kao boga, ili kao zle likove poput Dejanire, a u njegovom djelu *Dionizaleksandar* bio je prikazan kao Dioniz, a optužen je bio i da je donio rat Atenjanima (Sommerstein, 2014: 293).

Prvo je komedija, kako tvrdi Somerstajn, bila na strani političke „ljevice“, da bi kasnije prešla na stranu „desnice“, a uzrok u tome vidi u činjenici da se i njena publika promijenila u skladu sa okolnostima, odnosno uvođenjem i povećanjem cijene ulaznica za predstave (Sommerstein, 2014: 292). Time su predstave postale dostupne samo bogatijim slojevima, kojima naravno nije bilo u interesu da predstave koje gledaju podržavaju suprotne, ljevičarske politike. To nam pokazuje da je uticaj politike na komediju bio prisutan, a kako je vrijeme prolazilo, on je bio sve veći, a sloboda koju su autori imali, bila je sve manja. No, zanimljivo je kako je, o čemu će kasnije biti riječi, uzvišeni stil jezika obrazovanijih slojeva stanovništva, koji je od antičkih vremena bio oznaka političkog diskursa, u 21. vijeku počeo blijediti, a sve zastupljeniji je postao jezik „običnog naroda“, čak i u visokoj politici. Govori i način komunikacije kojem svjedočimo u posljednje vrijeme bio je nezamisliv čak i prije samo 50 godina.

Neki smatraju, kao npr. Olsen [Olsen], da je politička komedija sa elementima satire bila samo jedna vrsta stare atičke komedije (Olsen, 2010: 62). Tako nešto je teško potvrditi, budući da nije previše djela sačuvano, a najviše su u cijelosti preživjele Aristofanove komedije, te poneki fragmenti ostalih komediografa. Ono što je sačuvano je većinski politička komedija. Aristofanova komedija se može, po Olsenu, opisati i kao demokratska, jer se bavi onime što je korisno i dobro za narod (Olsen, 2010: 64). Pitanje je da li pojam demokratski označava nešto što je dobro za narod budući da termin označava vladavinu naroda. Naravno, logički bi bilo zaključiti da ako narod ima vlast, to je samom tom činjenicom dobro za narod.

Kako bismo bolje razumjeli radnju *Aharnjana* i *Vitezova*, potrebno je reći nešto o kontekstu u kome su ta djela nastala. Aristofan i Kleon bili su pripadnici iste deme, a početak njihovog sukoba vjerovatno je privatan, a ne isključivo vezan za Peloponeski rat. Konflikt je dosegao vrhunac nakon što je Aristofan optužio demagoga Kleona u *Babiloncima*, a Kleon ga je tužio vijeću za izrugivanje grada pred strancima. Kazna za to mogla je biti ili materijalna u iznosu od 500 drahmi ili da slučaj završi pred sudom, što je moglo rezultirati smrću (Sommerstein, 2014: 294). Nemamo podataka o tome kako je slučaj završio, ali očito je da nikakvu težu kaznu Aristofan nije dobio, jer da ju je dobio sigurno ne bi toliko komedija poslije napisao (u kojima također izrugava Kleona) i još pri tome bio nagrađen. Kleon je inače bio na zlom glasu, ne samo kod Aristofana, nego i kod Tukidida, Aristotela i Plutarha. Važio je za nekoga ko krade državni novac, za korumpiranog čovjeka koji ucjenjuje druge, što je najbolje prikazano u *Vitezovima* i *Osama*. Dori [Dorey] napominje kako nema konkretnih dokaza za optužbe iznijete protiv Kleona, osobito kad je riječ o tome da je bio potkupljiv (Dorey, 1956: 39).

AHARNJANI

Najstarije, nama poznato, Aristofanovo djelo iz 425.g. p. n. e, *Aharnjani* (*Ἀχαρνεῖς*), koje je odnijelo prvu nagradu na Lenejama, obiluje elementima satire, kao što su ironija, vulgaran vokabular, nimalo uzvišen kao onaj u tragedijama. Mnoštvo je i metafora i aluzija, opscenih insinuacija i vrijeđanja *ad hominem*. Radnja *Aharnjana* odvija se oko sklapanja mira između Dikeopola, atenskog građanina, koji frustriran dugotrajnim ratom između Atene i Sparte, odlučuje sam sklopiti mir sa suprotnom stranom. To mu i uspijeva, uz pomoć Amfiteja, posrednika i poluboga, ali onda se nađe na udaru Atenjana kao izdajnik. Kada u svoju odbranu Dikeopol drži antiratni govor, u pomoć zove Euripida, nakon čega dolazi do podjela kod Aharnjana, na one koji su na Dikeopolovoj strani i na one koji nisu, a njihovu svađu rješava atenski zapovjednik Lamah. Lamah podržava rat sa Spartom, o čemu ga propituje Dikeopol, te na kraju Dikeopolovi stavovi pobjeđuju kod hora. Nakon te scene slijedi parabaza i obraćanje publici, u kojoj hor hvali Aristofana i apeluje na primirje. Kasnije Dikeopol uživa u svom miru tako što trguje sa donedavnim neprijateljima, kao što su Megarani i Beoćani, a jednome čak i prodaje doušnika, kao nepotrebnu robu. Komedija završava tako što Dikeopol uživa pijan u večeri u društvu djevojaka, a Lamah, ranjen u borbi, jadikuje.

Samo Dikeopolovo ime takođe nosi poruku, ono doslovno znači pravedni grad, za koji se Aristofan zalaže. Svoju „borbu“ za pravednost Aristofan je započeo u *Babiloncima*, komičnoj satiri u kojoj je prikazana loša gradska politika što se samo nastavlja u *Aharnjanima* (Foley, 1988: 46). Kako bi svoju mirnodopsku politiku što bolje zagovarao, pjesnik se mjestimično služi rječnikom tragedije. Kako Foli [Foley] navodi, Aristofan manipulira tragedijom kako bi pokazao da komedija gledateljima nudi pravdu, dok istovremeno dopušta da protagonist otvoreno čini i zagovara izdaju (Foley, 1988: 46). Činjenica jeste da je Dikeopol počinio izdaju, sklopivši separatni mir sa Spartancima, no to samo pokazuje da je mir vrhovni ideal Aristofanu.

U *Aharnjanima*, najranijoj komediji, koja je od Aristofana sačuvana, pisac spominje nemio sukob koji je imao sa Kleonom zbog prošlogodišnje komedije *Babilonci*:

> ἐξ οὗ γε χοροῖσιν ἐφέστηκεν τρυγικοῖς ὁ διδάσκαλος ἡμῶν,
> οὔπω παρέβη πρὸς τὸ θέατρον λέξων ὡς δεξιός ἐστιν:
> διαβαλλόμενος δ᾽ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐν Ἀθηναίοις ταχυβούλοις,
> ὡς κωμῳδεῖ τὴν πόλιν ἡμῶν καὶ τὸν δῆμον καθυβρίζει,
> ἀποκρίνασθαι δεῖται νυνὶ πρὸς Ἀθηναίους μεταβούλους.
>
> (Aristoph. *Ach*. 628–632)

> Još ne stade nikad pred pozorište da kaže: pjesnik sam vrstan.
> Al' neprijatelji kleveću na nj pred Atenjanim' naglim i tuže
> Da rugom se gradu našemu ruga i narod obijesno vrijeđa, -
> Pa zato Atenjanima ohladnjelim sad odgovarati mora.[1]

Vjerovatno je ta situacija već bila poznata publici, a Aristofanovi napadi, uprkos Kleonovoj tužbi, nastavili su se i u ostalim komedijama kao što su *Oblaci* (549), *Ose* (1029–1037), *Mir* (751–760). U *Osama* se čak likovi zovu Filokleon, što u prevodu znači ljubitelj Kleona i Bdelikleon, što bi značilo muka mi je od Kleona.

U *Aharnjanima* se nalazi dio u kojem je pjesnik, komediograf, opisan kao učitelj, a njegova uloga je da pouči gledaoce onome što je dobro (to nas opet vraća na diskusiju o tome koja je bila uloga komedije):

> ἀλλ᾽ ὑμεῖς τοι μή ποτ᾽ ἀφῆσθ᾽: ὡς κωμῳδήσει τὰ δίκαια:
> φησὶν δ᾽ ὑμᾶς πολλὰ διδάξειν ἀγάθ᾽, ὥστ᾽ εὐδαίμονας εἶναι,
> οὐ θωπεύων οὐδ᾽ ὑποτείνων μισθοὺς οὐδ᾽ ἐξαπατύλλων,
> οὐδὲ πανουργῶν οὐδὲ κατάρδων, ἀλλὰ τὰ βέλτιστα διδάσκων.
>
> (Aristoph. *Ach*. 655–658)

[1] Prevod Koloman Rac, kao i svi ostali citati iz *Aharnjana*.

Al' nikako pustit ga nemojte, on će vam istinu rugom kazivat.
Naučiće, kaže, mnogo vas dobro, te bićete blaženi, sretni,
Al' laskat vam neće ni mitom vas mitit ni zasljepljivat, varakat
Ni hvalama pustim opajat, već najbolji nauk će vama podavat.

Slijedi još nekoliko citata iz *Aharnjana*, koji svjedoče o invektivi, kao i o svevremenosti Aristofanove komedije:

οὐκ ἀνασχήσομαι: μηδὲ λέγε μοι σὺ λόγον:
ὡς μεμίσηκά σε Κλέωνος ἔτι μᾶλλον, ὃν ἐγὼ
κατατεμῶ ποθ᾽ ἱππεῦσι καττύματα.

(Aristoph. *Ach*. 299–301)

Stati – stati neću ja!
O tom sad ni riječi već!
Tebe mrzim više ja
No Kleona samoga
Kog na potplate ću srezat „Vitezima" još.

αὐτός τ᾽ ἐμαυτὸν ὑπὸ Κλέωνος ἄπαθον
ἐπίσταμαι διὰ τὴν πέρυσι κωμῳδίαν.
εἰσελκύσας γάρ μ᾽ ἐς τὸ βουλευτήριον
380διέβαλλε καὶ ψευδῆ κατεγλώττιζέ μου
κἀκυκλοβόρει κἄπλυνεν, ὥστ᾽ ὀλίγου πάνυ
ἀπωλόμην μολυνοπραγμονούμενος.

(Aristoph. *Ach*. 377–382)

Pa i sam znadem što sam od Kleona sve
Rad komedije lane prepatio ja.
U vijećnicu ti mene dovuko je on,
Pa kleveto je na me, krco laž na laž,
Sve strojio me, grdnjama me prao, tr' o,
Te malo nisam u tom smradu propo ja.

ὅστις; πολίτης χρηστός, οὐ σπουδαρχίδης,
ἀλλ᾽ ἐξ ὅτου περ ὁ πόλεμος, στρατωνίδης,
σὺ δ᾽ ἐξ ὅτου περ ὁ πόλεμος, μισθαρχίδης.

(Aristoph. *Ach*. 595–597)

Što? Pošten građanin, ne službogramzilac,
Već otkad rat je, na bojištu borilac,
A ti si, otkad rat je, plaitomnožilac.

VITEZOVI

U drugome djelu kojim se u ovom radu bavimo, *Vitezovima* (*Ἱππεῖς*), koji su također odnijeli prvu nagradu na Lenejama, još je izraženiji i oštriji napad na Kleona. Uprkos žestokoj kritici Kleona u *Vitezovima*, on je brzo nakon izvođenja ove komedije ipak bio izabran za vojskovođu, te je 424. g. p. n. e. bio na vrhuncu moći, odnijevši pobjedu u bici kod Sfakterije. I pored toga, Aristofanovi napadi ne jenjavaju. Štaviše, čini se da su *Vitezovi* prva komedija koja u potpunosti predstavlja napad na jednog jedinog političara (Sommerstein, 2014: 294). Nakon izvođenja ove predstave, Kleon je ponovno napao Aristofana, optužujući ga za kseniju (*ξενία*), odnosno da se koristio pravima atenskog građanina, na koja nije imao pravo. Aristofan je uspio proći nekažnjeno jer se nagodio s Kleonom, tako što ga neće više klevetati (Sommerstein, 2014: 294). To pak nije dugo potrajalo, a kasnije je Kleon i umro, 422. g. p. n. e.

Glavni likovi u *Vitezovima* su Paflagonac, lik koji zapravo predstavlja Kleona, zatim dva roba, a gospodar svih troje je Dem, koji, kao što mu ime kaže, predstavlja narod, te Agorakrit, prodavač kobasica, kojem je suđeno da zamijeni zlog Paflagonca, glavnog slugu Demovog. Bitni su likovi rob 1 i rob 2, rob 1 je prepoznat kao atenski vojskovođa za vrijeme Peloponeskog rata, Demosten, a rob 2 kao još jedan poznati atenski državnik i vojskovođa tokom Peloponeskog rata, Nikija; takvo tumačenje preuzeto je iz sholija (Sidwell, 2009: 155–156). Ono što je problematično, jeste identitet prodavača kobasica. Drži se da je taj lik, odnosno stvarna osoba po kojoj je stvoren lik, bio poznat ondašnjoj publici, možda čak i kao osoba koja je obnašala neku javnu funkciju (Sidwell, 2009: 157).

Radnja započinje tako da se Nikija i Demosten, dvojica sluga, žale na trećeg, Paflagonca, koji ih maltretira, a koga je Dem nedavno kupio i doveo u službu. Dvojica slugu ukradu proročanstvo, koje je Paflagonac imao, i otkriju da će po tom proročanstvu on biti zamijenjen prodavačem kobasica. Oni potom nađu tog prodavača u gradu i dovedu ga kako bi se nadmetao s Paflagoncem. Hor predstavljaju atenski vitezovi. Kobasičar pobjeđuje u nadmetanju riječima, koje obiluje međusobnim optužbama, Paflagonca, i pred vijećem i pred Demom. Njih dvojica se takmiče i u tome koji će bolje nahraniti Dema raznim poslasticama, u čemu ponovno kobasičar pobjeđuje, tako što pokrade hranu od Paflagonca. Dem vidi da je Paflagončeva košara puna, te zaključi da je potkradao i zakidao, dok je kobasičareva prazna, stoga se odluči da stavi na mjesto pomoćnika i sluge kobasičara, prepustivši mu upravu, a ukloni Paflagonca. Na kraju

kobasičar otkriva svoje pravo ime, Agorakrit, a Paflagonac, odnosno Kleon radi posao kobasičara, te time dolazi do zamjene uloga.

Ovdje slijedi par isječaka iz *Vitezova*, koji pokazuju direktne napade na Kleona, kao i vulgarni leksik, te ostale odlike satire, sa kojima su kasnije uspoređene izjave današnjih političara:

κακῶς Παφλαγόνα τὸν νεώνητον κακὸν
αὐταῖσι βουλαῖς ἀπολέσειαν οἱ θεοί.
ἐξ οὗ γὰρ εἰσήρρησεν ἐς τὴν οἰκίαν
πληγὰς ἀεὶ προστρίβεται τοῖς οἰκέταις.
(Aristoph. *Equ*. 2–5)

Tek kupljenoga Paflagonca opakog
'I njegov naum neka satru bogovi.
Jer otkad nam se uvukao u kuću,
Po služinčadi samo pljušte batine.[2]

…οὗτος τῇ προτέρᾳ νουμηνίᾳ
ἐπρίατο δοῦλον, βυρσοδέψην Παφλαγόνα,
πανουργότατον καὶ διαβολώτατόν τινα.
οὗτος καταγνοὺς τοῦ γέροντος τοὺς τρόπους,
ὁ βυρσοπαφλαγών, ὑποπεσὼν τὸν δεσπότην
ἤκαλλ᾽ ἐθώπευ᾽ ἐκολάκευ᾽ ἐξηπάτα
κοσκυλματίοις ἄκροισι τοιαυτὶ λέγων:
(Aristoph. *Equ*. 43–49)

O mlađaku je zadnjem sebi kupio
Za roba nekog Paflagonca, kožara,
Što podlac je i klevetnički gad.
Čim Kožopaflagonac prozre starcu ćud,
On stade puzati pred gazdom, laska mu,
Umiljava se, mazi ga, obmanjuje
Komadićima krzna kaže…

τάραττε καὶ χόρδευ᾽ ὁμοῦ τὰ πράγματα
ἅπαντα, καὶ τὸν δῆμον ἀεὶ προσποιοῦ
ὑπογλυκαίνων ῥηματίοις μαγειρικοῖς.
τὰ δ᾽ ἄλλα σοι πρόσεστι δημαγωγικά,
φωνὴ μιαρά, γέγονας κακῶς, ἀγοραῖος εἶ:
ἔχεις ἅπαντα πρὸς πολιτείαν ἃ δεῖ:
(Aristoph. *Equ*. 214–219)

… sjeckaj, melji, miješaj poslove
Sve zajedno, a uvijek puk pridobivaj

[2] Prevod Mladen Škiljan, kao i svi ostali citati iz *Vitezova*.

Zašećerenom frazom, vješto skuhanom.
Sve imaš što je potrebno demagogu,
Prostaštvo, kričav glas - ko čovjek s ulice,
Predodređen si da nam vladaš polisom:

… Ἀρχεπτολέμου δὲ φέροντος
τὴν εἰρήνην ἐξεσκέδασας, τὰς πρεσβείας τ᾽ ἀπελαύνεις
ἐκ τῆς πόλεως ῥαθαπυγίζων, αἳ τὰς σπονδὰς προκαλοῦνται.
(Aristoph. Equ. 794–796)

A kad Arheptolem nam nosio prijedlog
o miru, ti odbaci: ponudu, i sva poslanstva iz polisa tjeraš
I udaraš nogom u stražnjicu ako nam mirovni ugovor nude.

SATIRA I SATIRIČNI ELEMENTI

Riječ satira dolazi od latinske riječi *satura*, koja je prvobitno označavala mješavinu hrane. Kvintilijan je rekao za satiru da je ona u potpunosti rimska. Iako Grci nisu imali riječ za ovu vrstu, ona je ipak u određenom obliku postojala, što je vidljivo i iz Aristofanovih komedija. Ranije, prije riječi satira, postojao je u grčkom jeziku glagol koji je označavao nešto izvrgnuti ruglu ili satirizirati (*σατυρίζω*), koji pak dolazi od grčke riječi satir. Satiri su bili likovi iz grčke mitologije, koji su bili poluljudi-poluživotinje. Oni su kao pratioci boga Dioniza imali značajnu ulogu u njegovom kultu. Za vrijeme svetkovina u čast Dioniza izvodile su se komedije.

Neki smatraju da satira nije isključivo posljedica ili, moglo bi se reći, proizvod komedije, već da je ona komička vrsta koja je najviše politička. Često puta je cenzurisana od strane vlasti, a njen cilj je da osudi loše i poročno ponašanje, pozivajući na političke i etičke promjene, a sve to uz komičnu analizu ideja (Stott, 2005: 103). Iako satira nije samo proizvod komedije, ipak je komedija udarila temelje za razvoj satire. O viđenju satire kao poziva na moralno ispravno ponašanje može se raspravljati. Naime, ako uzmemo u obzir da su elementi satire jasno vidljivi u staroj atičkoj komediji, čiji su najbolji primjer Aristofanova djela, oko čije svrhovitosti postoji debata, onda se ta debata djelimično može prenijeti i na satiru. Ako postoji razmišljanje, kao što smo već rekli, da je komedija sama sebi bila svrhom i da je služila samo za zabavu, kako je onda svrha satire poučavanje dobrom, a ne samo ruganje i zabava? No, ako ipak prihvatimo viđenje satire kao poučne i obrazovne vrste, onda možemo vidjeti da se ta uloga izgubila u aktualnom političkom diskursu, koji kako ovdje tvrdimo, ima elemente satire.

Polson [Paulson] kaže da satiričar traži akciju od svojih čitalaca. Dakle cilj je potaknuti na djelovanje, a ne samo na puko čitanje ili promatranje (Paulson 1967: 15). Ovakvo gledanje, iako se odnosi na satiru, drugačije je od stavova o Aristofanovoj komediji, koja je u svom tonu satirična. Kvintero [Quintero] pak drži da nije posao satiričara nuditi rješenje za neki problem, već je on tu da ispuni našu potrebu za istinom, razotkrivajući prevare i uklanjajući ravnodušnost (Quintero, 2007: 3–4). U ovome cilju razlikuje se satira od današnjeg političkog diskursa, koji nema za cilj podstaći na razmišljanje, razotkrivajući laži, ali metoda i sredstvo su isti.

Jedan od načina na koji se definiše satira kao žanr je da u njoj autor napada nešto ili nekoga, a humorom se služi kao sredstvom, takav humor je pritom fantastičan ili apsurdan; satiru karakteriše i ironija, a ono po čemu se, kako se navodi u rječniku, razlikuje od komedije je manjak tolerancije na ljudsku glupost (Childs & Fowler, 2006: 211). Satiričar predstavlja čuvara standarda i ideala, te moralnih vrijednosti, a to radi tako da ismijava one koji ne postupaju u skladu s tim vrijednostima (Cuddon, 2013: 632). Kao zasebni žanr Kadon [Cuddon] izdvaja satiričnu komediju, podvrstu komedije, kojoj je cilj da razotkrije i izvrgne poruzi poroke, gluposti i nedostatke društva i pojedinaca (Cuddon, 2013: 634).

Leksik stare atičke komedije je raznolik i osoben, pun opscenosti, kao i leksik satire, što nije čudno jer je ova vrsta komedije uticala na razvoj satire. Takav leksik je praćen i vizuelnim sredstvima tokom izvođenja, kao što su kostimi sa istaknutim falusom. Na taj način je komedija oponašala rituale plodnosti, koji su takođe uključivali i verbalne napade, nasljeđe koje je vidljivo i u komediji (Keane, 2007: 36). Stara komedija uzmiče od krašenog i uzvišenog govora. Dapače, u staroj atičkoj komediji se često ismijava govor intelektualaca i sofista, koji se smatrao neobičnim (Major, 2013: 41). Danas se ta granica između govora političara i intelektualaca, te govora puka, sve više gubi.

Satira ili preciznije rečeno, satirični elementi stare atičke komedije, služili su kao sredstvo u prikazivanju društvenih i političkih problema tog vremena, te su predstavljali reakciju na njih. Takva upotreba satire, koju odlikuje humoristična način komunikacije, nastavila se preko rimskog doba i Juvenala sve do današnjih vremena. No, kako je satira ranije služila kao društvena kritika čiji je cilj bio ukazati na postojeće probleme i skrenuti pažnju narodu i gledaocima na važnost moralnih postulata, njeni ciljevi su se izgleda promijenili. Bizbe [Bisbe et al.] i saradnici smatraju da je Aristofan intelektualac koji zna kako moć funkcioniše, te da ju može istovremeno i potvrđivati i negirati, služeći se pri-

tom satirom kao sredstvom, koja sadrži pozicije i vladajućih i opozicije (Bisbe et al, 2019: 3). Postoji i argumentacija da se način na koji se Aristofan ophodio prema političarima „ne razlikuje mnogo od načina na koji ih mi danas satiriziramo“ (De Ste. Croix, 1972: 359).

Dakle, sredstvo je ostalo isto, a ona obilježja koja su karakteristična za grčku satiričnu komediju, kao što su ironija, hiperbola, metafore, vrijeđanje protivnika, nizak govornički stil prisutni su kod današnjih političara. S druge strane, čini se da cilj nije ostao isti, a to je pozivanje na kritičko razmišljanje i moralno postupanje. Izgleda da je ovakav vid današnjeg političkog diskursa postao sam sebi svrha. Zbog toga se nameće pitanje: Živimo li danas političku satiru? Današnji politički govor može se posmatrati kao satira, a neki elementi savremenog političkog diskursa odgovaraju karakteristikama stare satire.

DANAŠNJI POLITIČKI DISKURS

Kako bi se ukazalo na sličnost govora i stila stare atičke komedije, koja obiluje elementima satire, i današnjeg političkog diskursa, izdvojeno je nekoliko citata predsjednika SAD-a i predsjedničkih kandidata, Džoa Bajdena, Donalda Trampa i Kamale Haris, u kojima su vidljive invektive, odnosno direktni verbalni napadi na protivnika, te niski leksički stil, koji je lišen uzvišenog i dotjeranog govora. U njihovim izjavama vidljiva je hiperbola ili pretjerivanje, a i ironija. Ovi političari, koji su samo poslužili kao primjer, zbog svoje prepoznatljivosti, nisu jedini koji se koriste novim stilom u političkom govorništvu, koji je postao prevladavajući u 21. vijeku. Prije nije bilo moguće često čuti lične napade na političke suparnike, a danas to nije rijetkost.

Čini se da nam stara atička komedija i satira ponovno dolaze na velika vrata, ali ne u književnosti, već u političkom diskursu. Razlika je u njihovoj ulozi. Ona je u antici prije svega bila edukativna i pozivala na očuvanje moralnih vrijednosti, a svrha satiričnog diskursa danas je izgleda u njemu samome. Naravno, to je logično, budući da je riječ o politici, čiji glavni cilj nije obrazovanje naroda. Pored toga, ovakav politički diskurs samo predstavlja sliku društva i njegovih vrijednosti. Kada ovakav vid komunikacije ne bi bio dobro dočekan kod biračkog tijela, on ne bi bio korišćen u tolikoj mjeri, što samo ukazuje da su nastupili novi stari trendovi u političkom govorništvu. Za kraj je izdvojeno nekoliko citata navedenih političara.

Sljedeće dvije izjave dala je Haris, a odnose se na Trampa:

"To je zaista zanimljiva stvar za gledanje. Vidjećete, tokom svojih skupova, on govori o izmišljenim likovima kao što je Hanibal Lektor. Govoriće o vjetrenjačama koje izazivaju rak. I ono što ćete primijetiti jeste da ljudi rano odlaze sa njegovih mitinga od iscrpljenosti i dosade."[3]

"Ovi diktatori i autokrate navijaju za to da ponovo budete predsjednik, jer su toliko jasni da mogu da manipulišu vama laskanjem i uslugama."[4]

Tramp o Haris:

"Ona nema plan. Ona je kopirala Bajdenov plan, a to je kao četiri rečenice poput: „Bježi, Spot, bježi.'[5]

Tramp o Haris i Bajdenu:

"Džo Bajden je postao mentalno oštećen; Kamala je rođena takva... i ako razmislite, samo mentalno zaostala osoba je mogla da dozvoli da se ovo dogodi našoj zemlji."[6]

[3] Ovaj citat i svi sljedeći su prevedeni od strane autora, a svi originali nalaze se u fusnoti, kao i izvori s kojih su preuzeti. "It's a really interesting thing to watch. You will see, during the course of his rallies, he talks about fictional characters like Hannibal Lecter. He will talk about windmills cause cancer. And what you will also notice is that people start leaving his rallies early out of exhaustion and boredom." (https://apnews.com/article/debate-trump-harris-quotes-920ecd0f3036a7f5e8a37ab774859fda)

[4] "These dictators and autocrats are rooting for you to be president again, because they're so clear, they can manipulate you with flattery and favors." (https://apnews.com/article/debate-trump-harris-quotes-920ecd0f3036a7f5e8a37ab774859fda)

[5] „She doesn't have a plan. She copied Biden's plan, and it's like four sentences like, 'Run Spot, Run.'" (https://edition.cnn.com/2024/09/11/politics/presidential-debate-trump-harris-what-matters/index.html)

[6]"Joe Biden became mentally impaired; Kamala was born that way… and if you think about it, only a mentally disabled person could have allowed this to happen to our country." (https://www.aninews.in/news/world/us/joe-biden-became-mentally-impaired-kamala-was-born-that-way-trump-launches-fresh-salvo-at-harris20240929225229/)

"Jeste li ga vidjeli? Mucao je kroz cijelu stvar." … „Kaže da sam prijetnja demokratiji." „On je prijetnja d-d-demokratiji.'"[7]

Bajden o Trampu:

"Za seks sa porno zvijezdom… dok je Vaša žena bila trudna?"… „O čemu pričate? Imaš moral uličnе mačke." [8]

"Taj drugi tip, taj gubitnik. Mislim da ima problema" [9]

Literatura

Aristophanes. (1907). Aristophanes Comoediae, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 1. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford: Clarendon Press.

Aristophanes. (1907). *Aristophanes Comoediae*, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 2. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford: Clarendon Press.

Aristofan. (2015). *Komedije* (preveo Koloman Rac). Beograd: Feniks libris.

Bisbe, M., Molner, E., & Jiménez, M. (2019). Public intellectuals, political satire and the birth of activist public relations: The case of attic comedy. *Public Relations Review, 45*(5), 101790. https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2019.05.011.

Childs, P., & Fowler, R. (2006). *The Routledge dictionary of literary terms*. Routledge.

Cuddon, J. A. (2013). *A dictionary of literary terms and literary theory* (5th ed). Wiley-Blackwell, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. http://site.ebrary.com/id/10653900.

De Ste. Croix, G.E.M. (1972). *The Origins of the Peloponnesian War*. Cornell University Press.

Dorey, T. A. (1956). Aristophanes and Cleon. *Greece & Rome, 3*(2), 132–139. http://www.jstor.org/stable/641363.

[7] "Did you see him? He was stuttering through the whole thing." … "He's saying I'm a threat to democracy." "'He's a threat to d-d-democracy.'" (https://www.washingtonpost.com/politics/2024/01/06/trump-biden-stutter/)

[8] "For having sex with a porn star … while your wife was pregnant?" … "What are you talking about? You have the morals of an alley cat." (https://thehill.com/homenews/campaign/4745055-donald-trump-joe-biden-cnn-debate/)

[9] "That other guy, that loser. I think he's having trouble." (https://www.nbcnews.com/politics/2024-election/biden-steps-personal-insults-trump-calling-loser-rcna152304)

Halliwell, S. (1984). Aristophanic Satire. *The Yearbook of English Studies, 14*, 6–20. https://doi.org/10.2307/3508299.

Helene P. Foley. (1988). Tragedy and Politics in Aristophanes' Acharnians. *The Journal of Hellenic Studies, 108*, 33–47. https://doi.org/10.2307/632629.

Gomme, A. W. (1938). Aristophanes and Politics. *The Classical Review 52*, pp 97–109 doi:10.1017/S0009840X00073613.

Keane, C. (2007). Defining the Art of Blame: Classical Satire. In *A Companion to Satire*, R. Quintero (Ed.). https://doi.org/10.1002/9780470996959.ch3.

Konstan, D. (2014). Defining the genre. In M. Revermann (Ed.), *The Cambridge Companion to Greek Comedy* (pp. 27–42). chapter, Cambridge: Cambridge University Press.

Major, W.E. (2013). *The Court of Comedy: Aristophanes, Rhetoric, and Democracy in Fifth-Century Athens*. Columbus: The Ohio State University Press. https://muse.jhu.edu/book/27532.

Olson, S. D. (2010). Comedy, Politics, and Society. In G. W. Dobrov (Ed.), *Brill's Companions to Classical Studies* (pp. 35–69). Brill Academic Publishers. https://doi.org/10.1163/9789004188846_003.

Paulson, R. (1967). *The Fictions of Satire*. Johns Hopkins Press.

Quintero, R. (2007). Introduction: Understanding Satire. In *A Companion to Satire*, R. Quintero (Ed.). https://doi.org/10.1002/9780470996959.ch1.

Sidwell, K. (2009). *Aristophanes the Democrat: The Politics of Satirical Comedy during the Peloponnesian War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sommerstein, A. (2014). The politics of Greek comedy. In M. Revermann (Ed.), *The Cambridge Companion to Greek Comedy* (pp. 291–305). chapter, Cambridge: Cambridge University Press.

Stott, A. (2005). *Comedy*. London: Routledge.

Škiljan, M. (2008). Prijevod: Aristofan „Vitezovi". *Latina et Graeca*, *2* (14), 45–116. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/226311.

Tekstovi u novinama i na web portalima:

ANI. (2024, September 29*). "Joe Biden became mentally impaired; Kamala was born that way": Trump launches fresh salvo at Harris*. (n.d.). https://www.aninews.in/news/world/us/joe-biden-became-mentally-impaired-kamala-was-born-that-way-trump-launches-fresh-salvo-at-harris20240929225229/.

Brown, M. (2024, September 11). *The most notable - and quotable - exchanges from the Harris-Trump Debate*. AP News. https://apnews.com/article/debate-trump-harris-quotes-920ecd0f3036a7f5e8a37ab774859fda.

Richards, Z., & Perlmutter-Gumbiner, E. (2024, May 15). *"That loser": Biden steps up personal insults of Trump*. NBCNews.com. https://www.nbcnews.com/politics/2024-election/biden-steps-personal-insults-trump-calling-loser-rcna152304.

Sforza, L., & Robertson, N. (2024, June 28). *5 memorable moments from the heated Biden-Trump debate*. The Hill. https://thehill.com/homenews/campaign/4745055-donald-trump-joe-biden-cnn-debate/

Viser, M., & Arnsdorf, I. (2024, January 6). *Donald Trump mocks Joe Biden over stutter - The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/. https://www.washingtonpost.com/politics/2024/01/06/trump-biden-stutter/

Wolf, Z. B. (2024, September 11). *Analysis: 27 lines to explain the Trump-Harris Presidential Debate | CNN politics*. CNN. https://edition.cnn.com/2024/09/11/politics/presidential-debate-trump-harris-what-matters/index.html

Veronika M. Vasilić

GREEK POLITICAL COMEDY AND ITS CURRENT CONTEXT: SATIRE AS POLITICAL DISCOURSE

Summary

This paper demonstrates the modernity of Greek comedy, especially those works that have a political character with elements of political satire. Its applicability in today's context, i.e., in the political discourse, is analyzed. Political satire is particularly present in the Old Attic Comedy, and the themes covered in the works of Aristophanes, Cratinus and Eupolis can easily be applied to today's context. All comedies written by Aristophanes have political themes, some more some less, and for the purpose of this paper two plays in which political satire is most present are discussed. These plays are *The Acharnians* and *The Knights*. For example, in the comedy *The Acharnians*, Aristophanes indirectly responds to Cleon's warlike messages, advocating peace in his work, and *The Knights* has a similar theme. Aristophanes' actions were not without consequences, and he later ended up in court. In addition to Aristophanes and comedians, many of whose comedies have a political note, Cratinus also dealt with similar themes in some of his works, which often attacked Pericles, while Eupolis, like Aristophanes, attacked Cleon, but also others, such as Callias and Alcibiades. Therefore, the paper first presents information about Old Attic Comedy, the context of how it was created, what are its main characteristics, and who are its most famous representatives. The role that this type of comedy had in Attic society is analyzed and it is concluded that the main role was to entertain the audience, but beside that it had an educational purpose as well. However, its influence on politic of that time was not substantial, especially when considering that the majority of the audience was composed of influential people. Satirical elements, like irony, exaggeration, and invectives aimed at politicians like Cleon are presented. Moreover, everything said is shown within the examples of two comedies by Aristophanes, *The Acharnians* and *The Knights*. Satire and satirical elements are explored in more depth, which are afterwards compared with modern political discourse, by taking as examples the statements given by present US president Joe Biden, and two presidential candidates, Trump and Harris. It can be concluded that the influence of the Old Attic Comedy, which is in its nature satirical, is still to this day visible in the political discourse. The legacy of the Greek comedy is not only visible in the literature, but also in political oratory.

Key words: Old Attic Comedy, satire, political discourse, Aristophanes, *The Acharnians*, *The Knights*

Весна Б. Мићић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

БЕКЕТ И ПОПА
(УКРШТАЊЕ У АПСУРДУ)

Овај рад је компаративног карактера, а бави се одређеним типовима интерлитерарних веза између Самјуела Бекета (1906–1989) и Васка Попе (1922–1991). Ријеч је, дакле, о писцима који припадају различитим националним књижевностима, али који су значајем свога стваралаштва прекорачили границе својих националних књижевности и афирмисали се у ширим међународним круговима. Иако је Бекет петнаестак година старији, обојица су готово у истом периоду – педесетих година прошлога вијека – објављивањем својих дјела прожетих апсурдом изазвали врло контроверзне реакције критике. Њихова најзначајнија књижевна дјела нису жанровски подударна (Попа је писао искључиво поезију, а значај поезије у Бекетовом свеукупном књижевном опусу је маргиналан у односу на његова најзначајнија драмска и прозна остварења), али су и један и други у литератури означени као истакнути представници књижевности апсурда – Бекет у драми и роману, а Попа у поезији. И поред неспорних разлика, у њиховим жанровски различитим дјелима – различитог емоционалног тонуса – између Попе и Бекета постоје одређене интерлитерарне везе, што је и предмет овог рада.

Кључне ријечи: апсурд, контакт, подстицај, типолошке аналогије

* vesna.micic@ffuis.edu.ba

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Током 20. вијека различите методолошке оријентације у проучавању књижевности готово потпуно су потиснуле позитивистички приступ, карактеристичан за другу половину 19. вијека, када је владало увјерење да у проучавању књижевности, као у природним наукама, треба тежити објективној анализи чињеница и њиховом сагледавању у узрочно-посљедичном низу. Притом, највећи заговорници позитивизма у књижевности заступали су и схватање да у проучавању књижевности треба полазити „искључиво од великих писаца и великих дела" (в. Константиновић, 1984: 11).

Упркос снажним отпорима, позитивистичка схватања су у одређеној форми и мјери успјела да надживе позитивизам, што је највише видљиво у општим књижевноисторијским прегледима. Такође, позитивизам је у одређеној мјери присутан и у бројним компаратистичким студијама које и данас тематику најчешће проналазе међу великим дјелима и великим писцима, чији је књижевни рад високо вреднован и ван оквира националних књижевности из којих потичу. У сфери таквих тема издвајају се компаратистичке студије у којима се, између осталог, испитују чињеничне околности рецепције неког писца у другој културној средини. Тако се српски компаратисти неријетко баве питањем рецепције (пријема, прихватања) одређеног „великог" писца међу писцима и критичарима у српској књижевности (в. Константиновић, 1993). Предмет интересовања у том контексту могу бити различите врсте интерлитерарних веза, али најчешће тежиште истраживања почива на претпоставци да је неки посебно истакнути страни писац својим дјелом могао представљати *импулс* (*подстицај*) за одређене српске писце или пак да су сродности међу одређеним писцима, који иначе потичу са различитих поднебља, заправо одраз *типолошких аналогија*. У доказивањима тих теза, готово је незаобилазно и испитивање одређених чињеница које је као битне означио, прије скоро једнога вијека, француски компаратиста Пол ван Тигем (Paul van Tieghem) (в. Константиновић, 1993: 62–63).

Методолошки приступ и везе са претходним истраживањима

У складу са напријед наведеним методолошким поставкама, у овом раду ћемо указати на одређене интерлитерарне везе између Самјуела Бекета и Васка Попе. Оправданост поређења два значајна писца који припадају различитим националним књижевностима и притом су највише домете остварили у различитим књижевним жан-

ровима (Бекет у драмским и романсијерским остварењима, а Васко Попа у поезији), проналазимо у тези да је апсурд заједнички именилац за њихове литерарне опусе. То је, између осталог, уочио и Петар Милошевић у својој књизи *Поезија апсурда*, при чему је циљ његовог истраживања био, како то сам наглашава у уводној напомени, да „термин и појам књижевност апсурда допуни поезијом" (2008: 8). Милошевић означава Васка Попу као пјесника свјетског формата (временом и међународно афирмисаног), који се појављује истовремено с драмом апсурда и „који у свом дјелу, с једне стране, остварује све битне особине књижевности апсурда, а с друге, обогаћује тај правац специјалним достигнућима у области лирике" (2008: 8). Проналазећи у свим пјесничким Попиним дјелима трагове спознаје апсурда, Милошевић је своје анализе ставио у шири контекст филозофије егзистенцијализма, помињући и Сартра, Камија, али и Бекета и Јонеска, па и писце авангардне оријентације из прве половине 20. вијека, прије свих Кафку, дадаисте и надреалисте (в. Милошевић, 2008: 24–29). Међутим, није Милошевић био први који је довео у везу Бекета и Попу. Наиме, неколико година раније у студентском часопису за књижевност и теорију књижевности *ТХТ* изашао је текст Александра Бошковића „Бекет и Попа: људска судбина на непочин пољу", који је по својој компаратистичкој оријентацији био усамљен у односу на остале текстове у том тематском броју посвећеном Бекету. Бошковић је у свом раду смјело претпоставио да може постојати нека веза између Попиног циклуса *Кост кости* и Бекетових драма, што је надаље увјерљиво и показао да је могуће и тиме на неки начин као да је антиципирао будућа истраживања у том правцу.

БЕКЕТ И ПОПА (СРОДНОСТИ И РАЗЛИКЕ)

Сама чињеница да је добитник Нобелове награде за књижевност 1969. године издваја Самјуела Бекета у ред репрезентативних писаца европске књижевности друге половине 20. вијека. Иако поријеклом Ирац, он је највећи дио живота провео у Француској, гдје је осим на матерњем (енглеском) писао и објављивао и на француском језику, оставивши иза себе квантитативно богат и разноврстан стваралачки опус. Истакнуто мјесто у историји европске и свјетске књижевности 20. вијека стекао је као драмски писац и романсијер чија дјела су прожета дубоким апсурдом. Премда је апсурд присутан у литератури још од антике (*Мит о Сизифу*) и на различите начине је актуелизован код појединих истакнутих писаца новије књижевности (Гоголь, Тургењев, Кафка, Пирандело, Сартр, Ками и др.), сматра се да врхунац дожив-

љава средином 20. вијека у тзв. театру апсурда, чији је највиши домет, према скоро неподијељеном мишљењу критике, Бекетова драма *Чекајући Годоа* (1952). Премда је та драма његово најчитаније дјело и умногоме је допринијела његовој популарности и утицајности, треба напоменути да је Бекет у начину изражавања апсурда у неким дјелима био и радикалнији (роман *Немушто* или драма *Крај партије*)[1]. Данас у свјетској књижевности постоји читав низ дјела за која се каже (или се може рећи) да су написана у бекетовском маниру (стилу). Да ли је и у којој мјери Бекет заиста инспирисао поједине ауторе да своја дјела конципирају на апсурду[2], могуће је испитивати са становишта компаратистике, али уз свијест о томе да се до коначног и поузданог одговора тешко може досегнути, јер је то била и својеврсна „мода времена", проистекла из глобалне друштвенополитичке атмосфере.

То је вријеме у коме је књижевно стасавао и Васко Попа (1922–1991), који није доживио такве размјере међународне популарности као Бекет, али у историји српске књижевности свакако слови за једног од најпревођенијих и најзначајнијих пјесника друге половине 20. вијека. С обзиром на чињеницу да Бекетова и Попина најзначајнија књижевна дјела нису жанровски подударна (Попа је писао искључиво поезију, док је значај поезије у књижевном опусу Самјуела Бекета маргиналан наспрам његових најзначајнијих драмских и прозних остварења), постоји одређена ограниченост, али и изазовност у самом начину компаративног приступа теми назначеној у наслову овог рада. Сам појам апсурда јесте нешто што у први мах асоцира и на Попу и на Бекета, али да би се конкретније указало на сличности или сродности које је могуће уочити у појединим сегментима њиховог књижевног стварања, најприје треба указати и на неке уочљиве различитости.

[1] Поједина његова литерарна остварења могу се узети као примјер за појашњење лексиконске одреднице *апсурдна књижевност*, која се у најопштијем смислу односи на књижевна дјела прожета идејом „да је човекова егзистенција у основи бесмислена и да она може бити изражена само у делима која су сама по себи апсурдна" (Popović, 2007: 54).

[2] „Књижевност која изражава тај концепт обиљежена је халуцинаторним, алогичким и често грубим сликама, које изражавају опсједнутост бесмислом, осјећање узалудности људских напора и немогућност комуникације" (Лешић, 2010: 286).

Примјера ради, Бекетова дјела су индиферентна према било каквој националној и традиционалној вриједности, док се Васко Попа у великој мјери служио фолклорним обрасцима да би изразио своје апсурдистичко поимање свијета; поред интернационалних, употребљавао је националне легенде, како би увеличао локалне историјске симболе. Осим тога, за Попину поезију може се рећи да је прожета емоцијама, па у извјесном смислу и сентиментална, док су Бекетова драмска и прозна дјела без тих одлика: свугдје и на сваком урбаном простору могле би се одиграти такве сцене и појављивати такви пропали типови у посљедњем стадијуму распадања људског интегритета и достојанства. Из свих њихових гестова, поступака и изговорених ријечи провијава мисао да је дошао крај живота, а тај живот је за њих ионако био бесмислен. Апсурд је основна категорија која би могла да одреди њихово битисање у свијету испуњеном потпуним ништавилом.

И поред тих разлика, у њиховим жанровски различитим дјелима – различитог емоционалног тонуса – постоје неке упадљиве сличности на основу којих би се, према схватању појма утицаја у теоријама које потичу од традиционалне компаратистике, могло закључити како је млађи аутор, припадник мале књижевности, морао да у нечему слиједи свјетски познатог писца велике и у једном времену доминантне књижевности. Подразумијевајући те постулате традиционалне компаратистике, настојали смо најприје истражити тзв. контактне везе између Бекета и Попе, тим прије јер у претходним истраживањима о томе није било помена. Иако у литератури нисмо наишли на било какве званичне Попине ставове, изјаве, па чак ни успутне опаске о Бекету, одређене чињенице ипак указују на то да је Попа веома рано могао доћи (или је дошао) у додир са информацијама о Бекету и његовим дјелима која су изазвала бурне и противрјечне реакције на европској културној сцени почетком педесетих година прошлога вијека, а недуго потом и код нас.

О могућим Попиним додирима са Бекетом (контактне везе)

Попа је био добар познавалац француског језика (са кога је и преводио), а 1951. године: „Изабран је за секретара Друштва за културну сарадњу Југославија–Француска" (Поповић, 1998: 22). Познато је да је Бекет, иако Ирац поријеклом, ширу књижевну афирмацију стицао баш педесетих година у Француској, као француски писац. Такође, не треба занемарити чињеницу да је Париз током прве половине 20. вијека представљао главно жариште стихијске умјетничке

револуције у Европи – стјециште умјетника из различитих националних и културних средина, који су трагали за корјенитим промјенама и новинама у умјетности.[3] Међу српским писцима који су на неки начин имали удјела у тој међународној умјетничкој револуцији био је и књижевник преводилац Душан Матић (1898–1980) са којим се Васко Попа ближе упознао радећи у литерарној редакцији Радио Београда (Поповић, 1998: 19). Матић је као бивши француски студент био један од главних заговорника и покретача надреализма[4] у српској књижевности, што му је, између осталог, дало значајан утицај у културном и књижевном животу и успостављању и ширењу веза између српске и француске културе, чиме се српска књижевност шире отварала за упливе модерних европских умјетничких токова. Тако је Матић средином 1953. године учествовао у раду међународног скупа интелектуалаца који се те године одржавао у Француској и Швајцарској, а био је посвећен широкој теми о немиру и зебњи нашег времена, што је сликовито пропраћено гостовањем Бекетове представе *Чекајући Годоа* у Женеви, премијерно изведене само неколико мјесеци раније у Паризу. Сценска изведба драме изазвала је бурне реакције међу европским интелектуалцима, а Матић је био међу онима који су *Годоа* прихватили са одушевљењем. Сматрајући да Бекетов комад обавезно треба приказати на некој од београдских сцена, он је из Женеве са собом донио једну свеску позоришног часописа (*L'Avant-scene*) у коме је био објављен текст драме која ће ускоро бити преведена с намјером да буде премијерно изведена у Београдском драмском позоришту. Међутим, због разних, махом идеолошких опструкција, та идеја није у планираном периоду у потпуности реализована (уп. Пашић [Pašić], 1992; Ugrinov [Угринов], 1990; Угринов, 2023: 156–240). Интересантно је поменути да у недавно објављеном дневнику Павла Угринова (што је псеудоним за Василија Поповића, првог режисера

[3] Србија је, такође, имала свог удјела у овој међународној умјетничкој револуцији, јер је захваљујући стипендијама француске владе више хиљада младих из Србије студирало у Француској, активно судјелујући у тамошњем културном и интелектуалном животу. Већина се по завршетку студија враћала у Србију доносећи новине у интелектуални живот домовине. Књижевници су, на примјер, доносили са собом нова мјерила вриједности, супротстављајући се традиционалној књижевној естетици.

[4] Авангардни књижевни и умјетнички покрет који се развио послије Првог свјетског рата у Француској, одакле се даље ширио по Европи. Сматра се да надреализам и апсурд у књижевности имају додирних тачака.

Бекетовог *Годоа* на српској сцени), под временско-датумском одредницом *Београд, април 1954*, између осталог стоји:

> Забрана приказивања Годоа била је повод моме познанству са Миодрагом Павловићем, Васком Попом (...) Они су заједно са Михизом дошли на последњу генералну пробу Годоа, али нису били пуштени у салу због строге и стриктно провођене одлуке Уметничког већа. (Угринов, 2023: 181).

У вези са овим наводима Угринова, можемо претпоставити да је Попа (уз Павловића) показао интересовање за Бекетову драму *Чекајући Годоа* и идеолошке отпоре њеном извођењу на српској сцени, јер је готово у исто вријеме и сам као пјесник, из сличних разлога, наилазио на противрјечне реакције, па и на потпуно неразумијевање критике, кад је ријеч о његовој првој објављеној збирци пјесама под називом *Кора* (1953). Такође, интересантан је и податак да је Попа био међу одабраном публиком која је, двије године касније, присуствовала ексклузивној, али незваничној премијери *Годоа* у Атељеу Миће Поповића на Старом сајмишту, у режији Василија Поповића (Поповић, 1998: 44).

Све наведене околности које се односе на предочавање природе контаката између Попе и Бекетовог стваралаштва, иду у прилог тези да је Попа, с обзиром на послове које је обављао, као и на блиске контакте које је имао у књижевном и умјетничком животу, засигурно веома рано (са)знао за Бекета. Чак иако нисмо наишли на писане трагове о томе, претпоставка је да је Попа Бекетова дјела могао да чита и у оригиналу, знатно раније него што су званично преведена и објављена на српском језику. Но, без обзира на те претпоставке и наведене чињенице, не може се доказати, нити тврдити да је Бекет заиста директно утицао на Попу. Међутим, управо спознаја да су објективно постојале одређене тачке додира Попе са Бекетом оставља довољно простора да се о њиховом стваралаштву говори и са становишта нешто отворенијих теорија и поимања компаративног проучавања књижевности.

Бекет и Попа (типолошке аналогије)

У компаратистичкој терминологији се осим већ поменутог и готово превазиђеног појма *утицаја* и тешко доказивих *подстицаја* (*импулса*)[5], неријетко говори о *типолошким аналогијама*, које суштински треба да означе стварање у самом друштву и међу читаоцима атмосфере која доводи до тога да се истовремено и у различитим дијеловима свијета јављају у одређеном времену дјела која су међусобно слична и изражавају јединствену филозофију живота. Таква дјела и писце није могуће тумачити само у националним оквирима и утицајима домаће традиције, већ и дјеловањем интернационалног контекста и истовјетних и сличних духовних околности у којима су настајала. Радован Вучковић, говорећи о теорији рецепције и проблему модерности, напомиње да је многе појаве једне националне књижевности могуће протумачити тек кад се ставе у контекст ширег интернационалног хоризонта очекивања једног времена (1979: 21). Отприлике у сличном контексту, могуће је говорити и о *хоризонту очекивања* (њем. *Ervartungshorizont*) – кључном термину теорије рецепције (естетике рецепције) њемачког теоретичара и историчара књижевности Ханса Роберта Јауса, којим се означава спремност читалачке публике да у датом времену, на основу претходног читалачког искуства, прихвати ново дјело.

> Хоризонт се отвара паралелно у различитим књижевностима, али са неким разликама у квантитету и интензитету условљеним специфичностима националне егзистенције. Стога се Јаус с неповјерењем односи према класичним, искључиво из угла националне свести писаним историјама књижевности које су стављене у службу нације и њеног просперитета. (Вучковић [Vučković], 1979: 21)

[5] У компаратистичкој терминологији подстицај (импулс) представља сложенији облик интерлитерарних веза и може да се односи на појединачна дјела, али и на много шире књижевне појаве или читаве националне књижевности одређеног периода.

„Шире гледано, импулси зависе од размера односа између двеју књижевности, тј. процеса развоја књижевности мањег народа која усваја особености поетичког правца из књижевности већег народа. Тако је српска књижевност, услед разних историјских, друштвених, идеолошких и културних околности, била у одређеним епохама окренута превасходно немачкој или француској, или пак руској књижевности. Према томе, таласи импулса настају и услед типолошких сродности, јер су оне предуслов угледања на дату узорну књижевност, али и ближих контактних веза“ (Веселиновић, 2011: 119).

Посматрано на овај начин, могуће је и Васка Попу и његову поезију разматрати у оквиру ширег круга писаца који су, на основу властитих искустава, али и дејством хоризонта очекивања, прихватили филозофију егзистенцијализма, односно ону његову радикалну струју која се обично назива драмом или романом апсурда. На такав начин Попину поезију је анализирао Петар Милошевић у књизи *Поезија апсурда*, проналазећи у свим пјесничким Попиним дјелима трагове спознаје апсурда и стављајући их у шири европски контекст, што га је и понукало да квалификује Попино пјесништво синтагмом *поезија апсурда* као пандан драми апсурда. С правом, Милошевић је у том контексту Бекета издвојио као веома значајну фигуру, па је настојао да истакне моменте у дјелима оба писца за које му се учинило да су сродни и да говоре о њиховој припадности истој књижевној оријентацији (уп. Милошевић, 2008). Међутим, Милошевић се није усредсриједио на изучавања паралела само та два аутора већ је наводио и многе друге, што је и схватљиво с обзиром на ширину теме – поезија апсурда.

А да се с правом може говорити о паралелизму у раду Бекета и Попе – два аутора из различитих поднебља и припадника, у том времену, земаља са два различита друштвена система – потврђује више елемената. Прије свих треба истаћи опште стање тјескобе и неизвјесности у годинама по завршетку Другог свјетског рата. Фашизам је сломљен, али је владао вакуум у јавностима земаља побједница: шта чинити даље кад је свијет оштро подијељен између два непомирљива и атомским оружјем наоружана табора, заговорника два различита друштвена система. Апокалиптично и депримирајуће је дјеловала и прва експлозија атомске бомбе која је у Јапану изазвала несамјерљиве материјалне и људске жртве. Таква глобална атмосфера у друштву имала је снажног одјека на развој егзистенцијализма, који је својом филозофијом дубоко прожео литерарно стваралаштво неких од најзначајнијих писаца тога времена (Сартр, Ками, Бекет). У покушају литерарне тематизације и проблематизације апсурдности и безизлазности у којој се нашао свијет непосредно прије, током и послије Другог свјетског рата, диференцирала су се у књижевности (првенствено у прози, драми и филозофско-литерарним расправама) два основна гледишта, формирана на основу односа према феномену апсурда. Тако је Жан Пол Сартр најистакнутији писац који је кроз своја литерарно-филозофска остварења указао на оправданост борбе против апсурда. С друге стране, Самјуел Бекет могао би се означити као представник тоталног апсурда и ништавила, будући да је кроз своја остварења исказивао становиште о свеопштој доминацији апсурда,

као и о узалудности очекивања спасења и залагања за било какав циљ.[6]

У таквим друштвеним и књижевно-историјским околностима, средином педесетих година прошлога вијека, Бекет и Попа су се појавили на књижевној сцени снажно пробијајући хоризонт очекивања читалачке публике. Занимљиво је напоменути да су своја најчувенија дјела објавили у истом периоду, иако је разлика у годинама између њих више од деценију и по (Бекет је рођен 1906, а Попа 1922). Бекет је објавио драму *Чекајући Годоа* 1953, у години кад и Попа збирку *Кора*, а *Крај ūарūије* 1956. године кад и Попа другу књигу поезије *Неūочин-ūоље*. Зато и треба тражити сродности и подударности између два аутора узимајући у обзир првенствено та дјела. Посебно треба имати у виду да потоње стваралаштво Васка Попе има друкчију оријентацију, па тако Попа од књиге *Сūоредно небо* (1968) разрађује друге теме, космичког или историјско-националног карактера (*Усūравна земља*, 1972; *Вучја со*, 1976; *Кућа насред друма*, 1976). Тим дјелима Попа је ипак показао да је разбио оквире суженог и радикалног егзистенцијализма и истим стилским и језичким средствима успијевао да покаже и ширину космичког свијета и важност обнове националног мита и легенде за нову пјесничку креацију.

У прве двије збирке (иако је и тада посезао за фолклорним језичким благом и обрасцима блиским народним умотворинама, што није својствено бекетовској неоавангарди) Попа је креирао пјесничке слике, реторичке изразе и драмске ситуације сродне онима у Бекетовим драмама. Можда та сличност не би била толико видљива да Попа није у поезији показао склоност ка конструкцији пјесме или циклуса пјесама као драме или драмског фрагмента. А то је посебно дошло до изражаја у прве двије Попине збирке, гдје су циклуси најкохерентнији и доимају се као поемске творевине. Друго својство Попине поезије, које подсјећа на Бекетово драмско писање дидаскалија, јесте стварање фабуле у једној пјесми или пак развијање драмски конципиране приче у циклусима. У сасвим апсурдној ситуацији, на примјер, тече прича у једној Попиној пјесми са немогућим актерима, који исказују љубав према столици и према кључаоници.

[6] Условно, може се говорити и о трећој групи писаца према начину тематизације апсурда у својим дјелима. Албер Ками је био негдје на средини, али својим концепцијама ближи Сартру. Он је први дефинисао појам апсурда, а истовремено је творац расправе *Побуњени човјек* (1951), у којој заступа извјесни активизам у одбрани човјека изложеног разорном дјеловању апсурдних спољашњих и унутрашњих сила.

Један милује ногу столице
Све док се столица не покрене
И да му ногом слатки знак

Други љуби кључаоницу
Љуби је како је само љуби
Све док му кључаоница пољубац не
Узврати

Трећи стоји по страни
Буљи у ону двојицу
И врти главом врти

Све док му глава не отпадне (Попа, 1998: 98).

Ова пјесма се налази у збирци *Непочин-поље* и четврта је у циклусу „Игре", са необичним насловом – „Заводника" и говори о игри тројице заводника при испољавању чина љубави према помињаним предметима: столици и кључаоници, док трећи „буљи у ону двојицу", „све док му глава не отпадне". Пјесма би се могла преобратити и у кратку драмску игру, гдје би се још боље могло примијетити до које мјере је оно што се дешава у њој апсурдно, изокренуто, гротескно, због тога што су актери те комичне игре предмети и људска бића. Била би то заиста драма апсурда, односно слика потпуно изокренутих, поремећених, глупих збивања у свијету, који је престао нормално да функционише. Можда и због тога што је наслов готово исти, читајући Попину пјесму помишљамо на Бекетову драму у једном чину под насловом *Игра*.

Бекетова драма је нека врста пародије драмских текстова у којима су се варирали напети односи у љубавним троугловима, а писане су често крајем 19. и почетком 20. вијека. У *Играма* Бекет на необичан и очуђујући начин, као и Попа у пјесми, изводи на сцену двије жене и једног мушкарца, односно умјесто њих појављују се њихове урне које се освјетљавају док неко од троје љубавника изговара своју реплику. Тако је Бекет у трагикомичној драми, у изокренутој и сценски необичној игри спојио, попут Попе, људске и материјалне предметности у игри исказивања љубави према мушкарцу и међусобне љубоморе двије жене и тако у још једном облику креирао драму апсурда и гротескне деформације у односима међу половима. Драма предочава фарсу једне троугаоне љубави која је изведена на сцени пошто је већ завршена (могуће у љубавно-љубоморном лому), што значи да се окончала опет као и Попина пјесма, трагично, губитком живота.

Јован Христић наводи у есеју „Бекетово позорје људског живота" ријечи Роберта Кентерса који је рекао како је Бекетова драма *Крапова посљедња трака* „лирска пјесма о усамљености" (1981: 35). Могао би се тај исказ преокренути и примијенити на дио поезије Васка Попе и казати да су његове пјесме прикривене драме које говоре о људској усамљености, о отуђењу међу актерима драмског збивања и то тако што се предметима придају људска својства и постиже ефекат гротескног. У том смислу могло би се рећи да су поједини циклуси у раним збиркама, поготову у *Непочин-пољу*, у истој мјери и кратке драмске приче са главним јунаком у средишту, као и циклички распоређене пјесме. Такви су сви циклуси чије су пјесме насловљене и предочавају етапе кроз које пролази насловни јунак или радња: „Игре", „Кост кости" и „Белутак". А то су пјесме и циклуси који у највећој мјери асоцирају на Бекетова драмска извођења или на неке његове стереотипе.

У циклусу „Белутак" састављеном из (за Попу уобичајених) седам пјесама, већ у првом стиху сусрећемо необично виђење белутка, које је блиско креацијама Бекетових антијунака, који као да само вегетирају: „без главе без удова" (...) „миче се" (Попа, 1998: 46). У првих шест пјесама („Белутак", „Срце белутка", „Сан белутка", „Љубав белутка", „Пустоловина белутка", „Тајна белутка"), испричане су пјесничке приче о срцу, о сну, о љубави, пустоловини и тајни белутка, да бисмо га у посљедњој пјесми затекли како више није сам, како се удружио са још једним бићем сличним себи, на онај начин на који се појављују и дублети у Бекетовим драмама, па је пјесма названа „Два белутка". А та два белутка су, као исто онако насилно спојена један са другим, отуђени један од другог, али приморани да битишу заједно, као и Бекетови антијунаци. Почетак пјесме осликава уобичајену бекетовску ситуацију насилно спојених бића:

Гледају се тупо
Гледају се два белутка

Две бонбоне јуче
На језику вечности
Две камене сузе данас
На трепавици незнани (Попа, 1997: 129).

Завршна строфа још оштрије подвлачи међусобну отуђеност два јунака и хладноћу опхођења као и празно говорење у вјетар:

Гледају се тупо
Сапима се хладним гледају

Говоре из трбуха
Говоре у ветар (129).

У таквом су односу повремено Владимир и Естрагон у трагикомедији *Чекајући Годоа*, кад досаде један другоме, фрфљајући празне ријечи, као да говоре из трбуха у вјетар и не слушајући притом један другога. Још депресивније стање двојног заједништва постоји у драми *Крај партије*, гдје се протагонисти Хам и Клов међусобно муче, очекујући сличан завршетак као и Хамови родитељи који су смјештени у кантама за смеће. Клов пита Хама: „Чему та фарса, сваки дан?", а Хам му одговара: „Навика. Никад се не зна." Клов на то каже: „Може и да се заврши. (Пауза). Целог века иста питања исти одговори"(139). Отуђеност човјека, као социјални феномен модерног доба који Бекет приказује у овој драми, изузетно је изражена. Уз то је и живот који ти двојни јунаци проводе потпуно бесмислен, тако да је крај и извјестан и пожељан, што је донекле сугерисано и самим насловом драме – *Крај партије*.

Можда је најинтересантније указати на наративне и драмске особености Попиног циклуса *Кост кости* који асоцира – по закону истовременог постојања истог духовног стања и књижевних конвенција у одређеном временском тренутку – на неке ситуације Бекетових драмских дјела. Циклус је настао исте године кад је објављена збирка *Непочин-поље*, па није немогуће претпоставити да је Попа с пажњом читао Бекетову драму *Чекајући Годоа* публиковану три године прије тога. Занимљиво је да су један од шест топоса у драми *Чекајући Годоа* – кости.[7] Разговор двије кости подсјећа на дијалог Бекетових остарјелих јунака протегнут на седам насловљених пјесничких цјелина: „На почетку", „После почетка", „На сунцу", „Под земљом", „На месечини", „Пред крај", „На крају". Дијалог тече логички, без попинских метафоричких поигравања и развија се сукцесивно: од почетка до краја. У свих седам пјесама двије кости постављају једна другој питања и на њих дају наизмјенично одговоре, који се нижу унедоглед, а основно питање је оно уобичајено питање Бекетових јунака: „Шта ћемо сад?" У драми *Чекајући Годоа* питање је шта да се ради док се Годо не појави („Шта да радимо?", пита се Владимир). У пјесми „После почетка" прва кост то овако формулише и допушта да се питања умножавају у разговору са другом кости:

[7] О томе пише Слободан Лазаревић у раду под насловом „Високо дрво хлад нема", објављеном у *Митолошком зборнику* 2007. године.

Шта ћемо сад

Стварно шта ћемо
Сад ћемо вечерати сржи

Сржи смо за ручак појеле
Сад шупљина у мени зановета

Онда ћемо свирати
Ми волимо свирку

Шта ћемо кад пси наиђу
Они воле кости

Онда ћемо им застати у грлу
И уживати. (Попа, 1998: 79)

Пошто су се изложиле сунцу, нашле се под земљом, па на мјесечини, пред сам крај (у пјесми „Пред крај“) кости једна другој постављају најдраматичнија питања која значе бити или не бити: куд да се крене кад сте при самом крају:

Куда ћемо сад

Куда бисмо никуда
Куда би две кости иначе

Шта ћемо тамо

Тамо нас већ одавно
Тамо нас жељно чека
Нико и жена му ништа

Шта ћемо им ми

Остарили су без кости су
Бићемо им ко рођене ћерке (Попа, 1998: 83).

Тешко да је Попа у којој другој пјесми огласио своју филозофију ништавила и формулисао је у таквој црнохуморној форми која види крај и одлазак у остарјелом пару без костију и са именима *Нико* и *Ништа*. Милосав Тешић, анализирајући овај циклус, дошао је до сљедећег закључка:

> „Уопште узев, цео циклус 'Кост кости', односно дијалог двеју костију представља узбудљиво песничко сведочанство о узалудности и немогућности да се направи било какав искорак из датог егзистенцијалног простора, односно у њему се пева о неизмењивости предодређене судбине и о катастрофичној

> извесности изменитељских покушаја. Својом црнохуморном страном певања, Попа је у овом песничком кругу чинио осећање бесмисла, макар и за кратко време, подношљивијим: хумор се, наиме, па и онда када му је атрибут црни, оно, ма и на кратко, може вратити у сферу какве-такве смислености." (1997: 229).

Слиједећи логику контрапунктних дијалога који отварају у пјесничком резоновању пут ка бесмислу и ништавилу, Попа је у посљедној, седмој пјесми, „На крају", спојио дублетне кости у једну цјелину. Обје кости имају осјећање да су једна другу прогутале и на питање прве кости: „Чујеш ли ме", друга одговара: „Чујем и тебе и себе / Кукуриче из нас кукурек" (1998: 84). Тако се завршава драма трагања за смислом кога нема у Попином циклусу „Кост кости" и у типично драмским репликама веома сличним онима у бекетовској драми апсурда. И у тој драми, до коначног разрјешења, односно до краја партије, долази се истим дијалошким контроверзама два неистородна јунака који се на крају зближавају, готово постајући једно пред зидом безизлаза и ништавила.

Такав ланац дијалога ниже се у Бекетовим драмама са сличним црнохуморним подтекстом који је најупечатљивији у дијалогу између Нага и Нели у драми *Крај партије*. Карактеристичан је у том смислу овај разговор између Клова и Хама:

> „КЛОВ: Зашто ме ти стално држиш код себе?
> ХАМ: Нема никог другог.
> КЛОВ: Нема нигде другде.
> Пауза
> ХАМ: Али ти мене ипак остављаш.
> КЛОВ: Покушавам.
> ХАМ: Ти ме не волиш.
> КЛОВ: Не" (Бекет, 1981: 126).

Дијалог састављен од супротстављених и бесмислених питања и одговора могао би се продужити у бескрај, као и у Попином циклусу „Кост кости" који је ограничен формом појединих пјесама и распоном циклуса од почетка до краја. Но и ови примјери су довољни да покажу како једно вријеме у књижевности условљава идентичну филозофију и сличне књижевне обрасце и конвенције.

Умјесто закључка

Бекет се може означити као централна фигура драме апсурда у Европи. Сличне домете остварио је Васко Попа у поезији. Иако нема доказа да је директно био подстакнут дјелима Самјуела Бекета, он му је умногоме био духовно и поетички сродан, што се можда понајбоље огледа у циклусу „Кост кости", а што је критика и раније уочила.

Наиме, када је, подстакнут анализом циклуса „Кост кости" Милосава Тешића, Александар Бошковић писао о сродностима дијалошког пјесничког исказа у том Попином циклусу са драмским репликама у Бекетовим драмама, указујући на сличности али и на разлике два писца, посебно у схватању времена, дошао је до закључка са којим се можемо у потпуности сложити:

> „Васко Попа из прва два циклуса *Непочин-поља*, како се да видети, врло је близак Бекету: по проблемима којима се бави, питањима која пред нас поставља, осећањем човекове егзистенцијалне ситуације која његов положај чини апсурдним. Блискост се, после пажљивог читања, да открити и међу формалним елементима Попине поезије и Бекетових драма." (Бошковић, 2003: 65)

Та тврдња могла би се протегнути, макар што се тиче изражајне сродности, и на друга Попина дјела, а и на друге циклусе, посебно на два која смо већ фрагментарно приказали у овом раду: „Игре" и „Белутак". Но, не само на основу паралела које се огледају у напријед наведеним примјерима, већ дјелимично и на основу чињеница које се тичу Попине позиције у српској књижевности средином 20. вијека, може се говорити о његовој рецепцији Бекета или о одређеним аналогијама са Бекетом. Може се закључити да је ријеч о двије суверене и у неком смислу сродне личности које су у једном времену и безмало истовремено долазиле, у два различита жанра, до сличних закључака и писале сродним пјесничко-драмским стилом.

Литература

Бошковић, А. (2003). Бекет и Попа: људска судбина на непочин-пољу. *ТХТ: студентски часопис за књижевност и теорију књижевности*, бр 1/2, Београд, стр. 59–66.

Веселиновић, С. (2011). Импулс, подстицај. У: *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*. Нови Сад: Академска књига, стр. 119.

Константиновић, З. (1984). *Увод у упоредно проучавање књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Лешић, З. (2010). *Теорија књижевности, друго издање*. Београд: Службени гласник.

Милошевић, П. (2008). *Поезија апсурда*. Београд: Службени гласник.

Поповић, Р. (1998). *Васко Попа, мит и магија*. Београд: Службени гласник.

Тешић, М. (1997). „Коштано позорје (о Попином циклусу песама Кост кости)". У: *Поезија Васка Попе* (Зборник), Београд, Институт за књижевност и уметност; Друштво Вршац лепа варош, стр. 221–230.

Угринов, П. (2023). *Нулта егзистенција: дневник 1946–1972*. Зрењанин: Агора.

Попа В. (1997). *Сабране песме,* Вршац, Друштво Вршац лепа варош.

Попа, В. (1998). *Изабране песме*. Приредио и пропратне текстове написао Гојко Божовић.

***

Beket, S. (1981). *Izabrane drame,* preveo s engleskog Aleksandar Saša Đorđević, izbor u predgovor Jovan Hristić. Beograd: Nolit.

Hristić, Jovan (1981). „Beketovo pozorje ljudskog života". U: Samjuel Beket: *Izabrane drame*. Beograd: Nolit, str. 7–37.

Konstantinović, Z. (1993). „Strani pisac u nas". U: *Komparativno viđenje srpske književnosti*, Novi Sad, Svetovi, str. 62–125.

Popović, T. (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.

Ugrinov, P. (1990). *Tople pedesete: roman*. Beograd: Nolit.

Vučković, R. (1979). *Problemi, pisci i dela* III, Sarajevo: Veselin Masleša.

Vesna B. Mićić

BECKETT AND POPA (CROSSING IN THE ABSURD)

Summary

This work is of a comparative nature, and deals with certain types of interliterary connections between Samuel Beckett (1906-1989) and Vasko Popa (1922-1991). It is, therefore, about writers who belong to different national literatures, but with the significance of their work, they exceeded the boundaries of their national literatures and affirmed themselves in wider international circles. Vasko Popa (1922—1991), a Serbian writer of Romanian origin, did not experience the same level of international popularity as Beckett, but in the history of Serbian literature he is certainly known as one of the most translated and significant poets of the second half of the 20th century. Beckett's and Popa's major literary works do not match in genre - Popa wrote exclusively poetry, and the importance of poetry in Beckett's overall literary oeuvre is marginal compared to his paramount dramatic and prose works. Both authors are marked in the literature as prominent representatives of the literature of the absurd - Beckett in plays and novels, and Popa in poetry. However, Becket's work was indifferent to any national and traditional value, while Vasko Popa largely used folklore patterns to create his absurdist conception; in addition to international ones, he used national legends to glorify local historical symbols. In addition, Popa's poetry can be said to be permeated with emotions, and in a certain sense also sentimental, while Beckett's dramatic and prose works are without these characteristics: everywhere and anywhere in an urban setting such scenes could take place and such failed types in the last stage of the disintegration of human integrity and dignity. From all their gestures, actions and spoken words, it was clear that life was over, and that life was meaningless to them anyway. Absurdity is the basic category that could describe their existence in a world filled with utter nothingness.

Despite these differences, in their works of different genres - of different emotional tone - there are some striking similarities that, according to the understanding of the concept of influence in theories originating from traditional comparative studies, one could conclude that the younger author, a member of minor literature, had to follow a world-famous writer of great and at one time dominant literature. Understanding these postulates of traditional comparativism, we first

tried to investigate the so-called contact links between Beckett and Popa. Although we have not come across any official record of Popa's views, statements, or even passing remarks about Beckett, certain facts still indicate that Popa could have come into contact with information about Beckett very early on.

Popa was well versed in the French language (from which he also translated), and in 1951: he was elected secretary of the Society for Cultural Cooperation Yugoslavia-France. It is known that Beckett, despite his Irish origin, gained wider literary affirmation in the 1950s in France, as a French writer. There are testimonies about Popa's interest in ideological resistance due to the preparation of the first stage performance of Beckett's play *Waiting for Godot* in Belgrade, directed by Vasilij Popović (Pavle Ugrinov), as well as his presence at the exclusive premiere of *Godot* for a selected artistic and intellectual elite in Mica Popović's Studio at the Staro Sajmište. Although there are certain facts that indicate that Popa, considering the jobs he did, as well as the close contacts he had in his literary and artistic life, knew about Beckett even before he was officially affirmed in Serbian literature, it cannot be proven, nor can it be claimed that Beckett really, directly influenced Popa. However, viewed from the point of view of studying typological analogies, i.e., similar social and literary-historical circumstances, in the mid-fifties of the last century, when Beckett and Popa appeared on the literary scene, vigorously breaking through the horizon of expectations of the readership, one can speak of certain coincidences among their works.

Key words Vasko Popa, Samuel Beckett, typological analogies, absurd literature

Александар В. Петровић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

РОДНИ ГРАД И РАТНА ТРАУМА У РОМАНИМА САШЕ СТАНИШИЋА И ДРАГАНА ТЕПАВЧЕВИЋА

Два запажена романа, са њемачког говорног подручја роман *Поријекло* Саше Станишића, и српског *Град за незбринуту дјецу* Драгана Тепавчевића, имају за заједничку тему потрагу за идентитетом. Животи главних јунака ова два романа одређени су једном те истом цезуром: грађанским ратом у Босни и Херцеговини. Завршетком рата и повратком у родни град, они се налазе у изазовном покушају интегрисања трауматичног догађаја, који је измијенио и њих и те градове, у идентитско искуство односно у своје животне наративе. Имајући у виду и то да су градови посебни крајолици у којима се пројављује однос према личном и колективном сјећању, поставља се питање у којој се мјери и на који начин код ових ликова рефлектује преживљена ратна и избјегличка траума на однос према родном граду. Одговором на ово питање, показује се тачном хипотеза да се код ова два писца, са српског и њемачког говорног подручја, у два потпуно концепцијски различита романа, родни град као крајолик сјећања појављује као индикатор трауматског искуства.

Кључне ријечи: Станишић, Тепавчевић, рат, избјеглиштво, траума, родни град, идентитет

Два запажена романа, са њемачког говорног подручја роман *Поријекло* [*Herkunft*] (2019) Саше Станишића (Њемачка књижевна награда – „Deutscher Buchpreis“, 2019), и српског *Град за незбринуту дјецу* (2015) Драгана Тепавчевића („Златна сова“ – друга награда, 2015), имају за заједничку тему потрагу за идентитетом. Животи главних јунака ова два романа одређени су једном те истом цезуром: грађанским ратом у Босни и Херцеговини. Осим тога, они постају

* aleksandar.petrovic@ff.ues.rs.ba

избјеглице у страним земљама, један у Њемачкој, а други у Канади. Завршетком рата и повратком у родни град, они се налазе у изазовном покушају интегрисања трауматичног догађаја, који је измијенио и њих и те градове, у идентитеско искуство одн. у своје животне наративе. Родни градови главних јунака, Вишеград и Сарајево, представљају више од пуких топонима и позорница на којима се одвијају животи њихових становника. Они су идентитетски срасли са својим јунацима. Стога се у чину напуштања и повратка у родни град усљед рата намеће питање, на који начин је ратна и избјегличка траума оставила трага на овај однос.

Град важи за комплексан животни простор и може бити предмет истраживања многих научних дисциплина. За нас је у овом раду битан културно-теоријски аспект и приступ какав налазимо у истраживањима Алаиде Асман [Aleida Assmann], посебно изражен у раду *Сјећање мјеста* [Das Gedächtnis der Orte][1] (1994). У њему се она најприје посвећује насловној синтагми, која у њемачком језику не даје јасно разликовање значења одн. не знамо да ли је то genitivus objektivus тј. да ли она значи „сјећање на мјеста" или genitivus subjektivus тј. „мјесто (које чува) сјећања". Асман показује да је сјећање нераздвојиво од људи, али и да само мјесто може да чува сјећање. И једно и друго је незамисливо без радњи које чувају сјећање одн. мнемотехника: „Неко мјесто – то овдје бива јасно – чува сјећања само онда када се људи о томе брину". [2] (1994: 33). Мјесто може чувати сјећање на више начина. То може да буде: 1. „свето мјесто", које у себи чува присуство нуминозног бића, 2. мјесто сјећања, као мјесто одигравања по заједницу важног догађаја, 3. мјесто комеморације, гдје се одржава ритуал сјећања, 4. genius loci, ауратично мјесто у коме се чују одјеци природе и духова прошлости и 5. мјесто злочина (1994: 17). Даље, Асман наводи посебно примјере градова Јерусалима и Рима, али и Атине, као сакралним или историјским крајолицима (1994: 22). Крећући се кроз те градове, сударајући се са бројним мјестима обремењеним историјом, спознајемо да они чувају селективно сјећање – док дају вриједност сјећању на прошло, док чувају његово присуство, истовремено обиљежавају и његово одсуство. Асман наводи да се мјеста сјећања помињу још код Гетеа. У његовом писму Шилеру из 1797. Гете наводи болан расцјеп који влада у бићу

[1] У недостатку званичног превода на српски језик, сви цитати су дати у преводу аутора рада.

[2] Ein Ort - so wird hier deutlich - hält Erinnerungen nur dann fest, wenn Menschen auch Sorge dafür tragen.

који се десио између човјека и свијета, субјекта и објекта, значења и бивања и који се може пребродити још једино симболом, као оним што надилази човјека, што не зависи у потпуности од субјективног доживљаја. Он онда наводи, између осталог, два важна „симболична предмета": мјесто становања и родну кућу. Оба мјеста су она на којима се спајају лична и колективна (породична) сјећања. Међутим, и Гете потврђује да се сјећање не дешава нигдје изван човјека, него у њему (1994: 34). Сумирајући, може се рећи да је град мјесто које на посебан начин чува сјећање и заборав, обједињујући у себи и света мјеста, и мјеста сјећања, и мјеста комеморације, и ауратична мјеста, и мјеста злочина, а да умјетнички артефакти на себи својствен начин чувају та сјећања.

Имајући у виду да су главни ликови ових романа преживјели трауматичне догађаје попут рата и избјеглиштва, те да су градови посебни крајолици у којима се пројављује однос према личном и колективном сјећању, поставља се питање у којој се мјери и на који начин код ових ликова рефлектује преживљена ратна и избјегличка траума у односу према родном граду. Одговором на ово питање, показаће се да ли је тачна наша хипотеза да се код ова два писца, са српског и њемачког говорног подручја, у два потпуно концепцијски различита романа, родни град као крајолик сјећања појављује као индикатор трауматског искуства. Проналазећи у овим романима елементе из рада Алаиде Асман, добићемо одговор на питање на који начин градови у овим дјелима најприје чувају сјећање, те шта представља град као крајолик за једног и другог јунака. Истичући сличности и разлике у поимању родних градова прије и након рата, о њиховим манифестацијама и рефлексијама, добићемо као крајњи књижевно-теоријски циљ овога рада један додатни увид у однос њемачке и српске књижевности према рату у Босни и Херцеговини.

Саша Станишић има два романа који говоре о његовом родном граду (Вишеграду): *Како војник поправља грамофон* [*Wie der Soldat das Grammofon repariert*] (2006) и *Поријекло* [*Herkunft*]. Иако је аутор поријеклом из Босне и Херцеговине, дакле није изворни њемачки говорник, оба романа су писана на њемачком језику. Носећи аутобиографску и аутопоетичку црту, оба су, у одређеној мјери, комплементарни и чине једну цјелину. У *Грамофону* је више описан живот прије и само избијање рата, него у *Поријеклу*, те се може рећи да је *Порије-кло* заправо у овом смислу довршетак *Грамофона*. *Порије*кло се, повратком у родни град, прича затвара, своде се рачуни за тај дио живота и подвлачи црта.

Саша Станишић у *Поријеклу* (Александар Крсмановић у *Грамофону*) рођен је „у земљи која више не постоји"[3] (2019: 87), заправо бившој Југославији. Живио је живот сасвим обичног југословенског тинејџера: био је навијач европског и свјетског фудбалског првака „Црвене звезде" и слушао *Wind of change* њемачког рок бенда The Scorpions, бавио се омладинским друштвено-корисним радом (2019: 93). За његова сјећања на живот у Вишеграду везани су и типично југословенски ритуали попут Титове штафете младости (2019: 232). Прича о родном мјесту управо осликава ону горе поменуту Гетеову мисао да је родна кућа мјесто у коме се укрштају лична сјећања са оним колективним породичним. Његов живот у породици, комшилуку, школи, био је уклопљен и у шири живот босанске касабе. Дрина, пруга, ћуприја, Југославија, то су координате у којима се одвија живот овог младића. Живот једне породице се одвија у оквиру вишеградских топонима, да би избијањем рата, позорница на којој се одвија живот ове породице постао цијели свијет. Родитељи су боравили у Њемачкој, па су се преселили у Америку. Ујаци, стричеви, тетке, рођаци, расути су по цијелом свијету. Живот, који је био везан за један град, који је био окупљен, састављен, цјеловит, сада је размрвљен по цијелом свијету.

Саша је пребјегао из Вишеграда у Њемачку одмах на почетку рата 1992. године. Како Њемачка себе у то доба није сматрала имигрантском земљом, тамошњи живот је прожет са мноштвом потешкоћа, како за младог Сашу, тако и за цијелу његову породицу. Избјеглици и странцу, посебно ако нема образовање које у тој држави нечему вриједи (Сашина мајка је пријератна професорица марксизма), ако не познаје језик, живот није нимало једноставан. Саша ипак проналази своје мјесто у школи, у комшилуку, у граду, у држави, а на крају крајева, и у култури и свему ономе што чини интеграцију у друштво. Он је прихватио Хајделберг као своје мјесто живљења (каже: „мој Хајделберг"[4]) (2019: 127), а касније се и оженио Њемицом, добио сина. Сашина прича је прича једног успјешно интегрисаног мигранта. У *Грамофону* о овоме каже:

[3] Ich bin in einem Land geboren, das es nicht mehr gibt.

[4] mein Heidelberg

> Чини ми се као да је један Александар остао у Вишеграду и у Велетову и на Дрини, а да један други Александар живи у Есену и размишља да ли да иде да пеца на Руру.[5] (2006)

Мјесто становања је за Гетеа посебно важно, симболично, мјесто, као и родна кућа. Саша доживљава Њемачку као своју кућу, њемачки језик као кућу свог духа. Из овог разлога не изненађује да је Станишићево виђење рата идентично ономе које може пронаћи у историјским наративима у Њемачкој: „Рат није уништио град, али га није ни сачувао. Полако је постала позната размјера насиља према муслиманском становништву."[6] (2019: 154); „У Вишеградској бањи двије године касније десетине муслиманки је насилно одведено, силовано, побијено." [7] (2019: 193); „У августу 1992. измасакрирала је Војска Републике Српске недалеко од Вишеграда једно цијело село. Баримо" [8] (2019: 94). У априлу 1992. један српски војник упозорава његову мајку, која је муслиманског поријекла, да јој није сигурно у Вишеграду (2019: 114). Осим што је поглед на догађаје у Вишеграду из 1992. идентичан оним што се могло наћи у њемачким медијима, трауматичан догађај попут (почетка) рата изазвао је и селективност памћења. Иако Саша носи српско име и презиме, иако је са очеве стране поријеклом Србин, за српски наратив о ратним дешавањима у Вишеграду нема мјеста, што и не би требало бити чудно с обзиром на пријашњу југословенску и садашњу њемачку идентификацију.

Први пут се враћа у Вишеград 1996, а посљедњи долазак у њега је у марту 2018. године, послије кога и настаје роман *Порије́кло*. Јунак улази у процес истраживања свог поријекла. За то истраживање централно мјесто заузима његова бака Кристина која је, парадоксално, дементна. Кристина живи живот просјечне бабе у овим крајевима: у контакту са породицама своје дјеце, која обично не живе у истом мјесту, која их ишчекује и дочекује, у оквирима једног комшилука и са

[5] Es kommt mir vor, als wäre ein Aleksandar in Višegrad und in Veletovo und an der Drina geblieben, und ein anderer Aleksandar lebt in Essen und überlegt sich, doch mal an die Ruhr angeln zu gehen.

[6] Der Krieg hatte die Stadt nicht zerstört, sonst aber nicht wenig geschont. Allmählich wurde der Ausmaß der Gewalt gegen die moslemische Bevölkerung bekannt.

[7] Im Višegrader Kurbad werden zwei Jahre später dutzende muslimische Frauen verschleppt, vergewaltigt, getötet.

[8] In August 1992 massakrierte die Armee der Republik Srpska unweit von Višegrad ein ganzes Dorf. Barimo.

сталним посјетама гробљима. У таквим становима вријеме је стало (Титов портрет још увијек виси у бабином стану у Вишеграду).

Бака је из оближњег вишеградског села Станишевца, али је и за њу, и за цијелу породицу много важније село Оскоруша, смјештено у брдима изнад Вишеграда, а одакле потичу Станишићи. Оскоруша је један микропредио у оквиру Вишеграда, по Асманиној терминологији, то је ауратично мјесто – мјесто у којем на посебан начин говоре духови предака. Оно није родно мјесто главног јунака, али ту су гробови његових предака, тако да је оно и мјесто сјећања. Он покушава да се идентификује са тим селом, са прецима. Бори се сам са собом тражећи начина да себе пронађе у Оскоруши. Дефинитивно да Оскоруша не може да нађе своје мјесто у идентитету главнога лика. Он више није ни Југословен, ни Србин, у најбољем случају, он је Њемац са мигрантском позадином. Његова ситуација се, пак, може најбоље описати његовом реченицом: „Пио сам воду са извора мога прадједа и о томе пишем на њемачком”[9] (2019: 34).

Повратком у Вишеград, он види промијењен град и закључује: „За мене готово да и нема мјеста у Вишеграду које је безбрижно. Готово ниједно сјећање само лично”[10] (2019: 193). Опет је Вишеград мјесто у коме се укрштају лична и колективна судбина. Вјероватно би се и без рата град промијенио, као што би и он одрастао, али сада је рат оставио посљедице. За њега је сада Вишеград мјесто злочина. Није стога ни чудно, што његова мајка има сиву слику Вишеграда: „Овај град никада више неће бити оно што је некад био”[11] (2019: 247). Она је имала сјајан живот у Вишеграду. Каже, данас то она не надомјешћује измишљањима, као он. Када неко данас на улици викне њено име, она слегне раменима. Овдје се види како се сударају два (или чак три) свјетоназора, три културолошке парадигме: стара југословенска, мигрантско-њемачка и данашња српска. Симболично је то представљено спортским центром на чијем је мјесту режисер Емир Кустурица изградио Андрићград. Саша овај градић назива „немашто-

[9] Ich habe das Wasser aus dem Brunnen meines Urgroßvaters getrunken und schreibe darüber auf Deutsch.

[10] Unbeschwert ist an Višegrad für mich kaum ein Ort mehr. Kaum eine Erinnerung nur persönlich.

[11] Diese Stadt wird niemals mehr das sein, was sie einmal war.

витом кич-фантазијом"[12], а затим и „смећем"[13]. Док је за баку лијеп, за мајку је тај подухват „глуп"[14] (2019: 247).

За разлику од *Порijекла* који је аутофикција, *Град за незбринуту дјецу* је класичан фикционални роман. Главни јунак овог романа, Дамир Филиповић Арап, одраста осамдесетих година двадесетог вијека у Дому за незбринуту дјецу „Љубица Ивезић" у Сарајеву као лик без прескрибованог националног идентитета, у друштву домаца и сарајевских живописних уличара. Стални је гост код професора књижевности Воја и његове супруге Минке, али никада није желио да се као усвојено дијете интегрише у њихову породицу. Током одрастања ствара везе које ће се испоставити судбинским: помаже српском дјетету Обрену из оближњег села Мрковићи да га не претуку на улици, силује дјевојку Милицу на вашару за Преображење, што ће га годинама прогањати итд. Почетком рата, спасавајући живу главу, пребјећи ће управо у Мрковиће, испоставиће се да је Милица Обренова родица, која је из силовања родила дијете и након тога сишла с памети. И сам ће са Надом засновати породицу и добити дијете, почеће да живи у Торонту, у Канади, али ће морати да се још једном врати у Сарајево, да на некакав начин сведе рачуне. Преузеће професоров недовршени роман о Сарајеву, покушаће да пронађе Миличино дијете, али ће се испоставити и то да дијете није његово него кепеца Слунте, који је сироту дјевојку силовао непосредно након Дамира.

Дјечак без идентитета је прихватио град Сарајево као своју најважнију идентитетску одредницу: „И тај град је осјећао као свој дом, свој кров над главом, своју „кућицу-слободицу", као државу, континент, и још више и шире" (Тепавчевић 2020: 120). Није само његов идентитет везан за град. И идентитет других ликова у роману је увијек везан за град или дио града: Војо је родом из Шапца, Нада из Ваљева, Азра је била из Соукбунара. Видимо да је живот житеља нераздвојан од живота града. Органски срасли, они пружају једни другима идентификацију. Град је дио Дамировог животног наратива:

> Зато је волио град, осјећао је да цијелим својим бићем воли Сарајево и оно њега, заклео би се да је то тако и одувијек је био спреман и да голим шакама брани причу коју је само за себе смислио. (2020: 86)

[12] die fantasielose Kitschfantasie

[13] Mist

[14] dumm

Али, није тако са Торонтом. Само један незнатан дио романа посвећен је Дамировом животу у Торонту. Одмах на почетку тог одјељка каже: „Торонто га није импресионирао" (2020: 325). Опис Торонта се остварује увијек уз поређење са Сарајевом:

> Није било ни требевићких обронака, ни илицанске ширине према Врелу Босне, ни оне уврнуте кривине иза које израња Вијећница, ни оног контраста које су правиле Циглане према Горици […] (2020: 325).

У Торонту полако ствара нови живот, али више да удовољи супрузи и породици, него што он то заиста и од срца жели. Тема разговора са земљацима је увијек и само Босна, Сарајево, рат.

Видјевши да Дамир неће моћи наћи мир док се још једном не врати у Сарајево, супруга Нада га наговара да се врати у свој родни град. Његов повратак је испричан ретроспективно. У Сарајево долази 2011. године и не препознаје га:

> „Има ли те, граде? Има ли ме, граде? Има ли ме још у теби?" - питао се тог раног октобарског јутра 2011. године Дамир Филиповић, први пут гледајући га након дванаест година – немајући онај пријатни осјећај лагане несвјестице као у почетној фази пијанства, какав је увијек имао кад се однекуд у Сарајево враћао. (2020: 6).

То више није онај град који је оставио. Симболично то описује тако што жели да наручи пиво у кафићу, али зачудо има свих врста пива, само не и Сарајевско: „А које имате кад у овом граду немате сарајевско?" (2020: 71). Шетајући улицама, не препознаје ниједну по њеном називу. Код свих су промијењена имена, као и називи школа: „До прије неки дан није ни знао ко је Алија Наметак, како је стајало код улазних врата, умјесто познатог и усвојеног – „Вук Караџић"" (2020: 348). Замијењени називи улица и институција откривају један нови идентитет града са којим он не може да се идентификује, јер напросто и не познаје личности по којима су оне добиле име.

Свако поглавље романа, прије него што почне да прича Арапову животну причу, даје један исјечак из списа пријератног професора Воја. Он је сакупљао грађу за роман о Сарајеву, али тај роман никада није завршио. Он даје једну ширу слику Сарајева и тиме се посредно даје увид у колективно памћење, а не само Арапово, лично. Смјештајући Сарајево у један историјски наратив, тражи и начин да од њега направи ауратично мјесто. „'Свакојаке несреће погађале су овај град' - стајало је на некој од средњих страна прве фасцикле, која се сама

отворила док ју је вадио из наткасне" (2020: 105). Потом реферише о разним несрећама. Овдје се даје важност сјећању, које је, као и код сваког друштва испуњено траумама које су спајале, или још чешће раздвајале становнике града. У њима се открива и право лице града, а не оно које живи у Арапу:

> Сад ћеш тек видети какав је, у ствари, твој град, тај који ти је „све и свја", у који се кунеш и о коме сам роман хтео да пишем. Није, бре, град Вијећница, ни Народно позориште, ни хотел „Европа", ни Филозофски факултет, ни „Зетра", ни Пета гимназија – град су људи који у њему живе, човече, због њих је неко место лепо или није, они су његова плућа на која дише, какви паркови, а та плућа су управо каква су моја сада. (2020: 202)

Видимо да, са једне стране, професор покушава да рационализује Сарајево и његову историју, а главни јунак тиме да добије утјеху у болном раздвајању од свог града, од свог пријашњег идентитета, да схвати да су људи ти који дају граду љепоту и ружноћу, својим присуством и својим дјеловањем.

Коначно, и главна одредница Сарајева је била у томе, као што то каже професор: „Ако је Босна Југославија у малом – како су уобичавали да кажу, онда је Сарајево требало да буде најмања пројекција те флоскуле" (2020: 296). Затим: „И Дамир је у својој биографији помало личио на родни град" (2020: 163). Лична судбина је увијек повезана са колективном судбином. Тако је и са идентитетом. Арап је срастао са југословенским идентитетом, јер је срастао са градом који је био одраз југословенског идентитета. Његова идентитетска борба одвија се на градским координатама, па у једном тренутку се то описује и на овај начин: „Ако је неко и пролазио Добровољачком улицом те ноћи, могао је да чује из правца Соукбунара нешто између дозивања и јаука: 'Ко сам, 'љеб те јебо, ко сам?' ".

Из свих ових борби, на самом крају романа, наратор нам саопштава да је Сарајево постало град за незбринуту дјецу. Од њега су остале само зидине. Сарајево не може више да пружи идентитет својим становницима. Или барем не онај који би Арап очекивао. Као и у *Поријеклу*, и овдје јунак види пред собом један нови град, град који он више не може да осјети као свој. И Саша и Дамир су свој идентитет изграђивали у вријеме бивше Југославије и тај идентитет је органски срастао са градом. Град је кроз своје становнике, својим називима улица и институција, својим облицима живота, осликавао и одржавао тај идентитет. Сарајево и Вишеград прије рата представљали су си-

гурне темеље и кулисе за живот главних јунака. Распадом бивше Југославије долази и до нестанка југословенског идентитета. Стварају се нове државе, а становници изграђују и усвајају другачије идентитете. Рат, међутим, није само измијенио градове и његове садашње становнике. Он је измијенио и главне јунаке. Одлазак из родног града је као чупање из коријена. Људи, пак, који су избјегли, или су усвојили нове идентитете или су остали приковани за стари, југословенски. Саша је усвојио елементе њемачког идентитета, али Дамир није. И у једном, и у другом случају, повратком у свој родни град, они схватају да се њихови идентитети не одражавају у тим градовима. Ови градови су, према Асман, крајолици на којима се види лична и колективна историја, одн. лично и колективно трауматично искуство. Повратак у родни град је, по Гетеу, као повратак у родну кућу. У тој кући се затиче неки други живот, тамо живи неко други, са својим животом и својим доживљајем тог мјеста. Ни ти ниси онај ко је ту живио, ни кућа није оно исто мјесто. Главни ликови имају своје трауме, а људи који живе сада на тим мјестима и у тим градовима своје.

И *Град за незбринуту дјецу* и *Поријекло*, два тако различита романа, о два различита града, два различита јунака, од писаца различитих генерација, који се појављују у слично вријеме, на различитим језицима и, генерално говорећи, намијењени различитој публици, а опет говоре заправо једну те исту ствар: грађански рат у Босни и Херцеговини још увијек је несавладана траума. За трауму је типична психолошка фиксација, немогућност превазилажења и стално враћање. Град и однос према граду је сигуран знак несавладане трауме. Немогућност да се пусти прошлост, да се стави тачка, немогућност прихватања посљедица, доводи до тога да онај ко је преживио трауму бива стално за њу привезан. Показује се тачним оно Гетеово да унутрашње стање човјека одређује и какав ће бити однос према мјестима сјећања. Асман на крају рада закључује да мјеста сама по себи не носе сјећање. Она у свијести становника имају тај квалитет. Стога је сјећање на мјеста у оквиру ових градова трауматично, селективно, испуњено заборавом, али и културолошким оквирима у којима се сада налазе главни јунаци. Чини се – и аутори.

Литература

Мацура, С. (2020). *Слика родног града у романима Драгана Тепавчевића*. Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске. IV, Насеља у дјелима српских писаца. Источно Сарајево: Филозофски факултет, 45–65.

Митрић, М. (2020). *Сарајево у савременом роману Републике Српске*. Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске. IV, Насеља у дјелима српских писаца. Источно Сарајево: Филозофски факултет, 65–85.

Пржуљ, Ж. (2020). *Град и идентитет у романима Драгана Тепавчевића и Бранка Брђанина Бајовића*. Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске. IV, Насеља у дјелима српских писаца. Источно Сарајево: Филозофски факултет, 85–101.

Тепавчевић, Д. (2020). *Град за незбринуту дјецу*. Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

***

Assmann, A. (1994). *Das Gedächtnis der Orte*. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, vol. 68, issue S1, 17–35.

Bentes, L. *Zu einer Rhetorik der Erinnerung nach 2010 – Bilder der Heimat in Saša Stanišićs „Herkunft" (2019)*. De Gruyter: Berlin. doi:10.1515/9783111267777-019.

Hendel, S. (2017). *Den Krieg erzählen. Positionen und Poetiken der Darstellung des Jugoslawienkrieges in der deutschen Literatur*. Osnabrück: V&R unipress Universitätsverlag.

Matthes, F; Williams, D. (2013). *Displacement, Self-(Re)Construction, and Writing the Bosnian War: Aleksandar Hemon and Saša Stanišić.* Comparative Critical Studies volume 10 issue 1. Edinburg: University Press. 27–45. doi: 10.3366/ccs2013.0075

Stanišić, S. (2019). *Herkunft*. München: Luchterhand.

Stanišić, S. (2006). *Wie der Soldat das Grammofon repariert* [ebook]. München: Luchterhand.

Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages (2017). *Transgenerationale Traumatisierung*. WD 1 - 3000 - 040/16. Berlin.

Yvonne D., Ingeborg J., Eva K. (Hg.). (2010). *Trauma – Generationen – Erzählen. Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen Raum*. Berlin: Frank&Timme.

Aleksandar V. Petrović

HOMETOWN AND WAR TRAUMA IN THE NOVELS OF SAŠA STANIŠIĆ AND DRAGAN TEPAVČEVIĆ

Summary

Two notable novels, *Herkunft* from the German-speaking Saša Stanišić, and another from the Serbian, *Grad za nezbrinutu djecu* by Dragan Tepavčević, share the common theme of the search for identity. The lives of the main characters in these two novels are marked by the same breakpoint: the civil war in Bosnia and Herzegovina. Both Saša and Damir built their identities during the time of the former Yugoslavia, and this identity organically intertwined with their hometowns. The town, through its residents, street names, institutions, and ways of life, reflected and sustained this identity. Sarajevo and Višegrad provided before the war, stable foundations and settings for the lives of the protagonists. With the disintegration of former Yugoslavia, the Yugoslav identity disappeared as well. New states emerged, and their inhabitants began to construct and adopt different identities. With the end of the war and the return to their hometowns, the protagonists face a challenging attempt to integrate the traumatic events, which changed both them and their cities, into their identities and life narratives. However, the war not only altered the cities and their current inhabitants; it also changed the protagonists themselves. Saša has adopted elements of a German identity, while Damir remains attached to his old identity. In both cases, upon returning to their hometowns, they realize that their identities no longer align with these cities. Given that cities are unique landscapes where personal and collective memory is manifested, the question arises as to the extent and manner in which the characters' war and refugee trauma is reflected in their relationship with their hometowns. These cities serve as landscapes where personal and collective history, or personal and collective traumatic experiences, are visible. The return to one's hometown is, as Goethe suggests, akin to a return to one's childhood home. In that house, another life is found—someone else lives there now, with their life and their perception of the place. Neither are you the person who once lived there, nor is the house the same place. The main characters have their own traumas, and the people now living in those places and cities have theirs. Both *Grad za nezbrinutu djecu* and *Herkunft*, two very different novels, about two different cities, about different protagonists, by authors from different

generations, who appear at a similar time, in different languages, and generally speaking, aimed at different audiences, both actually address the same issue: that the civil war in Bosnia and Herzegovina remains an unresolved trauma. A hallmark of trauma is fixation, the inability to overcome it. The city and the relationship to the city are clear signs of unresolved trauma. The inability to let go of the past, to move on, and to accept the consequences, leads the survivor to remain constantly tied to the trauma. Goethe's statement that one's internal state determines their relationship to places of memory proves to be accurate. Assmann concludes in her work that places themselves do not carry memory; they have that quality in the consciousness of the inhabitants. Thus, the memory of places within these cities is traumatic, selective, filled with forgetfulness, but also with the cultural frameworks in which the protagonists, and it seems—the authors, now find themselves.

Key words: Stanišić, Tepavčević, war, exile, trauma, hometown, identity

Анђела М. Вуковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Прегледни научни чланак

ЖАНРОВСКА РАЗНОВРСНОСТ У *ДНЕВНИКУ ЈЕДНОГ УМИРАЊА* ГОРДАНЕ ОПАЛИЋ

Циљеви рада усмјерени су на истраживање појма жанра, његове природе и граница које су нестабилне, као и жанровске разноврсности/разноликости. С тим у вези, осврнули смо се на досадашња учења теоретичара књижевности и проучавалаца лирског (поетског) романа и израза, као и дневничког романа. Овим радом смо покушали назначити основне елементе романа-дневника и основне особености израза. За истраживање елемената жанровске разноврсности послужио нам је роман *Дневник једноī умирања* Гордане Опалић. Један од основних задатака рада јесте препознавање и разликовање жанрова и поджанрова у структури романа, као и евалуација њиховог доприноса и утицај на савремено проучавање књижевности.

Кључне ријечи: жанр, лирски роман, дневник, роман-дневник, писмо

1. ПИТАЊЕ ЖАНРА

Жанр у књижевности одувијек је примамљиво поље за истраживаоце и теоретичаре, нарочито када се узме у обзир дугогодишње настојање за успостављање строгих разграничења између њих. Будући да су жанрови подложни промјенама, приљежним истраживањем примјећује се да су те границе, до данас, прилично флексибилне, стога се унутар једног књижевног дјела често среће неколико различитих (под)жанрова па је изазовно говорити о жанровској разноврсности/разноликости. Управо жанровским преплитањем и настају

* andjela.vukovic@ffuis.edu.ba

сасвим нове врсте романа, „попут романа-есеја, романа-дневника, романа-репортаже, антиреалистичког или антикриминалистичког романа“ (Solar 1984: 20). Проучавајући развој романа[1] као књижевног жанра, установљено је да је један од најчешћих и најуспјешнијих спојева два различита жанра био управо онај између романа, са једне, и дневника, са друге стране.

Будући да се у овом раду подробно бавимо романом-дневником као специфичним поджанром, не можемо а да не споменемо лирски роман који се у српској књижевној традицији[2] као жанр конституише још у доба експресионизма. Бојан Јовић (1994: 16) га дефинише као „специфичну врсту романа која 'скреће читаочеву пажњу са људи и догађаја на форму'; притом он не подражава радњу, већ је потпуно апсорбује и преиначава у слике“. У својим учењима, Јовић се приближава студији Ралфа Фридмана која темељно говори о природи и облицима лирског романа, и који наводи да је лирски роман „хибридни жанр који употребљава роман да би се приближио функцији песме“. Да је овај модел романа и данас изазован стваралоцима, најбоље показује све већи број објављених романа који се могу квалификовати као лирски, гдје у првим редовима издвајамо Весну Капор, Лану Басташић, Соњу Веселиновић, Гордану Опалић и друге. „Романи све чешће добијају форму интимних исповедних разговора, писама, дневника, чиме се, сматра се, кроз јако појачану емоционалност, најбоље може изразити човекова лична и осећајна суштина“ (Јовић 1994: 24).

2. РОМАН-ДНЕВНИК

Трећа књижевна награда „Златна сова“ за најбољи необјављени роман у 2023. години припала је Гордани Опалић за роман-дневник под називом *Дневник једноī умирања*. У наведеном дјелу, поред дневника (није случајно наведено у множини јер уочавамо двије специ-

[1] *Метаморфозе дневничкоī романа* (2023) је студија Александра Петровића проистекла из његове докторске дисертације *Поетика дневничкоī романа* (2018), која се бави како теоријом тако и историјом овог специфичног жанра у књижевности.

[2] Према Бојану Јовићу (1994), најистакнутији репрезенти лирског, поетског израза у нашој књижевној традицији су: *Васа Решпект* (1875) Јакова Игњатовића, *Дневник о Чарнојевићу* (1920) Милоша Црњанског, *Крила* (1922) Станислава Кракова, *Црвене маīле* (1922) Драгише Васића, *Грозданин кикот* (1927) Хамзе Хуме, *Глувне чини* (1930) Александра Илића и др.

фичне врсте) чије нам се присуство сугерише већ самим насловом, запажају се још и писма. Сартровом крилатицом којом почиње роман: *Можда ће бити и лепших времена, али ово је наше* Опалићева као да прокламује фундаментално начело којим се руководила у записивању животних догађаја и креирању дневника.[3]

Ако роман посматрамо као изразито фикционалну форму, јасно је да увијек постоји могућност да он у свој опсег интерполира одређене нефикционалне форме као што су мемоари, дневници, аутобиографије, писма.[4] Једним таквим преплитањем настао је и овај дневнички роман. Његову структуру чине двије наративне равни, са два различита временска и просторна контекста, једним из Београда 2019. године и другим из Мајданпека 1994. године. Временска линија се креће између доживљаја из непосредне садашњости и доживљаја прошлости који су удаљени и по неколико деценија. Основни тематски и садржајни концепт већ у првом поглављу представља Уну Николић, архитекту и власника архитектонског студија, Петрову супругу, Мињину мајку и Евину сестру, главног протагонисту романа и наратора, смјештену на онколошкој клиници гдје се поново среће са својим, мислиће она, највећим непријатељем, лимфомом, који је за свега седам година прерастао у малигне ћелије на јетри и плућима носећи јаче, теже и дуже име – метастаза. Осим што се у њен живот вратио непозван и неочекиван, дјелимично отјелотворен дао је себи за право да одлучује о судбини једног људског живота. „Од приказивања физичког изгледа, у роману се далеко више пажње поклања представљању душевних збивања јунакових, било непосредним њиховим приказивањем, било индиректно (Јовић 1994: 57). У раду се настоји представити што више садржајних елемената исповједног наратива како би се лакше могли ишчитати аспекти жанровске разноврсности.

Дневник једноī умирања најприје се отвара оном наративном равни чији је хронотоп Београд 2019. године и чија су поглавља нумерисана и насловљена философским минијатурама (*Понекад се сме-*

[3] Борба свјесног и подсвјесног (пред крај живота готово и несвјесног) главне протагонисткиње током биљежења догађаја и „хватања“ забиљешки била је једини начин преживљавања и одвијала се усковитланом брзином у нади да их смрт, као својеврсно ограничење апсолутизма, не предухитри док се сви рачуни не измире или пак не дођу на наплату.

[4] Српска књижевна традиција показује примјере цијелог романа у форми дневника, као у *Дневнику о Чарнојевићу*, или дневника-календара, као у *Дану шестом*.

јемо да не бисмо плакали, па плачемо док се смејемо; *Страх је верни пратилац смрти. Прихвати или се склони*; *Срећа је у малим стварима. Ако умеш да их видиш*), које су текстуално издвојене и наглашене. Упоредо са отварањем и развијањем прве приповједне равни отварају се и странице првог правог, примарног, дневника дубоке интимне исповијести.

У *Речнику књижевних термина* за дневник се каже: „Дневник (лат. diarium), јесу записи о догађајима који су се збили у току дана или у одређеном периоду, организовани у мање цјелине према датумима записивања који су дати у хронолошком распореду“ (Поповић 2007: 149). Роман-дневник, специфичан поджанр романа, у књижевности има велики број својих варијација, обличја, што је опет у уској вези са промјенљивошћу жанра. Тачније, то мијењање и прилагођавање сликовито се приказује као „врели облак фикције/маште“ романа који запосједа „хладну и круту документарност“ дневника, те тако доводећи до равнотеже на релацији вруће-хладно доводи се до конституисања поджанра, романа-дневника. Аутор романа/приређивач дневника предочава читаоцима странице исписане 26. јула 2019. године у Београду са потписом Уне Николић, главне протагонистикиње романа. Свједочимо превирању најразличитијих емоција које проживљава жена (једна од оних обичних које се свакодневно срећу на улици или у продавници), која је у стању рецидива и којој је остало неколико мјесеци да се опрости са животом и растане са душом. Она види само умирање и тиме наглашава општи тон романа:

> Боли ме, тако јако ме боли, али не могу да се пожалим никоме. Не могу да поднесем сажаљење које у очима читам сваки пут. То ме убија више него болест која ме једе изнутра дан по дан, део по део. Осећам је, наравно да је осећам, иако то не признајем. Бол у рамену је свакога дана све јача. Знам да је то метастаза и знам да неће нестати. Прихватам је, али ме боли сазнање да нестајем. Бојим се (Опалић 2023: 62).

Упоредо се прати прича Уне Николић, наратора, испричовиједана у првом лицу и Унин глас на аутентичној страници дневника који је истргнут из нечије душе и из нечијег сакривеног ормара, дајући релевантни примјер могућности идентификовања различитости жанра и специфичности дневника, као жанра аутобиографске, нефикционе, исповједне прозе. Између времена радње и времена дневника постоји велики временски јаз. „Ја-приповедање кроз лик који непосредно учествује у догађајима, тако се, на први поглед, намеће као природно и једино решење за изградњу света лирског романа“

(Јовић 1994: 44). Говорећи о ја-приповиједању („лирском исповедању“) и приповједачу, морамо споменути и оне сегменте романа у којем је Уна, наратор, у постељи и којима јој је одређен угао посматрања. На симболичком нивоу, дата је слика стварности, али она свој истински смисао добија тек у „функцији грађења психичког, унутрашњег стања“ (Исто) и сусрета са смрћу.

> Утонула сам у мрак. Нестали су звуци, нестале су слике, све је постало бесконачна тишина и бескрајно трајање. Дочекала ме је белина зидова, велики прозор са моје леве стране, одакле се у небо дизао чемпрес и заклањао вечност (Опалић 2023: 237).

И, поново:

> Кад сам отворила очи, ОНА је стајала преда мном, насмејана, лепа, тако позната и пружила ми руку. Прихватила сам је и светлост је блеснула, па нестала. Тишина је занемела и склизнула из мог ока урањајући у вечност. Пут се отворио, мрак је засветлео, посут звездама (Опалић 2023: 238).

3. КОМПОЗИЦИЈА РОМАНА

Пратећи и поредећи наведене двије равни, препознајемо и разликујемо двије посебне врсте дневника, од којих онај први приказује, такорећи, спољашне догађаје[5] из живота јунака, док је други интимнији, личнији, изразито исповједног тона и са тачним датирањама. У њему је лик-наратор „огољена до коже“ на емотивном плану. Близина смрти се посматра као гранична ситуација, контактно мјесто између два дневника, двије наративне равни. Њом се јунакиња суочава са самом собом и преиспитује животне домете. Све што је изоставила у интимном дневнику, скоро по правилу уврстила је у онај први, објективни. Даље, наводимо цитате из „првог“ и „другог“ дневника:

> 1. Истина је била ту, треперила је међу нама. Као подигнута завеса која на позорници оставља разголићене, неспремне глумце, до мене допире сазнање, истина, реалност, чињеница, назовите то како желите – ја умирем (Опалић 2023: 10).

[5] „Спољни свет ствари је присутан но преображен кроз медијум свести ликова или аутора, те тако, у односу на (условно речено) традиционалну слику која чува уобичајене временско-просторне односе, нужно фрагментиран, подвргнут принципу асоцијативно-импресионистичког повезивања“ (Јовић 1994: 42)

> 2. *Време је покрило све изговоре, расточило све слутње и оставило само кајање. А кад те смрт суочи са кајањем, бол се удвостручи, оловне стеге притисну срце и очај те понесе у неслућене висине. Пад је тако болан, ако га преживиш* (Опалић 2023: 63).

Феномен мијешања жанрова у српској књижевности није стран ни туђ, те стога у овом дневничком роману констатују се основне одлике присутних поджанрова и њихово бивствовање унутар романа, као кровног жанра, али и актуелност и богатство значења и функција. Сусрет главног лика са прошлошћу након много година и први пут након одласка на студије у Београд, изазван и гоњен подсвјесним инстинктом, омогућава Гордани Опалић да отвори дуго скривани дневник писан 1994. године. Сусрет са прошлошћу (Андријом, Луком и Евом) јесте интиман и катарзичан без непотребне пренаглашености. Протагониста доживљава духовно прочишћење, односно ослобађање које доводи до духовне равнотеже. Ненаметљиво и не прелазећи границу, али довољно снажно, директно и постојано исписује се овај савремени роман-дневник фрагментарно[6] предочавајући своја властита животна искуства са женским ликом, њеним гласом и њеним размишљањима у средишту. Принцип документаристичког уметања спроводи текстовима садашњег дневника/тестамента, писаног у болести, а у наратив издвојеног курзивом. У интензификацији и разликовању говорника аутор користи графостилеме (верзал и курзив), што овом дјелу доноси и даје додатни слој значења. Наслови поглавља успомена у дневнику из Мајданпека у којим се фрагментарно приповиједа о одрастању су наслови свјетских познатих балада (*The Power of love, Patience, Fade into you, I play dead, Is it a crime, Nutshell*), који су навођени обрнутом градацијом и у којима баладични тон варира од силине љубавне моћи до празнине орахове љуске, од рапсодије до ноктурна. Пишући дјело прве умјетности и допуњујући је класицима друге умјетности по принципу интермедијалности и у капоровском[7] стилу *урбане меланхолије*[8], ауторка ствара и стилски интензивира ме-

[6] Фрагментарност приповиједања условљена је занимљивом игром мисли у посљедњим сатима живота, а наизглед лабава структурна повезаност епизода не расипа пажњу, већ напротив, држи је будном и представља простор за заокруживање читаочевих мисли.

[7] Репрезентативним примјером сматрамо Капоров роман *Последњи лет за Сарајево* (1995).

[8] В. *Приповедач урбане меланхолије*: *Књижевно дело Моме Капора*, ур. А. Јовановић, П. Пијановић, З. Опачић: Београд: Учитељски факултет, 2012.

лодију која остаје да живи и траје у чему се огледа специфичност овог литерарног остварења, о чему ће више ријечи бити у неком идућем истраживању.

Овај мајданпечки дневник (друга наративна раван) представља се напоредо са дневником актуелне садашњости (прва наративна раван) па стога осим примарног Београд 2019, намеће се и секундарни Мајданпек 1994. и Мајданпек 2019. Читајући Унину причу чија је инспирација непресушна, а затим прелиставајући странице једног од дневника, ми заправо читамо дневник у дневнику од којих је један, наиме, објективни, а други субјективни. Дихотомијски пар субјективно:објективно издваја се као једна од основних карактеристика дневничке прозе, одмах поред хронологије приповиједања. Одредница дневнички роман одређује и конституише једну класу, дакле, конституише принцип припадања, при томе бивајући изван тог припадања. Та одредница је, са друге стране, и изнутра, потврђујући да жанрови постоје, али да нису чисти, јасни, одређени, него управо контаминирани, нејасни и неодређени. Врло ријетко се може десити да одређени (под)жанр има изузетака. Изузетак је заправо правило у одређењу жанрова (Петровић 2023: 19).

Преклапањем и стапањем првог и другог, а каткад и трећег, конципиран је *Дневник једноī умирања* (који је донекле жанровски одређен већ и самим насловом) по коме цјелокупно дјело и носи назив.[9] Осим жанровског одређења, наслов представља два, једнако важна и неодвојива феномена, од којих је први ДНЕВНИК, а други УМИРАЊЕ. Такав, екстремно индивидуалан (како жанровски тако и садржајно) управо због феномена умирања, роман постаје и остаје универзално важан за проучавање жанра у књижевности, али и књижевности уопште. И док се у првом, објективном, настоји приказати истина, у другом преовладава порив за приказивањем доживљене стварности, стога и јесте субјективан, вишезначан, симболички и семантички потентан.

> Мој живот лагано клизи, осећам га све мање у себи свакога јутра. Празнина се шири однекуд из душе и више чак и не покушавам да је зауставим. Тако је како је. Ко је још измерио дубину бола коју човек у себи може да понесе? (Опалић 2023: 150).

[9] Све је чешћа пракса кориштења дневничке синтагме у насловима књижевних дјела: *Дневник једне кључаонице* (2015) Мине Алексић, *Дневник српске домаћице* (2017) Мирјане Бобић Мојсиловић и др.

Оно што свакако одликује све аутобиографске жанрове, па и дневнике Гордане Опалић јесте што су у прози и тематизују лични живот у ретроспективи. Поред тога, обиљежени су фрагментарношћу и сликањем унутрашњег, душевног живота лика. Иако наводећи само фрагменте из цјелокупног дневника, уврштавајући и изостављајући дијелове по сопственом нахођењу, ауторкин дневник се отвара читалачкој публици којој је превасходно и намијењен (јер је сачуван, а не уништен) према утврђеном реду са датумима, мјестима и потписима. Иако наратор у овом роману може да заузме критичку дистанцу према догађајима из сопствене прошлости, ја-приповједач, Уна Николић, ипак се одлучује да нагласи свој интимни, „непосредно доживљајни ток свијести". И док је, опрезно закључујемо, љепота објективног у дијалогу, други се истиче монологом, унутрашњим, дубоким. И оба налазе свог реципијента. Александар Петровић (2023: 39) у својој студији *Метаморфозе дневничког романа* казује сљедеће: „Дневник је нешто чему се вјерује чак више него документу. Документ служи као доказ, а дневник као извор истине. Тако писац мемоара или историје посеже за дневником како би реконструисао стварност. Дневник – то је чисти излив осјећања, тајни пријатељ, исповједаоница". Унин дневник се пише тијелом. Опредмећује се њеним тјелесним ранама, брaздама, ожиљцима, избочинама и израслинама. Посљедњи тјелесни удисаји, отежани до врхунца, произвели су га и дали му коначан облик.

> Отворила сам последње поглавље свог живота. Белина страница ме ужасава, али страх није једино што осећам. Назирем снагу која ми је потребна да их испишем, да их обојим љубављу и праштањем. Мир се лагано спушта са висина, грли моју бол и умирује моју измучену душу, припремајући је за крај. Корак још и ту сам, препуштам му се и тонем у бескрај, лака као сан, као паучина, као нит месечине, као љубав (Опалић 2023: 202).

4. ПИСМО

У епилогу романа који је уоквирен исповједним тоном, аутор и приређивач представља опроштајна писма Миње, Еве, Петра и Луке упућена одлазећој Уни. Писма[10] су изразити репрезенти епистоларне

[10] Епистоларни облик у српској књижевности укорјењује се већ у дјелима Доситеја Обрадовића, Атанасија Стојковића и Милована Видаковића као својеврстан прототип лирског романа.

форме у књижевности, а епистоларни дискурс се сматра сложеним видом комуникације. Михаел Бахтин (1976: 273) писмо дефинише као „реплику дијалога усмјерену одређеном човјеку које предвиђа његове евентуалне реакције, његов евентуални одговор". Класификујући епистоларни дискурс на посебне поджанрове, Људмила Поповић (2000: 327) напомиње да не постоје јасно утврђене границе између њих, а писма Гордане Опалић могли бисмо сврстати у скупину приватно интимних писама. Одабиром писама, као епистоларне форме, одабирају се постојећи и стари жанрови који подлијежу новој, савременој, обради те напомињу да форма писма у данашњем времену није у потпуности потиснута и заборављена. Писмо, најприје гледано, као средство комуникације ни у књижевности не губи своју првобитну намјену те превасходно саопштава, обавјештава, информише, преноси поруку каналом од пошиљаоца до примаоца. Међутим, писма на крају овог романа немају само практичну намјену, већ и неоспорну умјетничку вриједност. То су опроштајни говори и посљедњи поздрави, који до свог адресата нису ни стигли и на чији се одговор не чека, стога их посматрамо као својеврсне епитафе.

> „Не умем без ње да трајем. Не умем без ње да постојим. Све моје је отишло са њом у неповрат. Са зидова ме посматра њен лик, још на јастуку видим отисак њене главе, мирише јој коса на различке и лето..." (Опалић 2023: 246).

Имају и своја формална обиљежја и наводе се подаци о томе када су настали, коме су упућени и ко их потписује. Сва су писма баладичног тона и мање-више сличног садржаја, па се стиче утисак читања лирске љубавне пјесме у прози. Писма уједно и довршавају карактер Униног лика, карактере Миње, Еве, Петра, Андрије и Луке, али и кристализују однос чланова њене породице према њој самој. Наведени ликови јављају се готово равноправно који, „зависно од ситуације, избијају у први план или пак бивају потиснути".

> „Због ом, Уно! Због ом, љубави! Блистај, блистај са звездама јер једино тако ћу знати да те пронађем да ми покажеш пут" (Опалић 2023: 247).

И епистоларна и дневничка проза[11], која се врло често сматра поджанром епистоларне, имају посебно изграђен однос према вре-

[11] *Црвени кофер* (2021) Лане Басташић својеврстан је репрезент епистоларне прозе у којем се, тематски слично Опалићевој, својом причом о открићу болести, сваки дневник отвара као писмо у којем су адресант и адресат иста особа.

мену као категорији, као и перцепцији и организацији времена. Хронотоп Београда, у љето 2019. повремено се, у дневничким записима, измјешта у зимске деведесете године у Мајданпек. Након првог, евидентног, антагонизма између садашњости и прошлости, одмах се намеће и други, истакнут различитошћу у годишњим добима и временским (не)приликама. Рефлексија суженог живота обзнањује се у сновима. Средишњи женски актер скончава у води, давећи се:

> Вода је била мутна и ледена. Покушавала сам да ходам, али су ми стопала упадала у муљ и нисам могла да се померим. Бојала сам се. Око мене је била потпуна тишина и мрак. Вода је наједном почела да надире. Таласи су ме запљускивали, ужас се ширио мојим телом. Звук се појачавао, а вода се досезала до струка. Кад сам отворила очи, у сусрет ми је долазило огромно јато врана које су летеле око моје главе. Вода је испунила уста, нос. Давила сам се (Опалић 2023: 30).

Слике простора, предјела и пејзажа који протичу кроз вријеме непрекидно се представљају читаоцу као неухватљива варијабла којој свеукупну датост нико не успијева докучити. Преплитање таквих обриса у хармоничном је садејству са прожимањем емотивних реакција једног људског тијела између живота и смрти. Прелиставајући ово прозно остварење и осврћући се, овлаш, на описе локалитета, мостова, улица, шума и магловитих ноћи, који су дати субјективно, живописно и сликовито, понекад се учини да *залеђени пејзаж* оживи или да се пак *живост и обојеност пејзажа* замрзне и претвори у фотографију. Егземпларно наводимо цитат из романа који свједочи обрнутој градацији и у дескрипцији:

> Крај мене су промицали нестварни пејзажи. Смењивале су се шуме, сад већ **златастозелене** боје јер је лето текло своме крају, и **бескрајне** ливаде **окићене** различцима и маслачцима. Отворила сам прозор и пустила ветар да ми замрси косу… Подне је клизило бојећи небо у црвено… **Непрегледне** шуме полако је смењивала слика **огољене** и **раскопане** земље. **Беживотна**, **сива** земља каскадно се спуштала до огромне јаме, на чијем се дну налазила **непокретна**, смарагднозелена, **отровна** вода (Наше истицање) (Опалић 2023: 45).

Опалићева одабиром дневника као жанра у којем објелодањује „најскривеније дијелове душе“ користи модерне књижевне поступке. Odabirom pisama, epistolarnog romana, intimnog dnevnika, epistolarnog putopisa, autobiografski i ispovedno zasnovanih tekstova

obezbedilo se prepoznavanje od strane čitalaca i kritike. Sa druge strane, upravo su se ove forme, na rubu ličnog dokumenta i književne intimistike, ispostavile kao izuzetno pogodan okvir za ispoljavanje unutrašnjeg ja, kao i za moderne književne postupke kao što su fragmentarnost, introspekcija, nelinearnost, digresivnost, hibridne kompozicione strukture, dekohezivnost teksta (Milinković 2018: 31).

Са дневницима и писмима се преплићу и у коначници, дабоме, у хомогену цјелину стапају и метафорички дијалози између Смрти, Љубави и Страха насловљени великим ћириличним словима Е, Т и Ф који су персонификовани у три књижевна лика при чему је Е материјализована и отјелотворена Љубав, Т Смрт и Ф Страх. Уланчавање ових метафоричких дијалога у структуру *Дневника* доводи до коначне мелодично-ритмичке линије (која је паралелна са тематскомотивском линијом) помоћу које се читаво дјело сагледава као музичка композиција.

5. ЗАКЉУЧНА РИЈЕЧ

И док се дневник најчешће „афирмише као документарни жанр, који се, као и облици аутобиографије и мемоара, јасно разликује од романа као фикционалне творевине постојањем наглашене референтне усмерености ка вантекстуалној стварности и „позицијом јунака као постојеће личности, идентичне у грађанском животу са оним ко пише" (Petrović 2008: 161), ауторка му се, првенстено, приклања као жанру јер јој бива најприкладнији за саопштавање самртничке исповијести, најизазовнији за самопреиспитивање цјелокупног унутрашњег ЈА те најваљанији за уметање властитог СЕБЕ у текст. *Дневник једноī умирања* јесте „фикција која користи дневник као средство" (2023: 160). Могућност жанровске разноврсности допринијела је да дневник и писмо (иманентни дијелови романа) постану неопходно оруђе и водиља којим ће се прича једног књижевног дјела испричати отпочетка до краја.

Укупно узевши, може се закључити да се појам жанра данас посматра далеко шире и комплексније него што је то био случај кад се говорило о дневничким романима у књижевности уопште и када су основни корпус чинили *Памела* (1740) Самјуела Ричардсона, Гетеов *Вертер* (1774) или *Дневник о Чарнојевићу* (1920) Милоша Црњанског. Роман-дневник се отвара пред читаоцем, али не са свезнајућим приповједачем, већ из позиције ја-наратора те се кроз слојеве значења и интерпретације стварности мора „пробијати" сам. Данашњи корпус из којег смо издвојили роман Гордане Опалић обухвата низ

проблема а све са циљем рјешавања и откључавања основних елемената књижевног текста. Закључујемо да је дневничка форма у толикој мјери заступљена у *Дневнику једноī умирања* да је на тренутке успјела и да засјени полазни жанр, односно роман.

Извори

Опалић, Гордана (2023), *Дневник једноī умирања,* Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Литература

Бахтин (1976): Бахтин, М. (Павел Медведев). *Формални метод у науци о књижевности*. Београд: Нолит.

Јовић (1994): Јовић, Б. *Лирски роман српскоī експресионизма*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Капор (2012): Капор, М. *Приповедач урбане меланхолије: књижевно дело Моме Капора*. Београд: Учитељски факултет Београд.

Milinković, J. (2018) Feministička istraživanja i čitanje književnosti. U: *Feministička teorija je za sve*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

Петровић (2023): Петровић, А. *Метаморфозе дневничкоī романа: упоредна историја њемачкоī и српскоī романа*. Пале: СПКД *Просвјета*.

Поповић (2000): Поповић, Љ. *Епистоларни дискурс украјинскоī и српскоī језика*. Београд: Филолошки факултет.

Поповић (2007): Поповић, Т. *Речник књижевних термина*. Београд: Логос арт.

Solar (1984): Solar, M. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

Anđela M. Vuković

A VARIETY OF GENRES IN *A DIARY OF DYING* BY GORDANA OPALIĆ

Summary

We can conclude that the concept of genre is viewed much more broadly and more complex than it was when we talked about diary novels in literature in general and when the basic corpus consisted of Samuel Richardson's *Pamela* or Goethe's *Werther*. The novel-diary is opened to the reader, but not with an omniscient narrator, but from the position of the self-narrator, who must "break through" the layers of meaning and interpretation of reality on his own. Today's corpus, from which we selected Gordana Opalić's novel, includes a number of problems, all with the aim of solving and unlocking the basic elements of the literary text. We conclude that the diary form is represented in the novel to such an extent that at times it succeeded in overshadowing the starting genre, i.e., the novel. The author of the novel writes a diary because that genre is the best for her to communicate confessions, the most challenging for examining her entire being. *A Diary of Dying* is “a work of fiction that uses a diary as a vehicle.” A variety of genres leads to the fact that the diary and the letter (constituent parts of the novel) become necessary parts and the path through which the story of a literary work will be told from the beginning to the end. We have indicated the basic elements of this diary-novel and the basic features of the expression. We also, recognized and distinguished genres and subgenres in the structure of the novel, as well as evaluated their contibution and influense on the contemporary study of literature. The phenomenon of mixing genres in Serbian literature is not foreign, and therefore in this diary novel the basic features of the subgenres and their existence within the novel as well as the actuality and richness of meaning and function, are noted.

Key words: genre, poetic novel, diary, novel-diary, letter

Драгана Р. Крстић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Студент докторских студија

Прегледни научни чланак

ФУНКЦИЈА ЛЕГЕНДИ У РОМАНУ *НА ДРИНИ ЋУПРИЈА*

Основни задатак овога рада јесте утврђивање најбитнијих функција легенди у роману *На Дрини ћуприја* Иве Андрића. Осим моста, који је окосница романа, јер у цјелину обједињује временски неспојиве догађаје, битна компонента јесу и легенде.

С обзиром на то да се уочавају већ на самом почетку, стиче се утисак да путем њих читалац и улази у свијет романа. Кроз детаљну анализу настојаћемо да истражимо како легенде које се преносе са генерације на генерацију обликују догађаје и карактере приказане у роману. Поред тога, фокусираћемо се и на то како оне доприносе дубљем разумијевању различитих тематских елемената романа.

На крају, наш циљ ће бити и да расвијетлимо комплексну мрежу значења и симболике која се крије иза легенди, при чему ћемо акценат помјерити на моћ њиховог утицаја на живот и судбину ликова.

Кључне ријечи: Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, роман, функције, легенде, значење, утицај

УВОДНА РИЈЕЧ

На страницама које слиједе бавићемо се функцијом легенди у роману *На Дрини ћуприја*, познатог српског књижевника и нобеловца Иве Андрића. Своја прва дјела – пјесме, Андрић објављује још као средњошколац 1911. године . Након тога, по завршетку Првог свјет-

* dmucibabic98@gmail.com

ског рата, он штампа и двије збирке пјесама у прози – *Ex ponto* и *Немире*, те прву приповијетку *Пут Алије Ђерзелеза*. Такође, још објављује и три збирке приповиједака под истим насловом – *Приповетке*, те се тако, према ријечима Радована Вучковића, између два свјетска рата Андрић читалачкој публици представља „као изузетан приповедач" (Вучковић, 2011: 9). Поред тога, Андрић пише и есеје, а из те области његовог стваралаштва неопходно је издвојити есеје као што су *Његош као трагични јунак косовске мисли* и *Разговор са Гојом*.

Андрићева дјела одмах на почетку изазивају велику пажњу, како обичних читалаца, тако и критичара, па се већ 1914. године појављује прва критика о његовом тексту.[1] О његовим дјелима писали су многи познати критичари[2] и, како каже Радован Вучковић, „није било писца у међуратној књижевности Југославије који је више изазивао позорност критике од Андрића", те додаје да су том приликом коментари били „врло повољни и на основу њих тадашњи читалац могао је да се увери у појаву изузетног приповедача" (Вучковић, 2011: 9). Приповијетке које је почео да пише ипак нису остале главни предмет Андрићевог интересовања, како су то неки тада мислили, јер он ускоро почиње да пише и романе. Истина, први свој роман врло је брзо одбацио схвативши да ће имати „аутобиографски карактер и да ће у њему бити препознатљиви детаљи из пишчевог учешћа у покрету Младе Босне, због чега је био осуђен и провео извесно време у затвору" (Вучковић, 2011: 9). Роман је тек постхумно реконструисан и објављен под насловом *На сунчаној страни*. Ипак, овај писац током Другог свјетског рата пише три обимна романа: *На Дрини ћуприја*,

[1] Није се само писало о Андрићевом стваралаштву, већ и о његовој личности. Судећи по интересовању неких критичара за психологију овога писца и по дјелима која су проистекла из тога интересовања, могло би се закључити да је Андрић био врло комплексна и загонетна личност. У вези са тим, Никола Милошевић истиче да „ако је ишта извесно када је у питању Иво Андрић, онда је извесно да је на лицу носио неку врсту маске" (Милошевић, 1978: 151). Милошевић се у свом есеју позива и на Божидара Јакца, који наводи да никада није успио да продре кроз ту маску, те истиче и Селимовићево мишљење да је Андрић имао велику жељу и потребу да се скрива да је чак крио и шта чита. Не смијемо заобићи ни мишљење Зука Џумхура, које такође Милошевић наводи, а које напомиње чињеницу да је Андрић завидио Травену јер је писао под псеудонимом.

[2] Овдје наводимо имена само неких истакнутих критичара који су писали о Андрићу: Коста Димитријевић, Павле Илић, Мирољуб Јевтић, Света Лукић, Никола Милошевић, Снежана Милојевић, Петар Џаџић, Бранко Тошовић, Зуко Џумхур, Вук Крњевић, Божидар Јакац и многи други.

Травничка хроника и *Госпођица*. Овим романима Андрић, како то наводи Вучковић, испољава „своју умјетничку зрелост и дуго тражену и дугим сазревањем обогаћену и кристалисану мисао" (Вучковић, 2011: 9).

Добивши Нобелову награду за књижевност 1961. године, Андрић је стекао свјетску славу, али такво нешто не мора да буде мјерило опстанка пишчевих дјела. Ипак, иако то није случај са свим нобеловцима, Андрићево дјело „се усталило као трајна вредност у свету пропадљивих ствари и феномена и наставило да траје уместо свога творца: тачно онако како је сам писац објашњавао да треба да буде" (Вучковић, 2011: 10).

Роман *На Дрини ћуприја*, који је објављен 1945. године, као и два помињана романа *Травничка хроника* и *Госпођица*, са критичке стране одмах су оцијењени као „уметнички озбиљна остварења" (Вучковић, 1974: 283). Роман говори о историјској судбини Вишеграда од 1516. до 1914. године, чиме се подразумијева да је испраћен период и турске и аустроугарске владавине у Босни. Кроз судбину једнога града на Дрини, Андрић заправо метонимично прича о „судбини нације и њеном духовном животу и рефлексу ропске психологије у психичкој структури становништва" (Вучковић, 1974: 285). У вртлог тих историјских догађаја вјештим андрићевским стилом уметнуте су и појединачне судбине. Тако она далека, на чињеницама заснована историја, у његовом дјелу добија нову димензију и постаје блиска и вијековима млађем читаоцу, а све појединачне животне приче указују на неку општу људску судбинску црту. Према ријечима Радована Вучковића, његова дјела са историјским садржајем вјероватно су настала „из оне грађе коју је Андрић употребио или делимично се на њу ослонио пишући докторску дисертацију *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, коју је одбранио у Грацу 1924. године" (Вучковић, 2011: 9). Иако роман има двадесет четири поглавља која нису тематски повезана, ипак су у цјелину обједињена једном, за Андрића веома битном умјетничком творевином, а то је мост. Ова велика грађевина, поред тога што спаја двије обале Дрине, у роману ће повезивати и временски неспојиве догађаје и различите судбине. Још једна битна црта овог Андрићевог остварења јесу легенде, које су исписане већ на првим страницама, те се стиче утисак да путем њих читалац и улази у свијет романа. У наставку ћемо се и бавити управо легендама, те ћемо покушати да расвијетлимо које су им најзначајније функције.

ЛЕГЕНДЕ У РОМАНУ И ЊИХОВЕ ФУНКЦИЈЕ

Роман *На Дрини ћуприја* почиње описом ријеке Дрине, моста и вишеградске касабе, а потом читалац сазнаје да је мост поприште свих великих и битних догађаја. Ту се дешавају прве дјечје игре и шетње, те су вишеградска дјеца већ у првим годинама живота упозната са изгледом те величанствене грађевине „од светлог, порозног, правилно и непогрешно сеченог камена" (Андрић, 2021: 8). Описом моста и стављањем акцента на дјечју опчињеност њиме, приповједач нас вјешто уводи у свијет легенди[3], напомињући да сва дјеца од најранијих година добро знају и за приче и легенде у вези са мостом и његовом изградњом.

Легенде о изградњи моста

Прве легенде које се помињу у роману повезане су са изградњом моста, па поред тога што је дјеци познато да је мост подигао велики везир Мехмед-паша Соколовић, они су увјерени да га је зидао Раде Неимар, те да је градњу непрестано ометала вила бродарица. Мост није могао бити изграђен док у средње стубове нису узидани близанци – брат и сестра по имену Стоја и Остоја. Након дуге потраге, у удаљеном селу војници су пронашли двоје дјеце и на силу их одвојили од мајке. Она је у сузама дошла за њима до Вишеграда, али су дјеца ипак узидана. Међутим, сажаливши се, Раде Неимар је оставио два прозорчића на стубовима, па је тако несрећна мајка могла да доји своју жртвовану дјецу. Из зида још увијек тече њено млијеко, те се некада могу видјети бијели трагови које људи стружу и продају као лијек женама које не могу да роде.

Наведена легенда има врло уочљиву везу са народном књижевношћу, конкретно са пјесмом *Зидање Скадра*, а таква врста легенди врло је карактеристична за Андрићево стваралаштво. Како и сам на-

[3] „Термин легенда има уже и шире значење у стручној литератури. У ужем значењу то је прича о животу светаца која је намењена читању приликом јутрења. У средњем веку, нарочито између XIII і XIV века, биле су популарне и распрострањене легенде о животима светаца. У ширем значењу легенда се изједначава са изворним обликом приче чије је порекло у прадревности, па се тако схваћен термин преименује на све чудесне приче из прошлости засноване на мање или више аутентичној традицији. Тако схваћена легенда се јавља као супстанца светих и профаних древних прича" (Цацић, 2000: 27). Цацић још наводи да се легенда догађа на граници између митског и историјског времена или у историјском времену.

води, за писање романа *На Дрини ћуприја* највише су му послужиле „легенде које су сачуване у народним причањима из тога времена, а затим историја и писани документи, уколико су сачувани у турским, аустријским или венецијанским архивима" (Андрићева заоставштина, 48, према Цацић, 1983: 20).

Истина је једна, а она је да је мост изграђен, те да је градња, као што то увијек бива са великим грађевинама, наилазила на потешкоће. Умјетников задатак и јесте, како се то наводи у Андрићевом *Разговору са Гојом*, да ту истину каже на неки други начин. Моћ умјетника и лежи у способности „да ствара и раствара светове изнад и испод плана на коме живи" (Андрић, 2014: 7), па тако читалац захваљујући писцу има прилику да једну обичну стварност сагледа на неки други, могли бисмо рећи „легендарнији" начин. Другачије речено, он читаоцу доноси причу која је заправо спој односа „реалног догађаја и колективних пројекција" (Цацић, 1983: 28). Не можемо да изоставимо ни то да врло брзо поменуту легенду приповједач демистификује, износећи оно што се стварно десило, а што је, видјећемо, ишло у прилог легенди. У вријеме градње моста заиста је једна млада дјевојка родила двоје мртвих близанаца, па су их бабице одмах и сахраниле. Међутим, не могавши да се помири са стварношћу, она почиње непрестано да их тражи, те су јој људи морали рећи да су дјеца зазидана у мост. Градњу, истина, јесте неко ометао, али то није била вила бродарица, него група сељака, која се није слагала са везировом одлуком. Мост је заиста добио жртву, али жртва нису били Стоја и Остоја, него Арапин, коме је несрећним случајем средњи камени блок моста притиснуо доњу половину тијела. Баш овај дио у роману, како нам и Цацић наводи, показује како некада и легенде дјелују на живот. „Ако људи већ нису уградили обавезну крваву жртву у темељ, за задовољење древне потребе као да се побринула сама стварност, нека врста космичког несвесног" (Цацић, 1983: 152). Другим ријечима, легенде су се на чудан начин исплеле са стварношћу, а на то се упућује и у роману, јер „народ лако измишља приче и брзо их шири, а стварност се чудно и нераздељиво меша и преплиће са причама" (Андрић, 2021: 34).

Поменути несрећни догађај о погибији Арапина приликом градње моста несумњиво је био добра подлога за настанак легенде о црном Арапину, који, како се вјерује, живи у централном стубу капије. Према причи која је врло позната у дјечјим круговима, сваки човјек који њему погледа у очи врло брзо умре. Видимо да легенда има ослонац у стварном догађају, те је помогла да се заувијек упамти оно што се давно десило. Ипак, баш као што Цацић наводи „леген-

дарно је најчешће нереално, преувеличано, искривљено циљевима и потиснутим тежњама народног сећања и имагинације" (Цацић, 1983: 109). Иако захваљујући легенди много тога остаје упамћено, можемо закључити да је управо то легендарно врло често увеличано и изобличено, те да нам доноси истину која више служи чуђењу и дивљењу него реалној представи о минулом догађају. Тога је, наравно, свјестан и приповједач, па док нам прича о црном Арапину, казује нам и о смрти Хамида, који је, како многи кажу, једне ноћи видио Арапина на мосту, а затим умро. Међутим, одмах потом, он у виду личног коментара наводи сљедеће: „додуше, био је пијан до несвести и заноћио је ту на мосту, под ведрим небом, при температури од –15° C" (Андрић, 2021: 10).

Легенда о Шарчевим копитима и Радисављевом гробу

Још једна легенда која је у функцији изражавања колективних жеља и тежњи јесте легенда о трагу џиновских копита на једној страни обале. Наиме, на томе мјесту виде се велика правилно распоређена округла удубљења, која заиста подсјећају на отисак копита неког великог коња. Како дјеца кажу, у прошлости су живјели велики јунаци и имали су и велике коње. Међутим, камен је тада био мек, па су такви коњи врло лако остављали траг и у камену и у земљи. Ипак, придјев „велики", у овом случају, поред означавања џиновског раста јунака, упућује нас да је њихова величина и у дјелима. Тако су за српску дјецу та удубљења трагови Шарчевих копита, која су настала када је Марко Краљевић побјегао из тамнице и у бијегу са Шарцем прескочио Дрину, док су за турску дјецу то трагови крилате кобиле Алије Ђерзелеза. Према томе, видимо још једну битну функцију ове легенде, а она се манифестује у виду изражавања националних тенденција.

Те тенденције јасно се оцртавају и у легенди о Радисављевом гробу. На лијевој страни обале постоји хумка за коју Срби сматрају да је гроб великог јунака Радисава, који се увелико противио везировој намјери да сагради мост. С обзиром на његово јунаштво и неустрашивост, мост се вјероватно никада не би изградио да га на спавању везирови људи нису удавили. Турци пак причају да је то хумка дервиша, који је такође био велики јунак, па је на томе мјесту од неке каурске војске бранио прелаз преко Дрине. Наводно, није хтио да оставе никакав знак да је он ту сахрањен, како би, у случају поновне најезде такве војске, могао да устане и да је заустави. Занимљиво је како је демистификована и ова легенда, макар дјелимично. Постојао

је сељак по имену Радисав и он је био укључен у протест против градње моста, те је ноћу са другим сељацима рушио оно што је изграђено. Нажалост, њега су и ухватили, мучили, а затим набили на колац и његов физички изглед никако се није подударао са оним што је створила распаљена народна машта. Напротив, „сви су били изненађени бедним и никаквим изгледом тога човека кога су они посве другачије замишљали" (Андрић, 2021: 48). Легенда о Радисаву овдје је била и у функцији колективне представе једног народа о постојању славног и неустрашивог јунака, који се до смрти бори против сваке врсте израбљивања.

Код Андрића ништа није случајно, па ни виђење легенди из угла дјетета, јер је „дјечија психа прави медиј магијског начина мишљења" (Цацић, 1983: 150). Легенде у први мах доживљавамо као „веродостојну животну појаву која улива страх и ужива повереље" (Цацић, 2000: 150), али приповједач, који је, закључујемо, свезнајући, касније их демистификује. Ипак, та демистификација није увијек потпуна, јер он „неке ствари не види или се прави да их не види" (Цацић, 1983: 150). Потврду овоме, за почетак, даје управо легенда о Радисављевом гробу, који је можда и гроб неког дервиша, али у оба случаја у вези са гробом помиње се и постојање чудесне свјетлости, која се само у одређено доба године појављује изнад њега. Не зна се да ли је то тачно, али се наводи да у то жене силно вјерују, те да су свјетлост виђали путници док су се ноћу враћали у касабу. Ово је случај гдје нам приповједач докраја не скида вео легендарног, него је то легендарно изазов за читаоца. Он тако сам процјењује колико ће вјеровати у речено и колики ће значај дати легенди.

Легенда о „ђавољем дукату"

Ђавољи дукат у роману се помиње након чудног догађаја са Миланом Гласинчанином, страственим коцкаром, који је своју посљедњу игру заиграо са самим ђаволом, и то на капији. Непознати странац који је данима играо карте са осталим коцкарима намамио је Гласинчанина на капију, гдје га је довео до стања у коме је заложио све што има, па чак и сопствени живот. Оглашавањем првих пијетлова странац је нестао са капије, чиме су ишчезле и карте и новац. Гласинчанина су онесвијешћеног укућани нашли пред прагом, а послије тога он више никада није био исти човјек, те је заувијек престао да коцка. Међутим, сутрадан је на капију стигао Јеврејин Букус Гаон и пронашао један дукат, за кога се вјеровало да је „ђавољи", те се придружио коцкарима. Од тога дана коцка постаје његов велики

порок. Ова цијела прича добила је реалне обрисе тек када је приповједач кроз њу успутно провукао могућност Гласинчанинове психичке болести изазване коцком, гдје постоји и вјероватноћа да је сусрет са ђаволом, тако онесвијешћен, само сањао, јер „наши су доживљаји често тако замршени и тешки да није ни чудо што их људи правдају учешћем самог Сатане" (Андрић, 2021: 180). Осим тога, Букус Гаон је одувијек гајио жељу за коцком, али за њу никада није имао новца, па је први новац који му се нашао у рукама страствено уложио у карте. Иако је овим објашњењима прича добила много реалнији карактер, приповједач легенду о „ђавољем дукату" опет није сасвим демистификовао, те јој је тако омогућио да заголица машту читаоца. Букус Гаон ипак налази некакав дукат, и то одмах послије те чудесне ноћи, те у додиру са „уклетим новцем" остаје вјечни коцкар и скитница. Тиме ова легенда има још једну неизоставну функцију која се огледа у митском начелу понављања. Другачије речено, „као да је супстанца која чини коцкарску страст истекла из једног човека, Гласинчанина, да би се готово у исти мах и на исти начин – као по неком обрасцу метампсихозе, која и јесте блиска митском начелу понављања – усталила у другом човеку, његовом настављачу" (Цацић, 1983: 122).

Не смијемо изоставити ни податак да је отац Милана Гласинчанина, Никола, велики новац стекао на необјашњив начин, јер, како се у роману наводи, вјероватно је однекуд побјегао „с тешким али не добро стеченим парама" Андрић (2021: 171). Дакле, новац који је Никола имао и којим се служио његов син већ је био нечист, па од нечега таквог, Милан доживљава ружну судбину коцкара и пропалице. Већ се овдје назире митско начело понављања, а легенда о „ђавољем дукату" то начело подробније објашњава. Другим ријечима, када је Букус Гаон дошао у додир са уклетим новцем, којим се претходне ноћи служио Милан Гласинчанин док је играо посљедњу игру са самим ђаволом врло је брзо постао коцкар и скитница.

ЗАКЉУЧАК

Роман *На Дрини ћуприја*, поред тога што за тематику првенствено има историјске моменте једне државе и њеног народа у дугом периоду, прожет је и оним легендарним, који код Андрића никако нису случајни, него имају врло значајне улоге. Друга Андрићева остварења такође свједоче о значају легенди за овога писца, па се у *Разговору са Гојом* у једном дијелу истиче став да „треба ослушкивати легенде, те трагове колективних људских настојања кроз столећа, и

из њих одгонетати, колико се може, смисао наше судбине" (Андрић: 2014: 16). Понекад се чак легенде схватају и као „највећа људска стварност" (Андрић: 1976: 11).

Пажљивом анализом легенди у роману уочили смо неколико битних функција које оне остварују. Сам почетак који говори о уграђивању жртве у темеље моста на Дрини, упућује нас на легенду као перспективу посматрања стварности. Мост је, видјели смо, добио стварне жртве – Арапина и Радисава, али је ипак легенда о Стоји и Остоји нешто што живи у народу и што се преноси.

Несрећни случај приликом градње средњег стуба моста, у коме доњи дио тијела Арапина заувијек остаје испод тешког каменог блока, упућује на дјеловање легенди на живот. У мост, истина, нису уграђени близанци, али стварност као да се вјешто побринула да се ипак неко угради.

Легенда о великом и неустрашивом јунаку Радисаву можда најбоље показује како је легендарно некада у функцији преувеличавања и изобличавања, при чему се права истина тада замагли. Неугледни сељак у народу добија карактер легендарног јунака. Свијест једнога народа о таквом јунаку упутила нас је на још једну функцију легенде, а то је изражавање колективних жеља и тежњи. Историјски гледано, народ је у тешким временима увијек имао представу о неком великом колективном јунаку, коме никакав режим ни власт не може наудити, а у овом случају требало је да то буде Радисав.

Представа о чудесној хумки, која је за српски народ гроб великог јунака Радисава, а за турски народ гроб храброг дервиша, најбоље осликава улогу легенди у изражавању националних тежњи. Такође, овакву функцију легенди уочили смо и у настојању српске дјеце да велике отиске копита повежу са коњем Марка Краљевића и у настојању турске дјеце да те исте отиске припишу крилатој кобили Алије Ђерзелеза.

Да се путем легенде некада изражава понављање прошлости, показује нам и легенда о „ђавољем дукату", која нам много конкретније објашњава како функционише митско начело понављања. Заигравши партију карата са самим ђаволом, један човјек заувијек завршава са коцкањем, а други, пронашавши дукат којим се његов претходник служио, постаје страствени коцкар.

На крају, закључујемо да су у роману легенде вјешто испреплетене са историјским догађајима, па тако у неким моментима читалачког заноса теже се поставља граница између стварног и легендарног. Оно што настаје комбинацијом ова два феномена јесте посебна

истина којој је Андрић и прибјегавао, она која није у потпуности ни историја ни легенда. Другачије речено, он је заправо „ироничким супротстављањем поетске истине легенде и историјске истине живота, уз благу и немарну иронију", тежио „за изналажењем јединствене историје и јединственог и апсолутног времена" (Вучковић: 1974: 290). Самим тим, истина која је помало и историјска и легендарна врло се лако памти, а још лакше преноси, па јој засигурно ни у једном моменту не пријети опасност од заборава.

Извори

Андрић, И. (2021). *На Дрини ћуприја*. Источно Ново Сарајево: ЈП „Завод за уџбенике и наставна средства".

Литература

Вучковић, Р. (2011). Разноликост и савршенство Андрићевог дела. *У Библиографија Иве Андрића* (9–12). Београд–Нови Сад: Задужбина Иве Андрића, Српска академија наука и уметности, Библиотека Матице српске.

***

Andrić, I. (2014). *Razgovor sa Gojom*. Beograd: Ringier Axel Springer.
Andrić, I. (1976). Njegoš kao tragični junak kosovske misli. U *Sabrana djela Ive Andrića* (11–36). Sarajevo: Svjetlost.
Vučković, R. (1974). *Velika sinteza o Ivi Andriću*, Sarajevo: Svjetlost.
Milošević, N. (1978). *Zidanica na pesku*. Beograd: SLOVO LJUBVE.
Džadžić, P. (1983). *Hrastova greda u kamenoj kapiji*. Beograd: Narodna knjiga.

Dragana R. Krstić

THE FUNCTION OF LEGENDS IN THE NOVEL *THE BRIDGE ON THE DRINA*

Summary

In this research we aimed to carefully analyze and uncover the main functions of legends in the novel *The Bridge on the Drina*. In Andrić's works no literary element is accidental and this especially applies to legends. As we have already mentioned, they are given significant space in other works by Andrić as well, with a particular emphasis on the importance of constantly listening to legends and even observing reality through them.

During the research, we used different methods, such as descriptive, comparative, analytical and biographical methods.

During our analysis, we identified several main functions of legends in this Andrić novel. In some cases, legends serve as a perspective for viewing reality, while at other times, they seem to have the power to influence life. One of their primary functions is the exaggeration and distortion of reality. In this novel, legends are also significant for expressing national aspirations, and through them, the repetition of the past is conveyed. It is important to note that all the legends are skillfully intertwined with real events, often blurring the line between the real and the legendary, creating an entirely new perspective on what happened. This results in a completely new truth that is neither fully real nor legendary, which is something Andrić aspired to achieve.

Key words: Ivo Andrić, *The Bridge on the Drina*, novel, functions, legends, meaning, influence

КЊИГА, ПЕРИОДИКА И КУЛТУРА КРОЗ ИСТОРИЈУ
САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У БИБЛИОТЕКАРСТВУ

BOOKS, PERIODICALS, AND CULTURE THROUGHOUT HISTORY
CONTEMPORARY TRENDS IN LIBRARIANSHIP

Жељко У. Вучковић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору

Оригинални научни чланак

Гордана М. Рудић*
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору

ЕПИСТЕМОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ САВРЕМЕНОГ БИБЛИОТЕКАРСТВА

У раду су разматрани теоријски темељи библиотекарства и њихова кореспонденција са савременом каталошко-библиографском праксом. Теоријски темељи библиотекарства заснивају се на изучавању процеса у којима се каталошки и библиографски системи структурирају и употребљавају тако да се максимално прилагоде људским способностима и могућностима ефективног коришћења забележеног (публикованог) знања. У том смислу задатак библиотекара је управљање знањем, а библиотекарство се постулира као социјална епистемологија или теорија о методама и темељима људског знања, посебно у односу на границе, вредност, примену и коришћење знања унутар друштва или културе.

Библиотечки информациони системи данас омогућавају претрагу не само библиографских описа извора и веза између њих, него и податке о ранијим претраживањима корисника у вези са одређеним извором или темом којом се бави, као и корисничке оцене, препоруке и рецензије. Овим се повезују знања, интересовања и оцене корисника у системе претраге, што у значајној мери доприноси формирању и увећавању друштвеног знања. Овакав правац у развоју савремене каталошко-библиографске праксе показује да утемељење библиотекарства као социјалне епистемологије и данас проналази своје потврду.

Кључне речи: библиотекарство, социјална епистемологија, друштво знања, библиотечко-информациони системи

* gordana.rudic@gmail.com

УВОД

На почетку новог миленијума библиотеке у целом свету суочене су са бројним, понекад чак и драматичним изазовима. У тренутку кад је информациона експлозија на свом врхунцу, појављују се тезе о економској и организационој превазиђености, па чак и о крају библиотека, које ће интернет и нове комуникационе технологије учинити сувишним и претворити их у најбољем случају у музеје књига. Међутим, овај кратковиди технолошки оптимизам већ је показао своја властита ограничења. Гушимо се у преобиљу свакојаких информација и публикација, а гладни смо истинског знања. Како у новом информационом мору без обала пронаћи праву, истиниту информацију или заиста вредну публикацију? Ето суштинског питања које даје нови замах и нову шансу библиотекарској професији, али истовремено захтева и превредновање традиционалног модела пасивног библиотекарства. Библиотекарство је од самих својих почетака успешно развијало специфичне методе, технике и организационе моделе за бележење, чување, обраду и коришћење записаног људског знања и искуства и отуда у својим најбољим традицијама одувек је било образац информационог рада. Брзина и спремност библиотека да своје циљеве прилагоде технолошким и друштвеним променама и данас и убудуће представљаће меру њихове виталности и друштвеног статуса и утицаја. С друге стране, однос друштва према библиотекама није само однос према прошлости и културној традицији, већ и однос према будућности.

Разумевање природе, суштине и функција библиотека и теорије и праксе библиотекарства мора започети преиспитивањем места и улоге које су библиотеке имале у друштвеном комуникационом процесу током своје богате историје. Џеси Хок Шир [Jesse Hauk Shera] указао је да функције библиотеке, као друштвене службе чији је основни циљ организација људског знања, и улоге библиотека, које су се током времена мењале, треба истраживати у два правца: имплицитно, кроз анализу историјског развоја библиотека и експлицитно, кроз разматрање социолошких и епистемолошких теорија и концепција о функцијама библиотека у друштву. Без обзира да ли је улога библиотека велика или мала, значајна или безначајна, централна или периферна, суштинска или орнаментална, демократска или елитна, она је у крајњем случају друштвено условљена. Шир наводи да су библиотеке претрпеле дугу серију преображаја током постојања – од глинених плочица Сумера и Ниниве и папируса старог Египта, преко оскудних збирки средњовековних манастира, па све до модерних,

слободних јавних библиотека – и да су сви преображаји зависили од стања њима савремених заједница, а да је свака промена друштвених идеала производила и промене у библиотекама. Ипак, Шир сматра да је упркос свим преображајима остајало јединствено и стално језгро које је давало библиотеци институционално јединство и које је остало суштински непроменљиво. (Shera, 1976: 13)

БИБЛИОТЕКАРСТВО КАО СОЦИЈАЛНА ЕПИСТЕМОЛОГИЈА

Када је реч о библиотекарству као друштвеној институцији, с правом се може указати на помањкање критичког проучавања библиотекарства као институционализованог друштвеног субјекта. Веома су ретка истраживања која критички анализирају улогу библиотека у друштву и однос друштва према функцијама које библиотеке обављају. Улога библиотека схвата се као нешто што је очигледно, непроблематично, свима јасно и прихватљиво. При томе је ово некритичко разумевање библиотекарства присутно не само у широј заједници, већ и код самих припадника библиотечке професије. Амерички теоретичар Пирс Батлер [Pierce Butler] већ 1933. године у свом Уводу у библиотекарство сажето је упозорио на недостатак теоријског утемељења библиотекарства, истичући да су библиотекари чудно незаинтересовани за теоријске аспекте своје професије, за разлику од својих колега у другим подручјима друштвене активности, да су прагматични, као и да делује да њихове интелектуалне интересе сасвим задовољава рационализација њихових непосредних техничких процеса. Батлер сматра да се библиотекарима чини не само узалудним, већ и опасним, сваки напор да генерализују ове рационализације у професионалну филозофију. (Butler, 1933: 11–12).

Наведени ставови никако не значе порицање важности свакодневних библиотечких радних процеса и функција. Међутим, они указују на неопходност да се библиотекарство не сведе само на инструменталну делатност усмерену на решавање практичних питања набавке, обраде, чувања и коришћења публикација, већ да се пронађе његово теоријско утемељење и оправдање.

У раду Џозефа Нитецког [Joseph Z. Nitecki] сугерисана је визија библиотекарства као тродимензионалне дисциплине. Први ниво је искуствени или инструментални. Он обухвата различите библиотечке операције помоћу којих се књиге, часописи и друге публикације који су физички носиоци или комуникациони медији знања и информација прибављају, библиографски обрађују, организују, чувају и чине доступним својим корисницима. Нитецки указује да мо-

рамо разликовати проблеме који се односе на физичке аспекте публикација и информација од проблема везаних за употребу публикација за разноврсне корисничке потребе. Улога библиотека, а тиме и библиотечких каталога као најзначајнијег информационог извора о библиотечким збиркама, није само да обезбеде доступност до публикација у физичком смислу, већ и да омогуће приступ садржају тих публикација. Стога се реалност библиотекарства мора сагледати и на контекстуалној равни, схваћеној у смислу садржаја или разумевања значења дела које је као физички ентитет представљено у форми публикације. Укратко, контекстуални ниво заснива се на предметној садржини библиотечких збирки и њиховој употреби. Књига није само предмет, ствар међу другим стварима, већ ентитет који има властити живот, смисао и садржај. Овај живот и ово значење књиге могући су само у непосредном контакту са читаоцем, а задатак библиотекара јесте управо да овакав сусрет омогући. Библиотекар је посредник који уз познавање селекције, набавке, каталошко-библиографске обраде и организације доступности до публикација мора поседовати и знања о карактеристикама публикованих информација и знање о карактеристикама и потребама корисника. Нитецки, након искуствене и контекстуалне равни, разматра и трећу коју назива концептуалном. Са концептуалног аспекта природа и смисао основних библиотечких функција одређује се у правцу остваривања идеје о друштвеној потреби прикупљања, организације и дисеминације забележеног (публикованог) знања. Библиотекарство се утемељује као промишљање односа постојећег (датог) нивоа људског сазнања и динамичког (новог) аспекта знања. Овај концептуални ниво библиотекарства превасходно је социолошки утемељен, јер разматра социјалне функције и социјалну одговорност библиотечке заједнице у распростирању (дисеминацији) знања и информација. (Nitecki, 1979).

Како с правом примећује Десанка Стаматовић, „без ове методе почев од Калимахових „Пинакес" до ISBD-а, уз стручно класификовање докумената, тешко би могао да опстане систем научних информација, електронски каталог, библиометријска метода, цитатна анализа, обрада, пренос и дисеминација информација" (Стаматовић, 1997: 133).

Разумевање библиотекарства као самосвојног и самосвесног институционалног социјалног субјекта треба да обухвати и његове процедуралне и контекстуалне аспекте. У том смислу савремена библиотечко-информациона делатност темељи се на интегралном јединству своје инструменталне и своје комуникативне рационално-

сти. Прва је у већој мери окренута унутрашњим питањима библиотекарске струке, а друга се отвара према широј друштвеној заједници.

Један од најпотпунијих покушаја да се библиотекарство заснује и објасни као целовита и самосвесна друштвена институција налазимо у делу истакнутог америчког теоретичара библиотекарства Џесија Шира. Размотрићемо овај покушај и његов значај за теоријско утемељивање јавног народног библиотекарства као социјалног субјекта (Shera, 1972). Слично Џозефу Нитецком, Шир сагледава реалност библиотекарства у три равни које назива атомистичком, садржајном и контекстуалном. Атомистичка димензија подразумева методе и технике стварања специфичних библиотечких информација (израду каталога, предметизацију и класификацију библиотечке грађе, програмску подршку за каталошко-библиографски рад и слично). Садржајна димензија обухвата аспекте садржаја публикација и друштвене аспекте дисеминације знања и информација. Библиотеке, сматра Шир, одувек чине и књиге и људи, и зато су оне битно хуманистички подухват. Библиотекари су посредници (медијатори) између човека (корисника) и графичких записа цивилизације (не само књига, већ и звучних, сликовних, аудио-визуелних и електронских записа људског знања и искуства). Јединствена социјална и професионална одговорност библиотекара је да максимизира коришћење графичких записа на добробит појединца и друштва. Вера да је читање корисно за сваког појединца и да је знање важан део друштва има суштински значај за утемељење демократског поретка. Под контекстуалном димензијом библиотекарства Шир подразумева друштвено окружење у којем се одвијају библиотечко-информациони процеси и успоставља институционализација библиотека. Библиотеке су показатељ социјалне зрелости: што је друштво развијеније, што је комплекснија његова социјална организација, већа је потреба за библиотечко-информационом делатношћу.

Теоријски темељи библиотекарства заснивају се на изучавању процеса у којима се каталошки и библиографски системи структурирају и употребљавају тако да се максимално прилагоде људским способностима и могућностима ефективног коришћења забележеног (публикованог) знања. У том смислу задатак библиотекара је управљање знањем, а библиотекарство се постулира као социјална епистемологија или теорија о методама и темељима људског знања, посебно у односу на границе, вредност, примену и коришћење знања унутар друштва или културе.

Основни циљ библиотекарства је да учини графичке записе цивилизације (публиковано људско знање и искуство), у највећој могућој мери друштвено корисним, без обзира да ли је корисник библиотеке дете задубљено у своју прву сликовницу или велики научник који се бави високоспецијализованим научним истраживањем. Шир закључује да библиотекарство мора бити много више од збира вештина и процедура за проналажење одређене књиге, на одређеној полици, за одређеног корисника са одређеним захтевом, ако је оно, са свим својим потенцијалима, у служби развоја друштва. Сасвим је сигурно да библиотекарство мора обухватити и поменуте процедуре, али оно је по својој суштини и нешто више – управљање знањем, са циљем да га човек употреби за потпуније разумевање света у којем живи.

Социјална епистемологија заправо је једна сасвим нова епистемолошка дисциплина, која треба да обухвати корпус знања о самом људском знању. У чему је ова нова дисциплина специфична у односу на сродне науке које се баве људским знањем, а то су превасходно филозофска и психолошка епистемологија? Филозофска епистемологија бави се питањима могућности, метода и граница људског сазнања. Психолози су пренели филозофске проблеме на ниво експеримента и лабораторије и дали допринос разумевању менталних процеса унутар којих се одвија сазнајни чин. Међутим, сва ова размишљања и истраживања приступају људском знању кроз интелектуалне процесе појединца. Начин на који се људско знање институционализује и социјализује, начини на које друштво координира знањем и користи га, још увек су непризната и неразвијена поља истраживања. Управо ту је место социјалне епистемологије или новог библиотекарства као теоријске и практичне дисциплине која се бави интеракцијом знања и социјалних активности и могућностима њихове квалитетне синтезе. У свом најзначајнијем и најсистематичнијем делу под насловом *Темељи образовања за библиотекарство* Шир види сазнајни процес као динамичко јединство субјекта, објекта и оруђа сазнања (Shera, 1972: 118):

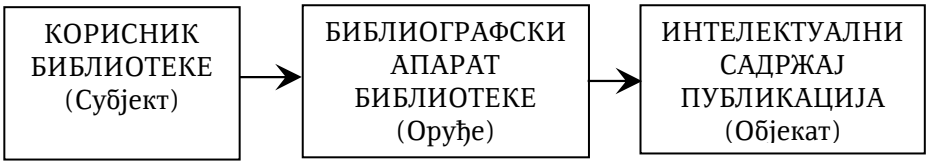

Ако су библиографски и информациони системи у библиотекама изграђени у складу са потребама корисника за знањем и информацијама, теоријско утемељење и развој библиотекарства као социјалне епистемологије или знања о друштвеном знању, могли би да помогну у тражењу одговора на следећа питања:

– когнитивни проблем: како човек (појединац) зна;

– проблем социјалне когниције: који су начини на које људско друштво зна и каква је природа социопсихолошког система кроз који знање појединца постаје друштвено знање;

– проблем историје и филозофије знања: како се знање развијало кроз време и у различитим културама;

– проблем постојећих библиографских механизама и система: у којој су мери библиографски методи и системи подударни са реалитетима комуникацијских процеса и закључцима епистемолошких истраживања.

Социјална епистемологија обезбеђује библиотекарству референтни оквир у којем ова дисциплина може да помогне у сагледавању и објашњавању комплексности интелектуалних процеса у друштву. Како друштво зна то што зна и како знање утиче на социјалну средину? По Џесију Ширу, ово питање лежи у сржи улоге коју библиотекарство има у друштву и у објашњењу библиотеке као социјалног инструмента.

Нема сумње да је својим делом Џеси Шир значајно допринео изградњи целовите и систематске теорије библиотечко-информационе делатности. За савремене библиотекаре то је кључно питање не само теорије, већ и праксе. Систематска теорија предуслов је професионализације и побољшања статуса библиотекара. У исто време, социјална епистемологија пружа основе за утемељивање и развој библиотекарства као целовите дисциплине.

Најдалекосежнијим доприносом Џесија Шира и Џозефа Нитецког сматрамо њихово проширивање предмета и домена библиотекарства и разумевање библиотечко-информационе делатности кроз јединство и прожимање њених процедуралних, садржајних и контекстуалних одређења. Широва социјална епистемологија довела је библиотекарство до суштинске везе са друштвеном организацијом знања. Шир је инсистирао да истраживање класификационих модела људског знања и њихових промена кроз историју, може и мора обезбедити основу за целокупну библиографску организацију.

Као што је добро приметио Роналд Бенџ [Ronald Benge], у својој књизи *Библиотеке и културне промене*, на први поглед Широва социјална епистемологија или знање о знању може се учинити пуком теоријском конструкцијом, помало старомодном и практично неприменљивом. Међутим, класификација као библиографски метод може обезбедити основу за практично побољшавање информационих претраживања. Ипак, ни каталошко-библиографска обрада, ни претраживање информација, нису сврха по себи, већ средство. Стога је Шир захтевао потпунији теоријски оквир за разумевање суштине библиографске организације знања. Широва формула за постављање теоријских координата библиотекарства са библиографског метода проширена је питањима: „Шта је знање?" и „како знање учинити делотворним и са каквим друштвеним циљем?" Довођењем теорије и праксе библиотекарства у најнепосреднију везу са епистемолошком, социолошком и вредносном проблематиком обезбеђен је широк истраживачки програм и основа за заснивање библиотекарства као методолошки заокружене и интердисциплинарне научне области (Benge, 1970: 253–254).

У тексту *Сазнање без субјекта сазнања* Карл Попер [Karl Popper], један од најзначајнијих филозофа двадесетог века, пише о три света, на која се дели све што постоји. Први је свет материјалних ствари, други је свет субјективне реалности људске психе, и трећи, за библиотекарство и филозофију најинтересантнији, јесте свет објективног знања. Трећи свет ствара човек, али када се знање фиксира у облику текста, може се говорити о његовој објективности и независности. Цивилизација и човек могу да ишчезну, пише Попер, али ако се сачувају публикације као носиоци објективног знања, могуће је замислити да нека друга интелигентна бића реконструишу историју, културу, цивилизацију, чак и спољашњи облик људских бића (Popper, 1968, prema Sesardić, 1980).

БИБЛИОТЕКАРСТВО И ДРУШТВО ЗНАЊА ДАНАС

Основна функција библиотека данас се радикално окренула од омогућавања приступа информацијама ка управљању знањем. Квортруп (Qvortrup) тврди да основни изазов у друштву данас, није приступ што већем броју информација, него суочавање са преоптерећеношћу информацијама. Стога је основна функција библиотека да помогну грађанима у условима оваквог преоптерећења и да пруже услуге управљања знањем. Само на тај начин данашња библиотека

може играти своју улогу централног чвориште у друштву знања (Qvortrup, 2007).

Истраживачи, као посебна група корисника, имају потребу да у мору информација пронађу релевантне изворе приликом прикупљања литературе за своја истраживања. Вредновање научно-истраживачких резултата у томе је од изузетне помоћи. Методе и технике вредновања научно-истраживачких резултата развијају се са циљем омогућавања евалуације знања. Примарни задатак библиотека, омогућавање приступа знању, а данас се већ очекује да то буде отворен приступ знању, није довољан. Корисник очекује да то знање буде категоризовано, како према областима знања, тако и према категоријама нивоа његове вредности. Ово посебно важи за научне радове. Осим тога, очекује се и помоћ у проналажењу релевантне литературе путем препорука које се заснивају на везама између публикованих дела. Ове везе могу да формирају каталогизатори, пре свега, тако што би користили моделе података који их омогућавају. У том правцу се развијају и савремени каталошки стандарди, пре свега стандард Опис извора и приступ (RDA – Resource Description and Access)[1], који је заснован на IFLA библиотечко референтном моделу (LRM - IFLA Library Reference Model)[2]. Самим тим, до промена долази и у савременој каталошко-библиографској пракси, односно у логици формирања библиографског описа извора забележеног знања. Опис се помера ка формирању, не само веза између различитих извора, него и веза између различитих елемената описа одређеног извора, за разлику од раније праксе комплетног описа одређеног материјализованог извора и повезивања целокупних извора. При опису одређеног дела, као интелектуалног или уметничког резултата људског знања, надахнућа или вештине, оно се у првом степену посматра независно од његове физичке реализације, а пажња се усмерава на његов садржај и везе са другим делима.

Од посебне важности су везе између публикованих дела које могу да се формирају на основу корисничких оцена, препорука, сугестија или рецензија, а које могу бити забележене у савременим библиотечко-информационим системима. Осим тога, ови системи данас омогућавају комплексну претрагу извора информација, која укључује, не само библиографске описе извора и њихових међусобних веза, него и податке о ранијим претраживањима корисника у

[1] https://www.rdatoolkit.org/about

[2] https://repository.ifla.org/items/6ffe1434-b660-49e9-875f-df90b9ff4e54

вези са одређеним извором или темом којом се он бави. Тиме се повезују и знања, ставови и интересовања корисника у системе претраге, што и практично води ка формирању друштвеног знања.

Међусобни утицај библиотекарства и друштвеног знања, имајући у виду Широву постулацију библиотекарства као социјалне епистемологије, изнедрио је појмове социјалне каталогизације и социјалног каталогизатора којима се у новије време баве многи аутори. Микса (Miksa) дефинише социјалну каталогизацију као заједнички напор корисника и каталогизатора да преплету индивидуално и друштвено приоритетне приступне тачке, које могу бити засноване на предметима и задацима, са традиционалним контролисаним речницима у библиотечким информационим системима, у циљу откривања релевантних ресурса потребних корисницима. И корисници и каталогизатори дефинишу везе између информационих ресурса унутар система. Социјални каталогизатор је информациони професионалац, односно библиотекар, који је квалификован да користи речнике формиране од стране, како експерата, тако и корисника, који разуме мотивацију корисника који означавају (тагују) информационе ресурсе и зна како да угради такво знање у систем информација за представљање предмета и приступ ресурсу. Ова ауторка сматра да многе студије приказују социјалну епистемологију као оквир за социјалну каталогизацију, и да је при томе од кључне важности мотивација корисника да доприносе садржају библиотечких каталога, као и да их у томе треба охрабривати. Она закључује да је означавање социјални процес и да ознаке саме по себи јесу доказ стицања и дељења знања (2013: 102–104).

Важно питање које треба размотрити у контексту развоја социјалне каталогизације је у којој су мери људи мотивисани да додају ознаке, рецензије или оцене на ставку након што су је прочитали, видели или слушали, а посебно да ли ће то чинити и у каталоге јавних библиотека. Бавећи се овим питањем, Спитери (Spiteri, 2011) је спровео истраживање о томе како корисници користе могућности социјалне каталогизације у два библиотечка система (AquaBrowser и BiblioCommons) које користе јавне библиотеке у Халифаксу и Едмонтону и дошао до закључка да су многе од понуђених функција приметно недовољно коришћене. Познато је да су сајтови попут LibraryThing (онлајн друштвена мрежа која корисницима нуди сервис за каталогизацију сопствених књига) и Amazon (мултинационална компанија која, између осталог, нуди и каталог са оценама и рецензијама корисника) успешни у генерисању метаподатака које креирају корисници. Осим тога, и филмски сајт IMDb често гене-

рише странице корисничких рецензија за филмове или телевизијске серије које су људи гледали. Како су ове локације успешне у генерисању метаподатака које креирају корисници, Спитери се пита зашто то није случај са два испитана библиотечка система и да ли је то зато што су људи толико навикли на библиотечке каталоге чији је садржај увек у потпуности контролисало библиотечко особље да се плаше да додају сопствени садржај библиографским записима. Он закључује да је истраживање мотивације за учешће у друштвеним апликацијама поље које расте, а да образац који се може уочити показује да људи користе друштвене апликације у три основне сврхе: да организују личне колекције, да помогну у проналажењу предмета од интереса и да саопште ствари од интереса другима.

Компатибилност библиографских описа у библиотечким каталозима, формираних од стране библиотекара, и оних формираних од стране корисника на сајтовима који омогућавају социјалну каталогизацију може бити од важности уколико би се ови системи повезивали, односно уколико би преузимали податке једни од других. Због тога је важна анализа форме и садржаја метаподатака, које корисници поменутих сајтова формирају тиме што остављају своје ознаке и рецензије о различитим публикованим делима. Саркар и Батачрија (Sarkar & Bhattachrya, 2019) извршили су анализу и евалуацију библиографских и социјалних карактеристика 11 одабраних популарних друштвених сајтова за каталогизацију (LibraryThing, Bibliophil, Goodreads и слични). Они закључују да више оваквих друштвених сајтова има добре библиографске карактеристике, у смислу да је на њима доступно најмање 5 најважнијих (наслов, аутор или уредник, издавач, датум издавања и идентификатор ISBN), од 12 испитиваних података прописаних стандардом ISBD (International Standard Bibliographic Description – Међународни стандардни библиографски опис). Најбоље библиографске карактеристике евидентиране су на мрежи LibraryThing, где су доступни свих 12 ISBD података. Ова мрежа имала је и најбоље социјалне карактеристике јер омогућује свих 7 испитиваних карактеристика (попут групне дискусије, оцене, рецензије и др.).

Ако посматрамо социјалну каталогизацију кроз призму социјалне епистемологије коју предлаже Шир, увиђамо њен изузетан значај и допринос данашњем друштву знања, посебно имајући у виду данашње потребе за проналажењем, приступом и дељењем информација, са посебним акцентом на проналажењу релевантних извора у условима преоптерећености информацијама. Библиотеке већ сада настоје да у своје каталоге укључе и ову врсту друштвених активности

својих корисника и свакако ће морати да уложе додатни труд како би повећали њихову мотивисаност да то чине. Каталогизатори ће, са друге стране, све више постајати социјални каталогизатори, како би били у стању да препоруке, рецензије и друге ознаке којима корисници оцењују и вреднују информационе ресурсе, уграде у систем информација, односно у своје јавне каталоге.

ЗАКЉУЧАК

Теоријски темељи библиотекарства заснивају се на изучавању процеса којима би се омогућило ефективно коришћење забележеног знања, а задатак библиотекара је управљање овим знањем. Библиотекарство се постулира као социјална епистемологија, пре свега у односу на примену и коришћење знања унутар друштва. Због тога је једна од најважнијих улога данашњег, савременог библиотекарства, као теоријске и практичне дисциплине, да се бави интеракцијом знања и социјалних активности и могућностима њихове квалитетне синтезе.

Социјална епистемологија обезбеђује библиотекарству референтни оквир у којем ова дисциплина може да помогне у сагледавању и објашњавању комплексности интелектуалних процеса у друштву. По Џесију Ширу, истакнутом теоретичару библиотекарства, у сржи улоге коју библиотекарство има у друштву и у објашњењу библиотеке као социјалног инструмента јесте испитивање начина на који друштво сазнаје и како знање утиче на социјалну средину.

Посебан изазов данашњег друштва за библиотеке није приступ што већем броју информација, већ суочавање са преоптерећеношћу информацијама. Пружањем услуга у условима оваквог преоптерећења данашња библиотека може играти своју улогу централног чворишта у друштву знања.

Међусобни утицај библиотекарства и друштвеног знања, имајући у виду Широву постулацију библиотекарства као социјалне епистемологије, изнедрио је појмове социјалне каталогизације и социјалног каталогизатора, чиме се повезују корисници и каталогизатори у циљу проналажења нових начина за пружање услуга у проналажењу, приступу и дељењу информација, са посебним акцентом на проналажење релевантних извора. Библиотеке већ сада настоје да у своје каталоге укључе друштвене активности својих корисника и да препоруке, рецензије и друге ознаке којима корисници оцењују и вреднују информационе ресурсе уграде у своје јавне каталоге. Ово

јесте један од практичних начина за омогућавање интеракције знања и социјалних активности, као и њихове квалитетне синтезе, који може бити добар полигон за проучавање начина и облика друштвеног сазнавања и међусобног утицаја знања и друштва.

Литература

Стаматовић, Д. (1997). Нов допринос теорији библиотекарства. *Годишњак библиотеке Матице српске*, 1997, 130–135.

***

Benge, R. C. (1970). *Libraries and Cultural Change*. London: Bingley.

Butler P. (1933). *An introduction to Library Science*. Chicago: The University of Chicago Press.

Miksa, S. (2013). Social Cataloging; Social Cataloger. In J. R. Park, L. Howarth (Eds.), *New Directions in Information Organization Library and Information Science* (91–106). Emerald Group Publishing Limited. doi:10.1108/S1876-0562(2013)0000007009.

Nitecki, J. (1979). Metaphors of Librarianship: A Suggestion for a Metaphysical Model. *Journal of Library History, 14*(1), 21–42.

Qvortrup, L. (2007). The public library: from information access to knowledge management: a theory of knowledge and knowledge categories. *Information Research, 12*(4), paper colis17. https://informationr.net/ir/12-4/colis/colis17.html. Preuzeto 5. 10. 2024.

Sarkar. A. & Bhattacharya, J. (2019). Social Cataloguing Sites: Features and Comparison in Relation to ISBD. *SRELS Journal of Information Management, 56*(5), 257–260. doi: 10.17821/srels/2019/v56i5/146423.

Sesardić, N. (Prir.). (1980). *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit.

Shera, J. H. (1972). *The foundations of education for librarianship*. New York: Wiley.

Shera J. H. (1976). *Introduction to library science: basic elements of library service*. Littleton, Co.: Libraries unlimited.

Spiteri, L. F. (2011). Using social discovery systems to leverage user-generated metadata. *Bulletin of the American Society for Information Science and Technology*, *37*(4), 27–29. https://doi.org/10.1002/bult.2011.1720370408.

Željko U. Vučković
Gordana M. Rudić

EPISTEMOLOGICAL ASSUMPTIONS OF CONTEMPORARY LIBRARIANSHIP

Summary

The paper discusses the theoretical foundations of librarianship and their correspondence with contemporary cataloging and bibliographic practice. The theoretical foundations of librarianship are based on the study of processes in which catalog and bibliographic systems are structured and used in order to be maximally adapted to human abilities and the possibilities of effective use of recorded (published) knowledge. In this sense, the librarian's task is knowledge management, and librarianship is postulated as a social epistemology or theory about the methods and foundations of human knowledge, especially concerning the boundaries, value, application, and use of knowledge within society or culture. That is why one of the most important roles of today's modern librarianship, as a theoretical and practical discipline, is to deal with the interaction of knowledge and social activities, and the possibilities of their quality synthesis.

Social epistemology provides librarianship with a frame of reference in which this discipline can help understand and explain the complexity of intellectual processes in society. According to Jesse Shera, a prominent theoretician of librarianship, the core role of librarianship in society and a library as a social instrument, is the examination of how society learns and how knowledge affects the social environment.

The particular challenge for libraries in today's society, is not access to as much information as possible, but dealing with information overload. Today, the library can be a central hub of the knowledge within society by providing services in such overload conditions.

Contemporary library information systems allow searching not only bibliographic descriptions of sources and links between them, but also data on users' earlier searches related to a specific source or topic, as well as user ratings, recommendations, and reviews. This connects users' knowledge, interests, and ratings in search systems, and represents a significant contribution to social knowledge formation and increase. Such a way of contemporary cataloging and bibliographic

practice evolvement, shows that the foundation of librarianship as a social epistemology is confirmed even today.

The mutual influence of librarianship and social knowledge gave birth to the concepts of social cataloging and social cataloger, which connects users and catalogers to find new ways to provide services in finding, accessing, and sharing information, with a special emphasis on finding relevant sources. The inclusion of different social activities of users in library catalogs, practically enables the interaction of knowledge and social activities and their quality synthesis. This provides a good training ground for studying the ways and forms of social cognition and the mutual influence of knowledge and society.

Key words: librarianship, social epistemology, social knowledge, library and information systems

Данка М. Ивошевић*
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору

Оригинални научни чланак

Карла К. Селихар
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору

ЗАВИЧАЈНЕ ДИГИТАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ КАО РЕПРЕЗЕНТИ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У СРБИЈИ

Дигитализација културне баштине показатељ је културног развоја једног друштва, а дигитализацију завичајних збирки треба смислено и плански водити у оквиру општег националног система. Дигиталне завичајне библиотеке постале су императив савременог развоја библиотека, јер оне отварају нови пут ка универзуму знања повезујући културе изван географских оквира. Мисија дигиталних завичајних библиотека јесте употреба информационих технологија у циљу популаризације дигиталних садржаја које библиотеке имају у завичајним збиркама, заштита културног наслеђа од прекомерног коришћења, као и приближавање богате културне баштине корисницима. Дигитализацијом завичајног фонда омогућено је да један документ буде расположив већем броју корисника, те на тај начин културна баштина постаје заштићена и транспарентна. Дигиталне завичајне библиотеке представљају репрезентативан узорак локалне културне баштине. С обзиром на чињеницу да су завичајни фондови затвореног типа, њихову отвореност ширем кругу корисника омогућава управо дигитализација. Колики је значај завичајних збирки, управо доказује чињеница да оне имају приоритет у планираним пројектима дигитализације у јавним библиотекама у Србији. У раду анализирамо тренутно стање у погледу обима дигитализоване грађе завичајних фондова матичних библиотека у Србији како бисмо установили у којој се мери дигитализација обавља и утврдили структуру дигитализоване грађе.

Кључне речи: дигитализација, дигиталне библиотеке, завичајна збирка, културно наслеђе

* danka.ivosevic@pef.uns.ac.rs

УВОД

Од њиховог оригиналног етимолошког значења – колекција књига до данашњег које подразумева колекцију различитих информационих ресурса, библиотеке су током многих векова постојања доживеле велике трансформације. Оне су прерасле у информационе центре, и њихова основна функција – прикупљање, обрада, чување и давање на коришћење разноврсне библиотечке грађе се све више проширује. Пораст броја информација захтева прилагођавање традиционалног модела библиотеке, од прикупљања и чувања књига, ка управљању и приступу дислоцираним информацијама.

> Улога информационих установа и стручњака у савременом друштву, укључујући библиотеке и библиотекаре, састоји се у томе да се подржава оптимизација чувања и представљања информација, као и обезбеђивање приступа информацијама (ИФЛА, 2012).

Савремено библиотекарство подразумева принципе универзалне доступности информација. Као најпогоднији начин за остваривање ових задатака за које су надлежне библиотеке наводи се дигитализација, и то првенствено у области заштите културног наслеђа. Како се наводи у *Правилнику о националним стандардима за обављање библиотечко-информационе делатности*, јавна библиотека врши дигитализацију завичајног фонда како би она била „доступна што ширем кругу корисника у земљи и иностранству и да би на тај начин била заштићена и сачувана у дигиталној форми“ (2013). Основна сврха дигитализације је универзални приступ информацијама и знању, а то подразумева тражење, примање и давање информација без ограничења у било ком облику.

У библиотекама, пројекти дигитализације се реализују ради приближавања библиотечког фонда заједници. Као што је свака традиционална библиотека специфична и другачија, тако је и свака дигитална библиотека различита и јединствена. Дигитална библиотека је део услуга библиотека које примењују нове технологије како би омогућиле приступ таквим збиркама. На тај начин, дигиталне збирке су доступне на брз и економичан начин целој заједници. У дигиталним библиотекама акценат је стављен на приступ документима, и на пружање информационих услуга.

Дигиталне библиотеке, као и традиционалне, треба да пруже подршку корисницима у претраживању, налажењу и прибављању докумената, а њихова организација треба да буде усмерена више на услуге него на физички простор (Иљац, 2002: 236).

Најважнији аспект дигиталне библиотеке јесте могућност њеног повезивања са другим дигиталним библиотекама, јер је потребе корисника могуће задовољити само кроз заједничку расподелу ресурса. Како би квалитет пружених услуга био задовољавајућ, мора се обратити посебна пажња и на обуку корисника. Мисија дигиталних библиотека јесте употреба информационих технологија у циљу популаризације завичајних збирки, заштита културног наслеђа од прекомерног коришћења, као и приближавање културне баштине широј заједници. Дигитализацијом се омогућава да један документ буде расположив већем броју корисника, те на тај начин културна баштина постаје заштићена и транспарентна. Осим библиотека, и бројне установе културе дигитализују своју грађу у циљу едукације, доживотног учења и научно-истраживачког рада. Дигитализовање библиотечко-информационе грађе биће главни пут развоја библиотека, јер се на тај начин повезују информационе технологије, култура и образовање. Како истиче Вранеш, „дигитализоване завичајне збирке и специјалне колекције наше су културно наслеђе, историјска перспектива, наша топла национална идентификација у глобалном отуђеном свету“ (2007: 24). Дигитална завичајна библиотека служи као мост који повезује библиотечку збирку и кориснике, и на тај начин олакшава приступ информацијама и знању.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА БИБЛИОТЕЧКЕ ГРАЂЕ

Дигитализација је конверзија аналогне информације у дигиталну форму помоћу технолошких средстава, као што су рачунари, скенери, фото-апарати и сл. Процес дигитализације подразумева неколико корака:

> ...одређивање циља и опсега дигитализације, селекцију и припрему библиотечко-информационе грађе и извора за дигитализацију, успостављање система метаподатака, креирање дигиталних докумената, формирање и обраду дигиталних збирки, дуготрајно чување дигиталних објеката, обезбеђивање проступа дигиталној библиотеци (Шокица Шуваковић, 2014: 8).

Велики број библиотека није у могућности да дигитализује своју грађу управо због сложености дигитализације. Сагласност око стратегије избора библиотечко-информационе грађе за дигитализацију је кључна како би се избегло непотребно понављање поступака превођења штампане грађе у дигиталну форму. Другим речима, пре почетка процеса дигитализације потребно је да се библиотекари информишу о томе шта друге библиотеке дигитализују. Такође, неопходно је одредити њену основну сврху која подразумева креирање нових квалитетних садржаја, презентовање културног и научног наслеђа, повећање броја корисника итд. *Закон о култури* прописује да је „дигитализација културног наслеђа саставни део рада запослених у установи културе“ (2023, чл. 25б, ст. 2), и да је општи интерес у култури „подстицање процеса дигитализације и развоја дигиталне истраживачке инфраструктуре у области заштите културног наслеђа и уметности“ (2023, чл. 6, ст. 23). Библиотеке треба да дигитализују најстарије збирке, публикације из завичајних фондова, као и збирке чије је коришћење најфреквентније. Како је наведено у *Закону о старој и ретској библиотечкој грађи*, „библиотеке су обавезне да категорисану стару и ретку библиотечку грађу дигитализују ради коришћења и представљања“ (2011, чл. 27, ст. 3). У Републици Србији дигитализација је законска обавеза библиотека која је регулисана *Законом о библиотечко-информационој делатности*:

> Библиотека има обавезу да континуирано ради на дигитализацији библиотечко-информационе грађе и извора као дела културног наслеђа Србије. Народна библиотека Србије спроводи и координира послове на дигитализацији библиотечко-информационе грађе и извора у Републици Србији, а ближе услове за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора прописује министар надлежан за културу (2011, чл. 44).

Дигитализација докумената омогућава тренутни приступ документима. Такође, једноставније се приступа чланцима у часопису, документима који су у неприступачним форматима, као и документима којих више нема на тржишту. Захваљујући дигитализацији, могу се виртуелно објединити колекције које су на различитим локацијама, као и различити медији (слика, звук, видео-запис). Појавом интернета омогућено је да дигитална грађа буде доступна на свакој тачки планете, бесконачном броју корисника. Вукићевић истиче да процес дигитализације има два најважнија циља:

> ...универзалну доступност информација (учинити доступном информацију свима којима је потребна) и заштита грађе (сачувати грађу од непотребног хабања како би остала што вернија верзији приликом појављивања) (2011: 122).

Један од разлога дигитализације библиотечке грађе је и социолошке природе, јер она доводи до ширења корисничке популације и обухватања оних корисника који то раније нису били. Дигитална публикација може да буде део више дигиталних библиотека копирањем или повезивањем у различите целине тј. збирке. Дигитализација је најбољи начин да се остваре циљеви у области заштите и представљања културног и научног наслеђа. Стварање или учешће у стварању великих дигиталних библиотека је најбољи начин да се постигне основни циљ дигитализације, а то је универзална доступност и демократичност приступа знањима, омогућава тражење, примање и давање информација и идеја у било ком облику и без ограничења, што библиотекама пружа јасну основу да спроводе принципе савременог и напредног библиотекарства (Шокица Шуваковић, 2014: 7).

ДИГИТАЛНА БИБЛИОТЕКА

Библиотеке новог доба добијају нова имена и дефиниције: „дигитална библиотека, електронска библиотека, виртуелна библиотека, хибридна библиотека, библиотека без зидова, универзална библиотека“ (Иљац, 2002: 235). Док поједини теоретичари ове термине сматрају синонимима, има и оних који покушавају да укажу на њихове разлике, и јединствених договора о значењу и употреби ових термина нема. У *ИФЛА /УНЕСКО Манифесту за дигиталне библиотеке*, дата је следећа дефиниција:

> Дигитална библиотека је збирка дигиталних објеката потврђеног квалитета доступна на вебу. Дигитални објекти су створени или прикупљени и организовани према међународно прихваћеним принципима за развој збирки и доступни су на кохерентан и одржив начин, подржани услугама неопходним за проналажење и коришћење извора од стране корисника (ИФЛА, 2010).

Да би се формирала дигитална библиотека, неопходно је да постоје извори садржаја у дигиталном облику који су дигитализовани или је садржај изворно дигитално креиран. Другим речима, дигиталну библиотеку чини грађа настала у традиционалним форматима која је пребачена у електронски облик, као и електронска издања. У

Правилнику о ближим условима за дигитализацију библиотечке грађе и извора наведено је да дигитална библиотека „представља скуп дигиталних збирки заједно са методама за приступ и претраживање, избор, организацију и одржавање збирке“ (2017, чл. 10). Као основни мотив дигитализације може се навести флексибилност и универзалност коришћења библиотечког фонда. Како би се обезбедио приступ дигиталним библиотекама, неопходна је примена нових технологија, што у данашње време чини саставни део услуга библиотека. Брофи наводи да је дигитална библиотека „скуп дигиталних објеката – *маркера* или униформних идентификатора објеката, као и репозиторијума – скупа информација о рачунарском систему“ (2005: 90). Дигиталне библиотеке су углавном отворене целине, јер се у дужем временском периоду допуњују новим садржајима. Оне треба да буду доступне корисницима на брз и економски приступачан начин, и „као логички повезане и одрживе целине, подржане неопходним услугама за претраживање и коришћење“ (Шокица Шуваковић, 2014: 7).

Организација електронских информационих ресурса од суштинског је значаја у дигиталним библиотекама. Ако организација не постоји, документ не може да буде пронађен, па се не може ни користити. Да би се добро организовале информације, неопходно је усвајање одговарајућих стандарда и метаподатака.

> Уколико библиотека жели да изгради трајну колекцију квалитетних електронских извора, подаци о складиштењу тих извора морају да буду бројни и квалитетни, актуелни и погодни за даљњи развој, приступачни и структурирани у одређеним стандардним форматима (Иљац, 2002: 237).

Дигиталне библиотеке су портали преко којих се приступа различитим информационим ресурсима, и Крстев наводи да оне морају да подржавају велике колекције докумената, као и могућности њиховог претраживања, каталогизирања и индексирања (2002). Многе дигиталне колекције које не подлежу законима о заштити ауторских права доступне су преко интернета. Финансијска и правна подршка националних и локалних органа управљања је кључна за обезбеђивање одрживе доступности и приступа информацијама. Циљ дугорочне стратегије дигитализације је развој образовања, културе и писмености. Да би се то постигло, информациона писменост мора бити уврштена у план и програм образовања. Они који креирају дигиталне библиотеке морају се консултовати са припадницима локалне заједнице, како би се њихове жеље и права испоштовали, има-

јући у виду и посебне потребе особа са инвалидитетом. Приликом планирања дигиталних библиотека треба узети у обзир неколико чиниоца: обучено особље, одговарајући простор и инфраструктуру, финансирање итд. Међутим, поставља се и питање трајности дигиталних библиотека, због брзог развоја информационе технологије.

> Дигитални подаци, не само што морају да се *освежавају* (поново дигитално копирају, уз употребу разних техника за откривање и исправљање грешака), већ и да се *пребацују* (преносе са једне генерације компјутерске опреме и програма на следећу) (Klejton i Judžin Gorman, 2003: 238).

За дуготрајност дигиталних библиотека изузетно су важни стандарди и националне стратегије дигитализације, у смислу да се обезбеди функционалност дигиталних библиотека без обзира на промене информационих алата. Према *ИФЛА /УНЕСКО Манифесту за дигиталне библиотеке*, главни задатак дигиталне библиотеке је да омогући директан приступ изворима информација „на организован и меродаван начин и тако повеже информационе технологије, образовање и културу у савременим библиотечким услугама“ (ИФЛА, 2010). Да би се остварио овај задатак, неопходно је тежити ка томе да се пружи подршка дигитализацији, односно библиотекама у примени заједничких стандарда. То подразумева омогућавање приступа научном и културном наслеђу за све кориснике, уз поштовање права интелектуалне својине, као и његово очување и заштиту. Под очувањем библиотечке грађе кроз дигитализацију подразумева се смањено коришћење штампане грађе, чиме се продужава век коришћења оригинала. Приликом дигитализације библиотечко-информационе грађе морају да се испоштују ауторска и сродна права у складу са важећим законским прописима. Стална доступност дигитализоване грађе мора бити приоритет свим библиотекама, као и њихово повезивање са истраживачким мрежама великог капацитета.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА ЗАВИЧАЈНИХ ФОНДОВА

У матичним јавним библиотекама завичајни фондови се формирају да би прикупљали и обрађивали све штампане и на други начин умножене материјале који су персонално, садржински, географски, историјски или етнички везани за завичај. Завичајни фондови су у чврстој вези са локалном заједницом, са њеном историјом, културом и науком. Али, како наводе Судимац и Рудић, „порекло и садржај завичајних фондова сврстава их уз национални фонд, те они пред-

стављају дислоциране, локалне делове националног фонда“ (2019: 446). Фонд завичајне колекције састоји се од штампаних публикација, рукописа и некњижне грађе, а посебно је значајна завичајна периодика. У *Правилнику о националним стандардима за обављање библиотечко-информационе делатности* наведено је да:

Завичајна збирка обухвата: монографске и серијске публикације, некњижну грађу (рукописи, гравире, позивнице, плакати, програми, фотографије, разгледнице, картографска грађа), као и мултимедијалну грађу (CD, DVD, звучни и видео-записи) и изворе (2013).

Сврха завичајног фонда је коришћење публикација у образовне, научне, културолошке и маркетиншке сврхе. Право сваког појединца је да има приступ културном и научном наслеђу, „што доприноси промовисању учења и разумевању богатства различитости света, не само за ову него и за све будуће генерације“ (ИФЛА, 2010). С обзиром на чињеницу да су завичајни фондови затвореног типа са нагласком на архивску функцију, њихову отвореност ширем кругу корисника омогућава управо дигитализација.

> Завичајни фондови, као трезори културне баштине, са свим својим специфичностима ушли су у фокус светског процеса дигитализације и свима је постало јасно да ће управо у њима тај процес постићи свој прави смисао (Вукићевић, 2011: 122).

Дигиталне завичајне библиотеке су стручно осмишљене збирке које представљају репрезентативан узорак локалне културне баштине, а Трифуновић их дефинише као „целовите збирке организованих историјско-биографских информација и културне баштине одређеног географског поднебља у дигиталном облику“ (2010: 158). Дигиталне завичајне збирке најчешће су отвореног карактера и допуњују се новим садржајима у одређеном временском периоду, а врло ретко функционишу као завршене целине. Захваљујући повезивању и међубиблиотечкој сарадњи, дигитална публикација може се наћи у више дигиталних библиотека.

Пре него што колекције буду представљене јавности и корисницима зарад приступа информацијама, доживотног учења и едукације, истраживања и популаризације дигиталних фондова, претходи им селекција и одабир, обрада и трансформација у нову, дигиталну форму. Селекција грађе представља једно од најважнијих корака у дигитализацији завичајних фондова, и зависи од неколико фактора:

> ...намене и циља пројекта, потреба средине, значаја грађе у синхроној и дијахроној културној перспективи, техничких карактеристика библиотечке јединице, кадровских, просторних и финансијских могућности, као и степена оптерећености ауторским правима (Вранеш, 2007: 20).

Колики је значај завичајне збирки, говори чињеница да оне имају приоритет у планираним пројектима дигитализације у јавним библиотекама у Србији. У *ИФЛА/УНЕСКО Манифесту за јавне библиотеке*, као један од задатака јавне библиотеке наводи се приступ културном наслеђу, и „отворен приступ научним сазнањима, истраживању и иновацијама приказаним у традиционалним медијима као и у дигитализованим и онима који су креирани у дигиталном формату“ (ИФЛА, 2022). Уколико је одабрана грађа за дигитализацију каталошки обрађена у локалној бази података, може се успоставити и дигитална национална библиотека проистекла из мањих дигиталних збирки.

Народна библиотека Србије је 2007. године покренула „Пројекат дигитализације матичних библиотека и других институција културе“, па се део дигиталних колекција библиотека које су биле укључене у овај програм налази у *Дигиталној Народној библиотеци Србије*. Дигиталне завичајне библиотеке могу се повезати у јединствену мрежу, што би значило да су на располагању свим корисницима, без обзира на расу, пол, узраст, занимање и образовање. Корисницима дигиталне библиотеке треба пружити систематичан и тачан библиографски опис уз дигиталну публикацију. Такође, подаци о дигиталним објектима треба да буду и садржинског карактера. Када је претраживање дигиталних садржаја у питању, корисницима треба омогућити једноставан увид у пун текст и у метаподатке. Библиографски опис о дигиталном документу мора бити комплетан и прегледан, као и да „онемогућава забуну и замену информација, и који може да егзистира као самостална целина, без обзира ком фонду припада јединица на коју се опис односи“ (Вранеш, 2007: 19).

Библиотекари који су укључени у процес дигитализације завичајне грађе треба да имају знања из области технике, организације, обраде, као и управљања дигиталним збиркама. Важан аспект пројекта дигитализације у библиотеци је његово планирање у смислу дугорочних улагања средстава да би се створила стална услуга. Због непостојања националне стратегије дигитализације долази до проблема дуплирања посла у јавним библиотекама и широког поимања зави-

чајности при формирању збирки. У том смислу, Весна Иљац Малбаша наводи да треба:

> ...обезбедити стручну и финансијску подршку библиотекама на пољу дигитализације од стране свих надлежних органа на републичком, покрајинском и локалном нивоу; обезбедити материјалну подршку Министарства културе Народној библиотеци Србије на координацији дигитализације грађе у библиотекама Србије; подстицати библиотеке на веће учешће у међународним пројектима дигитализације културног наслеђа (2016: 184).

Дигитализацијом се завичајни фонд презентује широј јавности, а посебно она грађа која је била потпуно непозната корисницима. Кроз завичајне дигиталне библиотеке настоји се очувати и приказати локална културна баштина и историјско наслеђе. Мисија завичајних фондова у популарисању културне баштине на прави начин може да буде остварена само помоћу дигитализације. Важна је и сарадња библиотеке са осталим установама културе, „како би се том сарадњом развили потпунији и квалитетнији сервиси за грађане локалних заједница и кориснике путем веба“ (Трифуновић, 2010: 166). Дигитализација је прилика да се оствари сарадња и корист за све оне који учествују у неговању и чувању локалне културне баштине. Дигитализација културне и научне баштине је препозната као неопходан услов за укључивање у међународну заједницу, али и као обавеза чувања драгоцених докумената за будуће генерације. „У време доминантних електронских медија дигитализација у најмању руку доприноси упознавању различитости које онда могу бити и схваћене и прихваћене“ (Тендјер, 2014: 56). Кроз завичајне дигиталне библиотеке настоји се очувати и приказати локална културна баштина и историјско наслеђе, а да би се обезбедила дуготрајност и функционалност дигиталних завичајних библиотека неопходна је национална стратегија дигитализације.

Иницијатива за оснивање Националног центра за дигитализацију покренута је 2002. године од стране водећих српских институција културе, међу којима су биле Народна библиотека Србије, Народни музеј из Београда, Архив Србије и Републички завод за заштиту споменика културе. Национални центар за дигитализацију формиран је са циљем да се оформи конзорцијум културних и истраживачких институција које би биле укључене у процес дигитализације културног наслеђа. Његова улога је да координише рад између установа које врше дигитализацију, прати и усваја светске стандарде за диги-

тализацију, одређује приоритетне пројекте за дигитализацију итд. Пре самог поступка дигитализације завичајних фондова, конзорцијум мора јасно, и у складу са препорукама Националног центра за дигитализацију, да одреди које су потребе, разлози и могућности конверзије грађе у дигиталну форму. Стокић Симончић и Вучковић констатују да би „национална стратегија неминовно поставила смернице и стандарде, а допринела организованијем и систематском приступању проблему“ (2012: 116). Такође, неопходно је и да Институт за стандардизацију Србије изради стандарде за дигитализацију којим би се заштитили национални интереси, а у исто време омогућила културна размена са другим државама. Због компликоване израде пројекта дигитализације, многе библиотеке у Србији нису у могућности да дигитализују библиотечку грађу.

Министарство културе и информисања Републике Србије је 2007. године формирало Радну групу за дигитализацију културног наслеђа, чији је задатак био да састави текст нацрта *Националне стратегије за дигитализацију културног наслеђа* и пратећег *Акционог плана*, што је био први покушај стварања националне стратегије за дигитализацију. Влада Србије је 2010. године усвојила *Стратегију развоја информационог друштва у Републици Србији* до 2020. године. За разлику од предлога *Стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. године*, који након бурне јавне расправе није усвојен, нови предлог *Стратегије развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. године* усвојен је као незамењив основ за развој културе у Србији. *Стратегијом* је дефинисано неколико посебних циљева, а један од њих је и дигитализација у култури којим је предвиђено да се изнивелише раскорак који постоји у набавци и употреби информационо-комуникационе технологије, у оспособљености запослених у установама културе и реалних потреба за дигитализацијом културног наслеђа (2020).

Сектор за заштиту културног наслеђа и дигитализацију при Министарству културе Републике Србије обавља послове који се, између осталих, односе и на координационо-организационе, развојне и технолошко-оперативне активности које за циљ имају израду националне стратегије и планова дигитализације (2024).

> Проглашење дигитализације државним приоритетом, за библиотечко-информациону делатност значи да држава препознаје библиотеке као један од стубова националне културе, а њихову грађу и изворе као културну баштину коју дигитализацијом треба заштитити и презентовати (Судимац и Рудић, 2019: 448).

ПРИКАЗ И АНАЛИЗА ТРЕНУТНОГ СТАЊА

На подручју Републике Србије, без Аутономне Покрајине Косово, има 25 управних округа. Сваки управни округ има једну матичну библиотеку која, према *Правилнику о националним стандардима за обављање библиотечко-информационе делатности* (2013), треба да има одељење за завичајну збирку. С обзиром да се у раду бавимо дигиталним завичајним библиотекама, фокусирали смо се само на матичне библиотеке. Како бисмо стекли увид у дигитализовану грађу завичајних одељења, претражили смо њихове веб-сајтове. На тај начин смо дошли до података о обиму и структури дигитализоване грађе. Истраживање је урађено у периоду од маја до септембра 2024. године. Садржај дигиталних библиотека смо распоредили у четири групе: монографске публикације, серијске публикације, некњижна грађа и остало. При утврђивању броја дигитализованих јединица серијских публикација, једном јединицом сматрана је једна свеска (један број одређеног годишта) серијске публикације. У категорију некњижне грађе уврстили смо разгледнице, фотографије, картографску грађу, нотне записе, позивнице, рукописну књигу, печате, плакате, гравире, дипломе, плакете, захвалнице, каталоге, водиче, брошуре, дописне карте и графике. У категорију остало сврстали смо дигиталне изложбе, прес клипинге, аудио и видео грађу, сепарате, текстове о местима, догађајима, личностима и установама.

Резултати истраживања су приказани квантитативно. Подаци о библиотекама, броју дигитализованих јединица према врсти грађе, као и укупан збир свих дигитализованих јединица дат је у Табели 1.

Табела 1: Број дигитализованих јединица у матичним библиотекама у Србији

Ред. бр.	Број дигитализованих јединица					
	Назив библиотеке	Мон. публ.	Серијске публ.	Некњиж. грађа	Остало	Укупно
1.	ГБ у Суботици	16	5.141	64	0	5.221
2.	ГНБ у Зрењанину	20	0	23	0	43
3.	ГБ у Сомбору	12	4.187	2	0	4.201
4.	ГБ у Панчеву	0	44	0	0	44
5.	ГБ у Новом Саду	0	6	0	0	6
6.	ГБ у Сремској Митровици	25	23	11	10	69
7.	МБ у Ваљеву	6	1.114	231	0	1.351
8.	НБ у Смедереву	18	354	9	0	381
9.	НБ у Пожаревцу	33	1.564	5	0	1.602

10.	НБ у Крагујевцу	21	523	9	0	553
11.	НБ у Јагодини	232	67	63	1	363
12.	НБ у Бору	21	1.963	155	12	2.151
13.	МБ у Зајечару	0	0	10	13	23
14.	НБ у Ужицу	5	441	0	0	446
15.	ГБ у Чачку	194	5.821	251	0	6.266
16.	НБ у Краљеву	35	5.699	42	196	5.972
17.	НБ у Крушевцу	5	278	0	14	297
18.	НБ у Нишу	633	5.506	841	0	6.980
19.	НБ у Пироту	254	371	1.358	6	1.989
20.	НБ у Лесковцу	358	36	2	17	413
21.	ЈБ У Врању	9	0	128	0	137
22.	Библиотека града Београда	90	574	45	21	730
Укупно		1.987	33.712	3.249	290	39.238

Назив библиотеке (Градска библиотека – ГБ, Народна библиотека – НБ, Градска народна библиотека – ГНБ, Матична библиотека – МБ, Јавна библиотека – ЈБ)

Истраживањем смо обухватили 25 библиотека, али су у табели приказани резултати за 22 библиотеке. Народна библиотека „Јован Поповић“ из Кикинде и Библиотека шабачка немају приказе дигиталних колекција на њиховим сајтовима, док дигиталној колекцији Народне библиотеке „Раде Драинац“ из Прокупља нисмо могли приступити из техничких разлога.

Анализирајући податке до којих смо дошли, можемо видети да је приказ дигиталног садржаја на сајтовима библиотека неуједначен. Највише приказаних јединица дигитализоване грађе имају Народна библиотека „Стеван Сремац“ из Ниша (6.980), Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ из Чачка (6.266), Народна библиотека „Стефан Првовенчани“ из Краљева (5.972), Градска библиотека у Суботици (5.221) и Градска библиотека „Карло Бијелицки“ из Сомбора (4.201). Са друге стране, најмање приказаних јединица дигитализоване грађе имају Градска библиотека у Новом Саду (6), Матична библиотека „Светозар Марковић“ из Зајечара (23), Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“ из Зрењанина (43) и Градска библиотека у Панчеву (44).

Графикон 1: Дигитализоване јединице према врсти грађе

Анализом врсте библиотечке грађе која је приказана у оквиру дигиталних библиотека (Графикон 1), можемо видети да је највећи број серијских публикација, односно свезака серијских публикација (33.712), потом следе некњижна грађа (3.249) и монографске публикације (1.987). Најмање је заступљена грађа коју смо сврстали у категорију остало (290).

ЗАКЉУЧАК

Нови миленијум носи прогресиван напредак технологије и комуникације. Пред нама се сусрећу традиционална са дигиталном библиотеком, штампана књига са дигитализованим објектом. Информатичко друштво као језгро има информацију, а оријентисано је ка томе да сви могу да стварају, користе и деле те информације. Управо та доступност информација, њихова брзина путовања до информатички писменог корисника, главна је окосница 21. века.

Приказани резулати истраживања у овом раду указују на велике разлике у обиму дигитализације у матичним библиотекама на подручју Републике Србије. То би могло да се оправда недостатком финансијских средстава и особља које је обучено за послове дигитализације. Такође, уочили смо потпуно различите начине приказа дигиталних објеката у оквиру дигиталних библиотека на веб-сајтовима, што наводи на закључак да не постоје јединствени стандарди на нивоу Републике Србије. До сада, највише су дигитализоване серијске публикације, а потом следе монографске публикације и некњижна грађа. Највише приказаних резултата дигитализације имају библиотеке у Нишу, Чачку, Краљеву, Суботици и Сомбору, док је најмање дигиталне грађе доступно на веб-сајтовима библиотека из Новог Сада, Зајечара, Зрењанина и Панчева.

Дигиталне библиотеке своје ресурсе треба да усмере на задовољавање потреба корисника, јер се њихов квалитет мери квалитетом пружених услуга. Ове нове околности захтевају вештије кориснике, те пажњу треба усмерити на њихову обуку. Дигитализација завичајне грађе подразумева неколико кључних чинилаца: утврђен план рада, стручан кадар, финансијску подршку оснивача матичних библиотека и државе, добру техничку опрему, као и сарадњу између библиотека. Она би требала да буде значајан пројекат у националним оквирима сваке државе. Матична библиотека треба да представља део националне, регионалне и глобалне мреже дигиталних библиотека, кроз пројекте сарадње и размене дигиталних докумената. Дигитализација културне баштине је показатељ културног развоја једног друштва, а дигитализацију завичајних збирки треба смислено и плански водити, у оквиру општег националног система. Дигиталне завичајне библиотеке постале су императив савременог развоја библиотека, јер оне отварају нови пут ка универзуму знања и информација, повезујући културе изван географских оквира.

Литература

Вранеш, А. (2007). Дигитализација завичајних фондова у народним библиотекама. *Глас библиотеке*: *часопис за библиотекарство*, *(14)*, 5–26.

Вукићевић, Д. (2011). *Завичајни фондови*. Београд: Службени гласник; Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“.

Закон о библиотечко-информационој делатности (2011), *Службени гласник РС*. Бр. 52. https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2011/52/1. Преузето 19. 8. 2024.

Ињац, В. (2002). Светска дигитална библиотека – сан или виртуелна стварност. *Гласник Народне библиотеке Србије, 4(1)*, 235–250.

ИФЛА (2012). Етички кодекс за библиотекаре и информационе стручњаке. https://cdn.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/faife/codesofethics/serbiancodeofethicsfull.pdf. Преузето 16. 8. 2024.

ИФЛА (2010). ИФЛА/УНЕСКО Манифест за дигиталне библиотеке. https://www.ifla.org/files/assets/digital-libraries/documents/ifla-unesco-digital-libraries-manifesto-sr.pdf. Преузето 29. 8. 2024.

ИФЛА (2022). ИФЛА/УНЕСКО Манифест за јавне библиотеке. https://repository.ifla.org/server/api/core/bitstreams/9a6362f3-c12b-4400-acfd-d2a60951e05f/content. Преузето 10. 9. 2024.

Крстев, С. (2012). Дигиталне библиотеке – разграничење појмова. *Инфотека, (1–2).* https://www.researchgate.net/publication/28808961_Digitalne_biblioteke_-_razgranicenje_pojmova. Преузето 10. 9. 2024.

Министарство културе (2024). *Сектор за заштиту културног наслеђа и дигитализацију. https://kultura.gov.rs/tekst/62/sektor-za-zastitu-kulturnog-nasledja-i-digitalizaciju-.php.* Преузето 20. 8. 2024.

Министарство културе (2020). *Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. године*. https://kultura.gov.rs/extfile/sr/4476/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029--godine.pdf. Преузето 20. 8. 2024.

Стокић Симончић, Г. и Вучковић, Ж. (2012). Колико користимо дигиталне библиотеке. *Култура*, *(135),* 114–120. doi: 10.5937/kultura1235114S

Судимац, Т. и Рудић, Г. (2019). Дигитализација културне баштине у јавним библиотекама централне Србије – стање и перспектива. *Култура полиса, 16(40),* 445–458.

Тендјер, А. (2014). Стандардизација у Србији, библиотекарство и дигитализација. *Глас библиотеке, 20*, 45–59.

Трифуновић, Б. (2010). Завичајне дигиталне библиотеке. *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, *(129)*, 155–181.

Шокица Шуваковић, Н. (2014). Дигитализација у библиотекама. У С. Јанчић (Ур.), *Дигиталне колекције у библиотекама Србије* (7–11). Нови Сад: Заједница матичних библиотека Србије; Градска библиотека, 2014.

***

Brofi, P. (2005). *Biblioteka u dvadeset prvom veku*. Beograd: Clio.

Zakon o kulturi (2023), *Službeni glasnik RS*. Br. 76. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturi.html. Preuzeto 19. 8. 2024.

Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi (2011), *Službeni glasnik RS*. Br. 52.

Injac Malbaša, V. (2016). *E-biblioteka*. Beograd: Clio.

Klejton, P. i Judžin Gorman, G. (2003). *Upravljanje izvorima informacija u bibliotekama: upravljanje fondovima u teoriji i praksi*. Beograd: Clio.

Nacionalni centar za digitalizaciju (2024). http://www.ncd.org.rs/. Preuzeto 12. 9. 2024.

Pravilnik o bližim uslovima za digitalizaciju bibliotečko-informacione građe i izvora (2017), *Službeni glasnik RS*. Br. 102.

Pravilnik o nacionalnim standardima za obavljanje bibliotečko-informacione delatnosti (2013), *Službeni glasnik RS*. Br. 39.

Danka M. Ivošević
Karla K. Selihar

LOCAL DIGITAL LIBRARIES AS REPRESENTATIVES OF CULTURAL HERITAGE IN SERBIA

Summary

The digitalization of cultural heritage is an indicator of the cultural development of a society, and the digitalization of local collections should be carried out meaningfully and strategically within the framework of a general national system. Digital local libraries have become an imperative for the modern development of libraries, as they open a new path to a universe of knowledge by connecting cultures beyond geographical boundaries. The mission of digital local libraries is to use information technologies to promote digital content held in local collections, protect cultural heritage from excessive use, and bring rich cultural heritage closer to users. Through the digitalization of local collections, a single document can be made available to a larger number of users, thus ensuring that cultural heritage is both protected and transparent. Digital local libraries represent a representative sample of local cultural heritage. Given that local collections are of a closed type, their accessibility to a broader audience is facilitated by digitalization. The significance of local collections is evidenced by the fact that they have priority in planned digitalization projects in public libraries in Serbia. This paper analyzes the current state regarding the extent of digitized materials from the local heritage collections of public libraries in Serbia to determine the level of digitization and the structure of digitized materials. The presented research results indicate significant differences in the extent of digitization among public libraries across the Republic of Serbia. This disparity could be attributed to a lack of financial resources and personnel trained for digitization tasks. Additionally, we observed completely different methods of presenting digital objects within digital libraries on websites, leading to the conclusion that unified standards at the national level in Serbia are lacking. So far, the most digitized materials are serial publications, followed by monographic publications and non-book materials. Libraries in Niš, Čačak, Kraljevo, Subotica, and Sombor have the highest digitization output, while the least digital materials are available on the websites of libraries in Novi Sad, Zaječar, Zrenjanin, and Pančevo. Digital libraries should focus their resources on meeting users' needs, as

their quality is measured by the quality of services provided. These new circumstances require more skilled users, so attention should be directed toward their training. The digitization of local heritage materials involves several key factors: an established work plan, professional staff, financial support from the founders of public libraries and the state, adequate technical equipment, and cooperation among libraries. Digitization should represent a significant project within the national framework of every country.

Key words: digitalization, digital libraries, local collection, cultural heritage

Радославка Р. Сударушић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофки факултет

Оригинални научни чланак

УЏБЕНИК *ИСТОРИЈА СРПСКОГА НАРОДА* СТЕВЕ КАЛУЂЕРЧИЋА У КОНТЕКСТУ НАУКЕ О КЊИЗИ

Учитељ, књижевник и публициста Стево Калуђерчић (Сомбор, 1864 – Сарајево, 1948) био је иницијатор и/или члан готово свих просвјетних и културних установа, друштава и удружења у Сарајеву. Писао је приповијетке, педагошке, историјске и социокултурне прилоге.

У истраживачком фокусу је његов уџбеник *Историја српскоīа народа за III. и IV. разред српских основних школа у Босни и Херцеīовини* (Мостар, 1909). Дату књигу посматрамо из библиолошког (артефакт) и медиолошког аспекта (медиј). Анализирамо њену васпитно-образовну, друштвенокултурну и комуникативну функцију. Посебну пажњу посвећујемо историји и графичком моделовању истакнуте књиге (опрема и декорација корица, насловне стране и књижног блока). Сагледавамо пишчеве методе комуникације са читаоцима и специфичне начине преношења информација. Поред животописа Стеве Калуђерчића, спомињемо и друштвено-политичке прилике у којима је презентовано дјело угледало свјетлост дана.

Кључне ријечи: Стево Калуђерчић, Босна и Херцеговина, Сарајево, Аустроугарска, историја Срба, уџбеник, наука о књизи, артефакт и медиј

* radoslavka.sudarusic@ff.ues.rs.ba

ТЕОРИЈСКО-ЕПИСТЕМОЛОШКИ ОКВИР

Посматрано из библиолошког аспекта, књига јесте физички и културни објекат (артефакт) (Цветкова, 2022: 26). Библиологија (наука о књизи; *књиīознанс̄тво*) је „научна област која интегрише знање о систему књига – читалац" и проучава ширење и коришћење књиге у друштву (Дурковић-Јакшић, 1996: 73). Бави се разним питањима у вези са књигом: описом, штампањем, издавањем, тиражом, прештампавањем, прикупљањем (колекционарством), дистрибуцијом, књижарством, историјом, економијом и технологијом производње (Цветкова, 2022: 26; Бараћ, 2014: 15; Дурковић-Јакшић, 1996: 72).

Проучавањем производне технологије (опрема и графичко обликовање), апострофира се физичка природа медија, тј. материјална форма књиге.

> Обликовање је у суштини креативни процес визуелног трансформисања мисли и идеја помоћу одређених типографских елемената као што су слова, знаци, линије, површине и остали елементи [...]. Специфичност типографије јесте у томе што повезује технолошке фазе рада (слагање, прелом, штампу, повез), према захтевима производње. Поред ове, типографија има велику улогу и у развоју естетских и ликовних вредности било ког штампарског производа. Посао типографа (дизајнера) јесте стални дијалог, како имагинарни, који води са делом и средствима које бира за његово остваривање, тако и реални, који води са свима који на књизи или у штампи учествују [...]. (Гроздановић, 2007: 392)

Медијска наука о књизи бави се проучавањем књиге као медија и чина комуникације (Цветкова, 2022: 9–10; 66–71). Милена Цветкова сугерише да појам „књига као медиј" „није посебан аспект или метафора било које функције књиге, већ њена иманентна суштина" (Цветкова, 2022: 10). Занимљива је и ауторкина теза о информационој инфраструктури књиге, која се заснива на принципу повратне спреге. Начелно, иницијатор (лице које генерише идеју и ствара информацију) у складу са сопственим знањем и стеченим искуством, кодира поруку (вербални или невербални комуникациони објекат), коју посредством одабраног канала (усмени говор, или аудио-визуелни, писано-дигитални, иконички) предаје примаоцу – декодеру. Прималац, потом, одашиље (изабраним каналом) кодирани одговор иницијатору (такође у складу са властитим знањем и искуством) (Цветкова, 2022: 78–79). У овој фази комуникације, сам прималац постаје иницијатор, односно лице које зачиње јавни дијалог.

Будући да је књига, прије свега, „производ читалачко-ауторског ланца" (а не само продукт графичке индустрије и материјалне производње), „читалац има водеће место у медиолошком приступу књизи" (Цветкова, 2022: 74). Суштина књиге као медија састоји се у пружању окружења „за кохезију између писца и читаоца, између извора и реципијента" (Цветкова, 2022: 79). Милена Цветкова (2022: 94) предлаже и медиолошку дефиницију појма књига: „Форматирано окружење за перцепцију идеја и трајног знања, пренетих путем виртуелне слике неке стварности." Узешевши уопште, књига представља дијалектичко јединство медијске форме и медијског текста (Цветкова, 2022: 51). Научна парадигма коју заступа именована ауторка поставља књигу „у зону пресека између библиологије и медиологије – у полиморфну науку о књизи" (Цветкова, 2022: 26).

У коауторском раду Дмитрија А. Ељашевича [Дмитрий А. Эльяшевич] и Виктора А. Мутјева [Виктор А. Мутьев] – *Нова наука о књизи: поглед у будућност* [*Новое книговедение: взгляд в будущее*] – назначује се систем комуникације, сачињен, такође, на темељу повратне спреге: аутор – писање – текст – читање – читалац (рус.: автор – письмо – чтение – читатель; енгл.: author – writing – text – reading – reader) (Эльяшевич & Мутьев, 2021: 47). Акцентује се и „фигура аутора". Аутор је, наиме, тај који иницира комуникацију и, по много чему (мада не у потпуности), одређује њена својства (Эльяшевич & Мутьев, 2021: 48).

Књига је резултат ауторове рефлексије и његове перцепције друштвене стварности.

> Пре него што постане посредник између аутора и читаоца, она [књига] је већ медиј између аутора и стварности, с једне стране, и између аутора и текста с друге. (Цветкова, 2022: 25)

У нашем истраживачком фокусу је школска књига, тачније уџбеник историје Срба, штампан крајем прве деценије 20. вијека. Дату књигу посматрамо из библиолошког (артефакт) и медиолошког аспекта (медиј), односно указујемо на њену двојаку природу и суштину (форма и текст). Поред пишчеве биографије, спомињемо и друштвено-политичке прилике у којима је презентовано дјело угледало свјетлост дана.

КА ЛИКУ СТЕВЕ КАЛУЂЕРЧИЋА

Стево Калуђерчић – истакнути педагог, публициста и јавни посленик с краја 19. и прве половине 20. вијека – живио је и радио у веома турбулентном историјском раздобљу (аустроугарска окупација и анексија Босне и Херцеговине; балкански и свјетски ратови). Овом приликом, предочавамо његов curriculum vitae.

Рођен је 1864. године у Сомбору, гдје је завршио основну школу, мађарску гимназију и два разреда учитељске школе. Због избијања ученичког штрајка при крају 1882. године, школовање довршава у Сремским Карловцима (школске 1882/83). Године 1883. добио је посао учитеља у српској основној школи у Сарајеву. Након положеног испита за учитеља грађанских школа (Загреб, 1895), постаје учитељ и управитељ мушке и женске српске основне и Српске више дјевојачке школе у Сарајеву. Дате дужности обавља све до 1914. године, када Земаљска влада затвара српске школе у Босни и Херцеговини (Јевђевић, 2009: 801; Калуђерчић, 2021а: 337). У јануару 1916, Земаљска влада обавјештава Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву:

> да се установило да је мишљење и рад Стеве Калуђерчића, управитеља Српско-православних школа у Сарајеву у опреци са интересима државе и Монархије па да се стога даљња употреба Стеве Калуђерчића у учитељској служби на подручју Босне и Херцеговине забрањује (Кршић, 1933: 29–30).

Сљедствено овоме, именовани Савјет, очигледно немајући другог избора, послао је Стеву Калуђерчића у привремену пензију. Враћен је у службу тек по свршетку Првог свјетског рата (1919), и то у својству учитеља и директора Виших народних школа. Пензионисан је маја 1925. године (Калуђерчић, 2021а: 337). Упокојио се у осамдесет и четвртој години живота. Сахрањен је на старом православном гробљу у Сарајеву. Изненађује податак да је оновремено *Ослобођење* одбило да објави in memoriam Стеви Калуђерчићу, који је написао његов колега Стево Правица (Kaluđerčić, 2016: 4, 25).

Стево Калуђерчић је био члан Великог управног и просвјетног савјета, покретач Задруге Српкиња, одборник Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета”, потом посланик Босанско-херцеговачког сабора, члан Епархијског управног и просвјетног савјета и старјешина Српског гимнастичког друштва „Душан Силни” у Сарајеву. Захваљујући Калуђерчићу, установљен је и први женски одсјек при

поменутом спортско-рекреативном друштву (Јевђевић, 2009: 801). Као истрајни заговорник формалног образовања женске дјеце, доприноси оснивању Српске више дјевојачке школе[1]. Прије свега, ваљало је стећи повјерење прилично конзервативних родитеља, који су строго ограничавали и помно надзирали друштвено експонирање својих кћерки. С тим у вези, овај школски завод значајно доприноси еманципацији српске женске популације у Босни и Херцеговини. Вођен мишљу да су мајке наши примарни васпитачи, Калуђерчић се трудио да и дјевојчицама обезбиједи беспријекорно средњошколско образовање. *Спомеиица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића* (Сарајево, 1933) посвједочава благородност истакнутог педагошког креда. Ту су осванули надахнути есеји о поштованом и вољеном „учитељу Стеви", који су проистекли и из пера његових бивших ученица.

Стево Калуђерчић је оснивач (1905) и први предсједник Српског учитељског друштва у Босни и Херцеговини, у чијем окриљу је излазио педагошко-књижевни часопис *Српска школа* (Сарајево, 1907–1912). Уредник је календара *Нови Требевић* (Сарајево, [1892]) и рецензент *Просвјетиног буквара за аналфабете* (1910). Аутор је уџбеника *Историја српскога народа за III. и IV. разред српских основних школа у Босни и Херцеговини* (Мостар, 1909).

Заједно са учитељима Божидаром Никашиновићем, Николом Шумоњом и Николом Кашиковићем, покренуо је *Босанску вилу* (1885). Стево Калуђерчић је био администратор, коректор и сарадник овог проминентног књижевног листа.

Писао је приповијетке, које су штампане у *Стражилову* („Невин страдао. Цртица из босанског живота", 1886), *Босанској вили* („Швабо. Приповијетка из данашњег живота у Босни", 1886; „Јока. Цртица из босанског живота", 1887; „Вид. Цртица из српског живота", 1889; „Усиђелица. Приповијетка из прошлих дана у Сарајеву", 1891) и календару *Србобран* („Не бој се, он ти је помогао", Загреб, 1902). Превео је и двије приповијетке словеначког писца Јанка Керсника („С оца на сина"; „Тона Мохорић", *Босанска вила*, 1886)[2].

[1] Српска православна општина у Сарајеву основала је 1. септембра 1890. године Српску вишу дјевојачку школу. Године 1914. добила је статус јавне школе. Укинута је исте године, почетком Првог свјетског рата.
Прве државне више дјевојачке школе отворене су у Сарајеву (1883), Мостару (1893/1894) и Бањој Луци (1898/1899) (Раpић, 1972: 141).

[2] Персонална библиографија Стеве Калуђерчића објављена је у публикацији *– Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (Куљанин, 2021: 467–497).

Педагошки, историјски и социокултурни прилози Стеве Калуђерчића публиковани су у *Српској школи*, календару *Братство*, *Календару Просвјете*, *Алманаху календара Дринске бановине*, *Гласнику историјског друштва* итд. Писао је радове из историје школства у Босни и Херцеговини, са посебним освртом на националну улогу српских школа до краја Првог свјетског рата. У својим дјелима (изведеним из животне и наставничке праксе) вјешто проблематизује значајна питања која се тичу оснивања пензионог фонда за учитеље и учитељице. Расправља и о висини наставничких плата. Анализира наставне планове и програме, потом износи драгоцјене статистичке прегледе наставног особља у српским школама у Сарајеву (са подацима о мјесту и години рођења, те стручној спреми наставника). Стеву Калуђерчића су занимала и актуелна дешавања на пољу просвјете, културе и осталих сфера јавног живота. Учествовао је у припреми и афирмацији *Закона о обавезној настави*. Писао је и о узорним педагозима, попут Доситеја Обрадовића, Ђорђа Натошевића и чувене Мис Ирби. Драгоцјен је и његов чланак о васпитно-образовној мисији учитеља из Војводине, који су својевремено службовали у српским школама у Босни и Херцеговини. „Без српске школе Србину нема напретка, јер у српској школи лежи срећа и љепша нам будућност", рекао је у некролошком тексту посвећеном Ђорђу Натошевићу (Калуђерчић, 2021б: 312).

У *Споменици Стеви Калуђерчићу*, Јово Вуковић топло и сажето портретише свога цијењеног учитеља:

> Стево Калуђерчић, родом Војвођанин, брзо се сналази у сасвим новој средини. Иако долази из једног високо културног краја у средину још увијек примитивну, он убрзо улази у ту, дотле њему посве непознату средину и с њом се срођава. Толико га она апсорбује, да се од ње више никад не одваја. Стево Калуђерчић, као интелигентан човјек, знао је шта треба да ради. Дошао је са једном мисијом. А у то вријеме сваки српски учитељ био је на важном и истакнутом положају [...]. Иако „пречанин", он својим радом постаје прави Босанац, прави Сарајлија. Убрзо напушта свој источни дијалект и потпуно улази у живот нове средине. Он је душа српске општине [...]. Млад, амбициозан, пун љубави према своме позиву [...] (Вуковић, 1933: 18–20).

Колико се заиста сродио са овдашњим народом, свједочи и његов брак са Миленом Бесаровић, која потиче из знамените сарајевске породице. Имали су кћерку и седам синова. Но, испрва се Стево Калуђерчић поприлично намучио док није испросио руку вољене жене.

Украј тога, и свој потоњи статус уваженог грађанина Сарајева стицао је постепено. Неприкосновени друштвени реноме градио је, понајприје, континуираним унапређењем просвјетног и културног живота у Босни и Херцеговини.

Пошто је имао свега осамнаест година када се доселио у Сарајево, старија генерација Сарајлија дочекала га је с благим неповјерењем. Добио је и надимак Швабо. То је био локални назив за дошљаке из Аустроугарске. Наречено искуство је преточио у истоимену приповијетку[3], врло ефектног епилога:

> А докле ће трајати те несретне предрасуде, докле ли ће се туђити Србин Босанац од Србина Аустријанца? Докле ће му издијевати погрдна имена, мјесто да га пригрли као рођена брата? – Зар не тече у једноме и у другоме иста српска крвца, зар се не зна братска љубав уздићи изнад уских граница ријека и планина, држава и царева. Та Србин је једно, ма гдје био, ма гдје живио; – Србин треба да се уз Србина приљуби макар из које покрајине био – само тако ће остати бар у духовном јединству (Калуђерчић, 1886: 133).

Стево Калуђерчић је родоначелник сарајевске породице Калуђерчић. Његови потомци су угледни правници, љекари, математичари, физичари, филозофи, политичари, војна лица, дипломате, инжењери итд. И управо је унук Стеве Калуђерчића, сада већ почивши универзитетски професор Павле Калуђерчић (Сарајево, 1935–2018), објавио породичну хронику, под називом *Сјећања на људе и догађаје* (Источно Сарајево, Матична библиотека, 2016).

Стево Калуђерчић је оставио богато просвјетно, педагошко и културолошко насљеђе. О томе се у данашње вријеме, нажалост, веома мало зна. Истину говорећи, Стево Калуђерчић није непознат уско специјализованом научном и академском друштву, првенствено педагозима, културолозима и историчарима. Но, што се тиче шире јавности, прилично је заборављен. Питамо се због чега је то тако. Живимо ли, заиста, у добу друштвеног преласка „с *традиције* (статичког система постојаних појмова) на *тенденцију* (динамички систем праваца који се стално мењају)", како каже Јулија В. Шчербињина [Юлия В. Щербинина] (2024: 8–9):

[3] Стево Калуђерчић говори о овоме у интервјуу за *Правду* (1934). Текст интервјуа прештампан је у: *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (Куљанин, 2021: 461–466).

> „Друштво традиција", организовано на принципу наслеђа, захтевало је усклађеност с постојећим системом, друштвеним редом, неким законима понашања. „Друштво тенденција", организовано на принципу новине, обавезује људе да одговоре на савремене захтеве заједнице, на изазове времена. Први тип је изграђен по моделу „корак у корак", други тип по моделу „стимуланс – реакција" (Ščerbinjina, 2024: 9).

У колективном памћењу најживље опстају људи и догађаји о којима се пише у школским уџбеницима. Посредством школске литературе, систематично се обликује колективна и индивидуална свијест. Међутим, ниједан школски програм није у стању да обухвати апсолутно све историјске личности и појаве. Тако је, ваљда, изостао и сам Стево Калуђерчић. Првобитно је испуштен из школских програма, а потом је постепено ишчезавао и из општенародног памћења. Сличну судбину дијеле и бројне друге јавне личности с краја 19. и почетка 20. вијека. Ову појаву сагледавамо на нивоу друштвеног феномена. Стево Калуђерчић је био активни и агилни иницијатор, руковођа и/или члан готово свих ондашњих просвјетних и културних установа, друштава и удружења. Данас су тога свјесни само ријетки проучаваоци и познаваоци историје и културне баштине српског и југословенског народа.

(С)познавање националног културног насљеђа одлика је идентитетски освијешћеног појединца. „Много зависи од вере и преданости. Како бисмо ми данас знали за Сократа да није било Платона?" (Ščerbinjina, 2024: 233). Овдје се указује наравоучениje које сугерише да, поврх свега, треба самоиницијативно истраживати, односно читати и мимо програмом претпостављене литературе. Комбиновање формалног и неформалног образовања показује се као изразито дјелотворан метод личног усавршавања, као што је то својеобразно чинио и „учитељ Стево".

Прошлост није пука реликвија коју треба заборавити. Она је и те како жива и њоме се ваља непрекидно бавити. Посљедице сложене мреже друштвено-политичких и просвјетно-културних збивања Калуђерчићевог доба увелико обликују и многе аспекте наше друштвене стварности.

Под утицајем технолошких иновација, социокултурни обрасци доживљавају значајну трансформацију. Претпостављамо да је индустријска револуција, која се распламсала у 19. вијеку, започела процес својеврсног реформатирања људске свијести (што и даље траје).

Човјек с тзв. размеђе вијекова најтананије осјећа анатомију дате промјене. Овако је говорио Стево Калуђерчић:

> Живимо у добу гдје ништа не мирује. – Састанци, скупштине, зборови, конференције и разни договори чине се у цијелом свијету; јер нико није задовољан. Свако критикује, свак жели нешто боље, паметније, савременије и напредније. Па ипак у томе свеопћем свјетском метежу, вртлогу и хаосу народа, већина је – скоро запањена – остала и гледа. Народ забринуто гледа у будућност те чека: шта ће, сваки дан, свако јутро донијети. Народ чека – очекује неко спасење. Усљед тога могло би се рећи да: наше данашње доба носи у себи обиљежје неке пометње на свима пољима и свима гранама: државног, народног и друштвеног развитка [...] (Калуђерчић, 2021в: 312).

На ову Калуђерчићеву рефлексију, изврсно се надовезују ријечи наше савременице, већ споменуте Јулије Шчербињине:

> У доба високих технологија, ми се ипак не претварамо у роботе, али нам катастрофално недостаје комуникација и још више – разумевање [...]. Обједињени у љубави, писац и читалац утакмицу против времена могу добити резултатом 2 : 0 (Ščerbinjina, 2024: 233).

(И) УЏБЕНИК ЈЕ КЊИГА – АРТЕФАКТ И МЕДИЈ

У предстојећем одјељку, уџбеник Стеве Калуђерџића – *Историја српскоīа народа за III. и IV. разред српских основних школа у Босни и Херцеīовини*[4] – сагледавамо у својству артефакта и медија комуникације. Анализирамо његову васпитно-образовну, друштвено-културну и комуникативну функцију. Расвјетљавамо пишчеву дидактичку стратегију и примијењене поступке медијације. Посебну пажњу посвећујемо историји и графичком моделовању ове школске књиге (опрема и орнаментација корица, насловне стране и књижног блока).

Рукопис *Историја српскоīа народа* сачињен је 1899. године. И због, наводно, пренаглашеног националног садржаја, добио је негативну рецензију Земаљске владе за Босну и Херцеговину. У том раздобљу је било допуштено да се у српским школама предаје историја Срба. Међутим, аустроугарска влада је и посредством тог предмета

[4] У даљем наставку текста: *Историја српскоīа народа*.

ширила своје политичке амбиције. Афирмисала је националну идеологију „која везује Српство искључиво за православље" (Kraljačić, 1987: 181), успут настојећи да се

> изучавање историје Срба ограничи на историју средњег вијека, а да се упознавање са новијом историјом Србије и Црне Горе или искључи или сведе на најмању мјеру (Kraljačić, 1987: 181).

Оно што је, према оцјени Земаљске владе, било „потпуно неприхватљиво у том уџбенику је ауторов став да су Босна као и остале земље у којима живе Срби – српске земље" (Kraljačić, 1987: 181). Такав став категорично је одбачен.

> Тежња да се историја Срба сведе на средњовјековну и на фрагменте из новије историје имала је за циљ да се потисну они елементи српске традиције који би могли да послуже као подстицај борби за политичко јединство српског народа. (Kraljačić, 1987: 182)

У коначници, истакнути уџбеник излази тек 1909. године. Садржи шест поглавља: *Стање српског народа од најстаријих времена до 1168. године*; *Од 1169. до краја краја 1371.*; *Стање српске државе послије смрти цара Душана до пропасти на Косову (1355. – 1389. год.)*; *Стање српскога народа послије Косовске битке до пропасти (1389. до 1483)*; *Срби под Османлијама* и *Новија историја*. У поглављу *Новија историја* говори се о Првом и Другом српском устанку, Мађарској револуцији (1848), устанцима у Босни и Херцеговини, те о српским владарским породицама Петровић–Његош, Обреновић и Карађорђевић.

Пошто је уџбеник објављен годину дана након аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, пропратили смо и начин на који је Стево Калуђерчић обрадио споменуто историјско раздобље. Аустроугарска окупација (1878) и потоња Анексија (1908) описане су штуро. У свега двадесет и пет редова сабрана је историја српског народа у Босни и Херцеговини, почевши од Санстефанског мира и Берлинског конгреса, преко уласка аустроугарске војске у дате покрајине (уз пратећу оружану побуну муслиманског становништва са Хаци Лојом на челу), па све до устанка у Херцеговини (1882) и саме Анексије. Уџбеник је писан под будним оком Земаљске владе, због чега аутор није ни смио објелоданити више информација. Умјесто подробније критичке студије о наведеним друштвено-политичким збивањима, заклонио се званичним наративом владајуће политике:

> Дана 14. септембра 1908. издат је проглас на народ овијех земаља, у коме је објављено да цар и краљ Фрањо Јосиф I., да би народу дао уставне слободе, протеже своја и својих нашљедника владарска права на Босну и Херцеговину (Калуђерчић, 1909: 165).

Након овога, Стево Калуђерчић преноси фокус на поменуте српске династије, доносећи у прилогу кратак преглед наших културних прилика у 18. и 19. вијеку. И тиме приводи крају своју историју српског народа.

Историја српског народа посматрана је из геополитичког, привредно-економског, просвјетног, вјерског и културолошког аспекта. На свршетку тематских цјелина (лекција) стоје пригодна питања. Дати дидактички алат похвално спомиње и Јово Вуковић (1933: 20), истичући његов поучни значај.

У предговору, Стево Калуђерчић наглашава смисао и сврху проучавања српске националне историје:

> Ако се испричају дјела и опише живот наших знатних Србâ, и ако се каже када су они живили, шта су урадили, и у којим су покрајинама и мјестима свој живот проводили – то је онда историја српскога народа [...] Ова ће вам књига укратко приповиједати што је некад било; причаће вам: српску славу и српске јунаке, казиват' вам љуте битке, муке свакојаке. Ако хоћемо да и ми добра учинимо за оне, који ће послије нас живити; ако хоћемо да нас ти наши потомци не проклињу него да нас благосиљају, онда требамо бити вриједни, поштени и радини, зла се клонити а добро чинити, па ће се српски народ повратити на своју стару славу, на она добра времена, за којима сви морамо тежити (Калуђерчић, 1909: 3–4).

Историја српскога народа користила се у српским основним школама све до почетка Првог свјетског рата, када се поново нашла на мети владајућег режима. Том прилком је маркирана као *liber prohibitus*. На темељу тзв. сепаратних опажања стручних органа, Влада је забранила „безусловно даљњу употребу" сљедећих уџбеника за све врсте наставних завода у Босни и Херцеговини[5]: *Читанка за II*

[5] Послије свршетка аутономне борбе Срба за вјерску и просвјетну аутономију (1896–1905), Земаљска влада је и даље надзирала рад српских школа у Босни и Херцеговини. Наредбом, која је донесена 16. јануара 1908. године, школски надзорници добили су задатак да пажљиво испитају садржину уџбеника и школских књига у ђачким библиотекама (Калуђерчић, 2021г: 136–137).

разр. српских основних школа у Босни и Херцеговини, Мите Ст. Клицина (Сомбор, 1911), *Земљопис за III разр. српских основних школа за Босну и Херцеговину*, Милана Шушљића и Ристе Шушљића (Сарајево, 1913) и *Историја српскога народа за III. и IV. разр. српских основних школа у Босни и Херцеговини*, Стеве Калуђерчића (Мостар, 1909) (Калуђерчић, 2021г: 137). Дан послије Сарајевског атентата, „бијесна, подивљала и нахушкана руља" демолирала је српске куће и радње у Сарајеву, па и саму српску основну школу. На такав начин, уништаване су и остале српске школе широм Босне и Херцеговине (Калуђерчић, 2021г: 145).

Историја српскога народа изашла је у брошираном повезу. Корице су направљене од меке хартије, блиједорозе боје, карактеристичне за епоху индустријске производње књига намијењених школској употреби. Дизајн предње корице тежи једноставности. У првом плану су библиографске информације о књизи: наслов, име и стручно звање аутора, назив и сједиште штампара/издавача и година издавања. Ови подаци су омеђени двоструким линијским сетом. Истакнута је и биљешка о ауторским правима Издавачке књижарнице Пахера и Кисића у Мостару[6]. Изглед предње корице пресликан је и на главној насловној страници.

Запажамо да у овој публикацији нема много декоративних елемената. Присутне су кратке украсне линије слабијег и јачег волумена. Њихова примарна улога састоји се у рашчлањивању текста, те су и позициониране на свршецима тематских цјелина. Ликовни елементи имају улогу метаподатака, путем којих се остварује визуелна комуникација са читаоцима. Доминантни ликовно-графички прилози су географске карте и фото-репродукције умјетничких слика. Заступљене су четири историјске карте (*Карта земаља у којима су некад живили Срби*; *Карта земаља у којима данас живе Срби*; *Карта Немањине државе*; *Карта Душанове државе*). Међу ликовним прилозима издвајају се портрети српских владара, као и слике српских манастира: Студеница, Хиландар, Жича, Дечани, Раваница, Грачаница и Манасија. Ту су и репродукције дјела познатих српских сликара, попут

[6] Антун Пахер и Ристо Кисић основали су 1895. године *Књижару и штампарију Пахера и Кисића* у Мостару, која се од 1901. звала *Штампарско-умјетнички завод Пахера и Кисића*. То је била највећа штампарско-издавачка пословница у Херцеговини. У њој су, између осталог, штампани часописи *Зора* (Мостар, 1896–1901) и *Прегледа Мале библиотеке* (Мостар, 1902–1906; 1908. Уредник: Ристо Кисић; власник: Издавачка књижарница Пахера и Кисића) (Pejanović, 1952: 33, Тутњевић, 2008: 23–26).

Павла Чортановића (*Спаљивање моштију Светог Саве* (са Адамом Стефановићем); *Хајдук Вељко Петровић*), Адама Стефановића (*Смрт цара Душана*; *Кнежева вечера*; *Бој на Косову*), Паје Јовановића (*Крунисање цара Душана* (*Проглашење Душановог законика*); *Сеоба Срба*) и др.

Историја Срба у визури Стеве Калуђерчића саопштава се интеграцијом слике и текста. Синтезом вербалних и визуелних знакова преносе се жељене информације до младих реципијената, као и свих осталих знатижељника, расположених да завире у ово дјело.

Типографи су, по свему судећи, уложили велике напоре како би се постигло функционално и хармонично јединство кориштених графичких елемената. Почесто се користи и тзв. слог пјесама, који је, технички гледано, захтјевнији у односу на глатки (прозни) слог. Уџбеник је прожет стиховима, и то претежно српским епским народним пјесмама. Поједине пјесме (или одломци пјесама) протежу се на више страница (*Турци освојише сву Босну*, стр. 106–112).

Посебан додатак представљају поглавља под називом *Преглед културног стања Срба у XVI. и XVII. вијеку* (*Срби под Османлијама*; *Срби у Црној Гори*; *Срби у Угарској*; *Срби у Далмацији*) и *Преглед културног стања Срба у XVIII. и XIX. вијеку* (*У Србији*; *У Црној Гори*; *У Далмацији*; *Срби под Турцима*; *Срби под Аустро-Угарском*). Пошто наставним планом није била прописана културна историја Срба, овај специјални информациони уметак служи „само за читање" и обиљежен је звјездицом, како се и наводи у ауторовој напомени.

Историја српског народа садржи више „необавезних" текстуалних одломака, међу којима посебно мјесто заузимају и поменути поетски прилози. У овом уџбенику проналазимо симпатичну семантичку „заврзламу" која се тиче ауторове пројекције Марка Мрњавчевића, сина краља Вукашина. Он је представљен као хибридна личност, настала симбиозом историографске и књижевне нарације. Умјесто очекиваног наслова лекције – *Марко Мрњавчевић* (Већина потпоглавља је насловљена именима српских владара), пише – *Марко Краљевић* (Калуђерчић, 1909: 73). Популарни јунак српске епике је грандиозна метаморфоза историјске личности, у чијој се индивидуалној судбини огледа колективна национална трагедија. Народне пјесме о Марку Краљевићу у суштини (ре)исписују сурову судбину „сужња", која је задесила Србе послије турског освајања Балкана.

Стево Калуђерчић издваја стихове о гласовитим подвизима Марка Краљевића, честитог сина и правдољубивог браниоца сиротиње и потлачених људи. Спомиње и народно вјеровање које каже да Марко Краљевић заправо није ни преминуо, већ да спава у некој пе-

ћини. И „када дође вријеме, он ће се пробудити, те ће избавити српски народ од сваког насиља" (Калуђерчић, 1909: 75). Апострофирањем епског идентитета краља Марка, аутор расцвјетава национални занос ученика и култивише њихову свијест о сопственој књижевној традицији.

> Ко зна ону пјесму о Краљевићу Марку и троглавом Арапу? Ко зна ону пјесму како Марко још и сада живи? Марко се борио само за *правду* и *истину*. Он је волио изгубити главу, него своју огријешити душу, јер га је тако поучила мајка његова, када је послије смрти цара Душана морао ићи, да каже на коме је царство. У пјесми [*Урош и Мрљавчевићи*] се каже, како се за пријесто отимао, између других, и отац Краљевића Марка. Кад је Марко видио свог оца рекао му је:
>
> О мој бабо, Вукашине краљу
> Мало л′ ти је твоје краљевине?
> Мало л′ ти је, остала ти пуста!
> Већ с′ о туђе отимате царство! (Калуђерчић, 1909: 74)

Чини нам се да је Стево Калуђерчић био и те како свјестан друштвене функције и естетског утицаја поезије као нарочите врсте умјетности. У есеју *Естетски односи уметности према стварности*, Николај Гаврилович Чернишевски каже да „уметност репродукује све што интересује човека у животу" (Černiševski, 2010: 361). Покрај тога, присјетићемо се и надахнутих ријечи њемачког књижевника и филозофа Новалиса: „Поезија је оно право апсолутно реално. То је срж моје филозофије. Што поетскије, то истинскије" (Novalis, 2010: 238).

Тежећи потпунијем схватању „многострукости облика рада историчара", Фернандо Катрога [Fernando Catroga] закључује сљедеће:

> У ствари, стварање сазнања о прошлости намеће присуство: једног *епистемичког субјекта*, историјски и друштвено смештеног у простору и времену; једног *текста* (целокупно истраживање достиже врхунац у једној наратији) и њихове примаоце (*реципторе*) (Katroga, 2011: 128).

Проблематика се провјерава на три основна нивоа: *документарном*, нивоу *разјашњења/схватања* (или *тумачења*) и нивоу *писања*, јер је стварност расправе такође дио расправе о стварности (Katroga, 2011: 128).

Помоћу поезије писац истакнутог уџбеника додатно интерпретира историјско градиво, које школарци често називају „сувопарним". Калуђерчић је несумњиво био упућен у ово карактеристично ученичко расположење. Као искусни родитељ и педагог, могао је с лакоћом препознати дух и менталитет основаца. У наредној илустрацији, преносимо његову интерпретацију „данка у крви". Видјећемо како упошљава стихове, тада изузетно популарне, пјесме „Јека од гусала", коју је написао Јован Драгашевић (Пожаревац, 1836 – Ниш, 1915), професор, пуковник (потоњи почасни генерал), научник и писац.

> Скоро сваке пете године султан је слао своје харачлије по цијелој земљи, па би тјелесно и умно најразвијенију и најздравију мушку дјецу одводили у Цариград, тамо их потурчили и изучили ратној вјештини. Кад су ови Српчићи одрасли, постали би Јањичари, а то је била најбоља, најхрабрија и најуређенија турска војска, која је српском народу највише јада задавала.
>
> Ове српске јаде и невоље овако је опјевао српски пјесник у пјесми „Јека од гусала".*)
>
> Од онога дана чемернога,
> Кад је српско промануло царство,
> На Косову пољу јадовиту,
> Србин трпи муке свакојаке,
> И пропишта у окови тешки,
> Србин сије, а Турчин пожњева,
> Србин гаји, а Турчин ужива.
> Србин ради, а Турчин се слади,
> Српска земља Турски спахилуци.
> Српска чеда Турски заточници. (Калуђерчић, 1909: 117)

Колизија историографије и поезије јесте аутентичан ауторски допринос Стеве Калуђерчића. Овакав поступак медијације много говори о педагошким и културолошким начелима нашег аутора. Некадашња ученица Стеве Калуђерчића Босиљка Т. Швракић присјећа се његових предавања из предмета Теорија књижевности, који се слушао у трећем разреду Српске више дјевојачке школе. Осим што је говорио „топло и одушевљено", она наводи и то да су Калуђерчићева предавања превазилазила оквире наставног програма. На примјер, сам појам књижевности тумачио је цијелих шездесет минута, иако су у уџбенику томе била посвећена свега четири реда. И сами ученици препознали су у његовом наставничком стилу „нешто ново, необично, велико" (Швракић, 1933: 24).

> А приређујући Свето-Савску бесједу и друге забаве у скромним дворанама тадањих српских школа, по селима и касабама, гдје сам службовала, имала сам увијек богат репертоар у патриотским пјесмама и декламацијама којима ме је научио мој добри учитељ г. Стево Калуђерчић. (Швракић, 1933: 25)

Уџбеник *Историја српскога народа* јесте медиј ширења етичких и естетских вриједности. Поред образовне, ова школска књига има и наглашену васпитно-моралну функцију. Пишући о српским владарима и њиховим борбама за престо, које су повремено резултовале братском неслогом и неслогом очева и синова, Стево Калуђерчић опрезно интервенише:

> Од Немање пак почевши, па овамо, ви знате да су послије владалачке смрти долазили на пријесто синови владаочеви, а не браћа и најстарији у владаочевој родбини. Властела је често подговарала најстаријег сина нашијех владалаца, те су се они дизали противу својих родитеља, и ми смо видјели жалосну слику, како синови збацају са пријестола своје родитеље. Овакав је обичај у оно доба био особито код Грка, а ми смо се Срби у многом чему на њих угледали, те смо тако и тај зао обичај од њих примили [...]. Ви ћете, дјецо, видјети какве је невоље претурио преко себе српски народ, а то је било све с наше нелоге, самовоље властеле и разних порока, те се тако обистинила и она наша стара српска пословица: „Ко неће брата за брата, хоће туђина за господара" (Калуђерчић, 1909: 66–67).

Калуђерчић неријетко прибјегава непосредном обраћању ђацима. Навешћемо (још један) примјер:

> У старо вријеме књиге нијесу биле штампане, него су биле руком писане, али ви дјецо, када би их видјели, ви би мислили, да су те књиге штампане (Калуђерчић, 1909: 68).

На овај начин, аутор подражава динамику и стил усменог предавања. Наставник је навигатор кроз океан докумената и чињеница, те се наставно градиво лакше усваја уз његово живо присуство. Фигуративно оживљавање персоне учитеља представља још један карактеристичан знамен *Историје српскога народа*.

Завршни дио уџбеника опремљен је метаподацима, као што су: *Садржај*, *Напомена* и *Списак илустрација*. Садржај је штампан на три странице. Будући да је врло информативан и прегледан, може се сагледати и у улози резимеа. *Напомена* пак садржи непотпуне инфор-

мације о кориштеној литератури. „При изради ове књиге служио сам се – поред осталих – највише радовима наших признатих историка: г. г. Ковачевића, Јовановића и Вукићевића", наводи Калуђерчић (1909: [180]). Овакву инфо-смјерницу не можемо третирати као класичну библиографску дескрипцију. Она је, првенствено, огледало друштвеног статуса именованих писаца историјских уџбеника, који су својевремено уживали велико поштовање јавности. Друкчије речено, њихово властито име било је синоним научног и педагошког кредибилитета.

Иако се досљедно придржавао уобичајених начела обликовања историјског уџбеника, Стево Калуђерчић ипак успијева да сачини прилично уникатну публикацију. Захваљујући информационим екстензијама (ликовни, књижевни и културолошки прилози), значајно надилази улогу „сажимаоца" и компилатора већ објављених чињеница и (са)знања. *Историју српскоīа народа* препознајемо и као културноисторијску студију, вриједну пажње и савременог читаоца.

Својевремено је овај уџбеник оцијењен као једно од најбољих дјела своје врсте – „за школе и за народ" (*Босанска вила*, 1910: 32). Детаљан приказ изашао је у бањолучком часопису *Развиīак* (1910). Историчар Васо Глушац, писац приказа, углавном афирмативно говори о књизи, посебно хвалећи то што Калуђерчић није обрађивао „сваку српску државну област за се, већ је хронолошким редом излагао важније догађаје из прошлости цјелокупног српског народа" (Глушац, 1910: 122). Примједбе су се, између осталог, односиле на помињање тзв. босанске ћирилице. Говорећи о књижевном раду римокатоличког свештенства у Босни и Херцеговини, Стево Калуђерчић вели:

> Они су написали много *вјерских књиīа*, желећи, да свој народ утврде у католичкој вјери. Те су књиге биле писане лијепим српским језиком, а штампане *босанском ћирилицом*. Од свију тих босанских фратара књижевника најзнатнији је Матија Дивковић (Калуђерчић, 1909: 127).

Глушчев коментар на ово је гласио:

> И ја бих рад био знати, као што ће бити радознало и то мало ђаче, каква је то *босанска* ћирилица? Има ли можда каква србијанска, црногорска или можда још каква? (Глушац, 1910: 125).

Васо Глушац је тих година објавио двије политичко-историјске расправе о народности, вјери и језику становништва Босне и Херцеговине (*Босна и Херцеговина српске су земље по крви и по језику*, Мостар, 1908; *Истина*, Мостар, 1911).

У виду апологије сопственог истраживачког и списатељског рада, Стево Калуђерчић објављује чланак „Одговор на критику моје: Историје српског народа" (*Српска ријеч*, 1910, бр. 78, стр. 3; бр. 80, стр. 2; бр. 81, стр. 1; бр. 82, стр. 1–2). Огласио се поново и Васо Глушац („Објашњење с госп. Стевом Калуђерчићем", *Српска ријеч*, 1910, бр. 86, стр. 1). Развијену полемику нотирали смо, прије свега, због истицања ондашњих прилика у којима су писани уџбеници националне историје.

Гледано из медиолошке перспективе, *Историја српскога народа* одавно нема функцију медија комуникације. Ова књига била је то понајприје у периоду између 1909. и 1914. године, када је кориштена у српским основним школама. Оснивањем тзв. народних школа послије Првог свјетског рата, више није ни враћана у тадашње школске планове и програме. И, по свој прилици, нема поузданог начина да утврдимо је ли барем (и колико дуго) читана као необавезно општеобразовно штиво. Да би књига била медиј комуникације, мора имати своје читаоце и кориснике, мора бити у јавном оптицају и бити предмет јавног дискурса. *Историја српскога народа* не испуњава дате услове, пошто је у описаном погледу посљедњих 110 година у статусу мировања.

Уџбеник је специјална врста монографске публикације, а самим тим и специјална врста медија. По правилу, школска литература се редовно редигује и садржински усклађује са савременим токовима у друштву, науци и умјетности. Истеком употребне вриједности у образовним заводима, уџбеник добија својство културног добра, које се трајно чува у специјалним библиотечким колекцијама. Такву судбину има и *Историја српскога народа* Стеве Калуђерчића. Према актуелним законима о заштити културне баштине, именована књига ужива статус старе и ријетке библиотечке грађе.

Литература

Аноним (1910). Историја српског народа. *Босанска вила, 25 (1–2)*, 32.
Барађ, Д. (2014). *Право у области књиге*. Београд: Народна библиотека Србије.

Глушац, В. (1910). Оцјене и прикази. Историја српског народа од Стеве Калуђерчића. *Развитак, 1 (4)*, 122–125.

Грозданић, М. (2007). *Пут до књиге*. Београд: Публикум.

Вуковић, Јово (1933). Стево Калуђерчић као васпитач. У Ј. Кршић (Прир.), *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића* (16–21). Сарајево: Добротворна задруга Српкиња.

Дурковић-Јакшић, Љ. (1996). *Основи науке о књизи*. Београд: Библиотека града Београда: Желнид.

Јевђевић, Ј. (2009). Калуђерчић, Стеван Стево. У Ч. Попов и др. (Прир.), *Српски биографски речник*. Књига 4, И–Ка (801–802). Нови Сад: Матица српска.

Калуђерчић, С. (1886). Швабо. Приповиједетка из данашњег живота у Босни. *Босанска вила, 1 (9)*, 129–133.

Калуђерчић, С. (1909). *Историја српскога народа за III. и IV. разред српских основних школа у Босни и Херцеговини*. Мостар: Издавачка књижарница Пахера и Кисића.

Калуђерчић, С. (2021а). Срби и Српкиње из Војводине, учитељи и учитељице у Босни и Херцеговини. У И. Куљанин (Прир.), *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (334–350). Источно Сарајево: Матична библиотека.

Калуђерчић, С. (2021б). Др Ђорђе Натошевић. У И. Куљанин (Прир.), *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (307–312). Источно Сарајево: Матична библиотека.

Калуђерчић, С. (2021в). Мало размишљања о: вјеронауци и ћирилици. У И. Куљанин (Прир.), *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (312–316). Источно Сарајево: Матична библиотека.

Калуђерчић, С. (2021г). О националној улози српске школе у Босни и Херцеговини. У И. Куљанин (Прир.), *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (115–151). Источно Сарајево: Матична библиотека.

Кршић, Ј. (1933). Живот и „ситни" рад Стеве Калуђерчића. У Ј. Кршић (Прир.), *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића* (29–36). Сарајево: Добротворна задруга Српкиња.

Куљанин, И. (2021). Библиографија радова Стеве Калуђерчића. У И. Куљанин (Прир.), *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (467–497). Источно Сарајево: Матична библиотека.

Тутњевић, С. (2008). *Први српски алтернативни часопис*. Београд: Свет књиге: Институт за књижевност и уметност.

Ф. (2021). Наши људи нам говоре. У посети код г. Стеве Калуђерчића. Књижевни рад, националне и просветне заслуге. У И. Куљанин (Прир.), *Стево Калуђерчић, просвјетни, културни и политички радник (1864–1948)* (461–466). Источно Сарајево: Матична библиотека.

Цветкова, М. (2022). *Наука о књизи I*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.

Швракић, Б. (1933). Сјећања на учитеља. У Ј. Кршић (Прир.), *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића* (24–25). Сарајево: Добротворна задруга Српкиња.

***

Эльяшевич, Д. А. & Мутьев, В. А. (2021). Новое книговедение: взгляд в будущее. *Библиосфера (1)*, 43–53. doi.org/10.20913/1815-3186-2021-1-43-53.

***

Černiševski, N. G. (2010). Estetski odnosi umetnosti prema stvarnosti. U P. Milosavljević (Prir.), *Teorijska misao o književnosti*. Prva knjiga (360–362). Beograd: Fakultet za strane jezike.

Kaluđerčić, P. (2016). *Sjećanja na ljude i događaje*. Istočno Sarajevo: Matična biblioteka.

Katroga, F. (2011). *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio.

Kraljačić, T. (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Novalis (2010). Umjetnost. U P. Milosavljević (Prir.), *Teorijska misao o književnosti*. Prva knjiga (238–240). Beograd: Fakultet za strane jezike.

Papić, M. (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Pejanović, Đ. (1952). *Štamparije u Bosni i Hercegovini (1529–1951)*. Sarajevo: Svjetlost.

Ščerbinjina, J. V. (2024). *Vreme biblioskopa. Savremeno doba u ogledalu bibliokulture*. Beograd: Clio.

Radoslavka R. Sudarušić

THE TEXTBOOK 'HISTORY OF THE SERBIAN PEOPLE' BY STEVO KALUĐERČIĆ IN THE CONTEXT OF BOOK SCIENCE

Summary

Stevo Kaluđerčić (Sombor, 1864 – Sarajevo, 1948) was a teacher and the headmaster of both the boys' and girls' Serbian elementary schools and the Higher Girls' School in Sarajevo. He was the founder (1905) and the first president of the Serbian Teachers' Society in Bosnia and Herzegovina. He was a member of the Grand Administrative and Educational Council, the initiator of the Serbian Women's Cooperative, a board member of the Serbian Educational and Cultural Society "Prosvjeta," later a representative in the Bosnian-Herzegovinian Parliament, a member of the Diocesan Administrative and Educational Council, and the leader of the Serbian Gymnastic Society "Dušan the Mighty" in Sarajevo. In collaboration with the teachers Božidar Nikašinović, Nikola Šumonja, and Nikola Kašiković, he launched the literary magazine *Bosanska vila* (The Bosnian Fairy) in 1885. Stevo Kaluđerčić served as the administrator, proofreader, and contributor to this prominent publication.

He wrote and translated short stories, which were published in *Stražilovo* (1886) and *Bosanska vila* (1886–1889; 1891). Stevo Kaluđerčić's pedagogical, historical, and socio-cultural contributions were published in *Srpska škola* (The Serbian School), the calendar *Bratstvo* (Brotherhood), *The Prosvjeta Calendar*, *The Almanac of the Drina Banovina Calendar*, *The Historical Society Gazette*, and others. He wrote works on the history of education in Bosnia and Herzegovina, with a particular focus on the national role of Serbian schools until the end of World War I.

He is the author of the textbook *History of the Serbian People for the 3rd and 4th Grades of Serbian Elementary Schools in Bosnia and Herzegovina* (Mostar, Štamparsko-umjetnički zavod Pahera i Kisića, 1909). The manuscript of this schoolbook was written in 1899. Due to its allegedly overly nationalistic content, it received a negative review from the Government of Bosnia and Herzegovina. The book was published a decade later and was used in Serbian elementary schools until the beginning of World War I, when it once again became a target of the ruling regime. On that occasion, it was labeled as a *liber prohibitus*.

In Stevo Kaluđerčić's view, the history of the Serbian people is observed from geopolitical, socio-economic, educational, religious, and cultural perspectives. The textbook *History of the Serbian People* serves as a medium for spreading ethical and aesthetic values. A distinctive authorial mark is reflected in the artistic, literary (Serbian epic poetry), and cultural contributions (*Pregled kulturnog stanja Srba u XVI i XVII vijeku*; *Pregled kulturnog stanja Srba u XVIII i XIX vijeku / Overview of the Cultural State of Serbs in the 16th and 17th Centuries; Overview of the Cultural State of Serbs in the 18th and 19th Centuries*).

In this paper, the book is viewed from a bibliological (as an artifact) and media perspective (as a medium), highlighting its dual nature and essence (form and text). The educational, socio-cultural, and communicative functions of the book are analyzed. Special attention is given to the history and graphic design of the book in the prominent typographic era (binding and decoration of the cover, title page, and book block). The author's methods of communication with readers, as well as specific ways of transmitting information, are also examined. In addition to Stevo Kaluđerčić's biography, a brief overview of the socio-political circumstances under which the work was presented, is provided.

Key words: Stevo Kaluđerčić, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Austro-Hungarian monarchy, science of books, history of Serbs, textbook, artifact, medium

САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА У ПСИХОЛОГИЈИ

CONTEMPORARY RESEARCH IN PSYCHOLOGY

Gorjana D. Vujović*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet

Originalni naučni članak

(DIS)FUNKCIONALNOST STRAHA OD KRIMINALITETA: PREGLED RELEVANTNE LITERATURE

Strah od kriminaliteta je emocionalna reakcija na situaciju u kojoj osoba procjenjuje da može biti žrtva kriminalne aktivnosti. Faktori na osnovu kojih se vrši ta procjena mogu biti utemeljeni u realnosti ili ne, od čega zavisi da li će strah biti funkcionalan ili disfunkcionalan.

U prvoj cjelini rada je dat pregled definicija konstrukta. U drugoj cjelini su prikazani rezultati različitih istraživanja o karakteristikama osoba koje najčešće osjećaju strah od kriminaliteta, dok je u trećoj cjelini dat osvrt na relevantna istraživanja u nastojanju da se odgovori na pitanje o funkcionalnosti straha od kriminaliteta i izvedeni su zaključci.

Prvi zaključak se odnosi na to da strah od kriminaliteta izaziva niz negativnih posljedica, kao što je narušen kvalitet života, socijalna izolacija itd. Drugi zaključak se odnosi na to da strah od kriminaliteta može biti izazvan racionalnim uzrocima , ali i uzrocima koji nisu utemeljeni u realnosti. Posljednji zaključak se odnosi na to da je strah od kriminaliteta najčešće disfunkcionalan.

Sve zaključke treba uzeti sa rezervom, jer su izvedeni na osnovu pregleda rezultata istraživanja koja nisu za primarni cilj imala utvrđivanje (dis)funkcionalnosti straha od kriminaliteta, a ključna preporuka je da se izvedeni zaključci empirijski provjere.

Ključne riječi: strah, disfunkcionalan strah, strah od kriminaliteta

* gorjana.vujovic@ff.ues.rs.ba

1. ŠTA JE SVE STRAH OD KRIMINALITETA I ZAŠTO GA TREBA ISPITIVATI?

Strah pripada grupi osnovnih emocija, što znači da se javlja u prvim mjesecima života novorođenčeta i prisutan je u svim razvojnim periodima. Strah je imao značajnu ulogu u procesu evolucije i povezan je sa očuvanjem života, a osnovna funkcija mu je zaštitna (Milivojević, 2014). Aktivira se u situacijama koje su procijenjene kao opasne i ugrožavajuće. Reakcija koja se javlja usljed emocije straha može biti bijeg od izvora koji je strah izazvao, borba tj. napad na izvor straha i blokiranje, koje se manifestuje potpunim odsustvom reakcije. Iako se javlja kao reakcija na percipiranu prijetnju, strah nije uvijek izazvan racionalnim uzrocima (Milivojević, 2014). Iracionalan strah nema adaptivnu funkciju, ima negativne posljedice i u osnovi je različitih psihičkih poremećaja. S obzirom na to da nije uzrokovan realnom opasnošću, osoba se brani, blokira ili bježi od nečega što nije utemeljeno u realnosti. Na taj način strah više nema zaštitnu funkciju i postaje disfunkcionalan.

U nastojanju da se pronađe adekvatna i precizna definicija straha od kriminaliteta, kroz pregled literature uočeno je da postoje različite operacionalizacije, što je posljedica različitih načina mjerenja konstrukta. Jednu od najjednostavnijih definicija dao je Collins (2016), ističući da je strah od kriminaliteta individualna i društvena reakcija na percipiranu prijetnju od viktimizacije.

De Donder, Verte, i Messelis (2005) strah od kriminaliteta definišu kroz dvije paradigme: racionalnu i simboličku. U okviru objašnjenja straha od kriminaliteta kroz prizmu racionalne paradigme, strah nastaje kao posljedica stvarnog rizika ili doživljene viktimizacije, pri čemu ima zaštitnu funkciju. Objašnjenja straha od kriminaliteta u okvirima simboličke paradigme, strah je povezan sa opštim osjećajem nestabilnosti i nezadovoljstva koji može prerasti u iracionalan strah od viktimizacije. U tom kontekstu, strah od kriminaliteta gubi realnu zaštitnu funkciju i postaje disfunkcionalan.

Acierno, Rheingold, Resnick, i Kilpatrick (2004) pod strahom od kriminaliteta podrazumijevaju procjenu očekivanog rizika (kako bi se osoba osjećala u određenoj situaciji), a ne procjenu doživljenog ishoda tj. da li je tu situaciju doživjela i ako jeste, na koji način taj doživljaj determiniše strah od kriminaliteta. U skladu sa tim, potrebno je razlikovati strah od kriminaliteta i procjenu rizika od viktimizacije (Adams & Serpe, 2000). Strah od kriminaliteta bi predstavljao emocionalni odgovor na viktimizaciju, što ne mora nužno biti u vezi sa stvarnim rizikom od viktimizacije (npr. koliko se plašite u određenim situacijama?). Za razliku

od straha od kriminaliteta, procjena rizika bi se odnosila na procjenu izloženosti nekoj kriminalnoj aktivnosti, pri čemu osoba ne osjeća intenzivan strah, već ima razvijenu svijest o tome da može biti viktimizirana ili je svjesna da je stopa kriminaliteta u njenom okruženju visoka, ali smatra da ona neće biti žrtva tih aktivnosti.

Gray, Jackson, i Farrall (2011) strah od kriminaliteta definišu kao brigu o potencijalnoj opasnosti od viktimizacije. Autori prave razliku između funkcionalnog i nefunkcionalnog straha povezujući ga sa zadovoljstvom i kvalitetom života. U skladu sa tim, funkcionalan strah ne narušava kvalitet života, dok nefunkcionalan značajno narušava zadovljstvo životom. Autori naglašavaju značaj vremenske dimenzije prilikom ispitivanja koja često u istraživanjima nije uzimana u obzir (npr. koliko često su ispitanici osjećali strah od kriminaliteta u posljednjih 6 mjeseci). Tako su dobijani previše uopšteni podaci jer su se pitanja odnosila na iskustva koja su ispitanici imali u svom cjelokupnom dosadašnjem životu. Uvođenjem vremenskog ograničenja dobija se jasnija i preciznija slika stvarnog osjećaja straha od kriminaliteta.

Guedes, Domingos, i Cardoso (2018) prave razliku između konkretnog i apstraktnog straha od kriminaliteta. Konkretni strah se odnosi na osjećaj anksioznosti usljed brige za ličnu sigurnost ili sigurnost imovine, dok se apstraktni strah odnosi na brigu o kriminalitetu kao socijalnom problemu. Takođe, strah od kriminaliteta je moguće posmatrati kao strah od izloženosti specifičnim krivičnim djelima, ali i kao generalni ili opšti strah od kriminalnog ponašanja.

Ute i Werner (2003) prave razliku između dispozicionog i situacionog straha od kriminaliteta. Dispozicioni strah definišu kao plašljivost. Plašljive osobe će biti sklonije osjećaju straha od različitih stvari, a time i osjećaju straha od kriminaliteta. Situacioni strah od kriminaliteta je izazvan određenom situacijom u kojoj osoba osjeća ranjivost usljed izloženosti viktimizaciji. Osobe koje imaju dispozicioni strah od kriminaliteta češće će se, i u više različitih situacija, osjećati ugroženo, za razliku od osoba koje imaju situacioni strah od kriminaliteta.

Objašnjenje straha od kriminaliteta koje daju Gabriel i Greve (2003) kroz tri komponente (kognitivnu, emocionalnu i bihejvioralnu) je najpreciznije u odnosu na gore istaknute definicije. Kognitivna komponenta straha od kriminaliteta se odnosi na već spomenutu procjenu rizika, pri čemu je naglasak na procjeni izloženosti riziku od viktimizacije (kolika je vjerovatnoća da će osoba biti izložena nekom obliku kriminalnog ponašanja?). Emocionalna komponenta straha od kriminaliteta se odnosi na učestalost javljanja emocije straha (koliko često osoba

osjeća strah od kriminaliteta?). Bihejvioralna komponenta straha od kriminaliteta se odnosi na različite oblike ponašanja koji se praktikuju u cilju zaštite od kriminaliteta (protivprovalna vrata na kućama i stanovima, video-nadzor, nošenje oružja ili nekih drugih predmeta u cilju zaštite od viktimizacije). O disfunkcionalnosti straha od kriminaliteta je moguće govoriti ukoliko je emocionalna komponenta nesrazmjerno izraženija u odnosu na kognitivnu i bihejvioralnu, ili ukoliko su emocionalna i bihejvioralna komponenta izraženije u odnosu na kognitivnu komponentu.

Odgovor na pitanje zašto je važno ispitivati strah od kriminaliteta, sa posebnim osvrtom na to da li je strah funkcionalan ili ne, jeste u posljedicama koje ostavlja na pojedinca koji ga osjeća. Iako postoje istraživanja čiji rezultati mogu indirektno biti povezani sa temom ovog rada, u dostupnoj literaturi nisu pronađeni radovi u kojima je testirano i analizirano da li je strah od kriminaliteta funkcionalan ili ne. Potrebno je naglasiti i to da, iako je u pitanju konstrukt koji ima svoje korijene u psihologiji, jako je malo psiholoških objašnjenja i istraživanja ovog pojma. Strah od kriminaliteta značajno narušava mentalno zdravlje pojedinca (Chadee, Sooknanan, & Williams, 2017) i snižava kvalitet i zadovoljstvo životom (Adams & Serpe, 2000). Osobe koje imaju povišen strah od kriminaliteta u nastojanju da se zaštite mogu čak povećati rizik od viktimizacije. Praktikujući različite oblike ponašanja u cilju zaštite (bihejvioralna komponenta straha od kriminaliteta), privlače osobe sklone kriminalnom ponašanju, koje će npr. prije posumnjati da se u objektu pod video-nadzorom nalazi neka vrijednost, nego u objektu koji nema tu vrstu zaštite. Na taj način, sebe čine izloženijim potencijalnoj viktimizaciji u odnosu na osobe koje nemaju povišen strah od kriminaliteta. Istraživanja o strahu od kriminaliteta mogu dati značajne rezultate koji će doprinijeti razumijevanju na koji način ovaj strah narušava mentalno zdravlje, te koje aktivnosti je moguće preduzeti u cilju poboljšanja kvaliteta života osoba koje ga osjećaju.

2. KO NAJČEŠĆE OSJEĆA STRAH OD KRIMINALITETA?

Pregled istraživanja o specifičnim karakteristikama osoba kod kojih je strah od kriminaliteta povišen, prvi je korak u pokušaju odgovora na pitanje da li je strah od kriminaliteta funkcionalan ili ne. Podaci o karakteristikama osoba koje najčešće osjećaju intenzivan strah od kriminaliteta se odnose na polnu strukturu i uzrast, te neke opšte karakteristike ličnosti (opšta sklonost strahu, povišena anksioznost i neuroticizam), kao i iskustvo viktimizacije. Collins (2016) navodi da postoji neu-

saglašenost u rezultatima vezanim za povezanost između određenih ličnih i socijalnih karakteristika sa strahom od kriminaliteta. U skladu sa tim, isti autor ističe da je u nekim studijama pol značajan izvor razlika (kod osoba ženskog pola je povišen), međutim, postoje i istraživanja u kojima se došlo do rezultata da je strah od kriminaliteta izraženiji kod muškaraca, ali i istraživanja o tome da razlike među polovima uopšte ne postoje.

Prema nekim autorima (Chadee & Ng Ying, 2013; Chadee, Sooknanan, & Williams, 2017), žene osjećaju intenzivniji strah od kriminaliteta, iako su znatno rjeđe od muškaraca izložene viktimizaciji. Razlog može biti u tome što se žene osjećaju fizički slabijim u odnosu na nasilnika. Jedan od često navođenih razloga je što osobe ženskog pola generalno imaju izraženiji opšti strah u odnosu na osobe muškog pola. Kako je opšta sklonost strahu u visokoj korelaciji sa strahom od kriminaliteta, razumljivo je da će osobe ženskog pola imati izražajniji strah od kriminaliteta (Chadee, Sooknanan, & Williams, 2017). Sutton & Farrall (2005) navode zanimljivo objašnjenje razlika u strahu od kriminaliteta između muškaraca i žena. Naime, postoji vjerovatnoća da se i muškarci i žene jednako plaše kriminaliteta, ali muškarci to ne ispoljavaju jer su tako socijalizacijom naučeni, posebno kada je u pitanju ispoljavanje straha. Za razliku od muškaraca, žena su naučene da otvorenije pokazuju emocije, te češće ispoljavaju i strah od kriminaliteta. Značaj u formiranju mišljenja da su žene sklonije strahu od kriminaliteta imaju i masovni mediji, koji kroz isticanje ženskog pola kao osjetljivijeg za viktimizaciju doprinose formiranju opšteg stava o tome da su žene „slabiji pol“, a time i izloženije viktimizaciji (Elchardus, De Groof, & Smits, 2008).

Što se tiče razlika u godinama i straha od kriminaliteta, i tu su rezultati nekonzistentni. Prvo se smatralo da se strah od kriminaliteta pojačava kako osoba stari i da starije osobe osjećaju intenzivniji strah, iako su u realnosti osobe mlađe životne dobi mnogo češće žrtve (Acierno et al., 2004; De Donder, Verté, & Messelis, 2005; Greve, Leipold, & Kappes, 2018). Moguće je da iskustvo i veća informisanost doprinose razvijanju jačeg straha od kriminaliteta sa povećanjem godina života. Greve, Leipold i Kappes (2018) ističu da treba biti oprezan pri tumačenju uzroka povišenog straha od kriminaliteta kod starijih osoba i obratiti pažnju na mjerne instrumente koji su korišteni za procjenu. Naime, kao indikatori straha od kriminaliteta uzimaju se situacije koje podrazumijevaju izbjegavanje rizika (npr. kretanje po mračnim dijelovima grada). Uzrok izbjegavanja takvog ponašanja kod starijih osoba ne mora nužno biti povišen strah od kriminaliteta. Jedan od razloga za izbjegavanje može biti stil života starijih osoba za koji nije karakteristično izlaženje

uveče. Isti autori objašnjavaju da izbjegavanje rizičnih situacija ne znači nužno pojačan strah od kriminaliteta, već, naprotiv, može biti indikator psihološke otpornosti osobe.

Osobe starije životne dobi češće žive same, jer su bliske osobe umrle. Iz istih razloga su im se i socijalni kontakti prorijedili. U skladu sa tim imaju manje prilika za uključivanje u društvenu zajednicu, što doprinosi njihovoj socijalnoj izolaciji, a time i povećanju straha od kriminaliteta. Starije osobe često ne uzimaju učešće u socijalnom životu u okviru svoje društvene zajednice (De Donder, Verté, & Messelis, 2005). To može biti uzrokovano povišenim strahom od kriminaliteta, s obzirom na to da su se uključenost i osjećaj pripadnosti društvenoj zajednici, kao i jaka društvena kohezija pokazali kao veoma značajni prediktori straha od kriminaliteta (De Donder, Verté, & Messelis, 2005; Schweitzer, Kim, & Mackin, 2010). Stafford, Chandola, i Marmot (2007) su došli do rezultata da je strah od kriminaliteta izraženiji kod osoba životne dobi između 50 i 70 godina.

Od karakteristika ličnosti koje su u korelaciji sa strahom od kriminaliteta najčešće se spominju depresivnost, anksioznost i strašljivost, koja se odnosi na sklonost stalnom osjećaju povišenog straha. Osobe koje se plaše viktimizacije češće imaju izraženu depresivnost i češće osjećaju anksioznost (Stafford, Chandola, & Marmot, 2007; Chadee, Sooknanan, & Williams, 2017). Podaci nisu ograničeni samo na osobe koje su bile žrtve kriminaliteta, već i na osobe koje nikada nisu bile žrtve, ali imaju povišen strah od kriminaliteta. Do sličnih rezultata su došli i Grinshteyna, Cunninghamb, Eisenmanc, Andersend, i Ettnerb (2017). Autori navode da su depresivnost, anksioznost i povišen opšti strah značajni prediktori straha od kriminaliteta, te da osobe sa povišenim strahom od kriminaliteta češće ispoljavaju depresivne i anksiozne simptome. Ovaj podatak se posebno odnosi na adolescente iz urbanih centara. Jackson & Stafford (2009) ističu da osobe koje imaju povišen strah od kriminaliteta imaju i istoriju nekog mentalnog poremećaja.

Smith (2019) je analizirao odnos između iskustva sa kriminalitetom i straha od kriminaliteta. Autor navodi tri vrste iskustva i to viktimizacija, posmatranje izloženosti druge osobe viktimizaciji i uključenost u kriminalne aktivnosti. Da bi se govorilo o viktimizaciji u kontekstu predviđanja straha od kriminaliteta, nužno je napraviti razlike između različitih vrsta kako viktimizacije, tako i straha od različitih vrsta krivičnih djela. U tom kontekstu, istraživanja su pokazala da osobe koje su bile žrtve nasilnog kriminaliteta (krivična djela protiv života i tijela) osjećaju intenzivniji strah od kriminaliteta u odnosu na žrtve imovinskog krimi-

naliteta (Smith, 2019). Isti autor navodi da iako malobrojna istraživanja o direktnoj povezanosti između straha od kriminaliteta i izloženosti posmatranju viktimizacije druge osobe, ukazuju da izloženost može uticati na povećanje straha od kriminaliteta. Treći oblik iskustva sa kriminalitetom jeste uključenost u kriminalne aktivnosti. Osobe koje su uključene u različite kriminalne aktivnosti imaju slabiji osjećaj straha od kriminaliteta, u odnosu na osobe koje nisu uključene u kriminalne aktivnosti.

S obzirom na to da su rezultati istraživanja o tome ko osjeća strah od kriminaliteta kontradiktorni, moguće je izvesti zaključke koje je potrebno uzeti sa rezervom. Najčešće strah od kriminaliteta osjećaju osobe ženskog pola i najčešće osobe starije životne dobi, iako su u stvarnosti osobe muškog pola i osobe mlađe životne dobi češće izložene viktimizaciji. Osobe koje su sklonije depresivnosti i imaju povišenu anksioznost, te osobe koje su strašljive, takođe osjećaju intenzivniji strah od kriminaliteta, kao i često osobe koje nikada nisu bile žrtve neke kriminalne aktivnosti.

3. DA LI JE STRAH OD KRIMINALITETA FUNKCIONALAN ILI NE?

Collins (2016) navodi da strah od kriminaliteta nije u korelaciji sa stvarnom izloženošću viktimizaciji, a uzrok tome može biti, između ostalog, u percepciji opasnosti, a ne u objektivnoj procjeni stvarnog rizika. Strah od kriminaliteta i percepcija rizika od kriminaliteta nisu ujednačeni kod osoba koje imaju povišen strah. Kod njih je opaženi rizik veći u odnosu na stvarni. Kako je strah od kriminaliteta negativna emocionalna reakcija na situaciju u kojoj osoba procjenjuje da može biti žrtva određene kriminalne aktivnosti ili radnje, faktori na osnovu kojih se vrši ta procjena mogu biti utemeljeni ili neutemeljeni u realnosti. Ukoliko faktori koji strah izazivaju nisu izazvani stvarnim uzrocima, može se govoriti o tome da je strah koji osoba osjeća disfunkcionalan.

Rezultati istraživanja o povezanosti straha od kriminaliteta i viktimizacije nisu ujednačeni. Box, Hale, i Andrews (1988) su identifikovali negativnu korelaciju između viktimizacije i straha od kriminaliteta. Osobe koje su bile žrtve kriminalnih aktivnosti su osjećale manji strah od osoba koje nikada nisu bile viktimizirane. Ova povezanost je bila značajna nezavisno od uređenosti društvenog sistema u kom su ispitanici živjeli. Sa druge strane, De Donder, Verte, i Messelis (2005) ističu rezultate u kojima je identifikovana pozitivna povezanost između straha od kriminaliteta i viktimizacije, naglašavajući da iskustvo sa viktimizacijom

doprinosi povećanju straha od kriminaliteta. Minnebo (2000) je u svom istraživanju došao do zaključka da pozitivna korelacija postoji, ali samo na uzorku ženskih ispitanika. Autor ističe da iskustvo sa viktimizacijom ne determiniše povećanje straha od kriminaliteta kod muškaraca.

U odnosu na procjenu izloženosti viktimizaciji, istraživanja pokazuju da su žene (Chadee & Ng Ying, 2013; Chadee, Sooknanan, & Williams, 2017) i osobe starije životne dobi (Stafford, Chandola, & Marmot, 2007) sklonije strahu od kriminaliteta iako su obje grupe u realnosti u znatno manjem procentu žrtve kriminalnih aktivnosti što je još jedno od utemeljenja za tezu o tome da je strah od kriminaliteta disfunkcionalan. Ove nalaze je moguće objasniti i realnim osjećajem starijih osoba da su fizički manje sposobne da se odbrane, nego osobe mlađe životne dobi. Vrlo je moguće da se starije osobe više plaše, jer je to strah koji im omogućava da se adaptiraju na situaciju u skladu sa svojim fizičkim sposobnostima i na taj način ostanu živi (Greve, Leipold, & Kappes, 2018).

Objašnjenje straha od kriminaliteta kroz opšte stanje nestabilnosti i povišenog straha, koji uopšte nisu uslovljeni stvarnom prijetnjom od viktimizacije (Elchardus, De Groof, & Smits, 2008) takođe predstavljaju argumenat za disfunkcionalnost straha od kriminaliteta. Chadee i Ng Ying (2013) su došli do rezultata da je opšti strah koji osoba osjeća značajniji prediktor straha od kriminaliteta od percepcije rizika od viktimizacije. Osoba koja je bojažljiva i koja se učestalo plaši različitih stvari biće sklonija i strahu od kriminaliteta, bez obzira na to da li je strah izazvan realnim uzrocima ili ne. Isti autori su došli do podataka da osobe koje žive u sredinama sa nižom stopom kriminaliteta imaju jači strah od kriminaliteta u odnosu na osobe koje žive u sredinama sa višom stopom kriminaliteta. Opšti zaključak koji autori izvode jeste da je strah jači prediktor straha od kriminaliteta u sredinama sa nižom stopom kriminaliteta, nego u sredinama sa višom stopom kriminaliteta.

Ute i Werner (2003) ističu da je nužno razlikovati strah od kriminaliteta kao stanje u kom se osoba trenutno nalazi i strah od kriminaliteta kao način opšteg reagovanja i kontinuiranog osjećanja. U prvom slučaju može se govoriti o racionalnom i funkcionalnom strahu od toga da će osoba biti viktimizirana u situacijama kada npr. hoda sama po noći pustom ulicom grada ili šumom. Čim dođe u dio grada u kom ima više ljudi ili naiđe na planinarski dom u šumi, strah bi trebalo da nestane. U drugom slučaju riječ je o stalnom osjećaju straha od kriminaliteta, nezavisno od toga u kakvoj situaciji se osoba nalazi, čime osjećaj straha gubi svoju zaštitnu funkciju i postaje disfunkcionalan.

Osobe koje sebe procjenjuju ranjivo u fizičkom ili socijalnom kontekstu (imaju narušeno fizičko zdravlje, osjećaju se nezaštićeno, žive same itd.), te osobe koje društvo percipira kao fizički ili socijalno ranjive imaju povišen strah od kriminaliteta (Cossman, Porter, & Rader, 2016). U skladu sa ovim shvatanjem, osoba ne mora uopšte biti izložena kriminalnom ponašanju da bi osjećala strah, što znači da je strah uslovljen subjektivnom procjenom lične sigurnosti. Ukoliko osoba procijeni da fizički nije u stanju da se odbrani od nekog kriminalnog ponašanja i pored toga živi u okruženju sa visokom stopom kriminaliteta, utoliko će intenzivnije osjećati strah od kriminaliteta u odnosu na osobu koja živi u istom okruženju i ima jednake fizičke kapacitete, ali se ne osjeća ugroženo, niti sebe doživljava kao potencijalnu žrtvu/metu kriminalnog djelovanja. Chadee, Sooknanan, i Williams (2017) navode da je subjektivna procjena zdravlja značajniji prediktor straha od kriminaliteta u odnosu na objektivne pokazatelje procjene zdravlja. Ispitanici koji su svoje zdravlje procjenjivali lošijim imali su izraženiji strah od kriminaliteta u odnosu na osobe koje su svoje zdravlje procjenjivale kao bolje.

4. ZAKLJUČCI

Analizirajući istaknute rezultate istraživanja, moguće je izvesti nekoliko zaključaka. Prvi zaključak se odnosi na činjenicu da strah od kriminaliteta postoji, te da izaziva niz negativnih posljedica. Ljudi koji ga intenzivno osjećaju imaju sklonost ka mijenjanju navika. Češće ostaju kući u sigurnom okruženju, zaključani i obezbijeđeni različitim sistemima protivprovalne zaštite (blindirana vrata, katanci, alarmi). Ukoliko izađu van kuće, imaju tendenciju izbjegavanja „opasnih ulica“, „neobičnih ljudi“, javnog prevoza i određenih događaja za koje procijene da su opasni. Strah od kriminaliteta je stresor, koji može djelovati na opšte zdravlje osobe, kako fizičko, tako i mentalno (Chandola, 2001). Upravo zbog posljedica koje izaziva kod pojedinca i postoji shvatanje da ga je mnogo teže redukovati, nego čak sniziti opštu stopu kriminaliteta u društvu (Clark, 2003). Pored navedenih posljedica u kontekstu narušavanja fizičkog i mentalnog zdravlja, osobe sa povišenim strahom od kriminaliteta, u namjeri da se zaštite, vrlo lako mogu postati primamljive mete za viktimizaciju (Schweitzer, Kim, & Mackin, 2010). Npr. oznaka na objektu da je pod video-nadzorom za osobe sklone kriminalnom ponašanju znači da u objektu postoji neka vrijednost koja im može, ukoliko je otuđe, donijeti korist. Takvi objekti su najčešće mete provala i krađa. Na taj način će osobe sa povišenim strahom od kriminaliteta u namjeri da se zaštite izložiti sebe viktimizaciji.

Drugi zaključak se odnosi na to da strah od kriminaliteta, baš kao i svaki strah, može biti izazvan racionalnim uzrocima (kada postoji stvarna prijetnja od viktimizacije), ali i izazvan uzrocima koji nisu utemeljeni u realnosti (kada se osoba plaši, a nije izložena realnoj prijetnji od viktimizacije). Ukoliko osoba osjeća strah od kriminaliteta i ne izlaže se riziku, (npr. izbjegava kretanje po mračnim dijelovima grada ili izbjegava druge rizične situacije u kojima može biti žrtva kriminalnog djelovanja), utoliko taj strah ima zaštitnu funkciju i poželjan je radi preduzimanja aktivnosti na temelju kojih se zasniva osjećaj sigurnosti. Međutim, ukoliko osoba iz straha od viktimizacije izbjegava da uopšte izlazi iz kuće nakon što padne noć, onda je u pitanju disfunkcionalan strah koji utiče na smanjivanje kvaliteta i opšteg zadovoljstva životom.

Posljednji zaključak se odnosi na to da je strah od kriminaliteta češće disfunkcionalan, nego funkcionalan. U prilog tome idu rezultati istraživanja u kojima se došlo do podataka da strah od kriminaliteta nije u korelaciji sa viktimizacijom, što znači da osobe koje su bile žrtve rjeđe imaju povišen strah od kriminaliteta u odnosu na osobe koje nisu bile viktimizirane. Takođe, rezultati istraživanja pokazuju da osobe ženskog pola i osobe starije životne dobi češće ispoljavaju povišen strah od kriminaliteta, iako su osobe muškog pola i osobe mlađe životne dobi češće žrtve kriminaliteta. Značajno je istaći i to da su povišena anksioznost, depresivnost, neuroticizam i generalna sklonost strahu (strašljivost) značajni prediktori straha od kriminaliteta, što znači da uzroci ne moraju nužno biti u stvarnoj prijetnji, već u opštoj sklonosti osobe da bude zabrinuta i uplašena.

Iako su istaknuti rezultati uporište kojim se može opravdati hipoteza da je strah od kriminaliteta češće disfunkcionalan, ipak treba imati na umu da postoje i oprečni rezultati. U skladu sa tim, svakako bi bilo dobro u budućnosti realizovati istraživanje sa ciljem empirijske provjere izvedenih zaključaka, sa posebnim osvrtom na to da je jako malo radova koji su se bavili istraživanjem ovog problema.

Literatura

Acierno, R., Rheingold, A. A., Resnick, H. S., & Kilpatrick, D. G. (2004). Predictors of fear of crime in older adults. *Anxiety Disorders, 18*(3), 385–396. doi:10.1016/s0887-6185(03)00012-4.

Adams, R. E., & Serpe, R. T. (2000). Social integration, fear of crime, and life satisfaction. *Sociological Perspectives, 43*(4), 605–629. doi:10.2307/1389550.

Box, S., Hale, C., & Andrews, G. (1988). Explaining fear of crime. *The British Journal of Criminology, 28*(3), 340–356. doi:10.1093/oxfordjournals.bjc.a047733.

Chadee, D., & Ng Ying, N. K. (2013). Predictors of fear of crime: general fear versus perceived risk. *Journal of Applied Social Psychology, 43*, 1896–1904. doi:10.1111/jasp.12207.

Chadee, D., Sooknanan, G., & Williams, D. (2017). Unhealthy fear: Influence of general health on fear of crime. *Journal of Applied Social Psychology*, 1–7. doi:10.1111/jasp.12484.

Chandola, T. (2001). The fear of crime and area differences in health. *Health & Place, 7*(2), 105–116. doi:10.1016/s1353-8292(01)00002-8.

Clark, J. (2003). Fear in Fear-of-crime. *Psychiatry, Psychology and Law, 10*(2), 267–282. doi:10.1375/pplt.2003.10.2.267.

Collins, R. E. (2016). Addressing the inconsistencies in fear of crime research: A meta-analytic review. *Journal of Criminal Justice, 47*, 21–31. doi:10.1016/j.jcrimjus.2016.06.004.

Cossman, J. S., Porter, J. R., & Rader, N. E. (2016). Examining the Effects of Health in Explaining Fear of Crime: A Multi-Dimensional and Multi-Level Analysis. *American Journal of Criminal Justice volume , 41*, 565–582. doi:10.1007/s12103-015-9310-x.

De Donder, L., Verté, D., & Messelis, E. (2005). Fear of crime and elderly people: Key factors that determine fear of crime among elderly people in West Flanders. *Ageing International, 30*(4), 363–376. doi:10.1007/s12126-005-1021-z.

Elchardus, M., De Groof, S., & Smits, W. (2008). Rational Fear or Represented Malaise: A Crucial Test of Two Paradigms Explaining Fear of Crime. *Sociological Perspectives, 51*(3), 453–471. doi:10.1525/sop.2008.51.3.453.

Foster, S., Hooper, P., Knuiman, M., & Giles-Corti, B. (2016). Does heightened fear of crime lead to poorer mental health in new suburbs, or vice versa? *Social Science & Medicine, 168*, 30–34. doi:10.1016/j.socscimed.2016.09.004.

Gabriel, U., & Greve, W. (2003). THE PSYCHOLOGY OF FEAR OF CRIME: Conceptual and Methodological Perspectives. *The British Journal of Criminology, 43*(3), 600–614.

Grabosky, P. N. (1995). Fear of Crime, and Fear Reduction Strategies. *Current Issues in Criminal Justice, 7*(1), 7–19. doi:10.1080/10345329.1995.12036675.

Gray, E., Jackson, J., & Farrall, S. (2011). Feelings and Functions in the Fear of Crime: Applying a New Approach to Victimisation Insecurity. *The British Journal of Criminology, 51*(1), 75–94. doi: 10.1093/bjc/azq066.

Greve, W., Leipold, B., & Kappes, C. (2018). Fear of Crime in Old Age: A Sample Case of Resilience? *Journals of Gerontology: Psychological Sciences, 73*(7), 1224–1232. doi:doi:10.1093/geronb/gbw169.

Grinshteyna, E. G., Cunninghamb, W. E., Eisenmanc, D. P., Andersend, R., & Ettnerb, S. L. (2017). Fear of violent crime and anxiety/depression among adolescents. *Mental Health & Prevention, 8*, 39–45. doi:10.1016/j.mhp.2017.07.002.

Guedes, I. M., Domingos, S. P., & Cardoso, C. S. (2018). Fear of crime, personality and trait emotions: An empirical study. *European Journal of Criminology, 15*(6), 658–679. doi:10.1177/1477370 817749500.

Jackson, J., & Stafford, M. (2009). Public health and fear of crime: a prospective cohort study. *British journal of criminology, 49*(6), 832–847. doi:10.1093/bjc/azp033.

Milivojević, Z. (2014). *Emocije.* Psihopolis.

Minnebo, J. (2000). Fear of Crime and Television Use: A Uses and Gratifications Approach. *Communications, 25*, 125–142. doi:10. 1515/comm.2000.25.2.125.

Schweitzer, J. H., Kim, J. W., & Mackin, J. R. (2010). The impact of built environment on crime and fear of crime in urban neighborhoods. *Journal of Urban Technology*(6), 59–73. doi:10.1080/106307399 83588.

Stafford, M., Chandola, T., & Marmot, M. (2007). Association Between Fear of Crime and Mental Health and Physical Functioning. *American Journal of Public Health, 97*(11), 2081–2086. doi:10. 2105%2FAJPH.2006.097154.

Sutton, R. M., & Farrall, S. (2005). Gender, Socially Desirable Responding and the Fear of Crime: Are Women Really More Anxious about Crime? *British Journal of Criminology, 45*(2), 212–224. doi:10.1093/bjc/azh084.

Ute, G., & Werner, G. (2003). The psychology of fear od crime: Conceptual and methodological perspectives. *The British Journal of Criminology, 43*(3), 600–614. doi:10.1093/bjc/azg600.

Gorjana D. Vujović

THE RATIONALITY AND IRRATIONALITY OF FEAR OF CRIME: A REVIEW OF THE RELEVANT LITERATURE

Summary

This research aims to examine whether or not the fear of crime is functional through a review of the literature. The fear of crime is an emotional reaction to a situation in which a person estimates that they might become a victim of crime. Each person makes this assessment based on factors that can be rational and irrational, which depends on whether the fear will be functional or not.

Different definitions of the construct are present in the first part of the paper. The authors most often define the fear of crime within their research approach. In different definitions, the fear of crime manifests as a perception of the risk of victimization through various activities that a person undertakes in order to protect themselves and as a general state of fear and concern for safety.

The research results from the characteristics of people who most often feel fear regarding crime, are present in the second part of the paper. There is a tendency for women, older people, and people with increased general fear, anxiety, and depression to be more prone to the fear of crime.

A review of relevant research to answer the question of the functionality of the fear of crime and conclusions are present in the third part. The first conclusion is that the fear of crime causes many negative consequences, such as poor quality of life, social isolation, etc. The second conclusion is that fear of crime can be caused by rational causes and patterns not grounded in reality. The third conclusion is that the fear of crime is often dysfunctional.

All conclusions are based on a review of various kinds of research. The primary goal of those studies was not to determine the functionality of the fear of crime. For that reason, it should be taken with a grain of salt. It is good to check the conclusions through research in the future.

Key words: fear, irrationality of fear, rational fear, fear of crime

Ирена З. Станић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофки факултет

Оригинални научни чланак

РЕЛАЦИЈЕ ИНДИКАТОРА МЕНТАЛНОГ ЗДРАВЉА СТУДЕНАТА СА ПРОЦЈЕНОМ ПОТРЕБЕ ЗА СТУДЕНТСКИМ ПСИХОЛОШКИМ САВЈЕТОВАЛИШТЕМ

Свјетска здравствена организација (СЗО, World Health Organisation, WHO) ментално здравље дефинише као „стање добробити у којем особа остварује сопствене способности, може превладати нормални стрес свакодневног живота, може продуктивно да ради и у стању је да допринесе сопственој заједници“. Студентска популација сусреће се са специфичним изазовима који могу бити окарактерисани као стресори, али се у потпуности не могу уклопити у поменуто одређење, јер је у питању формативни период живота који не подразумијева продуктивне радне активности и подразумијева и економску зависност током периода школовања. Циљ истраживања[1] био је утврдити процјену потребе за постојањем студентског психолошког савјетовалишта и утврдити однос тих процјена са индикаторима менталног здравља операционализованим кроз Скалу симптома стреса (негативни индикатор), те Скалу задовољства животом и Скалу осјећаја кохерентности (позитивни индикатори). Скала за процјену потреба за психолошким савјетовалиштем је конструисана за потребе истраживања: 5 ставки, 5-степена Ликертова скала, Кромбахова алфа =.85. Узорак у истраживању су чинили студенти, N=118 (женски пол N=84, 71.2%), животне доби 19–29 година (M=23.02, SD=1,63). Нису утврђене значајне корелације између индикатора менталног здравља са процјеном потребе за психолошким савјетовалиштем, али су утврђене корелације те процјене са процјеном материјалног стања ($r=.23$, $p<.05$) и директном процјеном стресности протекле године ($r=.25$, $p<.01$). Teo-

* irena.stanic@ff.ues.rs.ba

[1] Истраживање је дио завршног рада у сарадњи са Наташом Ристић.

ријске интерпретације нису биле у потпуности задовољавајуће, што скреће пажњу на проблем психолошког прихватања о постојању процеса стреса. Декларативно студенти углавном изражавају потребу за психолошким савјетовалиштем (62.7% средњег и високог степена испољавања те потребе), што указује на релативно смањивање стигме везане за професију психолога и отвара могућност за пружање психолошке подршке уз претпоставку да још увијек не постоји довољна информисаност о садржају психолошких сервиса.

Кључне ријечи: студенти, психолошко савјетовалиште, ментално здравље

УВОД

Савремени приступи у психологији, између осталог и под утицајем покрета позитивне психологије, унијели су извјесне модификације у одређењу појма менталног здравља те тако и односу према његовим индикаторима, како теоријски, тако и операционално и прагматично. Овакви приступи допринијели су и другачијој оријентацији у одређивању манифестација општег ментално-здравственог статуса. Ментално здравље бива везано и за опште функционисање, а не само за присуство-одсуство традиционалне номенклатурне психопатолошке симптоматологије. У настојањима ка постизању апроксимације оптималном функционисању особе, у сагласју са савременим одређењем менталног здравља, адаптирани су и мијењали су се задаци психолошких савјетовалишта. Ново „здраво“ психолошко функционисање не односи се више само на одсуство „симптоматологије“ већ на апроксимацију ка оптималном функционисању. Но, овакав приступ свакако подразумијева и основне принципе традиционалне примарне психолошке превенције која је заснована и на разноврсним облицима психосоцијалне подршке у које се сврставају и психолошка савјетовалишта. Студентску популацију, циљну популацију у овом истраживању, одликује мноштво развојно-психолошких специфичности у односу на узрасно идентичну групу која није укључена у процес студирања. Те специфичности и њихове психолошке импликације чине студенте популацијом од интереса када је у питању психолошка подршка онима који се налазе, између осталог и са становишта добробити друштва уопште, у процесу образовања за обављање друштвено важних задатака. Значај подршке личној добробити није потребно ни наглашавати.

Одређење према појму менталног здравља и индикаторима менталног здравља

Дефинисање појма менталног здравља кроз (релативно кратку) историју психологије као науке најчешће се могло наслутити кроз многобројне опште теорије личности путем представљања апроксимација оптималном личносном функционисању. У савремено доба, уз постојање читавог спектра теорија личности, од велике важности је било формулисање операционалне, „надтеоријске“ дефиниције која би имала практичне, прагматичне импликације вредноване кроз акционе програме циљане на специфичне популације и субпопулације. Изузетно касно, након многобројних пројеката који су се суштински бавили менталним здрављем, коначно се наилази на „општу“ дефиницију појма менталног здравља коју је предложила Свјетска здравствена организација: „стање добробити у којем особа остварује сопствене способности, може превладати нормални стрес свакодневног живота, може продуктивно да ради и у стању је да допринесе сопственој заједници“ (WHO, 2001; 2004/2005). Значај овакве дефиниције предложене од свјетски утицајне институције огледа се у неопходној финансијској потпори од које зависи имплеметација пројеката и програма усмјерених на заштиту и промоцију менталног здравља. Значај операционалног одређења огледа се, пак, у јасно одређеним областима људског функционисања која могу бити, када се за тим укаже потреба, предмет имплементационих програма са циљем заштите и унапређења менталног здравља.

Индикатори менталног здравља, дакле, могу бити одређени, према стресом одређеним концептима, посматрани као продукт адекватности превладаваног/их стресора: задовољство животом, као позитивни индикатор и присуство симптома стреса као индикатор неадекватног проласка кроз процес стреса (Lazarus, Folkman, 1984/2004).

Салутогена оријентација и салутогени модел

Арон Антоновски (Aaron A. Antonovsky, 1923–1994) покренуо је питање „настанка“ здравља и менталног здравља. На начин на који је у теорији и пракси развијан „патогени“ приступ менталном здрављу у којем је циљ био потрага за реметилачким или „ризико“ факторима у односу на (ипак теоријски неодређено) ментално здравље, Антоновски је поставио „обрнуто“ питање – како здравље настаје, од чега се састоји. „Патогени“ приступ резултирао је психи-

јатријским номенклатурама, а у оквиру салутогеног приступа потрага је била усмјерена ка чиниоцима здравља и менталног здравља, као подскупу укупног здравља (Antonovsky, 1979, 1984, 1985, 1987, 1996; Stanić, 2010, 2019b). Салутогенеза је неологизам, који је осмислио Антоновски, скован од двије ријечи – *salus*, лат. здравље, и *genesis*, старогрчки, постанак. Централна варијабла салутогеног модела је *осјећај кохерентности* који Антоновски постулира као диспозициону оријентацију, а дефинише га као „глобалну оријентацију која изражава степен у којем неко има извјесно обухватно трајно и динамично осјећање или увјерење да ће (1) стимулус који неко опажа бити структурисан, предвидив и објашњив, (2) неко имати ресурсе да се суочи са захтјевима које стимулус намеће, и (3) ови захтјеви бити изазови вриједни улагања и труда“ (Antonovsky, 1987: 19). Кроз дефиницију назначене су и главне компоненте осјећаја кохерентности: (1) осјећај разумљивости, (2) осјећај савладивости и (3) осјећај смисаоности. Други кључни појам салутогеног модела су *генерализовани ресурси отпорности* које Антоновски одређује као „било коју карактеристику човјека, групе или околине која помаже у процесу овладавања тензијом“ (Antonovsky, 1979: 99). Осјећај кохерентности је у оквиру модела постулиран као аксиоматски генерализовани ресурс отпорности и основни покретач и организатор осталих ресурса. У контексту овог истраживања психолошко савјетовалиште би било постулирано као ресурс.

Салутогени модел је на концепту стреса заснован модел здравља/менталног здравља (Lindström, Eriksson, 2005). У оквиру свог модела Антоновски је ментално здравље одредио као тачку на континууму, која се у различитим периодима живота, може налазити у распону који се креће између мучне емоционалне патње, с једне стране, и живог осјећања *психолошке добробити*, с друге (Antonovsky, 1996: 274).

Потрага за индикаторима (менталног) здравља кретала се кроз истраживања која су испитивала однос између различитих ресурса отпорности, укључивши и психолошке варијабле, и исхода процеса стреса, без експлицитног навођења појма менталног здравља (Mittelmark, Sagy, Eriksson, Bauer, Pelikan, Lindström, Espnes, 2017). У литератури се наилази на појам *субјективне добробити* односно *субјективног благостања* (Tadić, 2010). Овакви приступи упућују на „позитивно“ ментално здравље које, сходно приступу Антоновског, избјегавају дихотомно категорисање здравља и не-здравља (традиционално одређење „болести“), већ упућују на динамички менталноз-

дравствени континуум који имплицира могућност интервенција (Antonovsky, 1985, 1996; Stanić, 2021).

Упркос многобројним реформулацијама појма менталног здравља и даље се у претрагама релевантне литературе наилази на патогену оријентацију која ментално здравље одређује путем присуства или одсуства менталних обољења. Таква традиционална оријентација перзистира и у општој популацији која на истовјетан начин одређује ментално здравље као „непостојање болести" (Stanić, 2021).

Студенти: специфичности популације и импликације по ментално здравље

Студентску популацију одликују специфичности које их чине дистинктивним у односу на узрасно идентичну групу. У питању је период треће деценије живота, између 20. и 30. године, када је, према општеприхваћеним периодизацијама људског живота (Ериксон, Левинсон), друштвено прихваћено окончање професионалних потрага те заснивање породице као одредница уласка у „зрело" доба живота, односно период раног одраслог доба (Vlajković, 2005).

Студенти као нарастајућа субпопулација унутар исте добне скупине показују неке карактеритике које нису у потпуности обухваћене ранијим периодизацијама људског живота (Ериксон, Левинсон). За студенте то бива период нестабилности, усмјерености на себе и даљег истраживања идентитета, уз осјећање да се налазе „негдје између". Формулишући ове специфичности и сматрајући да је потребно дефинисати посебну развојну фазу, Џефри Џенсен Арнет (Jeffrey Jensen Arnett) је осмислио термин „израњајућа одраслост" (eng. *emerging adulthood)* (Arnett, 2000, 2007, 2011; Stanić, 2019a). Почетак студирања веома често подразумијева и физичко одвајање од примарне породице, упознавање великог броја нових људи, успостављање релација другачијег квалитета у односу на средњошколске, суочавање са новим начином учења, обимнијег и обухватнијег градива. Поред тога, важна одредница је и економска зависност студента која ограничава самостално доношење сопствених животно важних одлука.

Студентско психолошко савјетовалиште

Анализом доступних података тешко је установити када је организовано прво психолошко савјетовалиште намијењено студентима. Први службени и забиљежени податак о постојању центра који се бави менталном здрављем датира из 1910. године у облику мале кли-

нике за ментално здравље на Универзитету у Принстону. Циљ тадашњег приступа био је усмјерен на еклатантно испољене психопатолошке тенденције и симптоме који су изискивали третман. На податке о бројнијим савјетовалиштима у Сједињеним Америчким Државама наилази се 40-их година 20. вијека, а који се, у складу са „покретом менталне хигијене" почињу усмјеравати на едукацију, превенцију, рану идентификацију, те на пружање подршке и кратке интервенције (Kay & Schwartz, 2010, према Živčić-Bećirević, Jakovčić, 2013: 14). Тешкоће везане за покретање психолошких савјетовалишта за студенте у нашем региону, у државама формираним након распада СФРЈ, односиле су се на правне регулативе, као и на материјалне потешкоће, те доступност адекватног професионалног кадра. Но, у посљедњој деценији психолошка студентска савјетовалишта већ постоје у региону, а у Републици Српској Психолошко савјетовалиште за студенте УНИБЛ оформљено је 2022. године у Бањој Луци на Филозофском факултету[2], са статусом посебне организационе јединице (податак са 8. Конгреса психолога БиХ, одржаног у Бањој Луци, 18–20. априла, 2024. године, зборник са Конгреса је у штампи). На Универзитету у Источном Сарајеву, другом државном универзитету у Републици Српској, овакво савјетовалиште још увијек не постоји.

Циљ истраживања

Циљ истраживања био је, на узорку студентске популације, утврдити процјену потребе за постојањем студентског психолошког савјетовалишта и утврдити однос тих процјена са индикаторима менталног здравља операционализованим кроз Скалу симптома стреса (негативни индикатор), те Скалу задовољства животом и Скалу осјећаја кохерентности (позитивни индикатори). Осјећај кохерентности је централна варијабла салутогеног модела Арона Антоновског и представља диспозициону оријентацију која утиче на кретање на ментално-здравственом континууму. Скала за процјену потреба за психолошким савјетовалиштем је конструисана за потребе истраживања: 5 ставки, 5-степена Ликертовог типа. Претпоставка је била да студенти са израженијим нивоом симптома стреса могу исказати већи степен потребе за постојањем психолошког савјетовалишта, као и да студенти са јачим осјећајем кохерентности и вишим степеном

[2] Подаци о Савјетовалишту на линку https://www.unibl.org/sr-lat/vesti/2022/09/psiholosko-savjetovaliste-za-studente-unibl,

задовољства животом могу имати мање изражену потребу за психолошким савјетовалиштем.

Инструменти примијењени у истраживању

Психометријске, дескриптивне карактеристике примијењених инструмената приказане су у Табели 1.

(1) *Упитник за прикупљање података о испитаницима* конструисан је за потребе истраживања. Основни подаци односили су се на пол, животну доб испитаника, на годину студија. Укључена је и ставка која се односи на субјективну процјену материјалног стања на 7-степеној скали базираној на принципу Кантрилове љествице (енг. *Cantril Ladder)*, која је у обради сведена на 5-степену тврдњу како би се избјегло расипање одговора (Cantril, 1965, према García-Moya, Rivera, Moreno, Lindström, Jiménez-Iglesias, 2012, García-Moya, Rivera, Moreno, López, 2013). У овај сет укључено је и десет ставки са циљем прикупљања података о задовољству/процјени односа у породици (са братом/сестром, мајком, оцем, процјена укупног односа у породици), задовољством студирањем, декларативном процјеном доживљеног стреса током протекле године, тренутним стањем, питањем са ким испитаник најчешће разговара, колико често разговара о својим проблемима и процјеном потребе за промјеном. Ставке су, такође, биле формулисане као 7-степене тврдње базиране на принципу Кантрилове љествице. У претходним истраживањима овај приступ показао се методолошки задовољавајућим (García-Moya и сар, 2012, García-Moya и сар, 2013; Stanić, 2014). У анализу су, као релевантне, унијете ставке које се односе на субјективну процјену материјалног стања (1– лоше, 5– изузетно добро) и процјена стресности протекле године (1– веома стресна, 7– изузетно добра).

(2) *Скала осјећаја кохерентности* (Sense of Coherence Scale, SOC-29, Antonovsky, 1987) операционализација је салутогеног модела, позната и као Упитник животне оријентације и састоји се од 29 седмостепених ставки Ликертовог типа.

(3) *Скала симптома стреса* – 16, SSS-16, (Božin, 2001) представља адаптацију и модификацију „Упитника мјера напрезања“ Сузане Кобасе (Kobasa, 1982, према Božin 2001) и састоји се од 16 ставки. Одговори се дистрибуирају на 5-степеној скали Ликертовог типа, гдје испитаници степен сопствених симптома процјењују са 0 – нимало до 4 – веома много.

(4) *Скала задовољства животом* (Božin, 1999, према Božin 2001) састоји се од осам 7-степених ставки Ликертовог типа које се односе на задовољство породицом, другим интерперсоналним односима, животним стандардом, могућношћу бављења нечим „за своју душу“, студирањем, сопственим изгледом, здрављем и процјеном укупног задовољства животом.

(5) *Скала за процјену потребе за студентским психолошким савјетовалиштем* конструисана је за потребе овог истраживања. Првобитна верзија се састојала од десет ставки (нпр. „Људи због свакодневих проблема и потешкоћа треба да се обрате за помоћ психолошком савјетовалишту“). Након пилот-истраживања на 40 испитаника укупан број ставки редуциран је на девет да би након овог истраживања било задржано пет ставки које су се показале дискриминативним. Испитаници су своје слагање са тврдњом изражавали на 5-степеној скали Ликертовог типа. Добијена дистрибуција је платикуртична и негативно асиметрична: K-S(118) = .124, p = .000., Sk= .-574 (SE .223), Ku= -.035 (SE .442).

Табела 1. Психометријски дескриптивни подаци о примијењеним инструментима (распон, аритметичка средина, стандардна девијација и Кронбахов алфа коефицијент), N=118

Инструменти	Распон	AS	SD	Кронбах алфа
SOC-29	54-125 (29-203)*	136.06	22.31	.87
SZŽ	20-56 (8-56)	44.69	6.30	.79
SSS-16	16-60 (0-64)	33.25	10.06	.92
Процјена потребе за студентским психолошким савјетовалиштем	7-25 (5-25)	18.85	4.24	.85

* У заградама су приказани теоријски распони кориштених скала

Узорак: испитаници у истраживању

У истраживању је учествовало 118 студената са неколико универзитета у Босни и Херцеговини и Србији. Животна доб испитаника кретала се између 19 и 29 година (M=23.02, SD=1.63). Доминантнији дио узорка чиниле су испитанице, N=84, 71.2%. Студенти треће, четврте и пете године чинили су 84.9% узорка, а само студенти четврте године су чинили 56.1%.

Примијењене методе

За опис и провјеру метријских карактеристика примијењених инструмената коришћене су методе дескриптивне статистике: мјере централне тенденције, мјере варијабилности, Колмогоров-Смирнов тест, као и Кронбахов алфа тест за испитивање поузданости. Однос између циљних варијабли испитиван је Спирмановим коефицијентом корелације с обзиром на то да је расподјела емпиријских података одступала од нормалне расподјеле.

Резултати истраживања

У Табели 2 приказане су корелације између испитиваних варијабли. Између испитиваних индикатора менталног здравља (осјећај кохерентности, задовољство животом, симптоми стреса) и процјене о потреби постојања студентског психолошког савјетовалишта нису утврђене значајне корелације. Међутим, за директно постављена питања која се односе на субјективно процијењено материјално стање (ms) и процјену стресности протекле године (spg) утврђене су ниске, али значајне корелације (r_{ms}=.23, p<.25 i r_{spg}=.25, p<.01).

Табела 2. Корелације између испитиваних варијабли (*Spearman's rho*), N=118

	Варијабле	1	2	3	4	5	6	7
1	Осјећај кохерентности	-						
2	Задовољство животом	.66**	-					
3	Симптоми стреса	-.52***	-.47***	-				
4	Стресна протекла година?	.07	.15	-.15	-			
5	Нешто да промијените?	-.30***	-.26**	.25**	.02	-		
6	Материјално стање	.20*	.36***	-.06	.11	-.09	-	
7	Процјена Савјетовалишта	.10	.10	-.12	.25**	-.05	.23*	-

* p<.05; ** p<.01; *** p<0.001

За повезаности између индикатора менталног здравља утврђене су статистички значајне корелације средњег интензитета и високе корелације, теоријски очекиваног смјера повезаности, што указује на адекватност примијењених мјера. За директно исказану потребу да се „нешто промијени“ утврђене су корелације са сва три индикатора менталног здравља. Те корелације су ниске, теоријски очекиваног смјера, али са високим степеном значајности.

У Табели 3 приказани су резултати на Скали за процјену потребе за студентским психолошким савјетовалиштем и подијељени су у три групе према степену испољавања потребе (низак, средњи и високи) за савјетовалиштем како би се утврдили проценти преференције.

Табела 3. Фреквенције и проценти на Скали за процјену потребе за студентским савјетовалиштем за три групе према степену испољавања потребе за савјетовалиштем (N=118)

Степен испољавања		Фреквенција	Проценат (%)
Низак	<= 17	44	37.3
Средњи	18 - 21	43	36.4
Висок	22+	31	26.3
	Total (N)	118	100.0

Како указују проценти приказани у Табели 3, средњи и висок ниво испољавања потребе за савјетовалиштем износи 62.7 %. Највиши засебан проценат, 37.3%, ипак се односи на низак ниво испољавања потребе, а најнижим процентом означена је високо изражена процјена о потреби за савјетовалиштем.

Дискусија

Утврђене интеркорелације између психолошких варијабли, означених као индикатори менталног здравља, у складу су са подацима добијеним у претходним истраживањима и говоре у прилог употријебљених мјера (Božin, 2001; Stanić, 2014, 2019b). Према салутогеном моделу, материјално стање јесте један од генерализованих ресурса отпорности те је субјективна процјена материјалног стања укључена у ово истраживање, што се показало оправданим, јер је ова

варијабла била повезана са процјеном потребе за психолошким савјетовалиштем. Утврђена корелација била је, иако ниска, позитивног смјера тако да је могуће претпоставити да студенти имају имплицитну претпоставку о плаћању услуга психолога. Друга варијабла за коју су утврђене корелације са сва три индикатора менталног здравља односила се на директну процјену стресности протекле године. Занимљиво је да укупни индикатори симптома стреса нису указали на повезаност са процјеном о потреби за психолошким савјетовалиштем. Када је у питању присутност симптома стреса, овдје је потребно имати у виду да су испитаници младе особе које још увијек немају довољну акумулацију неадекватно превладаних (енг. *coping*) стресора који тек тако доводе до израженије симтоматологије. Ипак, за директну процјену стресности протекле године утврђене су ниске, али значајне корелације са сва три индикатора. Овај податак сугерише да испитаници јесу свјесни стресора са којима се суочавају, али да не препознају у потпуности могућност прихватања психолошке подршке. Са овим у вези је вјероватно и недовољна информисаност о садржају и домену рада психолошких савјетовалишта за студенте. У складу са још увијек у науци перзистирајућој оријентацији ка позитивном и негативном менталном здрављу, чини се да и испитаницима у овом истраживању измиче значај потенцијала психолошког савјетовалишта које нуди и могућност унапређења менталног здравља, а не само рад, према Лазарусовом моделу стреса, на посљедицама, неадекватих механизама превладавања, дакле на већ насталим симптомима (Lazarus, Folkman, 1984/2004). Од осјећаја суочавања са стресором/има до појаве симптома стреса ипак је релативно дуг пут.

Занимљиви подаци утврђени су за однос директно исказане потребе испитаника да „нешто промијене“. Утврђене су значајне ниске повезаности, теоријски очекиваног смјера, са сваким од три индикатора менталног здравља, међутим, није утврђена корелација са процјеном потребе за савјетовалиштем. Овакве резултате могуће је интерпретирати двојако: на нивоу популације су очекивани подаци да, традиционално, одлазак у психолошко савјетовалиште представља „личну слабост“ и да је могуће ријешити проблеме „сам/а“. Но, потребно је имати у виду и недовољну сензитивност скале за испитивање процјене која, могуће је, није била довољно „лично“ оријентисана јер „генерална“ питања више одговарају испитивању општег става, а не личне потребе испитаника. У новије вријеме запажа се да постоји мање стигме према кориштењу психолошке подршке тако да су генерални ставови позитивни, али на личном нивоу

теже је уочити склоност да се прихвати овакав облик психосоцијалне подршке.

На декларативном нивоу ипак је запажена тенденција позитивног односа према постојању психолошког савјетовалишта, међутим, и ове податке треба примити са резервом с обзиром на то да су доминантни дио узорка чинили студенти четврте године студија, 56.1% (макар и пролонгираног студирања – узорак је обухватао и испитанике до 29 година). Старији студенти, чини се, имају другачије животне оријентације и нису више усмјерени само на доступност сервиса доступних на универзитету. У литератури се наилази на податке да чак и када су на универзитетима присутни овакви облици „студентских сервиса за подршку менталном здрављу" уочено је њихово недовољно кориштење (Mackenzie, Gekoski, Knox, 2006). Ставови према прихватању помоћи показали су се као јак предиктор за намјеру да се таква помоћ и потражи/прихвати (Cepeda-Benito & Short, 1998; Kelly & Achter, 1995; Morgan et al., 2003; Vogel & Wester, 2003, према: Mackenzie, Gekoski, Knox, 2006), али, чини се, и даље перзистира процјена да су савјетовалишта „генерално" потребна, али не и „мени" јер прихватање подршке означава додатну „личну" слабост. Овдје се назире недовољна информисаност о садржају рада психолошких савјетовалишта која могу имати и значајну улогу на примарној психолошкој превенцији, као и средства за унапређење менталног здравља. Проблем са којим се сусреће адекватно пружање (и примање) психолошке подршке односи се и на постојање осјећаја „стигме", како личне, тако и процијењене друштвене стигме (Çamaş, Yalçın, 2021).

Закључак

Неусклађеност добијених резултата са очекиваним указује на „карику која недостаје". Истраживање темељено на корелативној анализи није могло обухватити све медијаторске и модераторске психолошке варијабле које би дале јаснију слику о међудејству које би објаснило недостајуће везе. Постојање повезаности директно процијењеног материјалног стања и субјективно опаженог стреса током протекле године са процјеном потребе за психолошким савјетовалиштем, као и повезаност изражене потребе за промјеном са индикаторима менталног здравља, а без повезаности са позитивно оцијењеном процјеном за постојањем психолошког савјетовалишта, указују на потребу за активним, системским и систематским мјерама упознавања циљне популације са доменом и циљевима психолошког савје-

товалишта као облика психосоцијалне подршке, која нужно не подразумијева само „третман“ психопатолошких ентитетета већ и рад на резилијентности и промоцији менталног здравља.

Ограничења и препоруке

Узорак у испитивању није био уједначен према полу испитаника, нити је у потпуности задовољен критеријум равномјерног учешћа добних скупина. Скала за испитивање процјене о потреби за студентским савјетовалиштем имала је, у већем домену, карактеристике испитивања „општег става“ те би у наредном истраживању било адекватније „персонализовати“ ставке како би се избјегли резултати који се односе на генерализован став. Само постојање позитивног става још увијек не значи да ће особа и дјеловати у правцу у којем је изразила став. Истраживање је обављено путем корелативне анализе те нису испитане суптилније везе између варијабли. Препорука је и коришћење сензитивнијих, адекватније адаптираних инструмената.

Литература

Станић, И. (2010). Салутогена парадигма у одређењу појма здравља. *Интердисциплинарност и јединство савремене науке, Зборник радова са научног скупа*, стр. 435–446 (Пале, 22–24. мај, 2009). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

***

Antonovsky, A. (1979). Health, Stress and Coping: New Perspectives on Mental Health and Physical Well-Being. San Francisco-London: Jossey-Bass.

Antonovsky, A.(1984). The Sense of Coherence as a Determinant of Health. *Advances, 1 (3),* 37–50.

Antonovsky, A. (1985). The Life Cycle, Mental Health and the Sense of Coherence. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, Vol 22, No 4,* 273–280.

Antonovsky, A. (1987). Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well. San Francisco-London: Jossey-Bass.

Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International, 11*, 11–18.

Arnett, J. J. (2000). Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist, Vol. 55. No. 5,* 469–480.

Arnett, J. J. (2007). Emerging Adulthood: What Is It, and What Is It Good For? *Child Development Perspectives, Vol. 1, No. 2*, 68–73.

Arnett, J.J. (2011). Emerging adulthood(s): The Cultural Psychology of a New Life Stage (225–275) U L. A. Jensen (Ur.), Bridging cultural and developmental psychology: New syntheses in theory, research, and policy. New York: Oxford University Press.

Božin, A. A. (2001). Ličnosti i stres: osjećaj koherentosti i prevladavanje stresa u uslovima društvene krize. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.

Çamaş, G, Yalçın, I. (2021). The Relationships Between Stigma Toward Psychological Help Seeking, Self-Efficacy, Family Sense of Coherence and Social Support. *Kastamonu Education Journal, Vol. 29, N°4*, 233–245 (doi: 10.24106/kefdergi.822044, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1382789, приступљено фебруар, 2024).

García-Moya, I., Rivera, F., Moreno, C., Lindström, B., Jiménez-Iglesias, A. (2012). Analysis of the importance of family in the development of sense of coherence during adolescence. *Scandinavian Journal of Public Health, 40,* 333–339.

García-Moya, I., Rivera, F., Moreno, C., López, A. (2013). Calidad de la relación entre los progenitores y sentido de coherencia en sus hijos adolescentes: El efecto de mediación de la satisfacción familiar. *Anales de psicología, vol. 29, nº 2,* 482–490.

Lazarus, R., Folkman, S. (1984/2004). Stres, procjena i suočavanje. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Lindström, B., Eriksson, M. (2005). Salutogenesis. *Journal of Epidemiology and Community Health, 59,* 440–442.

Mackenzie, C.S. Gekoski, W. L. & Knox, V. J. (2006). Age, gender, and the underutilization of mental health services: The influence of help-seeking attitudes. *Aging & Mental Health, 10(6).* 574–582.

Mittelmark, M.B., Sagy, S., Eriksson, M., Bauer, G.F., Pelikan, J.M., Lindström, B., Espnes, G.A. (Ed.) (2017). The Handbook of Salutogenesis. Switzerland: Springer (DOI 10.1007/978-3-319-04600-6).

Raboteg-Šarić, Z., Brajša-Žganec, A., Šakić, M. (2009). Life satisfaction in adolescents: the effects of perceived family economic status, self-esteem and quality of family and peer relationships. Društvena istraživanja, Zagreb, god. 18, br.3 (101), 547–564.

Stanić, I. (2014). Psihosocijalni korelati mentalnog zdravlja adolescenata. *Neobjavljena doktorska disertacija*. Pale: Filozofski fakultet.

Stanić, I. (2019a). Najava odraslog doba: drugi pogled na završetak adolescencije i njegove mentalnozdravstvene implikacije (260–275). *Зборник са научног скупа Наука и стварност* (Пале, 19. мај, 2018), Књига 13, Том 2. Пале: Филозофски факултет.

Stanić, I. (2019b). Resursi prevladavanja stresa: salutogena perspektiva. Pale: Dis-copy.

Stanić. I. (2021). Mentalno zdravlje: putevi defiinisanja i potraga za indikatorima. У: *Ментално здравље и квалитет свакодневног живота студената у Републици Српској – Тематски зборник* (Ур. Милошевић Шошо Б.), стр. 61–72. Источно Сарајево: Социолошко друштво Републике Српске (Пале: DIS-copy).

Tadić, M. (2010). Pregled nekih istraživanja u kontekstu subjektivne dobrobiti. *Društvena istraživanja, Zagreb, god 19, br, 1–2 (105–106)*, 117–136.

Vlajković, J. (2005). *Životne krize – prevencija i prevazilaženje*. Beograd: IP Žarko Albulj.

Živanović, M., Vukčević Marković, M., Dimoski, J., Gvozden, M. (2022). *Mentalno zdravlje u Srbiji: procjena potreba, faktora rizika i barijera u dobijanju stručne pomoći*. Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH Usluge socijalne zaštite za osetljive grupe.

Živčić-Bećirević, I., Jakovčić, I. (2013). *Naših prvih petnaest*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Sveučilišni savjetovališni centar: Psihološko savjetovalište.

WHO (2001). *Mental Health: New Understanding, New Hope. The World Health Report 2001*. Geneva: World Health Organization.

WHO (2004/2005). *Promoting Mental Health: Concepts, Emerging Evidnece, Practice* (Ed. Herrman, H., Saxena, S., Moodie, R.). Geneva: World Health Organization.

Irena Z. Stanić

RELATIONSHIPS BETWEEN INDICATORSOF STUDENT MENTAL HEALTH AND THE ASSESSMENT OF THE NEED FOR STUDENT PSYCHOLOGICAL COUNSELING

Summary

The World Health Organization (WHO) defines mental health as "a state of well-being in which a person realizes his own abilities, can overcome the normal stress of everyday life, can work productively and is able to contribute to his community." The student population faces specific challenges that can be characterized as stressors but cannot be fully included in the definition provided by WHO because for them it is a formative period of life that, mostly, does not include productive work activities and also includes economic dependence during the schooling period. The aim of the research was to determine the assessment of the need for the existence of a student psychological counseling center and to determine the relationship of these assessments with mental health indicators operationalized through the Stress Symptoms Scale (negative indicator), the Life Satisfaction Scale and the Sense of Coherence Scale (positive indicators). The scale for assessing the need for psychological counseling was constructed for research purposes: 5 items, 5-point Likert scale, and Krombach's alpha =.85. The research sample consisted of students, N=118 (female N=84, 71.2%), aged 19-29 years (M = 23.02, SD=1.63). No significant correlations were found between mental health indicators and the assessment of the need for psychological counseling, but there were correlations between that assessment and the assessment of the material condition (r=.23, p<.05) and the direct assessment of stress in the past year (r=.25, p< .01). Theoretical interpretations were not completely satisfactory, which draws attention to the problem of psychological acceptance of the existence of the stress process. Although the results obtained do not fully confirm the theoretical assumptions of the research, based on them, it is possible to assume that the role of critical insight into the stress process is extremely important for the process of seeking professional help. It is possible that people are focused on seeking professional help only when they see their own reaction to the stressor as problematic or inadequate with the impact on emotional function, and not just the fact of exposure to a stressful event. Declaratively, students mostly express the need for psychological counseling (62.7% medium and high degree of manifestation of this need), which indicates a relative reduction of the stigma related to the profession of psychologist and opens the possibility for providing psychological support on the assumption that there is still not enough information about the content of psychological services.

Key words: students, psychological counseling center, mental health

Наташа Костић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Маја Вејин
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Оригинални научни чланак

ВАЛИДАЦИЈА СКАЛЕ ЗА ИСПИТИВАЊЕ КОНФЛИКТА ИЗМЕЂУ ПОСЛА И ПОРОДИЦЕ НА УЗОРКУ НАСТАВНИКА

Конфликт између посла и породице дефинише се у смислу међусобног негативног утицаја једног на друго. Скалу за испитивање конфликта између породице и посла конструисали су Хаслам, Филус, Моравска, Сандерс и Флечер [Haslam, Filus, Morawska, Sanders & Fletcher] (2014). У свом истраживању аутори су утврдили да наведена скала садржи два фактора, од којих се један односи на негативан утицај посла на породицу (конфликт посао – породица), а други на негативан утицај породице на посао (конфликт породица – посао).

Са циљем да се утврди могућност примјене наведеног мјерног инструмента на нашим просторима приступљено је валидацији скале. С обзиром на то да је коришћен мјерни инструмент на енглеском језику, исти је било потребно превести. У том смислу може се рећи да је вршена адаптација и валидација скале за испитивање конфликта између посла и породице, а проблем истраживања је могућност примјене наведеног мјерног инструмента. Истраживање је спроведено на узорку одраслих запослених особа из популације наставника. Резултати истраживања потврђују налазе аутора који су конструисали скалу. Поступком факторске анализе издвојена су два фактора која се према садржају тврдњи могу назвати: 1) конфликт посао – породица и 2) конфликт породица – посао. Поступак структуралног моделовања показао је да је добијени модел од два фактора добро рјешење.

* natasa.kostic@ff.ues.rs.ba

Закључак је да се скала за испитивање конфликта између посла и породице може користити на популацији запослених наставника на нашим просторима и да се њиме испитују двије димензије: 1) негативан утицај посла на породицу (α = .855) и 2) негативан утицај породице на посао (α = .843).

Кључне ријечи: конфликт посао – породица, скала, валидација, наставници

УВОД

Сваки појединац има различите улоге (нпр. родитељ, дијете, партнер, запослени, итд.) односно, очекивана и претпостављена понашања и активности везане за позицију, односно положај који заузима у социјалном аспекту. Посао и породица представљају виталне аспекте у свакодневном животу и у различитим контекстима код појединаца. Ова међуповезаност између посла и породице наглашава важност одржавања здраве равнотеже између пословног и приватног живота. Стање неравнотеже у овим аспектима може значајно утицати на опште благостање појединца, односно, потенцијално утицати на њихове односе, учинак на послу и лично задовољство.

Брзе промјене у данашњој радној снази доводе до брига у погледу балансирања између пословног и породичног живота, при чему границе између ових сфера постају све нејасније, што отежава опште функционисање појединца и подједнако погађа и мушкарце и жене у погледу улога које обављају у друштву (Voydanoff, 2002).

Конфликт се дефинише као уочена некомпатибилност између понашања или циљева (Bolger, DeLongis, Kessler, & Wethington, 1989). Конфликт посао–породица представља облик конфликта улога у којем су захтјеви и притисци улога из домена посла и породице међусобно некомпатибилни, што омета потпуно ангажовање и испуњавање захтјева у једној улози (нпр. посао) без негативног утицаја на активности које се очекују од индивидуе у другој улози (нпр. породица), а узрок обично јесу временска ограничења, психолошки стресори или различите природе очекивања у овим доменима живота (Greenhaus & Beutell, 1985). Будући да наведено отежава појединцу да ефикасно испуни захтјеве оба животна домена (Valcour, 2007; Haslam, Filus, Morawska, Sanders, & Fletcher, 2014), на основу тога, могуће је говорити о два основна типа или категорије овог конфликта: конфликт између посла и породице и конфликт између по-

родице и посла (Frone, Russel, & Barnes, 1996). Висок ниво конфликта повезан је са негативним исходима за појединце, њихове породице и њихова радна мјеста. Преоптерећење улоге настаје када су ограничени или оскудни ресурси које посједује индивидуа да превлада стресоре који доводе до психолошког или емоционалног, као и физичког напрезања и исцрпљења (Kahn, Wolfe, Quinn, Snoek, & Rosenthal, 1964, према Erdamar, & Demirel, 2014).

Правац интеракције између посла и породице као два уско испреплетена домена у данашњем свијету може бити реципрочан, при чему посао утиче на породични живот, а породица утиче на радни живот. Када говоримо о валенци ове интеракције, говоримо о негативној или позитивној интеракцији, што за исход даје четири типа интеракција: негативан утицај посао–породица, негативан утицај породица–посао, позитиван утицај посао–породица и позитиван утицај породица–посао (Innstrand, Langballe, Espnes, Falkum, & Aasland, 2008).

У научној литератури познат је појам преливања (енг. *spillover*), произашао из истоимене теорије (Zedeck & Mosier, 1990), а који заправо подразумијева да постоји снажна повезаност између искустава које индивидуа доживљава на послу и код куће и да се они могу манифестовати у позитивном и негативном смислу. Позитивно преливање подразумијева да позитивна и задовољавајућа искуства у једној области могу доприносити општем задовољству животом у другом окружењу. Негативно преливање, којем су се социјални и организациони психолози више истраживачки посветили, заправо указује на то да доживљени стрес или незадовољство у једном окружењу могу довести до непожељних, неефикасних и непријатних искустава које појединац доживљава (Frone, Russell, & Cooper, 1994).

Конфликт између посла и породице јавља се у оба смјера и може се говорити о троструким механизмима: преклапање распореда и временских захтјева између радних и породичних улога, стресори који доводе до психолошког и емоционалног напрезања и/или физичког умора, те различита очекивања у погледу понашања у оквиру улога (пословни и породични домен). Конфликти засновани на времену настају због преклапања распореда и временских захтјева између радних и породичних улога, док конфликти засновани на напрезању настају због стресора на послу и у породици и забринутости које утичу на способност појединца да испуни другу улогу. Конфликти засновани на понашању настају када се појединци боре да прилагоде своје

понашање како би испунили различита очекивања у домену посла и породице (Greenhaus & Beutell, 1985; Carlson, 1999).

Конструисано је неколико скала за процјену конфликта између посла и породице, укључујући и Скалу конфликта између посла и породице (Netemeyer, Boles, & McMurrian, 1996; Carlson, Kacmar, & Williams, 2000), међутим, Хаслам и сар. [Haslam, Filus, Morawska, Sanders, & Fletcher] (2014) су у својој студији имали за циљ развити и валидирати скалу конфликта између посла и породице, препознавши да су већ постојећи психолошки мјерни инструменти мање погодни за употребу у истраживачким, клиничким и организационим окружењима, управо због ограничености у распонским скалама, што их је чинило мање осјетљивим за откривање суптилних промјена. Користећи двофакторско рјешење које је показало адекватну прилагодљивост подацима, резултујућа скала од 10 тврдњи показала је робусне психометријске карактеристике, укључујући садржајну, конкурентну и предиктивну ваљаност, као и добру унутрашњу конзистенцију, односно, поузданост скале.

Валидација скале конфликта између посла и породице представља кључни корак у унапређењу разумијевања ове психолошке појаве међу наставницима, који често управљају захтјевним распоредом рада и тешким емоционалним оптерећењима, што може негативно утицати на њихово благостање, задовољство послом, образовну и радну ефикасност, али прије свега на ментално здравље. Адаптација скале на српски језик омогућава истраживачима да испитају распрострањеност и корелате конфликта између посла и породице, пружајући на тај начин вриједан увид у изазове са којима се суочавају просвјетни радници у балансирању својих професионалних и личних одговорности. Штавише, валидирана скала може понудити корисну мјеру за едукаторе, организационе лидере и менаџере, као друга значајна одговорна лица у развијању циљаних интервенција које омогућавају да се истовремено освијетле јединствени изазови и могућности са којима се суочавају просвјетни радници у нашем региону, али и да такође подстакну и обуче значајно ефикасно управљање конфликтима између посла и породице, унапређења благостања наставника, што у коначници доприноси и здравијем и одрживијем образовном окружењу наставника на нашим просторима.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања је усмјерен на могућност примјене скале за испитивање конфликта између посла и породице на нашим просторима. Другим ријечима, циљ истраживања је усмјерен на то да се испита да ли утврђене димензије коришћеног мјерног инструмента одговарају димензијама утврђеним од стране његових аутора (Хаслам и сар., 2014). Аутори скале су претпоставили и утврдили двије димензије скале за испитивање конфликта између посла и породице, од којих се се прва односила на негативан утицај посла на породицу (конфликт посао – породица), а друга на негативан утицај породице на посао (конфликт породица – посао). С обзиром на то да је истраживање спроведено на узорку испитаника из популације запослених наставника, може се рећи да се проблем истраживања односи на провјеру факторске структуре скале конфликта између посла и породице, поузданости скале и детерминисање да ли је конфликт породица–посао дводимензионалан конструкт како је оригинално представљено, те да ли се може превод скале репликовати на узорку одраслих запослених особа из популације наставника.

МЕТОДОЛОГИЈА

Испитаници

Узорак испитаника су чинила 163 наставника основне школе запослена у Републици Српској у регији Источно Сарајево. Број испитаника запослених у основној школи је 119 (73.01%), а у средњој 44 (26.99%%). Старост испитаника се кретала од 26 до 64 године (AS = 43.25). Од укупног броја наставника њих 57 (34.97%) ради као разредни наставник, а 106 (65.03%) као предметни наставник. Распон радног стажа испитаника креће се од 1 до 51 године (AS = 16.40%). Заступљеност испитаника женског пола у узорку је 121 (74.23%), а мушког 42 (25.77%).

Мјерни инструменти

У истраживању је коришћена скала за испитивање конфликта између посла и породице (Work – Family Conflict Scale – WAFCS) чији су аутори Хаслам и сар. (2014). Скала се састоји од 10 тврдњи. Испитаници процјењују степен слагања са сваком појединачном тврдњом на скали Ликертовог типа на 5 упоришних тачки од 1 (уопште нисам

сагласан/на) до 5 (у потпуности сам сагласан/на). Аутори скале су утврдили дводимезионалну структуру скале, од којих се прва димензија односи на негативан утицај посла на породицу, односно, конфликт посао – породица, а друга на негативан утицај породице на посао, односно, конфликт породица – посао. Ниво поузданости издвојених субскала од стране аутора је задовољавајући. За обје субскале је утврђена висока поузданост идентичне вриједности: $\alpha = .91$.

Поступак

Истраживање је спроведено приликом редовног медицинског систематског прегледа испитаника. Медицински радник, у сарадњи са ауторима рада, замолио је испитанике да након прегледа, уколико желе, испуне упитник и предају му исти попуњен. Испитаницима је дата могућност да одбију наведено упутством: „Уколико желите, и уколико имате времена, и није обавезно“. Медицински радник је добио упутства за објашњење попуњавања упитника, а и у самом упитнику је писаним текстом наведено упутство за попуњавање. Према извјештају испитивача, највећи број наставника који су били на систематском прегледу је попунио упитник. Прије примјене мјерног инструмента у истраживању, исти је дат на увид, тражено је да испитаници у групи запослених одговоре и утврђено је да је за попуњавање упитника потребно највише 5 минута.

Када је ријеч о поступку обраде података, коришћен је поступак експлораторне и конфирматорне факторске анализе. Аутори скале су утврдили двије димензије скале за испитивање конфликта између посла и породице, од којих се се прва односила на негативан утицај посла на породицу (конфликт посао – породица), а друга на негативан утицај породице на посао (конфликт породица – посао). Наведени поступак су спроводили на скали која садржи 18 тврдњи, док је у овом истраживању поступак спроведен на 10 тврдњи које су аутори у коначној анализи идентификовали да чине садржај скале за испитивање конфликта између посла и породице. Приликом испитивања димензија скале за испитивање конфликта између породице и посла, као и од стране аутора, вршен је поступак експлораторне факторске анализе, а затим и поступак конфирматорне факторске анализе са претпостављеним моделима на која су се усмјерили и аутори скале: 1) два латентна међусобно корелирана фактора, од којих се први од њих односи на конфликт посао – породица, а други на конгликт породица – посао и 2) два латентна међусобно корелирана фактора са коваријансом међу грешкама мјерења, од којих се први од њих од-

носи на конфликт посао – породица, а други на конфликт породица – посао. Након спроведеног поступка испитана је дискриминативност тврдњи употребом ајтем – тотал корелације, као и поузданост издвојених димензија, односно, субскала скале за испитивање конфликта између посла и породице.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Приликом провјере метријских карактеристика скале за испитивање конфликта између посла и породице првенствено је коришћен поступак експлораторне факторске анализе у циљу испитивања њених главних компоненти које је чине. Аутори скале (Хаслам и сар., 2015) су у свом истраживању спроведеном у Аустралији обухватили родитеље чије је дијете узраста од 2 до 12 година и на наведеном узорку испитивали метријске карактеристике скале. Испитаници су били различитог нивоа образовања. У овом истраживању узорак испитаника чине наставници разредне и предметне наставе, што подразумијева најмање завршен факултет. С друге стране, број дјеце испитаника и њихов узраст у истраживању није узиман у обзир. У двије студије које су аутори скале спровели веома је мали број испитаника мушког пола (мање од 5%), што је карактеристика и овог узорка истраживања (број испитаника мушког пола је 25.77%).

Прије него је приступљено поступку факторске анализе испитана је оправданост коришћења овог поступка. Прегледом корелационе матрице утврђено је да је највећи број коефицијената корелације изнад .30. Утврђена вриједност Кајзер-Мејер-Олкинове мјере адекватности (КМО = .824) је изнад препоручене вриједности од .60, а Бартлетов тест сферичности (χ^2 = 865.239, df = 45, p = .000) статистички је значајан на нивоу .01. Сви претходно наведени показатељи указују на оправданост примјене поступка факторске анализе.

Поступком факторске анализе, на основу Кајзеровог критеријума, утврђено је да скала између посла и породице садржи два фактора (карактеристичне вриједности оба издвојена фактора су више од 1.00). Карактеристична вриједност првог издвојеног фактора износи 4.546, а другог 2.096. Два издвојена фактора су утврђена и увидом у дијаграм превоја (Кателов критеријум), те се на основу оба коришћена критеријума може закључити да скала конфликта између посла и породице садржи два фактора, односно, да је дводимензионална и да садржи двије субскале. Први издвојени фактор сам објашњава 45.457% варијансе, а други 20.959%. Заједно издвојена два фактора објашњавају 66.416% варијансе.

У циљу тумачења издвојена два фактора, спроведена је Директ облимин [Direct oblimin] ротација, односно, коса ротација. Наведеним поступком је провјерена међусобна повезаност издвојених фактора. Поступак наведене ротације је дао рјешење једноставне структуре за оба фактора. Факторска засићења су била висока на првом фактору за све тврдње које се односе на негативан утицај посла на породицу, што су аутори скале (Хаслам и сар., 2015) именовали као конфликт *посао – породица*, те је и у овом истраживању издвојени први фактор именован на исти начин. Други издвојени фактор обухвата тврдње које се односе на негативан утицај породичног живота на посао, што су аутори скале именовали као конфликт *породица – посао*, а с обзиром на то да су издвојене идентичне тврдње, и у овом истраживању је други фактор именован на исти начин. У наредној табели дата су факторска засићења тврдњи издвојених фактора.

Табела 1: Факторска засићења тврдњи издвојених фактора скале између посла и породице

Тврдња	I фактор	II фактор
1. Мој посао ме спречава да проводим довољно квалитетног времена са својом породицом.	.873	
2. На крају дана немам времена да код куће радим ствари које желим (нпр. кућни послови и слободне активности).	.846	
3. Моја породица испашта због мојих обавеза на послу.	.814	
4. Мој посао негативно утиче на мој породични живот.	.708	
5. Због посла сам често раздражљив/а или нерасположен/а код куће.	.631	
6. Мој радни учинак трпи због мојих личних и породичних обавеза.		.863
7. Породичне бриге или одговорности често ме ометају на послу.		.854
8. Да немам породичне обавезе, био/ла бих бољи радник/ца.		.833
9. Моја породица негативно утиче на извршење мојих свакодневних радних обавеза.		.823
10. Тешко се концентришем на посао јер сам толико исцрпљен/а породичним обавезама.		.605

Подаци приказани у претходној табели указују на то да су факторска засићења тврдњи у оквиру издвојених фактора висока. За први издвојени фактор (именован као *конфликт посао – породица*) факторска засићења се крећу од .631 за тврдњу која гласи: „Због посла сам често раздражљив/а или нерасположен/а код куће“, до .873 за тврдњу: „Мој посао ме спречава да проводим довољно квалитетног времена са својом породицом“. За други издвојени фактор (именован као *конфликт породица – посао*) факторска засићења се крећу од .605 за тврдњу која гласи: „Тешко се концентришем на посао јер сам толико исцрпљен/а породичним обавезама“, до .863 за тврдњу: „Мој радни учинак трпи због мојих личних и породичних обавеза“.

Утврђена корелација између издвојена два фактора износи .273, што указује на позитивну корелацију, али ниског интензитета. Наведено указује на то да се издвојени фактори могу користити као двије засебне скале. На наведено указује резултат конфирматорне факторске анализе.

Приликом спровођења конфирматорне факторске анализе сагледан је модел који препоручују аутори скале, а који се односи на то да скала садржи два латентна међусобно корелирана фактора од којих се први од њих односи на конфликт посао – породица, а други на конфликт породица – посао.

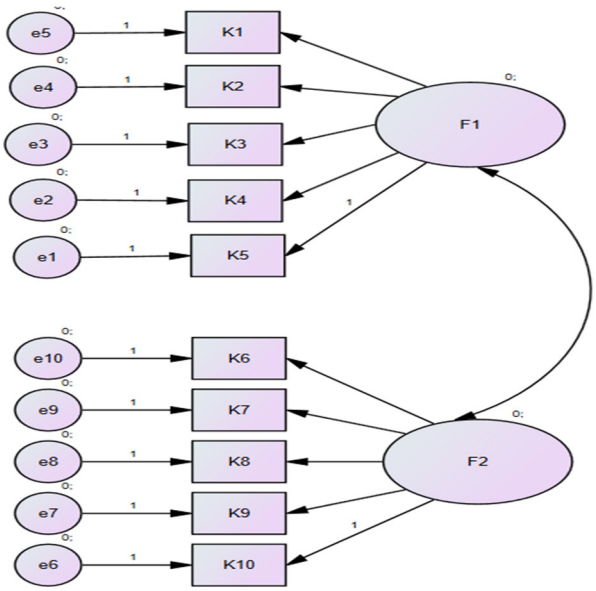

Слика 1: Претпостављени дводимензионални модел скале конфликта између посла и породице (Модел 1)

Добијени подаци претпостављеног модела приказани су у наредној табели.

Табела 2: Вриједности претпостављеног дводимензионалног модела скале конфликта између посла и породице (Модел 1)

Модел 1	χ^2	df	p	CFI	TLI	NFI	RMSEA	PCLOSE	SRMR
	204.935	34	.000	.797	.732	.769	.176	.000	.123

Подаци приказани у претходној табели указују на то да није прихватљив модел скале који претпоставља два издвојена фактора која су међусобно корелирана. За анализирани модел ($\chi^2_{(34)}$ = 204.935, p = .000) није задовољен ниједан параметар који би указивао на његову прихватљивост. Да би модел био прихваћен, потребно је да вриједности CFI (Comparative Fit Index), TLI (Tucker – Lewis Index) и NFI (Normed – Fit Index) буду више од .90. Подаци приказани у претходној табели указују да наведени критеријум није задовољен (CFI = .797, TLI = .732, NFI = .769). Такође, да би модел био прихваћен, потребно је да вриједност RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) не износи више .08, што у овом случају није задовољено (RMSEA = .176). За вриједност RMSEA утврђена је статистичка значајност (PCLOSE < .05), што такође указује на неприхватљивост модела. На исто указује и висока вриједност SRMR (Standardized Root Mean Squared Residual) од .123.

С обзиром на то да су аутори скале, приликом спровођења конфирматорне факторске анализе, узели у обзир податке који омогућавају побољшање модела, односно, адекватније сагледавање модела, у овом истраживању је такође спроведен наведени поступак. Аутори скале приликом анализе других претпостављених модела узели су у обзир коваријансу међу грешкама мјерења, те је наведено урађено и у овом истраживању. Претпостављено је да до заједничке варијансе одређених тврдњи долази до њихове високе међусобне повезаности, те је увидом у матрицу корелација између тврдњи утврђено да између неких од њих постоји висока повезаност (r > .50). Узимајући у обзир наведени критеријум, анализиран је дводимензионални модел скале конфликта између посла и породице са коваријансом међу грешкама мјерења (Модел 2).

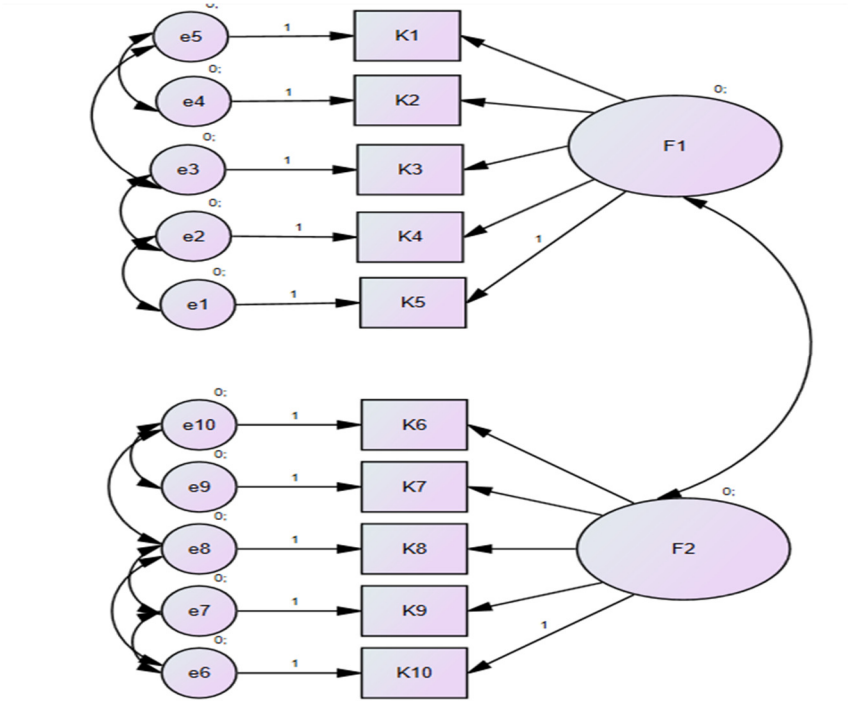

Слика 2: Претпостављени дводимензионални модел скале конфликта између посла и породице са коваријансом међу грешкама мјерења (Модел 2)

Добијени подаци претпостављеног модела приказани су у наредној табели.

Табела 3: Вриједности претпостављеног дводимензионалног модела скале конфликта између посла и породице са коваријансом међу грешкама мјерења (Модел 2)

	χ^2	df	p	CFI	TLI	NFI	RMSEA	PCLOSE	SRMR
Модел 1	50.898	25	.002	.969	.945	.943	.080	.061	.061

Подаци приказани у претходној табели указују на прихватљивост претпостављеног модела. За наведени модел ($\chi^2_{(25)}$ = 50.898, p = .002) утврђено је да су вриједности CFI (Comparative Fit Index), TLI (Tucker – Lewis Index) и NFI (Normed – Fit Index) више од .90 (CFI = .969, TLI = .945, NFI = .943). Вриједност RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) је прихватљива и на самој је граници прихватљивости јер износи тачно .080, што је највиша препоручена

вриједност за његову прихватљивост. На прихватљивост вриједности RMSEA указује и утврђена вриједност статистичке значајности (PCLOSE = .061) која је виша од .05. Утврђена вриједност SRMR (Standardized Root Mean Squared Residual) износи .061 и она је у границама прихватљивости.

Претходно наведено указује на прихватљивост модела дводимензионалног модела скале конфликта између посла и породице са коваријансом међу грешкама мјерења. Разлог за наведено је међусобна висока корелација између појединих тврдњи субскала, а могући разлог за наведено је сличност садржаја тврдњи, односно, њихова семантичка повезаност.

Након што је испитана факторска структура скале између посла и породице испитана је дискриминативност тврдњи сваког од издвојених фактора. Наведено је испитивано поступком ајтем-тотал корелације. Након тога испитана је и поузданост сваког од издвојених фактора, односно, субскале, скале за испитивање конфликта између посла и породице. Поузданост субскала је испитивана мјером унутрашње конзистентности на коју указује вриједност Кронбаховог алфа коефицијента.

У наредној табели дати су подаци ајтем-тотал корелације тврдњи које чине први издвојени фактор, односно фактор који је именован као *конфликт посао – породица*.

Табела 4: Ајтем-тотал корелација тврдњи првог издвојеног фактора (конфликт посао – породица)

Тврдња	Ајтем-тотал корелација	Кронбах алфа уколико је тврдња избачена
1. Мој посао ме спречава да проводим довољно квалитетног времена са својом породицом.	.674	.825
2. На крају дана немам времена да код куће радим ствари које желим (нпр. кућни послови и слободне активности).	.706	.817
3. Моја породица испашта због мојих обавеза на послу.	.736	.809
4. Мој посао негативно утиче на мој породични живот.	.661	.828
5. Због посла сам често раздражљив/а или нерасположен/а код куће.	.601	.841

Подаци приказани у претходној табели указују на оправданост задржавања свих тврдњи које чине први фактор коришћене скале. На то указују вриједности ајтем-тотал корелације које су више од препоручене вриједности од .30. Најнижа утврђена вриједност ајтем-тотал корелације износи .601 за тврдњу: „Због посла сам често раздражљив/а или нерасположен/а код куће“, а највиша .736 за тврдњу: „Моја породица испашта због мојих обавеза на послу“.

Вриједност Кронбаховог алфа коефицијента наведене субскале износи .855, што је више од пожељне вриједности од .80 (прихватљива вриједност је .70). Наведено указује на то да субскала конфликта посао – породица има добру унутрашњу конзистентност и да је њена поузданост задовољавајућа. Подаци приказани у Табели 2 (колона именована као „Кронбах алфа уколико је тврдња избачена“) указују на то да би се избацивањем било које од тврдњи које чине ову субскалу смањио ниво поузданости (Кронбах алфа коефицијент, уколико је тврдња избачена, креће се од .809 до .841), што указује на оправданост задржавања свих тврдњи које чине субскалу конфликта посао – породица.

У наредној табели дати су подаци ајтем-тотал корелације тврдњи које чине други издвојени фактор, односно фактор који је именован као *конфликт породица посао*.

Табела 5: Ајтем-тотал корелација тврдњи првог издвојеног фактора (конфликт посао – породица)

Тврдња	Ајтем-тотал корелација	Кронбах алфа уколико је тврдња избачена
6. Мој радни учинак трпи због мојих личних и породичних обавеза.	.627	.819
7. Породичне бриге или одговорности често ме ометају на послу.	.619	.821
8. Да немам породичне обавезе, био/ла бих бољи радник/ца.	.747	.783
9. Моја породица негативно утиче на извршење мојих свакодневних радних обавеза.	.582	.828
10. Тешко се концентришем на посао јер сам толико исцрпљен/а породичним обавезама.	.698	.800

Увидом у податке приказане у претходној табели могуће је закључити да је оправдано задржати све тврдње које чине други фактор, односно, другу субскалу коришћене скале. На наведено указују вриједности ајтем-тотал корелације које су више од препоручене вриједности од .30 и крећу се у распону од .582 за тврдњу: „Моја породица негативно утиче на извршење мојих свакодневних радних обавеза“, до .747 за тврдњу. „Да немам породичне обавезе, био/ла бих бољи радник/ца“.

Поузданост другог издвојеног фактора, односно, друге субскале је задовољавајућа. На то указује вриједност Кронбаховог алфа коефицијента, који износи .843. Подаци приказани у Табели 3 указују на то да, уколико се избаци било која тврдња која чини другу субскалу, њена поузданост ће бити нижа од утврђене вриједности Кронбаховог алфа коефицијента. Наведено указује на оправданост задржавања свих тврдњи које чине субскалу конфликта породица – посао.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Чињеница је да су посао и породица два међусобно испреплетена домена живота, те да између њих постоји интеракција и да један домен живота може ометати други (позитивна валенца) или доприносити успјешном вршењу улога која се везују за улоге везане за наведене домене (позитивна валенца). Када је ријеч о конфликту између посла и породице, говори се о некомпатибилности улога које се везују за посао и улога које се везују за породицу. Другим ријечима, ријеч је о њиховом негативном утицају који може имати далекосежне посљедице по ментално здравље појединца и његово адекватно функционисање. Из тог разлога потребно је спроводити истраживања која су усмјерена на испитивање конфликта између посла и породице, а за то је потребна употреба адекватних мјерних инструмената који би омогућили објективан и поуздан приступ прикупљању података, као и њиховој анализи. С обзиром на то да на нашим просторима нису заступљена истраживања усмјерена на проблем конфликта између посла и породице, те да, према доступним подацима аутора рада, није у примјени мјерни инструмент који би омогућио испитивање наведеног конструкта, постоји потреба за трагањем за постојећим или за конструкцијом мјерног инструмента који ће имати задовољавајуће метријске карактеристике и који ће се моћи примјењивати код нас. Један од мјерних инструмената који је конструисан за испитивање конфликта између посла и породице је скала коју су конструисали Хаслам и сар. (2014). У сврху валидације мјерног

инструмента чије су метријске карактеристике испитиване на узорку испитаника из Аустралије, било је потребно спровести одређене статистичке поступке, а први од њих се односи на поступак којим је испитивана експлораторна факторска анализа, док се други односи на конфирматорну факторску анализу. Наведеним поступком се омогућава доношење закључака о томе да ли је конструкт конфликта између посла и породице једнодимензионалан или, као што сугеришу аутори скале, дводимензионалан. На основу резултата истраживања утврђено је да је наведени конструкт дводимензионалан. Другим ријечима, скала коју су конструисали Хаслам и сар. (2014) и која садржи 10 тврдњи садржи двије субскале, од којих се једна односи на негативан утицај посла на породицу (конфликт посао – породица), а друга на негативан утицај породице на посао (конфликт породица – посао). Наведено је утврђено поступком факторске анализе уз употребу Директ облимин ротације. У другом кораку, примјеном конфирматорне факторске анализе, испитивано је да ли се издвојени фактори могу сагледавати као засебни, те је у том погледу сагледан дводимензионални модел који подразумијева димензију конфликта посао – породица и димензију конфликта породица – посао, као и дводимензионалног модела скале конфликта између посла и породице са коваријансом међу грешкама мјерења. Наведени поступак су примијенили и аутори скале. Утврђено је да је дводимензионални модел скале конфликта између посла и породице са коваријансом међу грешкама мјерења адекватан. Висока корелација између појединих тврдњи претпостављених субскала допринијела је њиховој заједничкој варијанси, те је из тог разлога произашла коваријанса међу грешкама мјерења. Могући разлог за високу испољеност корелација између тврдњи субскала је њихова семантичка повезаност, односно, сличност садржаја тврдњи.

Након утврђивања димензија скале за испитивање конфликта између посла и породице испитиване су и остале метријске карактеристике, а које се односе на дискриминативност тврдњи, као и поузданост скала. Утврђено је да свих пет тврдњи које чине прву субскалу (конфликт посао – породица) има задовољавајућу дискриминативност (ајтем – тотал корелација је за сваку тврдњу била виша од препоручене вриједности од .30). Наведено је утврђено и за свих пет тврдњи које чине другу субскалу (конфликт породица – посао). Унутрашња конзистентност обје субскале је задовољавајућа (прелази пожељну вриједност од .80, као и најмању препоручену вриједност од .70), што указује на то да обје субскале имају задовољавајућу поузда-

ност: за субскалу конфликта посао – породица α = .855, а за субскалу конфликта породица – посао α = .843.

Сви претходно наведени подаци указују на могућност употребе коришћеног мјерног инструмента за испитивање конфликта између посла и породице на нашим просторима. Међутим, наведени закључак је потребно узети са резервом због тога што је истраживање приказано у овом раду спроведено само на узорку наставника основних и средњих школа. Да би се са сигурношћу могло говорити о могућности употребе коришћеног мјерног инструмента, потребно је спровести истраживање на ширем узорку популације, узимајући у обзир испитанике запослене на ширем спектру радних мјеста, као и испитанике запослене у приватном и државном сектору. У овом истраживању испитаници су запослени у државном сектору.

Прије него се изведе закључак о употреби скале конфликта између посла и породице на нашим просторима, а коју су конструисали Хаслам и сар. (2014), потребно је осврнути се и на приступ који су користили аутори скале, као и приступ који су користили аутори овог истраживања. Аутори скале су у свом истраживању користили мјерни инструмент који садржи већи број тврдњи него што су коришћене у овом истраживању. У овом истраживању су узете у обзир само тврдње које су аутори скале идентификовали и прешоручили за даље коришћење. Такође, аутори скале су користили седмостепену скалу Ликертовог типа, док је у овом истраживању коришћена петостепена скала истог типа. Другим ријечима, аутори скале су били у могућности да идентификују „финије“ нијансе одговора испитаника због могућности ширег опсега њихових одговора. У овом истраживању је коришћена петостепена скала Ликертовог типа из разлога економичности и ефикаснијег одговарања испитаника. Такође, разлог почива и у чињеници да је шроблем могућности валидације скале конфликта између посла и породице усмјерен на ширу популацију, а не на клиничку популацију за коју је значајно да се идентификују мале, али клинички значајне разлике. Осим наведеног, аутори скале су спровели истраживање на узорку испитаника који имају дјецу од 2 до 12 година, што подразумијева велики број родитељских улога у оквиру породице, а то може допринијети конфликту породица – посао. Узорак испитаника у овом истраживању обухвата како испитанике који имају дјецу, тако и оне који их немају, и чија су дјеца млађег или старијег узраста од претходно наведеног. Разлог за то је што је покушано да се провјери могућност употребе скале за испитивање конфликта између посла и породице на широј популацији која може имати разнолике улоге у оквиру породице (нпр. брига о родитељима

и сл.). Као и аутори скале, и аутори овог рада су имали неуједначен узорак испитаника мушког и женског пола, те је препорука за даља истраживања уједначавање узорка према полу. Такође су аутори скале испитивали и конкурентну ваљаност, односно, повезаност испитиваног конструкта са другим сродним конструктима, као и предиктивну ваљаност, што у овом истраживању није вршено. Препорука за будућа истраживања је испитивање наведеног како би се адекватније одговорило на питање могућности употребе скале за испитивања конфликта између посла и породице. Када је ријеч о предиктивној ваљаности, пожељно је, првенствено, узети у обзир варијабле које су користили и аутори скале, а то су: родитељско самопоуздање, принудно родитељство и понашање дјеце.

На крају се може извести закључак да се скала конфликта између посла и породице може користити на нашим просторима, уз употребу тврдњи које је чине и које препоручују њени аутори (Хаслам и сар. 2014), али да су потребна даља истраживања на популацији запослених у различитим секторима (државни и приватни) и различитим областима рада, на групама испитаника прилично једнако заступљеним према полу, те да је у будућим истраживањима потребно испитати њену конкурентну и предиктивну ваљаност.

Литература

Bolger, N., DeLongis, A., Kessler, R. C., & Wethington, E. (1989). The contagion of stress across multiple roles. *Journal of Marriage and the Family, 51*(1), 175–183. https://doi.org/10.2307/352378.

Carlson, D. S. (1999). Personality and role variables as predictors of three forms of work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior, 55*(2), 236–253. https://doi.org/10.1006/jvbe.1999.1680.

Carlson, D. S., Kacmar, K. M., & Williams, L. J. (2000). Construction and initial validation of a multidemensional measure of work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior, 56*(2), 249–276. https://doi.org/10.1006/jvbe.1999.1713.

Erdamar, G., & Demirel, H. (2014). Investigation of Work-family, Family-work Conflict of the Teachers. *Procedia - Social and Behavioral Sciences, 116*, 4919–4924. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1050.

Frone, M. R., Russell, M., & Barnes, G. M. (1996). Work–family conflict, gender, and health-related outcomes: A study of employed parents in two community samples. *Journal of Occupational Health Psychology, 1*(1), 57–69. https://doi.org/10.1037/1076-8998.1.1.57.

Frone, M. R., Russell, M., & Cooper, M. L. (1994). Relationship between job and family satisfaction: Causal or noncausal covariation? *Journal of Management, 20*(3), 565–579. https://doi.org/10.1016/0149-2063(94)90003-5.

Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources and conflict between work and family roles. *The Academy of Management Review, 10*(1), 76–88. https://doi.org/10.2307/258214.

Haslam, D., Filus, A., Morawska, A., Sanders, M. R., & Fletcher, R. (2015). The Work-Family Conflict Scale (WAFCS): development and initial validation of a self-report measure of work-family conflict for use with parents. *Child psychiatry and human development, 46*(3), 346–357. https://doi.org/10.1007/s10578-014-0476-0.

Innstrand, S.T., Langballe, E.M., Espnes, G.A., Falkum, E. and Aasland, O.G. (2008) Positive and Negative Work-Family Interaction and Burnout: A Longitudinal Study of Reciprocal Relations. *Work & Stress, 22*(1), 1–15. http://dx.doi.org/10.1080/02678370801975842.

Netemeyer, R. G., Boles, J. S., & McMurrian, R. (1996). Development and validation of work–family conflict and family–work conflict scales. *Journal of Applied Psychology, 81*(4), 400–410. https://doi.org/10.1037/0021-9010.81.4.400.

Valcour, M. (2007). Work-based resources as moderators of the relationship between work hours and satisfaction with work-family balance. *Journal of Applied Psychology, 92*(6), 1512–1523. https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.6.1512.

Voydanoff, P. (2002). Linkages between the work-family interface and work, family, and individual outcomes: An integrative model. *Journal of Family Issues, 23*(1), 138–164. https://doi.org/10.1177/0192513X02023001007.

Zedeck, S., & Mosier, K. L. (1990). Work in the family and employing organization. *American Psychologist, 45*(2), 240–251. https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.2.240.

Nataša Kostić
Maja Vejin

VALIDATION OF THE WORK-FAMILY CONFLICT SCALE ON A SAMPLE OF TEACHERS

Summary

Work and family are two domains in life that mutually influence of each other. That influence can be positive and negative. Work-family conflict is defined as the mutual negative influence of work and family on each other. The Work-Family Conflict Scale was originally developed by Haslam, Filus, Morawska, Sanders, and Fletcher (2014). In their research, the authors identified two factors: one reflecting the negative influence of work on family (work-to-family conflict) and the other reflecting the negative influence of family on work (family-to-work conflict).

To assess the applicability of this measurement tool in a different context, a validation of the scale was undertaken. Given that the original measurement instrument was in English, it required translation and adaptation. Therefore, the adaptation and validation of the Work-Family Conflict Scale were performed, with the primary research question being the applicability of the tool in this context. The study was conducted on a sample of employed adults within the teaching profession. The survey included 163 primary and secondary school teachers. The age of respondents was from 26 to 64 years (AS = 43.25). The number of respondents was 121 (74.23%) females and 42 (25.77%) males.

The results confirmed the findings of the original authors. Factor analysis revealed two distinct factors, which, based on the content of the items, were labeled: 1) work-to-family conflict and 2) family-to-work conflict. Structural Equation Modeling (SEM) was used to examine the confirmatory factor analysis of the scale. This procedure indicated that the two-dimensional model with covariance among measurement errors is a good solution.

The conclusion is that the Work-Family Conflict Scale is suitable for use among employed teachers in this region, and it effectively measures two dimensions: 1) the negative influence of work on family (α = .855) and 2) the negative influence of family on work (α = .843).

The results of research showed that the Work-Family Conflict Scale, constructed by Haslam et al. (2014), can be used in our region. Exploratory and confirmatory validity of the scale was examined in this research. A recommendation for further research is to examine the concurrent and predictive validity of scale. It is also recommended to apply the Work-Family Conflict Scale to the wider population: employees of various occupations and employees in the state and private sector.

Key words: work-family conflict, scale, validation, teachers

Сњежана З. Станар*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофки факултет

Оригинални научни чланак

ПРОВЈЕРА ПСИХОМЕТРИЈСКИХ КАРАКТЕРИСТИКА СКАЛЕ МОТИВАЦИЈЕ ЗА ПОСАО НА УЗОРКУ НАСТАВНИКА

Мотивација за посао односи се на унутрашње и спољне факторе који подстичу појединце да извршавају радне задатке и достижу циљеве. Ова мотивација може бити унутрашња (интринзична) која долази изнутра и обухвата аспекте као што су лично задовољство, интересовање за посао и жеља за самопобољшањем и спољашња (екстринзична) која је везана за спољашње награде, као што су плате, бонуси, признања или напредовања у каријери. Циљ рада је валидација скале мотивације за посао аутора Гењије и др. [Gagné, Forest, Vansteenkiste, Crevier-Braud, Van den Broeck, Aspeli, Bellerose, Benabou, Chemolli, Güntert, Halvari, Indiyastuti, Johnson, Molstad, Naudin, Ndao, Olafsen, Roussel, Wang, Westbye] (2015), на узорку наставника. У истраживању је учествовало 309 наставника (231 женских и 78 мушких), између 26 и 64 године. Коришћена је MWMS скала преведена и прилагођена нашем језику, а састоји се од 19 ајтема. Кронбах алфа коефицијент цијеле скале је α = .764, док се код супскала креће од .731 до .821. Факторском анализом је добијено укупно 5 фактора који објашњавају 63.7% варијансе и од којих по садржају неки не одговарају факторима који су дати у оригиналном истраживању од стране аутора. Ајтем анализа је показала да 19 ајтема скале има задовољавајућу дискриминативност и индексе поузданости. Овај мјерни инструмент има задовољавајуће психометријске карактеристике, са 19 ајтема који задовољавају психометријске критеријуме.

Кључне ријечи: мотивација за посао, осјетљивост, поузданост, ваљаност

* snjezana.stanar@ff.ues.rs.ba

УВОД

Зашто је важно истраживати и разумјети радну мотивацију или мотивацију за посао? Истраживање и разумијевање мотивације за посао је важно како за послодавце и раднике, тако и за организацијске психологе. Ова мотивација објашњава понашање појединца у организацији и његов утицај како на резултате једног дијела, тако и цијеле организације (Kotera, Barnes, Asano, Liu, Lieu, Ohshima, Edwards, 2024). Висок ниво мотивације за посао указује на то да су запослени више радно ангажовани, предани послу који раде, боље обављају посао, немају намјеру напустити посао и могу повећати продуктивност организације у којој раде.

Мотивација за посао је кључна за успјех сваке организације и односи се на унутрашње и спољашње факторе који подстичу појединце да постигну своје циљеве и испуне обавезе на радном мјесту. Добро разумијевање мотивације може побољшати продуктивност, задовољство послом и општу климу у тиму. Кључни фактори мотивације за посао могу бити унутрашњи фактори, нпр. осјећај задовољства након успјешно завршеног задатка, могућност учења и напредовања у каријери, осјећај контроле над својим радом и одлукама и спољашњи фактори, нпр. плата, бонуси и други новчани подстицаји, јавна похвала или награде за постигнућа, квалитет радне средине, опрема и флексибилност радног времена, одобравање од стране других.

Проучавање мотивације за посао има дугу историју у литератури, јер истраживања мотивације за посао сежу до студије Хоторн [Hawthorne] у фабрици Вестерн Електрик [Western Electric] iz 1924 (Sonnenfeld, 1985). С обзиром на то да се мотивација посматра као кључни фактор у продуктивном учинку запослених, неколико истраживања је спроведено како би се истражили мотиви и покретачи који доприносе мотивацији запослених. Најновија истраживања се надовезују на двије најшире прихваћене теорије мотивације. Прва је Масловљева [Maslow] (1954) хијерархија потреба, која се базира на нивоима приоритета психолошких потреба, а друга је Херцбергова [Herzberg] (1966) двофакторска теорија која обухвата два фактора посла који доприносе или задовољству или незадовољству на послу. Ова теорија наглашава да на мотивацију утичу мотиватори и хигијенски чиниоци гдје мотиватори доводе до задовољства, док хигијенски фактори не мотивишу ако су присутни, али да доводе до незадовољства ако их нема (Herzberg, Mausner & Snyderman, 1959). Мотиватори се односе на сам посао, а хигијенски фактори имају везе са сре-

динским контекстом. Из тог разлога се мотиватори називају интринзичним, а хигијенски фактори екстринзичним факторима (Amabile, 1993).

Запослени су главни ресурс сваке организације, и организација може расти и развијати се, стагнирати или чак пропадати у зависности од њихове мотивације и воље за радом. Управо ова воља за радом је позната као мотивација за рад у контексту организације (Robbins & Judge, 2008). Мотивацију за посао Робинс [Robbins] (1994) дефинише као спремност да се нешто учини и која је условљена способношћу акције да задовољи неку појединчеву потребу.

Још једна теорија која пружа вриједан увид у мотивацијске снаге, уз које запослени могу постићи оптимално функционисање на послу изражено кроз манифестације интерперсоналног и међуљудског раста у смислу благостања, позитивних ставова и понашања, јесте теорија самоодређења или теорија самодетерминације чији су аутори Деци и Рајан [Deci & Ryan] (1985, 2000). Ова теорија се не фокусира само на мотивацију у квантитативном смислу него разликује и квалитативно различите типове регулације понашања (интринзичну мотивацију, идентификовану, интројектовану и ванјску регулацију, као и амотивацију), како би објаснила зашто запослени улажу своје напоре на послу (Gagné & Deci, 2005). Сржж ове теорије лежи у разумијевању и задовољавању психолошких потреба запослених (аутономије, компетенције и повезаности). Сразмјерно задовољењу ових потреба расте и мотивација за посао, задовољство послом и радна ефикасност (Guo, 2023). „Основни циљ стављен пред СДТ је да објасни разлику између амотивације и мотивације, аутономне и контролисане мотивације као и да укаже на значај срединских услова и индивидуалних фактора (базичних психолошких потреба и каузалних оријентација) на формирање аутономне или контролисане регулације понашања“ (Мајсторовић, 2008: 7).

Интринзична мотивација се, према овој теорији, сматра аутономном, а екстринзична се сматра контролисаном мотивацијом (Deci & Ryan, 2012). Интринзична мотивација покреће она понашања која су у значајној мјери самоодређена, тј. аутономна (Abos, Haerens, Sevil, Aelterman, Garcia-Gonzalez, 2018). Интринзично мотивисани запосленици се више ангажују у раду, сам посао сматрају наградом и постижу позитивније организацијске исходе (Varma, 2017; према Kotera et al., 2024). Екстринзично мотивисани запослени су мотивисани ванјским наградама као што су признања и материјалне награде (плате, бонуси, итд.) (Kotera, Conway, et al., 2019. према Kotera et al.,

2024). За разлику од ове двије мотивације, постоји и потпуно одсуство мотивације за посао или амотивација гдје запослени уопште нису мотивисани за рад (Deci & Ryan, 1985). Теорија самоодређења представља значајан оквир који наглашава способност сваке особе да има могућност избора и контроле свог властитог живота гдје самоодређење има утицај на ниво мотивације запосленог који може направити промјену онда када осјећа да ће оно што ради имати позитивне ефекте на предузете активности (Deci & Ryan, 1985). Ова теорија постулира мотивацију као вишедимензионални концепт, а три главне димензије мотивације предвиђене овом теоријом су амотивација, интринзична и екстринзична мотивација (Gagné & Deci, 2005; Deci & Ryan, 1985). Такође, према овој теорији, постоје и три подврсте екстринзичне мотивације у зависности од интернализације циљева или других активности познатих као инројектована и идентификована регулација (Gagné et al., 2015). Ова теорија објашњава процесе кроз које екстринзична мотивација може постати аутономна мотивација која је повезана са различитим позитивним исходима (Gagné & Deci, 2005). Како то наводе Деци и Рајан (2008), аутономна мотивација, као и интризична, укључују специфичне врсте екстринзичне мотивације према којима су се људи идентификовали са вриједношћу оне активности коју обављају или су, чак, ту вриједност интегрисали у себе. Аутономна мотивација доводи до осјећаја самопотврђивања у случајевима успјешно обављених активности док се контролисана мотивација састоји од унутрашње и ванъске регулације. Ванъска регулација се базира на спољашњим факторима награђивања (висина плате, бонуси, казне), а унутрашња се базира на унутрашњим факторима (самоефикасност, самопоштовање, вјера у себе и своје способности, избјегавање ситуација које изазивају срам). Обје ове врсте мотивације утичу на активности појединца, док амотивација представља недостатак мотивације (Deci & Ryan, 2008). Сви елементи мотивације се могу повећати или смањити у зависности од спољашњих фактора као што су организацијски фактори, претходна искуства запослених или њихове личне карактеристике (Smokrović, Žvanut, Bajan, Radić & Žvanut, 2018).

На основу објашњења мотивације које нуди ова теорија развијено је неколико скала за мјерење мотивације за посао, а једна од њих је и Мултидимензионална скала мотивације за посао (MWMS) (Gagné et al., 2015). Поузданост и ваљаност скале је потврђена кориштењем података добијених на 3435 испитаника на седам различитих језика (енглески, холандски, кинески, француски, њемачки, норвешки и индонезијски) и који долазе из девет земаља (Канада, Француска,

Белгија, Велика Британија, Сенегал, Шведска, Кина, Норвешка и Швајцарска). Скала се састоји од 19 ајтема који представљају шест супскала: Амотивација, Интринзична мотивација, Интројектована регулација, Идентификована регулација, Екстринзична регулација социјална и Екстринзична регулација материјална). Ова скала разликује двије подврсте сваке регулације како би се свеобухватније укључиле и потенцијалне непредвиђене околности везане за ванъску регулацију и унутрашње притске везане за интројектовану регулацију. Прецизније речено, скала укључује и оне ајтеме који се односе на постизање жељених исхода и осјећаја (трагање за наградама, похвалама, или осјећај властите вриједности) дефинисаних као понашање усмјерено на приступ и ајтеме који се односе на избјегавање нежељених исхода и осјећаја (избјегавање казне, осјећај срама), дефинисаних као понашања усмјерена на избјегавање. Исто тако, ова скала укључује и ванъске непредвиђене околности, материјалне (новац) и социјалне награде (похвале).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања

Циљ истраживања је испитивање метријских карактеристика инструмента за мјерење мотивације – MWMS скала (Multidimenzional Work Motivation Scale) (Gagné et al., 2015) на узорку наставника.

Узорак

Истраживањем је обухваћено 309 наставника запослених у основним (72,8%) и средњим школама (27,2%), од тога је 74,8% испитаника женског и 25,2% испитаника мушког пола. Распон година се креће од 26 до 64 године, средња вриједност 43,4, радни стаж од 1 до 39 година средње вриједности 16,35.

Инструменти истраживања

Инструменти који су коришћени у сврху овог истраживања су MWMS скала која је преведена и прилагођена на наш језик и социодемографски упитник за прикупљање релевантних информација о испитаницима.

Скала мотивације за посао (Gagné et al., 2015) је развијена на седам језика у девет различитих земаља и састоји се од 19 ајтема који мјере амотивацију, екстринзичну регулацију (социјалну и материјалну), идентификовану регулацију, интројектовану регулацију и интринзичну мотивацију. Поузданост унутрашње конзистентности (Кронбах алфа) кретао се од 0.66 до 0.94, с тим да је најмањи коефицијент добијен на узорку испитаника који говоре њемачки језик. Факторске анализе су показале да скала има исту факторску структуру у свих девет земаља. Скала је седмостепена, Ликертовог типа, а испитаници су замољени да оцијене сваку тврдњу од 1 (уопште се не односи на мене) до 7 (у потпуности се односи на мене). Ова скала је настала с циљем да мјери општу мотивацију за рад, за разлику од других скала насталих на моделу теорије самоодређења које мјере мотивацију за рад за различите задатке унутар одређеног посла. С обзиром на то да је примијењена у девет земаља на седам језика који се разликују у својој култури, вриједностима, економском систему, организацији и пословима, ова хетерогеност упућује на могућност кориштења скале и на нашим просторима.

Сагласност аутора за превод и употребу скале у истраживању је запримљена путем електронске поште.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Ајтем анализа (анализа ставки)

Ајтем анализа је провјерена путем анализе аритметичких средина ставки, ајтем тотал корелације и кроз индексе поузданости ставки.

Табела 1: Ајтем анализа MWMS скале (N=309)

Ајтеми	M	Sd	Ајтем-корелације	Кориговане ајтем-тотал корелације	Кронбах алфа уколико се ајтем избрише
1. Уколико не уложим труд, осјећао/ла бих се лоше.	3.73	1.200	.463**	.344	.753
2. Како би ме други више поштовали (надређени, колеге, породица, ученици...).	2.66	1.229	.570**	.461	.742

3. Да бих себи доказао/ла да сам способан/на.	3.14	1.302	.517**	.394	.749
4. Само уколико уложим довољно труда у свој посао, добићу финансијску накнаду.	2.04	1.188	.396**	.282	.759
5. Посао који радим је занимљив.	4.36	.805	.376**	.292	.756
6. Уколико уложим довољно труда у свој посао, имаћу већу сигурност посла.	3.09	1.354	.593**	.476	.741
7. Уколико не уложим довољно труда у свој посао, ризикујем да га изгубим.	2.30	1.199	.578**	.473	.742
8. Чини ме поносним/ом на себе.	4.00	.975	.525**	.436	.746
9. Улагање труда у овај посао је у складу са мојим личним вриједностима.	4.25	.882	.481**	.397	.750
10. Оно што радим на свом послу је узбудљиво.	3.92	.939	.471**	.378	.751
11. Како бих избјегао/ла критике других (надређених, колега, породице, ученика...).	1.88	1.100	.440**	.392	.754
12. Како бих добио/ла одобравање других (надређених, колега, породице, ученика...).	1,94	1.087	.451**	.341	.753
13. Уколико не уложим труд срамио/ла бих се себе.	3.29	1.446	.603**	.479	.740
14. Улагање труда у овај посао је од личног значаја за мене.	4.09	.888	.542**	.462	.746
15. Забавно ми је радити свој посао.	4.30	.792	.420**	.340	.754
16. Лично сматрам важним улагати труд у овај посао.	4.46	.753	.348**	.279	.760
17. Не улажем труд јер стварно осјећам да губим вријеме на послу.	1.37	.752	.053	-.035	.774

18. Не знам зашто радим овај посао, бесмислен је.	1.16	.534	.110	.049	.767
19. Радим мало, јер сматрам да овај посао није вриједан улагања труда.	1.34	.837	.073	-.023	.774

*Напомена: *корелација значајна на нивоу .05 **корелација значајна на нивоу .01*

Анализирајући аритметичке средине ајтема приказаних у Табели 1, може се видјети да сви осим ајтема 11, 12, 17, 18 и 19 имају аритметичку средину која се креће од 2 до 5, што говори о томе да ајтеми имају задовољавајућу дискриминативну ваљаност која не може потпуно бити одређена на овај начин, јер су ајтеми, очекивано, позитивно или негативно асиметрични када се ради о вишестепеној скали. Ајтем-тотал корелације приказане у Табели 1 показују да корелације нису статистички значајне за ајтеме 17, 18 и 19 те самим тим ни кориговане ајтем-тотал корелације нису у складу са критеријумом од 0.3. Такође, ајтеми 4, 5 и 16, иако им индекси поузданости (кориговане ајтем-тотал корелације) нису задовољавајући *(< 0.3*), остављени су у даљој обради јер имају статистички значајне корелације са укупним скором, а њихово избацивање не би повећало поузданост цијеле скале, што говори о њиховом доприносу свеукупној поузданости ове скале. Ајтеми 17, 18 и 19 не доприносе значајно поузданости цијеле скале и ако се избришу Кронбах алфа, који за цијелу скалу на узорку у овом истраживању износи $\alpha = .764$, постаје већи. Иако би њихово избацивање допринијело укупној поузданоси скале, ови ајтеми нису избачени јер мјере одсуство мотивације за рад, тј. амотивацију, те су остављени у даљој обради.

Поузданост

Поузданост теста представља једну од основних метријских карактеристика која говори о конзистенцији и прецизности резултата процеса мјерења неке појаве због чега представља битан корак у валидацијском поступку неког психолошког мјерног инструмента (Husremović, 2016). Испитујући поузданост скале примијењене у истраживању, коришћен је Кронбах алфа (Cronbach alpha) коефицијент поузданости којим се утврђује повезаност између ставки као мјере унутрашње конзистенције скале. У Табели 2 су представљени резултати који указују на поузданост скале.

Табела 2: Поузданост цијелог инструмента

Кронбах алфа	Број ајтема
.764	19

Поузданост сваке супскале је приказана у Табели 3.

Табела 3: Поузданост супскала MWMS скале

Супскале	Кронбах алфа
Интринзична мотивација	.821
Екстринзична мотивација	.731
Амотивација	.744

Посматрајући податке наведене у Табели 3, видљиво је да прва супскала има највећи коефицијент поузданости и њен Кронбах алфа коефицијент износи .821, затим трећа која садржи најмањи број ајтема, а чији је Кронбах алфа .744 и друга чији је Кронбах алфа најнижи и износи .731. Неки истраживачи (Hair, Black, Babin & Anderson 2010) сматрају да је ово добра поузданост уколико се ради о скалама самопроцјене.

Укупна поузданост скале је задовољавајућа, што сугерише на могућност употребе, односно на употребну ваљаност ове скале на нашим просторима као тродимензионалне скале.

Конструктна ваљаност

Испитивање структуре MWMS скале је спроведено факторском анализом која представља генеричко име за многобројне процедуре које су развијене како би се испитале и анализирале интеркорелације унутар једног скупа варијабли и посљедичне редукције димензионалности скале (Fazlić i Đonlagić, 2015).

Прије него се приступило експлонаторној анализи испитани су предуслови за спровођење факторске анализе који су се показали задовољавајућим, на шта указује вриједност Кајзер-Мејер-Олкиновог коефицијента који износи .784, што представља добар индикатор адекватности узорковања варијабли. Вриједност Бартлетовог теста сферичности износи 2337.549 и статистички је значајан ($df = 171$, $p < .000$), што указује на оправдано коришћење факторске анализе за валидацију MWMS скале. Да би се одредили значајни фактори, ко-

ришћен је Кајзер-Гутманов критеријум екстракције фактора, према којем се задржавају само они фактори који имају карактеристичне вриједности које су једнаке или веће од 1.00. За оптималан број фактора коришћен је Scree-plot приказ који говори о оптималном броју фактора.

Петофакторско рјешење добијено факторском анализом, уз Облимин ротацију, објашњава 63.07% варијансе резултата. Међутим, иако трофакторско рјешење објашњава 51.30% варијансе дијаграм превоја (графикон 1) указује да је издвајање три фактора оптимално. Добијене компоненте су обухватиле 19 ајтема из скале, што указује на задовољавајућу контруктну и хипотетичку ваљаност.

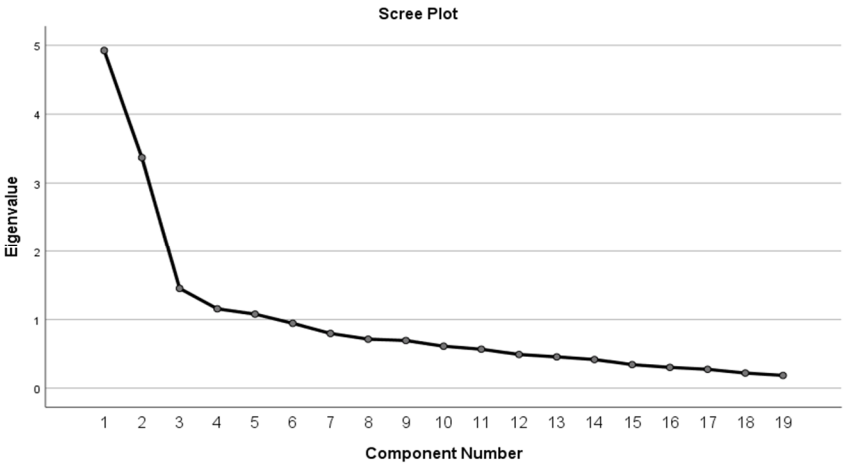

Графикон 1: Дијаграм превоја компоненти MWMS скале

Табела 4: Издвојени фактори са карактеристичним коријеном

Фактори	Карактеристични коријен	% варијансе објашњене појединим фактором
1	4.925	25.919
2	3.369	43.650
3	1.454	51.302

Увид у овако представљене резултате показује да 3 издвојена фактора задовољавају поменути Кајзеров критеријум за задржавање издвојених компоненти, јер пет фактора имају карактеристичан коријен већи од 1, док прва три фактора, на које се највише обратила

пажња, објашњавају 51.302% варијансе. Између фактора 1 и 3 и фактора 2 и 3 постоји слаба негативна корелација (*r = -.205 и r = -.125*), док је између фактора 1 и 2 та корелација слаба, али позитивна (*r = .117*). Резултати добијени овом анализом подржавају коришћење ставки у облику супскала.

Табела 5: Приказ факторских засићења

	Фактори		
Ајтеми	Интринзична мотивација	Екстринзична мотивација	Амотивација
Улагање труда у овај посао је у складу са мојим личним вриједностима.	.752		
Оно што радим на свом послу је узбудљиво.	.740		
Чини ме поносним/ом на себе.	.738		
Посао који радим је занимљив.	.714	.301	
Забавно ми је радити свој посао.	.713		
Улагање труда у овај посао је од личног значаја за мене.	.689		
Лично сматрам важним улагати труд у овај посао.	.612		
Уколико не уложим труд, срамио/ла бих се себе.	.477		
Уколико не уложим труд, осјећао/ла бих се лоше.	.371		
Да бих себи доказао/ла да сам способан/а.	.370	.328	
Уколико уложим довољно труда у свој посао, имаћу већу сигурност посла.	.399	.797	
Само уколико уложим довољно труда у свој посао, добићу финансијску накнаду.		.713	
Уколико не уложим довољно труда у свој посао, ризикујем да га изгубим.		.674	

Како бих избјегао/ла критике других (надређених, колега, породице, ученика...)	.389	
Како би ме други више поштовали (надређени, колеге, породица, ученици...)	.348	
Како бих добио/ла одобравање других (надређених, колега, породице, ученика...)	.335	
Не знам зашто радим овај посао, бесмислен је.		.818
Не улажем труд јер стварно осјећам да губим вријеме на послу.		.805
Радим мало јер сматрам да овај посао није вриједан улагања труда.		.781

Први екстрахован фактор, који је назван Интринзична мотивација (10 ајтема), обухвата ајтеме који су у оригиналном истраживању подијељени у Интројектовану регулацију (4 ајтема), Идентификовану регулацију (3 ајтема) и Интринзичну мотивацију (3 ајтема). Други екстраховани фактор је назван Екстринзична мотивација (6 ајтема) и обухвата ајтеме који су у оригиналном истраживању груписани у Екстринзичну регулацију материјалну (3 ајтема) и Екстринзичну регулацију социјалну (3 ајтема). Трећи посљедњи фактор је назван Амотивација (3 ајтема), који има исти назив и у оригиналном истраживању и обухвата исте ајтеме као и у овом.

Интројектована и идентификована регулација се често убрајају у интринзичну мотивацију за посао јер оба облика регулације доприносе унутрашњем преиспитивању и персонализацији циљева, што води ка већем ангажовању и испуњењу на радном мјесту. Интројектована регулација се односи на оне ситуације када особа интернализује спољашње вриједности и притиске из социјалне средине, не прихвата их у потпуности као своје, али постају аутономни (Deci & Ryan, 2000). Иако није у потпуности интринзична, интројектована регулација може бити мотивишућа, јер индивидуа обавља одређене активности у складу са нечим што је њој важно, чак иако то није изнутра контролисано. Иако је мотивација овдје често повезана са спољашњим притисцима (као што су очекивања од стране других или страх од неуспјеха), она може помоћи запосленима да развију личну одго-

ворност за своје обавезе. Ово може довести до унутрашњег задовољства када се постигну циљеви, чиме се подстиче интринзична мотивација.

Идентификована регулација је регулација која је ближа правој интринзичној мотивацији јер се односи на свјестан избор и свјесно прихватање циљева и вриједности које су важне за властити развој и властиту добробит (Ryan & Deci, 2002). Особа се идентификује са тим циљевима и препознаје њихов значај као лично важан. Иако су захтјеви за обављањем активности наметнути споља, особа процесом идентификације осјећа одређени степен аутономије те се може рећи да идентификована регулација представља дио интринзичне мотивације. У случају запосленика ово може да доведе до тога да прихвати циљеве и вриједности које су релевантне за његову каријеру, лични развој или, у крајњем случају, за животну егзистенцију. Запосленик који види свој рад као смислен и важан за властити напредак може бити мотивисан да се ангажује и доприноси организацији. Иако су оба ова облика у одређеној мјери повезана са спољашњим факторима, они постају дио интринзичне мотивације јер укључују унутрашње преиспитивање и преузимање одговорности за властите циљеве и активности. На тај начин, иако су у основи повезана с екстерналним факторима, интројектована и идентификована регулација стварају темеље за интринзичну мотивацију која побољшава радну ефикасност и задовољство те јача осјећај постигнућа и повезаност са послом. Такође, ДеЧармс [DeCharms] (1968) наводи да интројектовану и идентификовану регулацију карактерише унутрашњи локус контроле. Чак и Деци и Рајан (2000), објашњавајући теорију самодетерминације, наводе да, како особа усваја норме и асимилира их у селф, осјећа и виши ниво аутономије приликом обављања посла тако да споља мотивисано понашање или активност постаје самодетерминисано, аутономно односно изнутра мотивисано. Они даље наводе да су интројектована и идентификована регулација једним дијелом екстернално регулисане. Процеси социјализације играју важну улогу у томе како појединци усвајају друштвене захтјеве и вриједности, чиме их интегришу у своје унутрашње системе те је, вјероватно, тим процесом и дошло до оптималне интернализације спољашњих вриједности, норми и захтјева у властите што објашњава добијене факторе.

Такође, и екстернална регулација социјална и екстернална регулација материјална, чине један фактор. Уочљиво је да фактор екстринзичка мотивација много више засићују ајтеми који се односе на екстерналну регулацију материјалну (факторско оптерећење више

од .60) него социјалну (факторска оптерећења нижа од .40). Друштвени и економски оквир играју, можда, значајнију улогу у обликовању мотивације за посао него понашања усмјерена на добијање одобравања и поштовања или избјегавање критике од стране других. У економски нестабилном времену људи прихватају било какав посао, само да очувају властиту и егзистенцију своје породице те је разумљиво да их мотивишу нпр. висина плате и страх од губитка посла. У социјалном контексту, различити културни обрасци и вриједности могу значајно обликовати начине на које запослени доживљавају мотивацију. Управо културолошке карактеристике могу бити од помоћи у препознавању различитих врста мотивације, јер друштвене норме и колективне вриједности могу јачати интринзичну мотивацију на начин да подстичу идентификацију са заједничким циљевима и вриједностима (Kotera et al., 2024). У колективистичким културама као што је наша култура, дужност према другима и очекивања других од нас самих имају приоритет над нашим потребама, што може представљати снажне факторе мотивације. Обје ове врсте екстринзичне регулације су споља мотивисане.

Неки од ајтема имају дијељена засићења са првим фактором, али је код ајтема Посао који радим је занимљив и Да бих себи доказао/ла да сам способан/а засићење фактором 1 веће него засићење фактором 2 и зато припадају фактору 1, док је код ајтема Уколико уложим довољно труда у свој посао, имаћу већу сигурност посла, веће засићење фактором 2 те због тога припада фактору 2. Ова мултиколинеарност не представља пријетњу конструктној ваљаности примијењеног инструмента. Типови мотивације су поредани дуж континуума који представља одређени степен интернализације индивидуалних вриједности и циљева и гдје се на једном крају континуума налази амотивација, а на другом интринзична мотивација, а између ова два краја се налазе вањска, интројектована, идентификована и интегрисана регулација (Tremblay, Blanchard, Taylor, Pelletier & Villeneuve, 2009). Ајтеми који имају унакрсна засићења, а који припадају фактору 1, вјероватно представљају посљедицу блискости на споменутом континууму мотивације и обје представљају аутономну мотивацију. Екстрахована факторска структура употребом модела анализе главних компоненти, уз Облимин ротацију, даје трофакторско рјешење MWMS скале које није у складу са оригиналним истраживањем, али је задовољавајуће.

ЗАКЉУЧЦИ

Провјера метријских карактеристика скале мотивације за посао на узорку наставника показала је значајну валидност и поузданост, али је такође открила комплексност која произлази из културолошких разлика и специфичног друштвеног окружења. Ова студија је потврдила да скала адекватно мјери кључне димензије мотивације, ослањајући се на теорију самодетерминације која разликује интринзичне и екстринзичне изворе мотивације, као и амотивацију. Резултати су показали висок ниво унутрашње конзистентности скале, што указује на то да ајтеми имају јединствен предмет мјерења. Такође, факторска анализа је открила јасне и смислено структурисане димензије које рефлектују различите аспекте мотивације, чиме се додатно потврђује теоријска основа инструмента. Културолошке разлике играју значајну улогу у обликовању перцепција и вредновања мотивације. У различитим образовним системима и друштвеним контекстима, фактори као што су заједнички циљеви, вриједности заједнице и очекивања могу утицати на то како наставници доживљавају своју мотивацију за рад, односно шта је то што их мотивише за посао. Ова динамика наглашава потребу за прилагођавањем инструмената и стратегија мотивације специфичним културолошким окружењима, како би се осигурало њихово ефикасно дјеловање. Поред тога, резултати истраживања указују на значај друштвеног окружења у развоју мотивације. Подршка колега, администрације и заједнице може значајно утицати на интринзичне и екстринзичне мотивационе факторе, што може даље обликовати професионални ангажман наставника. Препознавање ових утицаја може омогућити развој циљаних интервенција које ће побољшати радну мотивацију и задовољство послом. Истраживање је осигурало валидност коришћене скале, али је и нагласило потребу да се даље проучавају специфични фактори мотивације који утичу на радни ангажман и учинак наставника. Такође, смањење броја фактора са 6 у оригиналном на 3 фактора у овом истраживању, омогућава консолидацију сродних регулација чиме се олакшава разумијевање и интерпретација мотивацијских процеса. Одређени аспекти регулације, као што су интројектована и идентификована регулација постали су дио интринзичне мотивације, што указује на сложеност мотивацијских механизама у контексту образовања и њихову међусобну повезаност. У теорији самодетерминације интринзична мотивација се најчешће доживљава као најпожељнији облик мотивације гдје је активност вођена унутрашњим интересовањем и задовољством. Интројектована и идентификована

регулација које се односе на занимљивост посла, понос на себе уколико се посао добро обави, доживљавање посла као узбудљивог и забавног, осјећај стида уколико се посао обави лоше, могу се посматрати као „прелазни“ облици који помажу наставницима да се повежу са својим вриједностима и циљевима, чиме се може повећати њихова интринзична мотивација. Ограничење овог истраживања је фокус на узорак наставника, што имплицира да се резултати не могу генерализовати на општу популацију, а то уједно представља и препоруку за будућа истраживања, да се користи шири узорак из различитих организација и укључе испитаници различитих занимања. Такође, препорука је да се уради превод од стране више стручњака и back-translation. Закључно, и даље треба радити на развоју и усавршавању овог инструмента да би био поуздан и ваљан инструмент за мјерење мотивације на различитом узорку и различитим организацијским контекстима, како би помогао да се прикупљају подаци везани за имплементацију теорије самодетерминције у радни контекст и идентификују проблеми везани за мотивацију у организацији.

Мултидимензионална скала мотивације за посао (MWMS) је поуздана скала за процјену унутрашње (интринзичне) и спољашње (екстринзичне) мотивације те одсуства мотивације за посао (амотивације).

Литература

Abos, A., Haerens, L., Sevil, J., Aelterman, N. i García-Gonzalez, L. (2018). Teachers' motivation in relation to their psychological functioning and interpersonal style: A variable - and person-centered approach. *Teaching and Teacher Education*, 74, 21–34. https://doi:10.1016/j.tate.2018.04.010.

Amabile, T. M. (1993). Motivational Synergy: Towards new conceptualizations of intrinsic and extrinsic motivation in the workplace. *Human Resource Management Review, 3 (3)*, 185–201. https://doi.org/10.1016/1053-4822(93)90012-S.

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press. http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4899-2271-7.

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry, 11 (4)*, 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01.

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian Psychology / Psychologie canadienne, 49 (3)*, 182–185. https://doi.org/10.1037/a0012801.

Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2012). Self-determination theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (416–436). Sage Publications Ltd. https://doi.org/10.4135/9781446249215.n21.

DeCharms, R. C. (1968). *Personal causation: The internal affective determinants of behavior*. New York: Academic Press.

Fazlić, S. i Đonlagić, S. (2015). Quality assessment in higher education using the SERVQUAL model. *Management, 20 (1)*, 39–57.

Gagné, M., Forest, J., Vansteenkiste, M., Crevier-Braud, L., van den Broeck, A., Aspeli, A. K., Bellerose, J., Benabou, C., Chemolli, E., Güntert, S. T., Halvari, H., Indiyastuti, D. L., Johnson, P. A., Molstad, M. H., Naudin, M., Ndao, A., Olafsen, A. H., Roussel, P., Wang, Z., Westbye, C. (2015). The Multidimensional Work Motivation Scale: Validation evidence in seven languages and nine countries. *European Journal of Work and Organizational Psychology, 24 (2)*, 178–196. https://doi.org/10.1080/1359432X.2013.877892.

Gagné, M. & Deci, E. L. (2005). Self-Determination Theory and Work Motivation. *Journal of Organizational Behavior, 26*, 331–362. http://dx.doi.org/10.1002/job.322.

Guo, M. (2023). Motivation at work: An analysis from the self-determination theory perspective. *SHS Web of Conferences 180*. https://doi.org/10.1051/shsconf/202318003017.

Kotera, Y., Asano, K., Barnes, K., Burt, K., Liu, G., Lieu, J., Ohshima, R. & Edwards, A.-M. (2024). Development of the Japanese Version of the Original and Short Work Extrinsic and Intrinsic Motivation Scale. *Japanese Psychological Research*. https://doi.org/10.1111/jpr.12551.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R.E. (2010). *Multivariate Data Analysis* (7th ed.). Prentice Hall, New York: Upper Saddle River.

Herzberg, F., Mausner, B. & Snyderman, B. B. (1959). *Motivation to work*. New York: John Wiley & Sons.

Herzberg, F.I. (1966). *Work and the nature of man*. Oxford, England: World.

Husremović, Dž. (2016). *Osnove psihometrije za studente psihologije*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Majstorović, N. (2008). Primena teorije self-determinacije u istraživanjima radne motivacije. *Primenjena psihologija*. 1 (1–2), 5–18.

Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.

Ryan, R.M. & Deci, E.L. (2002). Overview of self-determination theory: An organismic dialectical perspective. In Deci, E.L. & Ryan, R.M. (Eds.), *Handbook of Self-Determination Research* (3–33). Rochester, New York: University of Rochester Press.

Robbins, S. P. & Judge, T. A. (2008). *Organizational behavior* (13th ed.). Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall.

Robbins, S. P. (1994). *Essentials of Organizational Behavior*. New Jersey: Prentice Hall.

Sonnenfeld, J. A. (1985). *Shedding light on the Hawthorne Studies. Journal of Occupational Behaviour, 6 (2),* 111–130. https://doi.org/10.1002/job.4030060203.

Smokrović, E., Žvanut, M. F., Bajan, A., Radić, R. & Žvanut, B. (2018). Translation and validation of the croatian version of the multidimensional work motivation scale. *Management, 23 (1)*, 193–202.

Tremblay, M. A., Blanchard, C. M., Taylor, S., Pelletier, L. G., & Villeneuve, M. (2010). „Work Extrinsic and Intrinsic Motivation Scale: Its value for organizational psychology research“: Correction to Tremblay et al (2009). *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement, 42(1)*, 70. https://doi.org/10.1037/a0018176.

Snježana Z. Stanar

VERIFICATION OF THE PSYCHOMETRIC CHARACTERISTICS OF THE WORK MOTIVATION SCALE ON A TEACHER SAMPLE

Summary

Motivation for work refers to internal and external factors that encourage individuals to perform work tasks and achieve goals. This motivation can be internal (intrinsic) which comes from within and includes aspects such as personal satisfaction, interest in work and the desire for self-improvement, and external (extrinsic) which is related to external rewards, such as salaries, bonuses, recognition or promotions in their career. The aim of the work is the validation of the work motivation scale by Genjija et al. [Gagné, Forest, Vansteenkiste, Crevier-Braud, Va den Broeck, Aspeli, Bellerose, Benabou, Chemolli, Güntert, Halvari, Indiyastuti, Johnson, Molstad, Naudin, Ndao, Olafsen, Roussel, Wang, Westbye] (2015), on a sample of teachers. 309 teachers in 225 primary and 84 secondary schools participated in the research; 231 women and 78 men between the ages of 26 and 64. The multidimensional work motivation scale (MWMS) was used, translated and adapted to our language, and consists of 19 items. The Cronbach alpha coefficient of the entire scale is $\alpha = .764$, while the subscales range from .731 to .821, which indicates satisfactory reliability of the entire scale and subscales. Factor analysis resulted in a total of 5 factors that explain 63.7% of the variance, some of which do not correspond to the factors given in the original research by the author, and 3 factors named Intrinsic motivation, Extrinsic motivation and Amotivation were retained, which explain a total of 51 .31% of the variance. Social context, different cultural patterns and values can shape the ways in which employees experience work motivation. The extracted factor structure using the principal components analysis model with Oblimin rotation gives a three-factor solution of the MWMS scale, which is not consistent with the original research, but is satisfactory. Item analysis showed that the 19 items of the scale have satisfactory discriminative and reliability indices. This measuring instrument has satisfactory psychometric characteristics, with 19 items meeting psychometric criteria.

Key words: work motivation, sensitivity, reliability, validity

КУЛТУРНИ РАЗВОЈ И ДРУШТВЕНЕ ПРЕПРЕКЕ
НАСИЉЕ – ОБЛИЦИ И ПРЕВЕНТИВНО ДЈЕЛОВАЊЕ

CULTURAL DEVELOPMENT AND SOCIAL OBSTACLES
VIOLENCE – FORMS AND PREVENTIVE ACTION

Саша А. Шољевић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Богословски факултет
„Свети Василије Острошки“ Фоча

Прегледни научни чланак

ТЕЗЕ ЗА ТЕОЛОШКУ СОЦИОЛОГИЈУ КУЛТУРЕ МИЛАНА РАДУЛОВИЋА

Црквене заједнице чувају и развијају класичне културне моделе, носиоци су европског вредносног система, без верског културног обрасца нема културног плурализма. Религија и култура означавају динамичан човеков однос према свету као Божјој творевини, а уметничко стваралаштво је људска стваралачка сарадња са божанским стварањем. Религија и уметност потичу из истих унутрашњих духовних извора, световна култура је способна да буде носилац хришћанске благовести. Према мишљењу Милана Радуловића, данас је најпожељнији облик сарадње међу хришћанским заједницама наглашавање посебности и различитости као еминентно хришћанских вредности. То је одговор хришћанства на секуларне процесе глобализације и унификације култура и традиција. Православна црква не може да прихвати идеологију глобализације, која намеће схватање да човек није позван да оствари задато подобије Божије. Насупрот западним покретима екуменизма, Православна црква учи о „екуменизму богочовечанске истине“, као пројави домостроја спасења Христовог. Унификација хришћанских заједница у име замишљеног хришћанског јединства била би разорна за све хришћанске заједнице. Наше време карактерише обнова вере и саборног духа на традиционалним православним подручјима. Према предвиђању Милана Радуловића, процес приближавања религијске и секуларне културе биће најкреативнији културни покрет 21. века.

Кључне речи: Религијске основе културе, глобализација, национална култура, културна обнова

* asoljevic@gmail.com

РЕЛИГИЈСКИ КОРЕНИ И ОСНОВЕ КУЛТУРЕ

Религиозни философи и историчари културе темеље своје анализе културних феномена и процеса на постулату да целокупна култура происходи из човековог религиозног бића. Другим речима, култура је изворна творевина homo religious-a. Према хришћанском схватању, најшири и најбитнији смисао културе је чување и узгајање Божје творевине. Оваквим схватањем културе обухваћена су два њена основна смисла и циља. На једној страни то је духовна култура – човекова сарадња са Богом у одржању створеног света и испуњавање човековог призвања у створеном свету и Божијег плана повереног човеку. Са друге стране, култура је израз човековог егзистенцијалног нагона за самоодржањем у свету у коме све живо води борбу за опстанак, што је обједињено у сфери материјалне културе – технике, производње оруђа за рад, пољопривреде итд. (Радуловић, 2008: 131–132). Када материјална култура изгуби свест да представља сарадњу у остваривању човековог призвања у Божјем свету, може да се претвори у сопствену негацију, да удаљи човека од изворне жудње за спасењем и преображењем сопствене природе, уводећи га у зачарани круг бескрајног „напретка", писао је Милан Радуловић у поглављу IV („Тезе за теолошку социологију културе") своје књиге *Књижевност и теологија* (Радуловић, 2008: 133).

Првородна духовност је централна категорија у Радуловићевим схватањима, протумачена је као знак да је човек учесник у божанској драми стварања. Истински хришћанин, живећи у Цркви вером и благодаћу, има дар Духа Светога, односно дар унутрашње вере, а вера је свепрожимајућа енергија и крајњи смисао свих видова духовне и материјалне културе. Она чува човекову свест о есхатолошком смислу људског постојања. Вера је интегришућа снага, највиша самосвест културе, чинилац који духовну и материјалну културу сједињује у јединствен хоризонт и космос човечности. У сфери духовне културе нема континуираног напретка, него постоји недостижно стремљење личности да узраста ка Богу, писао је Милан Радуловић (Радуловић, 2008: 133–134).

Религија и култура (духовна и материјална) су динамичан човеков однос према свету као Божјој творевини. Хришћанску веру ипак није могуће сводити на саму културу, ма колико је широко схватали. Вера је претходница и извориште културе, али и њен кров. Вера живи у различитим типовима културе, али их и надживљава. Вера је у култури, али је и испред, иза и изнад културе. Аутономија религије и уметности не доводи у питање њихову изворну симбиозу, модерна

уметност није раскинула симбиозу са хришћанском вером и поред еволуције форми уметности и форми религиозности, закључио је Милан Радуловић (Радуловић, 2008: 136).

Од краја 20. века, у периоду „транзиције“ (Милан Радуловић је преферирао израз „прелазни период“) процес враћања вери приметан је на посткомунистичким просторима, то није само повратак коренима него и тражење смисла свога постојања, хришћани у Цркви траже другост свету у коме пребивају. Зато је афирмација јавне улоге религије у земљама Источне Европе, у којима је уклоњена баријера између политике и Цркве после нестанка идеологије марксизма-лењинизма, била очекивана. Није могуће прихватити схватање да је окретање вери узроковано само традицијом, или национализмом. Непоштовање предања једног народа јесте поништавање његове вековне свести, а код Срба је то завет, јер су заветни народ. Православни философ Николај Берђајев писао је да колективно памћење чува наговештај историјске судбине једног хришћанског народа. Предање је више од сазнања историјског живота, зато што се у симболичком предању откривају унутрашњи живот и дубина стварности, која је наследно везана с оним што човек открива помоћу унутрашњег духовног самосазнања (Берђајев, 2002: 22).

Верска култура је класична култура и на аксиолошком и на историјском плану. Зато су црквене заједнице носиоци и најстабилнији ослонци европског вредносног система, без верског културног обрасца нема културног плурализма. Ако изгуби свест о свом хришћанском пореклу и смислу, постмодерни европски вредносни систем може остати без цивилизацијске основе и историјске вертикале (Радуловић, 2009: 99). Човек је икона Божија, створен је по лику и обличју Божјем, да стреми ка вечности. Пошто је човек саздан по лику Божијем, позван је да буде свет, да трага за истином постојања. Историјски догађаји показују да је однос између Бога и човека отворен однос, човек је од Бога добио велике динамичке потенцијале. Упознајемо Божију љубав и Бога као праведног владара, који брине о људима, а Божија својства откривају се кроз историју и кроз односе са људима, јер се свакој личности, као сараднику Божијем (1. Кор 3,9), Бог открива на непоновљив начин. Историјске догађаје треба посматрати у контексту Савеза, Израиљ је прималац Божијег старања и љубави, а затим и Нови Израиљ – хришћани, односно Црква Христова.

Од раног доба историје стваралаштво се одвијало у области култа, одакле потиче назив култура. Религија и култура, како духовна, тако и материјална, означавају делатан и динамичан човеков однос према свету као Божјој творевини. Есхатолошка усмереност хришћанства не дозвољава вернику да свој живот у потпуности поистовети са светом културе, јер „овдје немамо постојана града него тражимо онај који ће доћи“ (Јев 13, 14) (Радуловић, 2008: 136). Религија подразумева потпуни доживљај људске егзистенције, јасну свест о есхатолошком смислу људског живота и о телеолошком смислу Божје културе. Из оваквог доживљаја бивствовања, истиче Милан Радуловић, рађају се различите форме духовне културе и различити производи материјалне цивилизације (Радуловић, 2008: 137).

Управо икона Божија у човековој личности формира човека као уметничког ствараоца. Уметничко стваралаштво показује да је природну егзистенцију могуће духовно трансцендирати, уметност је дијалог са вишим сферама духовности, са невидљивим световима. Хришћански ствараоци нам показују евхаристијску и есхатолошку интерпретацију реалности, доказују да и уметност нашег доба може да буде хришћанска по садржају, мада је наметнут беспоредак у систему вредности, укључујући не само моралне, него и естетске вредности.

Основи социјалне концепције Руске Православне Цркве, које је Милан Радуловић често цитирао, дефинишу да „Људима који живе у историјским околностима, што се непрестано мењају, Црква проповеда вечну Христову Истину уз помоћ културних форми својствених сваком конкретном имену, нацији и различитим друштвеним групама“ (Основи социјалне концепције РПЦ, 2007: 181). Књижевни и ликовни језик хришћанске благовести природно се мењају током историје и разликују се у зависности од националног или неког другог контекста, а променљива расположења света нису разлог за одрицање од вредног наслеђа прошлих векова, наведено је у *Основима социјалне концепције* (Основи социјалне концепције РПЦ, 2007: 182).

У наше време видљиви су притисци са циљем да буде разорена симбиоза хришћанске вере и модерне културе. Запад намеће наратив о ирелевантности вере, да је секуларизација кључни услов за напредак друштва. Очигледно је неприхватање и дисквалификовање хришћана, полазећи од неолибералног схватања хришћанства као једне од идеологија, изругивање свима који нису напустили „верске заблуде“, тумачење да су ставови хришћана о породици, браку, идентитету политички некоректни. Неолиберална идеологија (која себе

намеће као нову псеудорелигију) захтева брисање хришћанских корена европске културе, прекид континуитета хришћанске вере, премештање религије у апсолутну приватност, такође превласт потрошачког друштва у коме је све на продају: људи, осећања, вера, идеје. Запад није кадар да схвати шта је православно, него православље своди на своје наративе. Државама Источне Европе и Балкана Запад намеће етички релативизам и обавезу да све црквене и верске заједнице изједначе, без разлике да ли имају или немају значај за историјски и културни развој одређене државе. Таквим притисцима треба одолети ради аутохтоне хришћанске вере и аутентичне хришћанске цивилизације, која ће трајати до краја света и века, писао је Милан Радуловић (Радуловић, 2008: 152).

Како је приметио Герхард Роберс, у Источној Европи после слома социјалистичких пројеката, црквене и верске заједнице су фактори формирања јавног мњења као дела демократског процеса и позитивног јавног живота, а слобода вероисповести подразумева верску одговорност (Роберс, 2020: 108). У нашем свету који више није само секуларан, него и постсекуларан, Цркви Христовој припада неотуђиво право да проповеда хришћанске вредности, односно Христа и Његово Царство, да верне ослобађа граница историје.

ГЛОБАЛИЗАМ И УНИФИКАЦИЈА ВЕРЕ

Процеси привредне и економске глобализације света пренети су крајем 20. века у сферу духовне културе човечанства у покушају да утичу на хришћанску веру, која не треба да буде обухваћена тим процесом, зато што је поменути процес у своме стремљењу туђи хришћанству. Видљиви су процеси унификације, разарања аутентичности култура, да би тако редуковане и испражњене, могле да буду интегрисане у глобалну културу (Радуловић, 2008: 138). Основи социјалне концепције Руске Православне цркве наводе да је наметнута универзална бездуховна култура, заснована на поимању слободе палог човека без икаквих ограничења, и то као апсолутна вредност и критеријум истине (Основи социјалне концепције РПЦ, 2007: 199).

У име глобализма као културно-политичке оријентације Запад православним помесним црквама сугерише да се одрекну својих националних предзнака и садржаја. Међутим, Црква живи са стварним народима, који памте и у души не носе само Богочовека и свест о савршенству, него и сећање на муке самоодржања, грехове и неправде које су им учињене у овом свету. Постојање националне одреднице у називима помесних црквених заједница не значи да

Црква глорификује историјско искуство и да се равна према њему, него, пре свега, према Истини, коју је Син Божији саопштио човечанству. Црква, ипак, памти све напоре и препреке на које је народ наилазио у жељи да прими највишу Истину и да је сведочи (Радуловић, 2008: 139–140). Пошто је Православна црква изграђена као мистично тело Христово, сачувала је есхатолошку основу хришћанског мишљења, а мера свега у Цркви је Богочовек, Спаситељ света и човека.

Српска православна црква се труди да трагична историјска искуства народа буду духовно осветљена и сагледана не само у историјској перспективи него и у светлости Божије љубави и правде. Историјска искуства и културна самосвест које Православна црква памти и духовно преображава припадају српском народу, зато је поменута Црква не само именом него и бићем и садржајем Српска православна црква. Ако напусти историјска искуства свога народа, конкретизована у националном имену Цркве, Православна црква ће убрзати унификацију хришћанске вере, напустиће реални народ и реалног човека, склоног греху и паду, искушењима, али и отвореног за покајање и спасење. Такво напуштање било би страно духу, бићу и мисији Православне цркве (Радуловић, 2008: 141–142).

У Христу, силом Светог Духа, сваки човек задобија свој прави лик и сваки народ задобија свој вечни смисао и назначење. Реч је о јединству заснованом на тајни једног Бога, на јединству свих људи у једној истој људској природи и на јединству свих народа, прозваних да буду једно у јединоме светом народу. Помесни карактер једне православне Цркве нема смисао одвајања од јединственог народа Божијег. Циљ и смисао је управо супротан: сваки народ позван је да уђе у саборну заједницу једног народа, Новог Израиља, постајући при својој различитости истоветан са њим и остварујући универзалну идеју народа Божијег (Radović, 1984: 133, 135). Све наведено, пре свега свест о заједничкој вери, било је основа за стварање модерне српске националне свести. Ипак, неопходно је избећи пренаглашавање историјске и политичке функционалности косовског завета на штету његове есхатолошке димензије, истицао је Милан Радуловић (Радуловић, 2013: 139).

Међу православним теолозима постоје мишљења да су у данашњем свету Православна црква и Римокатоличка црква савезници у питањима моралног учења, укључујући питања породичне етике, сексуалности, биоетике. Митрополит волоколамски Иларион Алфејев предлаже стварање римокатоличко-православног савеза за заједничку борбу у очувању предањских вредности и сузбијање неолибе-

рализма и релативизма. Такав савез могао би, по његовом мишљењу, да помогне православнима и римокатолицима да говоре једним гласом, обраћајући се изазовима савременог доба (Алфејев, 2014: 27). Борба између предањског хришћанства и неолиберализма фокусирана је на питања вредности, на питања апсолутних моралних норми, на којима је заснован људски живот. Бранећи живот, брак и рађање и борећи се против моралне разузданости у свим областима, предањски хришћани укључују се у борбу за опстанак хришћанске цивилизације, као и оних људи који су се донедавно сматрали хришћанима (Алфејев, 2014: 28).

Ипак, Римокатоличка црква у своме деловању показује универзалистичку мешавину различитих чинилаца: еклисиолошких, друштвених, политичких и гео-стратешких. Други ватикански сабор (1962–1965) објавио је да су одлуке Сабора упућене свим хришћанским верницима са циљем да се ангажују ради очувања вере, али под хегемонијом „универзалног" римског првојерараха. Римска црква залаже се за глобализацију, за јачање међународних институција, које ће усмеравати економске и финансијске токове и тражи стављање акцента на управљање глобалним процесима, а њено начело супстидијарности учи о потреби минималног мешања држава у привредни живот (Osnovi socijalnog učenja Katoličke crkve, 2006: 218–219).

За Србе Ватикан није само трон једног од апостолских наследника, него је и држава са својом идеологијом и политиком. Да би било могуће водити дијалог, треба реално оценити политичку улогу Ватикана на Балкану, јер је остваривање римокатоличких историјских, политичких и мисионарских интереса оштетило и повредило српски народ током претходних векова (Радуловић, 2008: 143). Организациона структура Римске цркве одређује да њене партикуларне цркве имају мали утицај на генералне ставове и одлуке Ватикана, а политичка делатност Ватикана је ометајући чинилац искреног хришћанског дијалога између православних и римокатолика. Милан Радуловић закључио је да и римокатолици у Србији осећају да је политика Ватикана према Србији спорна (Радуловић, 2008: 144).

Поставља се неизбежно питање које циљеве има римоцентрични екуменизам према „одвојеној источној браћи", да ли се разликује од вековне унијатске праксе потчињавања римској теократији. Римски екуменизам произлази из римоцентричне еклисиологије, означава свођење Цркве на „незаблудивог" римског папу, а женевски протестантски екуменизам заснован је на теорији грана и спајању у конфедерацију свих непотпуних хришћанских заједница (Поповић,

2010: 33–34). Циљ актуелног протестантског екуменизма је стварање неког „новог хришћанства“, које ће прихватити сва учења, прокламовано је стварање „интеркултурне теологије“ у времену глобализације, која доноси синтезу различитих хришћанских предања, као коректив и подстицај општења у мултикултурним заједницама, наглашавајући религијски универзализам и међузависност религија. Присталице ове теологије тврде да су сви поменути чиниоци у служби враћања шире перспективе хришћанске мисије (Sremac i Beuk, 2013: 20).

Са религијске тачке посматрања, није могуће третирати различита исповедања као историјски равноправна и као промислитељски сагласне облике људског сазнања пуноће Божанске истине, хришћанство не може да постоји као „мозаик делова“ (Флоровски, 2005: 538). Насупрот поменутим западним екуменизмима, пожељан је „екуменизам Богочовечанске Истине“, дакле православни саборни икуменизам, као израз васељенског карактера Православне цркве, као пројава домостроја спасења Христовог, чији је циљ јединство свих хришћана у Истини – Христу, у благодати Духа Светога (Поповић, 2010: 35). Такав православни Богохуманизам заснован је на доживљају човека као боголиког бића, спасеног у Богочовеку Христу.

Милан Радуловић писао је да би унификација хришћанских заједница у име хришћанског јединства била разорна за све хришћанске цркве, посебно за Православну цркву. Традиционалне хришћанске цркве су у другом миленијуму изградиле посебне културне моделе, који представљају и посебне културне традиције хришћанских народа. Опасно је да се посебне културне традиције и културни модели, оличени у православљу, римокатолицизму и протестантизму међусобно конфронтирају, да једни друге покушају да потпуно надвладају. Подједнако је неприхватљиво да од препознатљивих културних традиција буде вештачки грађена нека произвољна синтеза и бесадржајна заједничка вера, закључује Милан Радуловић (Радуловић, 2008: 145).

Према његовом мишљењу, данас је најсадржајнији и најпотребнији облик сарадње међу хришћанима наглашавање посебности и различитости као еминентно хришћанских вредности, које проистичу из саме хришћанске вере и хришћанске културе. То је заједнички одговор хришћанства на секуларне процесе глобализације и унификације култура и традиција (Радуловић, 2009: 160).

ПОКУШАЈИ РАЗАРАЊА ХРИШЋАНСКЕ КУЛТУРЕ И КУЛТУРНА ОБНОВА

Културна револуција, изведена на Западу у 18. веку, у време јачања рационализма и просветитељства, представља најјачи изазов хришћанству као форми интегралне културе. Из рационализма и просветитељства развиле су се нове црквене заједнице, у тежњи да хришћанску културну традицију потпуно прилагоде духу нове хуманистичке цивилизације, одбацујући учитеље Цркве и Свете оце, као и црквене каноне. Нове црквене заједнице, под снажним утицајем секуларних схватања човекове природе и природних људских права, посредно су на место Богочовека устоличиле слободног природног човека, вредног по себи, а не по томе што је икона Божија и што стреми Узору савршенства (Радуловић, 2008: 149). Милан Радуловић закључује да су учења нових црквених заједница спорна и штетна са становишта хришћанске културе, али да са социјално-политичког становишта њихова делатност мора да буде слободна, јер никоме није могуће одузети право да слободно трага за вером, а да тиме не буде забрањена и сама вера (Радуловић, 2008: 150).

Данас живимо у узурпираном времену, које нам не припада. Наметнут нам је морал који учи да је новац пут који води Богу, а савремене идеологије пропагирају да је секуларизација кључан процес за напредак друштва. Христоцентричну културу ранијих историјских епоха глобалисти желе да замене антропоцентичном културом и заиста су успели да измене карактер хришћанске цивилизације, да пољуљају религиозне темеље културе и да реинтерпретацијом хришћанских догмата саздају нову веру секуларног друштва (Радуловић, 2008: 147). Таква варијанта фалсификованог хришћанства временом се кристализовала у религију секуларног друштва, док је аутентично живљење вере упражњавано само у Цркви, као заштитници аутентичне хришћанске културе. Ипак, рационализам и просветитељство не могу да истисну хришћанство и да аутохтону хришћанску културу разоре у самој Цркви Христовој (Радуловић, 2008: 148–149).

Глобалисти уче да је хришћанство препрека друштвеном прогресу, Бог и вера су приватна ствар, није пожељно да буду присутни у друштвеној сфери. За глобалисте свет суверених држава, националних економија и националних култура припада прошлости, јер је глобализам приказан као историјска неминовност увођења наднационалних модела. Транснационалне политичке олигархије воде рат против националних, односно социјалних држава, отимају ресурсе, уводе модерно ропство. Националне културе суочене су са глобал-

ним капитализмом, глобалним тржиштем и конзумеризмом, које карактеришу наглашени индивидуализам и економски интереси. Зато глобализам намеће ненационалне обрасце колективних идентитета, да чак и нације са богатим културним и историјским наслеђем треба подвргнути новим стандардима и денационализовати њихове припаднике, наметнувши губитак политичког и економског субјективитета. Веру је могуће трпети само ако не угрожава свеприсутну „политичку коректност" и ако не негира наметнути морални релативизам. Истовремено, постмодернизам је прогласио смрт традиционалне уметности и наметнуо деконструкцију уметничког дела.

Православна црква не може да прихвати идеологију глобализације, која поставља схватање да човек није позван да се уподоби Богу, да оствари задато подобије Божије. Култури је, тиме што има религиозно исходиште и надахнуће, прирођена тежња да стреми савршенству, из чега произилази нужност да појединачне културне форме, појаве и процеси буди вредновани, а не да буду уједначавани и проглашени истовредним (Радуловић, 2009: 151).

Књижевно стварање је људска стваралачка сарадња са божанским стварањем и са божанским смислом света. Према мишљењу Милана Радуловића, највиши стваралачки домет у српској књижевности 20. века остварили су нови мистичари и религиозни уметници, који књижевност осећају као аутохтону духовност, чији је смисао надрационалан, космичан и теургичан (Радуловић, 2002: 188). У складу са поменутим мишљењем, Милан Радуловић је писао о теолошкој естетици епископа Николаја Велимировића, која уметност своди на посебну врсту богопознања, такође и о хришћанском персонализму оца Јустина Поповића.

Крајем 20. века појавиле су се тежње за превредновање српске књижевности са становишта и у име хришћанске културе, полазећи од претпоставке да је могуће обновити, реинтегрисати и реафирмисати дух хришћанства у савременој култури, јер је новија српска књижевност од Доситеја Обрадовића до нашег времена напустила дух православља и светосавља (Радуловић, 2008: 154–155). По мишљењу Милана Радуловића, радикални покушаји превредновања новије српске књижевности не оспоравају само њен дух него и језик и форме те књижевности. Црква је у свим гранама уметности канонизовала одређене форме као иманентне изразе и садржаје хришћанске духовности, али Црква не учи да су те форме једино и заувек прикладне да искажу хришћанска виђења света у уметности. О томе *Основи социјалне концепције Руске Православне Цркве* уче да су „За проповед о

Христу погодни сви стваралачки стилови, само ако је намера уметника искрена и побожна и ако он чува верност Господу“ (Основи социјалне концепције РПЦ, 2007: 180). У „Основима социјалне концепције Руске православне цркве“ истакнуто је да је световна култура кадра да буде носилац благовести и да културне традиције помажу очувању и умножавању духовног наслеђа у свету, за које „Основи социјалне концепције“ примећују да се убрзано мења. Поменути закључак односи се на различите врсте стваралаштва: књижевност, ликовну уметност, музику, архитектуру, позориште и филм. На крају је закључено да су „За проповед о Христу погодни сви стваралачки стилови, само ако је намера уметника искрена и побожна и ако он чува верност Господу“ (Основи социјалне концепције РПЦ, 2007: 180). Свакако је пожељно да уметност и теолошка мисао нашег времена покажу отвореност мишљења према новом и актуелном.

Црква Христова позвана је да према световној култури успостави стваралачки и благотворан однос, *Основи социјалне концепције Руске Православне Цркве* упућују да је Црква позвана да помогне култури да превазиђе границе чисто земаљског дела. Нудећи пут очишћења срца и сједињења са Творцем, Црква културу чини отвореном за сарадњу са Богом. Световна култура је кадра да буде носилац благовести, што је нарочито важно у оним друштвима где слаби утицај хришћанства у друштву или када световне власти воде отворену борбу против Цркве (Основи социјалне концепције РПЦ, 2007: 179). Црква не одбацује наслеђе модерне културе, иако је поменута култура световна, него у њој тражи и открива енергије благовести. Ово је много реалистичнији приступ од зилотског приступа који у име верског идеализма одбацује све културне тековине, у чијим основама није хришћанска вера (Радуловић, 2008: 157–158). Милан Радуловић закључује да су најздравије тенденције у савременој српској литератури –модернизовање савременог књижевног стваралаштва обновом националне традиције и увођење предањске духовности у модерну културу (Радуловић, 2017: 495).

ЗАКЉУЧАК

Наше време означава повратак вере у Источној Европи и на Балкану. Борба за класни интерес или наратив о слободном промету капитала нису убедили народе да одступе од самобитности националних култура и од тражења слободе у оквирима историјских модела живота. Они виде своју политичку слободу у историјском оквиру и простору нације, вера и суверенизам добијају велики значај после де-

ценија политичко-идеолошких експеримената и данас сведоче о саборном хришћанском духу и колективном заветном памћењу. Зато је Милан Радуловић предвиђао да ће најздравији процес у култури 21. века бити приближавање религијске и секуларне културе. Процес потпуног раздвајања црквене и секуларне културе, започет у епохи хуманизма и ренесансе, никада није могао да буде потпуно остварен. Данашњи делатници у Цркви и у грађанској култури осећају снажну жељу да поменута два типа културе поново приближе један другом. Тај процес ће бити дуготрајан, али све јачи и постојанији, и он ће, вероватно представљати најкреативнији културни покрет 21. века (Радуловић, 2008: 161).

Литература

Алфејев, И. (2014). *Православље и савременост*. Никшић-Фоча: Друштво филозофа Црне Горе, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки".

Берђајев, Н. (2002). *Смисао историје*; *Ново средњовековље*; *Крај ренесансе*. Београд: Бримо.

Основи социјалне концепције Руске Православне Цркве (2007). Нови Сад: Беседа.

Поповић, Ј. (2010). *Записи о екуменизму*. Требиње: Манастир Тврдош.

Радуловић, М (2002). *Модерност и традиција*: *Поетика српског романа друге половине 20. века*. Београд: Хришћанска мисао, Институт за књижевност и уметност.

Радуловић, М. (2008). *Књижевност и теологија*. Београд–Источно Сарајево: Институт за књижевност и уметност, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки".

Радуловић, М. (2009). *Обнова српског државно-црквеног права*. Београд: Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар.

Радуловић, М. (2013). *Уметност и вера*: *Књижевно-богословске студије*. Београд: Православни богословски факултет.

Радуловић, М. (2017). *Време и душа*: *Поетика и етика српске прозе друге половине 20. века*. Београд: Јасен.

Роберс, Г. (2020). О уставноправном тумачењу слободе вероисповести. *Симплексис број 3*, 104–108.

Флоровски, Г. (2005). *Црква је живот*. Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.

***

Osnove socijalnog učenja Katoličke crkve (2006). Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, Beogradska nadbiskupija.

Radović, A. (1984). Nacionalna crkva i sveti narod. U B. Rudež (Prir.), *Religija i nacija* (130–137). Zagreb: Centar za idejno-teorijski rad GKSKH.

Sremac, S., i Bauk, S. (2013). *Svet i Sveto*: *Odabrani teološki eseji*. Beograd: Otačnik.

Saša A. Šoljević

THESES FOR THE THEOLOGICAL SOCIOLOGY OF CULTURE BY MILAN RADULOVIĆ

Summary

Neoliberal ideology demands the erasure of the Christian roots of European culture, the interruption of the continuity of the Christian faith, as well the predominance of a consumer society in which everything is for sale: people, feelings, faith, and ideas. The West is not capable of understanding what Orthodoxy is but reduces Orthodoxy to its own narratives. The West imposes an obligation on the countries of Eastern Europe and the Balkans that all church and religious communities in practice equate and accept ethical relativism. Such pressures should be resisted for the sake of indigenous Christian faith and authentic Christian civilization, which will last until the end of the world and century. The Orthodox Church cannot accept the ideology of globalization, which sets up the understanding that man is not called to conform to God (to achieve perfection according to the example on Christ). Culture, by having a religious origin and inspiration, possesses the innate desire to strive for perfection, from which arises the necessity that individual cultural forms, phenomena and processes should be evaluated, not standardized and declared equivalent. Milan Radulović predicted that the healthiest process in the culture of the 21st century was going to be a convergence of religious and secular culture. Today's Church and civil cultural workers of Serbia, feel a strong desire that the mentioned two types of culture get closer to each other again. That process will be long-lasting, but increasingly strong and more persistent, and it will probably represent the most creative cultural movement of the 21st century. Also, the unification of Christian communities in the name of ecumenism would be devastating for all Christian churches, especially for the Orthodox Church, which practices faith as integral culture, which views the world as God's creation and the experience of human nature and existence in that world. The 20th century marked the appearance of ecumenism – Roman Catholic ecumenism, which means the reduction of the church to the infallible pope and his administrative-state organization, and Protestant ecumenism talks about "theory of branches" about the equality of all existing confessions of faith and the creation of a new Christianity. In contrast, Milan Radulović accepted Orthodox ecumenism as an expression of the universal character of the

Orthodox Church, as a manifestation of Christ's plan of salvation, whose goal is the unity of all Christians in Christ, the grace of the Holy Spirit. Such Orthodox ecumenism is based on the understanding of man as a god-like being, saved in Christ. Milan Radulović warned that one should guard against degrading religion to historical ideology, because then the eschatological content of religion is suppressed. The Christian Church is called to establish a creative relationship with worldly (secular) culture, for the Church to help culture to overcome the boundaries of purely earthly work, and to make culture open to cooperation with God.

Key words: Globalisation, Religious delusions, Unification of Christian communities, Cultural renovation, Serbian literature

Бојан Ј. Ћорлука*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофки факултет

Оригинални научни чланак

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И КУЛТУРНИ РЕСУРСИ У ГРАДОВИМА САРАЈЕВО И ИСТОЧНО САРАЈЕВО[1]

Културна политика се односи на скуп мјера и активности на основу којих представници јавне практичне политике управљају културним животом и културним развојем на одређеној територији. Легитимитет за управљањем су добили на демократским изборима који је праћен политичким, правним и финансијским ауторитетом. Друштвено и културно окружење ствара културне потребе помоћу којих човјек остварује своју личност тако што активно дјелује у стварању нових духовних и материјалних вриједности. У раду ће бити приказана компаративна анализа институционалног развоја културе у градовима Сарајево и Источно Сарајево. Основна интенција рада јесте да се на основу емпиријски прикупљених показатеља расвијетли положај културе, као и достигнућа и карактера културе у градовима Сарајево и Источно Сарајево. Помоћу истраживачке технике усмјереног оријентационог интервјуа, који је спроведен 2023. године, представићемо податке који ће приказати стварно стање у вези са културном инфраструктуром и културним дешавањима. Истраживање нам показује да институције културе зависе од буџета општина; да се издвајају мала финансијска средства за област културе; да су објекти културе у лошем материјалном стању; да се култура развија стихијски; да институције културе нису финансијски самоодрживе, као и да локална културна средина није усклађена са културном политиком на вишим нивоима власти.

Кључне ријечи: култура, културна политика, културни ресурси, Сарајево, Источно Сарајево

* bojan.corluka@ff.ues.rs.ba

[1] Рад је настао у оквиру пројекта *Спорт и социјализација младих у Републици Српској*, који суфинансира Министарство за научнотехнолошки развој и високо образовање Републике Српске.

УВОД

Култура је чинилац развоја демократије, без њеног посредовања процеси демократизације могли би бити успорени и неизвјесни.

> Она је важан чинилац осигурања квалитета људског живота, доприноси самореализацији и духовном обогаћивању личности, оплемењивању животног амбијента и очувању животне средине. Она је чинилац разумијевања међу људима и народима (Прњат, 2006: 181).

Помјерање културе ка средишту производње и човјековог живота, отвара поље нових циљева и нових људских могућности. Оно што се некада сматрало привилегијом уских слојева, у виду културне и умјетничке вриједности, данас први пут добија реалну шансу да на широка врата и масовно уђе у живот најширих слојева друштва (Прњат, 2006: 182). Култура постаје потреба човјека тек под одређеним условима, који могу бити мање или више спонтани или споља одређени.

Културни живот „подразумијева јавну и приватну културну потрошњу, у јавној сфери и у својим домовима, али и шире схваћене културне изборе, као што су едукације и волонтирање“ (Миланков & Опачић, 2012: 16). Културни производи и услуге, културне вјештине, нарочито оне које се баве савременом културом, нису само вриједности саме по себи, већ могу бити и најзначајнији извор прихода једне државе. Ово је сасвим нова ситуација за културу, државне органе, и нарочито за привреду. Нови концепт приступа култури заснован је на принципу учешћа одређеног броја кључних партнера, различитих нивоа власти, привредних ресора, укључујући ту домаће и међународне компаније.

Доминација економске димензије, уз усавршавање процеса производње увођењем напредних технологија, подстиче стварање човјека чије је економско понашање диктирано споља. Производња и потрошња постају само тренуци у оквиру ширих културних процеса (Jancovish, 1993: 8). „Начин производње и потрошња програмирани су како би се човјек претворио у потрошача, чије се потребе и жеље испитују и прате у циљу лакшег уклапања у потрошачку масу“ (Krivokapić, 2008: 64).

Неодвојиви дио саме културе јесте културна политика, чији је задатак да истражи и препозна културне потребе, које су важне да би се могли планирати културне активности и програми (задовољавати културне потребе), али и зато да би се могао планирати културни раз-

вој (подстицати развитак нових културних потреба или ширити круг људи који ће имати богатије и разноврсније културне аспирације). Према мишљену Бранка Прњата, културна политика подразумијева „конфронтацију реалитета и могућности, што значи да је она окренута ка могућем, ка таквој културној ситуацији у којој ће бити могуће задовољити постојеће потребе, али и пробудити нове потребе, навике и интересовања“ (Prnjat, 1986: 3). То кретање ка могућем засновано је на могућим сценаријима развоја и визији коју свака културна политика треба да садржи да би обезбиједила континуитет културног развоја и дугорочну димензију својих активности.

> Једну од свеобухватних дефиниција културне политике дала је Весна Ђукић, под којом подразумијева: јавну практичну политику државних органа управе и тијела на које држава преноси одређене управљачке надлежности у области културе. Она представља скуп управљачких мјера и активности којима носиоци јавне практичне политике, на основу политичког, правног и финансијског ауторитета добијеног на демократским изборима, управљају културним животом и културним развојем на одређеној територији (Ђукић, 2012: 63).

У складу са овим, управљање подразумијева капацитет и ауторитет за одлучивање и доношење кључних одлука на основу којих се на територији државе, или њеног дијела, спроводе практичне мјере, активности и акције потребне да се идејни концепт имплементира у пракси и оствари жељени стратешки циљ.

Културни ресурси у градовима Сарајево и Источно Сарајево

Друштвени живот не може да се одвија мимо установа (институција). Свака друштвена установа представља стабилан и предвидив однос између појединаца и група. Установе омогућавају предвидљивост дјеловања, оне су устаљени начин друштвеног дјеловања. Оне су увијек изнад појединца (Аврамовић, 2008: 21). Институције одговарају одређеном друштвеном времену, а када то вријеме прође, утврђују се нове институције.

Институционални развој[2] представља важан аспект саме културе. Институционални развој културе пратио је градове Сарајево и Источно Сарајево. Компаративном анализом наведених градова, са посебним нагласком на културу, утврдили смо посједовање одређених културних ресурса. На подручју града Сарајево дјелује више институција културе. Присутно је више позоришта, а издвојићемо: Камерни театар 55, Народно позориште Сарајево, Отворена сцена Обала Сарајево, Позориште младих Сарајево, Сарајевски ратни театар – САРТР. Од Културних центара на подручју града Сарајево егзистира Босански културни центар, Центар за младе Сарајево, British Council, Центар Andre Malraux, Goethe институт. Значајне библиотеке су: Библиотека Сарајево, Библиотека за слијепа и слабовидна лица у БиХ, Национална и универзитетска библиотека БиХ. Постоји више галерија, а издвојићемо сљедеће: Галерија Академије ликовних умјетности БиХ, Галерија Босанског културног центра, Галерија Центра друштвених активности, Галерија „Факта“, Галерија Историјског музеја БиХ, Галерија Позоришта младих Сарајево, Галерија „Просвјета“, Галерија Стари Град, Умјетничка галерија БиХ, итд. Активна кина су: Кинотека БиХ, Кино Meeting Point, Cinema City, Арт-кино kriterion, Аполо. Неизоставни дио културе су музеји. Музеји који егзистирају на подручју града Сарајево су: Историјски музеј БиХ, Музеј града Сарајево, Кантонални завод за заштиту културно историјског наслијеђа Сарајево, Музеј Јевреја БиХ, Музеј књижевности и по-

[2] Под институцијама се подразумијевају разнородни психолошки, правни, морално-етички феномени и њима одређене различите друштвене, социјалне и економске категорије (Rikalović, 1994: 63). Институционални поредак у друштву обухвата формалне и неформалне институције чији је главни задатак да олакшају одвијање друштвеног живота. У формална правила убрајају се устави, статути, обичајно право, законски и други прописи. Формалне институције одређују политички систем (структуру власти, грађанска права, управљачку структуру), економску структуру (својинска права, уговоре), механизам и систем принуде, односно институције које обезбјеђују њихово поштовање (судство, полиција). Кад су у питању неформалне институције, оне обухватају скуп друштвених норми попут традиције, обичаја, моралних вриједности, религијских вјеровања, као и све друге норме понашања усвојене током времена. Неформалне институције проистичу из искуства, традиционалних вриједности и других фактора који утичу на субјективну перцепцију појединаца о свијету у коме живе (Isto, 1994).

зоришне умјетности БиХ, Олимпијски музеј, Музеј Сарајево 1878–1918, Земаљски музеј БиХ[3].

На подручју града Источно Сарајево дјелују четири установе за културу и четири народне библиотеке. Професионално позориште није присутно иако постоје двије аматерске позоришне групе, од којих једна дјелује у општини Пале у склопу Културног центра Пале, а друга у општини Источно Ново Сарајево (Културни центар Источно Ново Сарајево). У току је изградња објекта Културног центра са позоришном двораном у општини Источно Ново Сарајево, као и објекта гдје ће бити смјештена галерија. У општини Пале постоји мања приватна галерија, а од 2004. године у насељу Подграб (општина Пале) егзистира мањи завичајни музеј. Установе за културу су: Културни центар Пале, Културни центар Источно Ново Сарајево, Установа за културу „Соколац“ и Културни центар Трново. Објекти у којима су смјештене установе за културу користе се вишенамјенски, као простори за кино-пројекције, позоришне представе, изложбе слика, књижевне вечери, итд. Кина не егзистирају као самосталне установе, већ се налазе у склопу установа за културу, а кино-пројекције се такође организују у салама установа за културу. У општини Источно Ново Сарајево је смјештена Матична народна библиотека Источно Сарајево, док се општинске народне библиотеке налазе у општинама Пале, Соколац и Трново. У општини Источни Стари Град постоји једна мања библиотека, док у општини Источна Илица нису присутни објекти културе (Пандуревић, Рац и Окука, 2016).

Из свега приказаног, можемо закључити да постоји много више институција културе у граду Сарајево, него у граду Источно Сарајево. Оваква слика стања се донекле и очекивала, јер је град Сарајево много урбанији од града Источно Сарајево и са много више становништва који живи у њему. Богатије је инфраструктуре и са богатијим културним дешавањима. Да би се побољшао културни живот у наведеним градовима, потребно је да се много више вреднују добра, ресурси и услуге од стране оних који их стварају и оних који их користе. На овај начин се ствара свијест о значају културе и њеном доприносу у изградњи друштвених институција, као и о њеној моћи у култивисању становништва, гдје се превазилази чисто само економска процјена.

[3] Kulturni život Sarajeva (2024). Доступно на: http://sarajevo.co.ba/kultura/kulturna-drustva-u-sarajevu/ Датум приступа: 24.06.2024.

Метод истраживања

Истраживање о стварном стању на терену у вези са културном инфраструктуром и културним дешавањима је реализовано током марта и априла 2023. године, и има за циљ утврђивање чињеничког стања културе на подручју градова Сарајево и Источно Сарајево. Ради се о истраживању у којем је кориштена истраживачка техника усмјереног оријентационог интервјуа. Интервју се састојао од шеснаест питања, и обављен је са десет референата за културу у свим општинама градова Сарајево и Источно Сарајево.

Резултати истраживања

На основу наведеног, у Табели 1 приказани су резултати интервјуа о чињеничном стању културе. У току презентације добијених резултата, све табеле и графикони биће пропраћени кратким коментаром да бисмо на крају, дискусијом и анализом добијених резултата, могли извести конкретне закључке о стању културе на подручју градова Сарајево и Источно Сарајево. Ради боље прегледности табеле, свако питање је посебно обрађивано и стављено у засебну табелу.

Табела 1: Резултати интервјуа о чињеничном стању културе у градовима Сарајево и Источно Сарајево

ПИТАЊЕ 1. Које институције културе постоје у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Центар за културу Сарајево; Центар за младе Горица; Библиотека града Сарајева; Музеји: Земаљски музеј БиХ, Олимпијски музеј; Позоришта: Народно, Камерни театар 55, Позориште младих, САРТ - Сарајевски ратни театар, Отворена сцена обала, Академија сценских умјетности; Завод за заштиту културно-историјског и природног наслијеђа БиХ; Међународни центар за мир; Обала арт центар Сарајево; Кина: Cinema city, Кинотека БиХ, Обала Meeting Point, Unitic, Kriterion, Аполо; Галерије: Галерија „Мерсада Бербера“, Collegium Artistikum, Галерија „Роман Петровић“, Галерија „Палета“, Галерија „Facta“, Галерија Borissmoje, Галерија „Препород“, Атеље-збирка „Сафет Зец“.
	Нови Град	Дом културе Шврakино село; Дом културе Рељево; Галерија и кино (налазе се у кругу општине).

	Ново Сарајево	Међународни центар за дјецу и омладину; Приватни објекат културе „Кућа младих“; У изградњи објекат „Бошко Буха“.
	Стари Град	Центар за културу Сарајево; Музеји града Сарајево; Вијећница.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Културни центар; Матична библиотека; Дјечија библиотека при Матичној библиотеци; Музичка академија; Галерија кућански, која још није завршена.
	Источна Илица	Не постоји ниједна институција која се бави културом. При одржавању већих манифестација вежемо се за Културни центар који се налази на подручју општине Источно Ново Сарајево.
	Пале	Културно-спортски центар; Удружења: културно-умјетничка друштва, Студентско позориште, Ликовна колонија.
	Соколац	Установа за културу; Културно-умјетничко друштво „Романијска луча“; Народна библиотека; Књижевни клуб „Романија“; Гусларско друштво „Романија“; Српско просвјетно-културно друштво „Просвјета“; Музичко удружење „Акорд“.
	Трново	Центар за културу.
	Источни Стари Град	Библиотека Источни Стари Град.

У првом питању уочавамо да више институција културе постоји у граду Сарајево, него у граду Источно Сарајево. У томе посебно предњачи општина Центар, која укупно садржи двадесет осам институција културе. За њом слиједи општина Нови Град, која посједује четири институције културе. Општина Стари Град има три, док општина Ново Сарајево има двије институције културе. За разлику од Сарајева, у граду Источно Сарајево се налази мањи број институција културе. Тако да имамо општину Источна Илица која не посједује ниједну институцију културе, док општина Трново и Источни Стари Град имају по једну институцију културе. За разлику од три наведене општине, општина Источно Ново Сарајево има већи број институција културе, тј. четири институције.

ПИТАЊЕ 2. Које се институције културе потпуно, а које дјелимично финансирају из буџета ваше општине?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Центар за културу Сарајево и Центар за младе Горица (Општина Центар као оснивач обезбјеђује средства за рад и пројекте, а ЈУ, додатно, на друге начине остварује приходе). Дјелимично: Народно позориште; Камерни театар 55; Земаљски музеј БиХ; Кинотека БиХ; Национална универзитетска библиотека; Библиотека за слијепа и слабовидна лица; ЈУ библиотека Сарајева; Удружење Обала арт Центар Сарајево; Олимпијски музеј.
	Нови Град	Општина издваја одређена финансијска средства за културно-умјетничка друштва, потпомажући њихов рад, тј. дјелимично финансирање из буџета општине. И општина тренутно даје подршку у финансирању кина.
	Ново Сарајево	Потпуно се из буџета финансира Међународни центар за дјецу и омладину, а остале установе дјелимично.
	Стари Град	Суфинансира се Музеј књижевности, помоћу грантова. У потпуности нема финансирања.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Културни центар се у потпуности финансира из буџета општине, осим сопствених прихода који остварује. Матична и дјечија библиотека се дјелимично финансира од стране Министарства просвјете и културе Републике Српске, а дјелимично из сопствених прихода. Финансирање се најчешће врши путем грантова.
	Источна Илица	Пошто немамо институцију културе, сами финансирамо културне манифестације на годишњем нивоу. Манифестације као нпр. „Лут фест“ и Фестивал малих сцена и монодраме Републике Српске помаже Министарство просвјете и културе. А у принципу, за манифестације које су важне за општину Источна Илица, комплетне трошкове сносимо сами.
	Пале	Културни центар се финансира у потпуности из буџета општине, док остале културне организације аплицирају за буџет и на основу критерија, добијају одређена средства.
	Соколац	Све институције културе се бар дјелимично, а неке и потпуно финансирају из буџета општине.

	Трново	Центар за културу се у потпуности финансира из буџета општине.
	Источни Стари Град	Библиотека се финансира дјелимично из буџета општине, а дјелимично од Владе Републике Српске, тј. од ресорног Министарства.

Из другог питања видимо да у граду Сарајево постоји више институција културе које општина дјелимично финансира из буџета, него у потпуности. Такође, и у граду Источно Сарајево институције културе се више дјелимично, него у потпуности финансирају из буџета општине.

ПИТАЊЕ 3. Да ли нам можете рећи колико се издваја финансијских средстава на годишњем нивоу за културне манифестације у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	За област културе издвојено је 117.960 км за: „Сарајево филм фестивал“, Народно позориште, пројекте који су у функцији организованог бављења културно-едукативним садржајима, а реализују се у Центру за младе - Горица, обиљежавање Дана младих.
	Нови Град	Општина Нови Град већ традиционално има манифестацију Новоградски дани. За ту манифестацију која обухвата културу, умјетност и спорт издваја се око 100000 марака. Општина је покровитељ и многих других културних манифестација. На годишњем нивоу издваја се око 300000 марака за културна дешавања.
	Ново Сарајево	За област културе је издвојено 664527 конвертибилних марака.
	Стари Град	Нисмо радили до сада анализу, не знамо тачан податак.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	За Културни центар (плате и одржавање) издвајамо око 70000 марака. У просјеку за културне манифестације се издваја око 40000 марака, од тога се 23000 издваја за мање културне манифестације.
	Источна Илица	На годишњем нивоу 38000 конвертибилних марака.
	Пале	На годишњем нивоу 25055 конвертибилних марака. Из тога се одређени дио издваја и за ову ставку.
	Соколац	На годишњем нивоу око 91000 конвертибилних марака.

	Трново	По нацрту буџета, за потрошачку јединицу Центар, за културу се издваја 38000 конвертибилних марака. Од тога дио иде на плате запослених, а остало иде на културне манифестације, с тим да се мора имати и додатних средстава ако су у питању манифестације већег значаја.
	Источни Стари Град	Конкретно за прошлу и претпрошлу годину издвојило се око 7000 конвертибилних марака за културне дјелатности у цјелини. До 1% од 7000 марака се издваја за културну политику.

Као што је видљиво из питања бр. 3, у граду Сарајево, за културне манифестације, у просјеку се издваја око 360.829 конвертибилних марака. Просјек је рађен за три општине (Центар, Нови Град, Ново Сарајево). Општина Стари Град није узета у разматрање због тога што до сада није рађена анализа колико се издваја финансијских средстава на годишњем нивоу за културне манифестације. У граду Источно Сарајево, за културне манифестације, у просјеку се издваја око 39.840 конвербитилних марака.

ПИТАЊЕ 4. Какви се културни догађаји дешавају у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Фестивали, концерти, сајмови, дани музеја, трибине, промоције књижевних остварења, ликовне изложбе, итд.
	Нови Град	Новоградски дани; Сарајевска зима; „Сарајево филм фестивал“.
	Ново Сарајево	У сарадњи са невладиним организацијама реализује се низ културних, спортских и других садржаја; у Међународном центру за дјецу и омладину одржавају се сви облици културе, од позоришта, представа, до концерата.
	Стари Град	Традиционална манифестација „Башчаршијске ноћи“; „Сарајево филм фестивал“; Дјечији фестивал; Дјечији интернационални фестивал.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Најчешће се своде на фестивале. Имамо народне традиционалне манифестације (два годишња концерта одржава наше културно-умјетничко друштво). Имамо Фестивал филма „Први кадар“; имамо Луткасти фестивал (лут фест); имамо „Фестивал бајки“, који организује Матична библиотека. Највећи културни догађај у нашој општини је фестивал монодраме Српске, који се одржава у децем-

		бру; имамо Кордео арт тј. фестивал хармонике који организује Музичка академија.
	Источна Илица	Ми имамо три културно-умјетничка друштва који праве повремене концерте. Имамо Сабор српског пјевања у Војковићима. Имамо још двије манифестације, пливање за часни крст за Богојављење и Бадње вече. Остале манифестације иду заједно и са општином Источна Илица, са Градом и Министарством: Фестивал хармонике, фестивал монодраме Српске, лут фест, „Први кадар“.
	Пале	Паљанско љето; Дани Душка Трифуновића; Слава општине.
	Соколац	Дани косидбе; Илиндан фест; Крсна слава и дан општине Соколац.
	Трново	Школска слава Свети Сава; Традиционална манифестација посвећена у сусрет Светој Петки; Петровдански дани културе, који се састоје од изложби, радова, представа, музичких дешавања.
	Источни Стари Град	Од културних догађаја повремено се организују промоције књига, изложбе неких слика, традиционалне културне манифестације.

У четвртом питању уочавамо да су у граду Сарајево од културних догађаја највише заступљени фестивали, концерти, представе, а у граду Источно Сарајево традиционалне манифестације (игре културно-умјетничких друштава, пјевање, обиљежавање дана општине, итд.), као и фестивали, изложбе и музичка дешавања.

ПИТАЊЕ 5. Да ли нам можете рећи колико се издваја финансијских средстава на годишњем нивоу за одржавање објеката културе на подручју ваше општине?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	На годишњем нивоу је издвојено 308.000 км за: Камерни театар 55, Земаљски музеј БиХ и Кинотеку БиХ, ЈУ Центар за културу „Сарајево“, ЈУ Библиотека за слијепа и слабовидна лица.
	Нови Град	Отприлике се издвајају средства само за одржавање објеката културе, и то је у неком износу од 20 до 30 хиљада конвертибилних марака.
	Ново Сарајево	Немамо тачан податак, али незванично можемо рећи да се у просјеку издваја око 100000 конвертибилних марака, за реконструкције, текућа одржавања.
	Стари Град	Тренутно немамо ту информацију.

ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	За објекте културе издвајамо негдје око 40000 конвертибилних марака.
	Источна Илица	Немамо тачан податак.
	Пале	Ту ставку не знам, али улази у буџет за културу, тј. оних 25055 конвертибилних марака.
	Соколац	Тачан износ не знам, али то се убраја у онај износ од 91000 конвертибилних марака.
	Трново	Немамо тај податак. Али, што се издваја, то је путем неких пројеката или у неком минималном финансирању од стране општине.
	Источни Стари Град	Тај податак не знам, јер је библиотека у статусу подијељене надлежности, то је институција културе која дјелује на подручју општине, али је везана и за Владу.

Из петог питања можемо видјети да се у граду Сарајево за одржавање објеката културе на годишњем нивоу, у просјеку, издваја око 146.000 конвертибилних марака. Општина Стари Град није узета у разматрање због тога што до сада није рађена анализа колико се издваја финансијских средстава на годишњем нивоу за одржавање објеката културе. У граду Источно Сарајево, тј. у општинама Источно Ново Сарајево, Пале, Соколац није се могао направити просјек за издвајање новчаних средстава за одржавање објеката културе јер не располажу тачним подацима. Општине Источна Илица, Трново, Источни Стари Град не располажу информацијама и не воде евиденцију колико се новца улаже за одржавање објеката културе.

ПИТАЊЕ 6. У каквом су материјалном стању објекти културе у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	На основу великог броја захтјева за додјелу финансијске помоћи, сматрамо да је већина у лошој материјалној ситуацији.
	Нови Град	Постојећи објекти културе су у солидном стању.
	Ново Сарајево	У добром стању, водило се рачуна да они буду употребљиви, приступамо свакој врсти санације објеката културе.
	Стари Град	Нису баш у занемарљивом стању.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Треба доста средстава да се објекти заврше, а и кад се заврше, тешко их је одржавати. Тренутно су објекти недовршени.

	Источна Илица	Општина је пуно тога урадила да поправи стање тих објеката, рецимо адаптирана је сала у Касиндолу, као и у Војковићима.
	Пале	Зграда Културног центра је релативно у добром стању, реновирана је прије неколико година.
	Соколац	У најлошијем стању је Установа за културу.
	Трново	Солидни, али увијек треба улагати.
	Источни Стари Град	Врло добри, јер је ријеч само о библиотеци, која има своју зграду, и солидни су услови.

Шесто питање нам показује да се објекти културе у граду Сарајево налазе у лошем материјалном стању, те да им је потребна додатна санација као и улагање. Такође, и у граду Источно Сарајево објекти културе се налазе у лошем материјалном стању, па су потребна додатна улагања, као и реновирање.

ПИТАЊЕ 7. Да ли је у претходне двије године изграђен неки нови објекат културе (музеј, библиотека, умјетничка галерија, кинотека, позориште, итд.) на подручју ваше општине?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Општина Центар није отварала нове објекте културе.
	Нови Град	Прошле године отворена је Галерија.
	Ново Сарајево	Отворена је Спомен-соба на Тргу хероја.
	Стари Град	Ништа није изграђено.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Ниједан нови објекат није изграђен.
	Источна Илица	Не.
	Пале	Није било конкретних ствари у вези са тим питањем.
	Соколац	Не, у посљедње двије године није ништа изграђено.
	Трново	Није.
	Источни Стари Град	Није.

Према одговору испитаника, у граду Сарајево, тј. у општинама Нови Град и Ново Сарајево у посљедње двије године изграђен је по један нови објекат културе, док у општинама Центар и Стари Град, у посљедње двије године није изграђен ниједан нови објекат културе. За разлику од Сарајева, гдје су у посљедње двије године изграђена два

нова објекта културе, у граду Источно Сарајево није изграђен ниједан нови објекат културе.

ПИТАЊЕ 8. Да ли се култура развија стратешки или стихијски у вашој општини? Да ли постоји осмишљен приступ организацији културних дешавања у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Општина Центар има осмишљен приступ организацији културних дешавања који је предвиђен Стратешким циљевима, Годишњим планом и ДОБ-ом (документ оквирног буџета).
	Нови Град	Више се стихијски развијала, а у посљедње три године почели су правци развијања културе у општини Нови Град. Ове године смо планирали израдити мапу пута за план развоја културе, а сљедеће године и стратешки развој културе у Новом Граду.
	Ново Сарајево	Култура се развија стихијски, јер нема никаквог документа по којем би се водили. Постоји осмишљен приступ организацији културних дешавања.
	Стари Град	Стратегијом. Имамо стратегију локалног развоја гдје је сегмент културе заступљен. Годишњим планом и програмом рада утврђују се програми и активности којим ће се бавити за ту годину.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Стихијски. Не, немамо никаквог концепта.
	Источна Илица	Стихијски. Ми смо у плану развоја општине Источна Илица ставили неке циљеве унапређења и развоја културе, међутим морамо ипак констатовати да се то није остварило.
	Пале	Општина има неки свој план развоја културе, не можемо рећи да је стихијски, ипак постоји неки календар и догађаји према коме се све одвија.
	Соколац	Култура се више развија стихијски.
	Трново	Нити стратешки, нити стихијски. Не постоји осмишљен приступ културним дешавањима.
	Источни Стари Град	Стихијски, не постоји неки период када се одреди шта ће се баш дешавати у наредној години дана, већ иде по принципу ad hoc.

Из осмог питања види се да се у граду Сарајево култура више развија стихијски, него стратешки. Изузетак представља општина Стари Град, гдје постоји стратегија локалног развоја у вези с тим гдје

је сегмент културе заступљен. Такође, можемо видјети да у граду Сарајево постоји осмишљен приступ организацији културних дешавања. Што се тиче града Источно Сарајево, култура се развија стихијски. Такође, не постоји осмишљен приступ организацији културних дешавања.

ПИТАЊЕ 9. Да ли постоји Стратегија развоја културе у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Постоји Стратегија развоја општине, гдје је укључен и сегмент културе. Конкретно, Стратегија културе не постоји.
	Нови Град	Тренутно не постоји.
	Ново Сарајево	Не постоји чисто Стратегија развоја културе, али постоји интегрисана стратегија општине кроз коју имамо одређене области које су посвећене култури и културним дешавањима.
	Стари Град	Стратегија културе као засебна не постоји, али као сегмент постоји.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Не.
	Источна Илица	Стратегија културе постоји само у оквиру Стратегије развоја општине.
	Пале	Не постоји документ који регулише ово питање.
	Соколац	Стратегија постоји у склопу Стратегије развоја општине.
	Трново	Сама Стратегија културе не постоји, али постоји у склопу развоја општине.
	Источни Стари Град	Секторска стратегија културе не постоји, али постоји у омладинској политици, гдје се један дио односи на културу.

Из деветог питања можемо видјети да у граду Сарајево, тачније ни у једној његовој општини не постоји Стратегија развоја културе, као засебна стратегија. Култура је заступљена као сегмент у оквиру Стратегије развоја општина. Такође, и у граду Источно Сарајево ситуација је иста. Ниједна општина града Источно Сарајево нема Стратегију развоја културе као засебну стратегију, већ је култура заступљена само као сегмент у склопу Стратегије развоја општине.

ПИТАЊЕ 10. Да ли су установе културе финансијски самоодрживе у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	На основу расположивих информација нема финансијски самоодрживих културних установа, јер скоро све траже средства као помоћ у раду.
	Нови Град	Култура није самоодржива и без помоћи државе не може да опстане.
	Ново Сарајево	Култура сама по себи не може бити самоодржива, увијек је потребна помоћ неких нивоа власти.
	Стари Град	Ниједна установа културе није независна.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Нису.
	Источна Илица	Не.
	Пале	Самоодрживе су у оној мјери у којој општина стоји иза њих.
	Соколац	Ниједна установа културе у нашој општини финансијски није самоодржива. Све установе потпуно или дјелимично зависе од буџета општине.
	Трново	Нису.
	Источни Стари Град	Библиотека не може никако бити самоодржива јер јој је главна дјелатност издавање књига. Није финансијски самоодржива јер се финансира како од стране Владе, тако и од стране општине.

Десето питање нам показује да у Сарајеву ниједна институција културе није финансијски самоодржива, већ да је свакој потребна помоћ општине, државе, или неких виших нивоа власти. Такође, и у Источном Сарајеву, ниједна институција културе није финансијски самоодржива. Свака институција културе функционише захваљујући помоћи општине, Владе, итд.

ПИТАЊЕ 11. Да ли ваша општина предузима неке мјере помоћу којих би привукла што више младих људи да учествује у неким културним манифестацијама?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Обезбиједили смо финансијску подршку за пројекте који се бесплатно реализују у Центру за младе Горица, гдје се младим особама пружају могућности умјетничког изражавања кроз пружање подршке у реализацији разних културно-умјетничких догађаја; Именовањем Комисије за младе

		и Вијећа младих, омогућено је предлагање програма креативног ангажовања младих у области културе; Организујемо бесплатан одлазак у позориште за ученике старијих разреда основних школа; На web страници општине Центар има подстраница за младе, гдје се млади, између осталог, могу информисати и о културним манифестацијама.
	Нови Град	Манифестација Новоградски дани је бесплатног карактера, и на тај начин привлачимо разне генерације.
	Ново Сарајево	Имамо ваншколске активности које су посвећене култури, од дизајна, фотографије. Такође организујемо и активности да дјецу релаксирамо, да не буду у стереотипу који је присутан у њиховом редовном школовању.
	Стари Град	У координацији са основним и средњим школама ставља се акценат на омасовљење дјеце, на анимирање у културно-забавне догађаје.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Покушавамо да привучемо што већи број људи, нпр. кроз кина или неке друге манифестације које могу да имају комерцијални карактер.
	Источна Илица	Углавном предузима. Укључујемо младе секције из основних и средњих школа. То су литерарне, ликовне и фолклорне секције. Углавном млади учествују у већини наших манифестација.
	Пале	Велики број младих учествује у културним манифестацијама, али је то више изражено кроз културно-умјетничка друштва, кроз секције, кроз Студентско позориште и друге организације тог типа. Општина даје подршку свему томе.
	Соколац	Предузима. То се огледа кроз финансијску помоћ.
	Трново	Све зависи од средстава. Таква је финансијска ситуација да се не може превише понудити младима.
	Источни Стари Град	Тренутно нису артикулисане активности у том смислу.

У једанаестом питању уочавамо да град Сарајево предузима сљедеће мјере помоћу којих би привукао што више младих људи да учествује у културним манифестацијама: финансијска подршка за културне пројекте; бесплатан одлазак у позориште, галерије, концерте; ваншколске активности које су посвећене култури; омасовљавање дјеце на анимирање у културно-забавне догађаје. Такође, и град Источно Сарајево предузима сљедеће мјере: привлачење што већег

броја људи ка културним манифестацијама; укључивање младих секција из основних и средњих школа у област културе; финансијска помоћ.

ПИТАЊЕ 12. Да ли ваша општина помаже младе умјетнике и дјелатнике у области културе?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Путем разних пројеката ЈУ Центра за културу „Сарајево“ који се бесплатно реализују за младе; Путем пројеката са којим млади могу аплицирати на Јавни позив упућен омладинским организацијама и неформалним групама младих; Ангажманом у културним манифестацијама које организује Општина.
	Нови Град	Да. Једнократне новчане помоћи. Такође, имамо и осмишљен приступ како да младе умјетнике и дјелатнике укључујемо у неке наше манифестације (нпр. дајемо могућност младим музичарима да наступе на концертима неких звијезда бх сцене).
	Ново Сарајево	Да, кроз пројектне приступе.
	Стари Град	Наравно. Уколико су дјелатници актери неке представе коју нама организација понуди и покаже се као интерес локалне заједнице и њених грађана, Општина издваја финансијска средства и тиме даје свој допринос у раду тих културних радњи.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Помаже.
	Источна Илица	Та помоћ је незнатна. Ако треба неко књигу да изда, или за одржавање неке ликовне изложбе. То су мала средства.
	Пале	Помаже у складу са неким својим планом, рецимо у виду подршке ликовним колонијама и удружењима која се баве тим стварима. Неке конкретне помоћи у виду стипендија нема.
	Соколац	Помаже финансијски.
	Трново	У складу са могућностима, помаже.
	Источни Стари Град	Помаже кроз једнократне новчане помоћи.

Из дванаестог питања види се да град Сарајево помаже младе умјетнике и дјелатнике у области културе на сљедећи начин: путем разних пројеката; једнократне новчане помоћи; укључивањем мла-

дих умјетника и дјелатника у неке културне манифестације. Такође, и град Источно Сарајево помаже младе умјетнике и дјелатнике у области културе, и то на сљедећи начин: издавање књига, одржавање ликовне изложбе, једнократне новчане помоћи.

ПИТАЊЕ 13. Да ли је локална културна средина изолована или усклађена са културном политиком на вишим нивоима власти?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	У вези са одређеним пројектима и потребама за ширу друштвену заједницу усклађени смо са културном политиком на вишим нивоима власти.
	Нови Град	Да би се ускладила културна политика са вишим нивоима власти, потребно је још доста рада.
	Ново Сарајево	Нема синхронизације, било би пожељно да постоји неки кровни документ путем којег би биле дате смјернице локалном нивоу, јер у својој надлежности општина као локална самоуправа није надлежна за област културе уопште.
	Стари Град	Постоји сарадња са Министарством и кантонима, постоји споразум, меморандум о финансирању.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Неког стратешког приступа нема, тј. локална културна средина је изолована од виших нивоа власти.
	Источна Илица	Изолована.
	Пале	Нема неке усклађености са вишим нивоима власти. Општина ипак ради по неком свом плану.
	Соколац	Наша локална културна средина је поприлично изолована. Не постоји сарадња са вишим нивоима власти.
	Трново	Не знам, то не бих могла да одговорим.
	Источни Стари Град	Нисам упознат са културном политиком на вишим нивоима власти, тако да не знам одговор на ово питање.

Из питања бр. 13 можемо видјети да у Сарајеву углавном постоји неусклађеност локалне културне политике са вишим нивоима власти. Изузетак представљају општине Центар и Стари Град, које су помоћу одређених пројеката и меморандума о финансирању на неки начин повезане са културном политиком на вишим нивоима власти. Што се тиче града Источно Сарајево, можемо видјети да не постоји усклађеност локалне културне политике са вишим нивоима

власти. Тачније, свака општина је локализована и предузима мјере у области културе према неком свом зацртаном плану.

ПИТАЊЕ 14. Да ли су културне институције прилагођене за приступ особама са посебним потребама?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Не располажемо траженим информацијама.
	Нови Град	Све што радимо, трудимо се да прилагодимо особама са посебним потребама.
	Ново Сарајево	Дјелимично.
	Стари Град	Мислим да је то ријешено, не знам тачно.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Јесу.
	Источна Илица	Ове сале јесу, оне су у приземљу.
	Пале	Мислим да јесу.
	Соколац	Јесу.
	Трново	Нису.
	Источни Стари Град	Да.

Из четрнаестог питања види се да институције културе у Сарајеву нису у потпуности прилагођене за приступ особама са посебним потребама. Тачније, једино институције културе у општини Нови Град су прилагођене за приступ особама са посебним потребама, док институције културе у општини Ново Сарајево су дјелимично прилагођене. Општине Центар и Стари Град не располажу траженим информацијама. У граду Источно Сарајево институције културе су прилагођене за приступ особама са посебним потребама. Изузетак представља општина Трново, у којој институције културе нису прилагођене за приступ особама са посебним потребама.

ПИТАЊЕ 15. Шта бисте предложили да се промијени у културној политици у вашој општини?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Омогућити бесплатан простор за рад младих умјетника; Дати конкретну подршку у афирмацији младих и неафирмисаних умјетника.
	Нови Град	Да бисмо имали добру културу, морамо имати добру економију. Без развоја осталих сегмената

		друштва не можемо развијати ни културу у цијелости.
	Ново Сарајево	Донијети додатне документе и проширити фокус дјеловања у области културе, културним индустријама, које треба да дају допринос да се грађанима омогући културна надоградња.
	Стари Град	Да се анимира становништво, да више учествују у културним манифестацијама.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Треба укључити што већи број младих људи. Требало би више радити са студентима пошто је ово универзитетска општина. Требало би студенти да добију чланске карте по јефтинијим цијенама, али код нас се то уопште не ради. Не постоји никаква стратегија да младе људе „натјера“ да користе културне манифестације, књиге, ни било које друге садржаје културе. Потребно је урадити стратегију које ће се придржавати.
	Источна Илица	Предложила бих галерије за ликовне стваоце, омасовила бих то. Требало би организовати школе сликања за људе који имају дара како би се едуковали. Предложила бих неке концерте.
	Пале	Требало би да буде више прољећних манифестација.
	Соколац	Да се акценат стави на остале годишње периоде, не само на љето, јер већина наших манифестација се дешава у љетњем периоду, а помало су занемарени зима, јесен и прољеће.
	Трново	Да млади буду активнији, и више се укључе у културне манифестације.
	Источни Стари Град	Да постоји већа умреженост са другим већим центрима из оба ентитета, да се организују неке заједничке манифестације.

Као што је видљиво из петнаестог питања, и град Сарајево и град Источно Сарајево не улажу довољно средстава, труда и рада у област културе. Ову претпоставку можемо да поткријепимо и чињеницама које указују на то да би се побољшало стање у области културе у граду Сарајево, потребно је учинити сљедеће кораке: омогућити бесплатан простор за рад младих умјетника; проширити фокус дјеловања у области културе; донијети додатне документе које регулишу питање културе; анимирати становништво да више учествује у културним манифестацијама. У граду Источно Сарајево, да би се побољшало стање у области културе, потребно је учинити сљедеће кораке: умрежавање са другим градовима приликом организовања културних ма-

нифестација; укључивање становништва у културне манифестације; омогућити да културна дешавања буду једнако заступљена током читаве године, а не само у неким периодима; организовање школе сликања; прављење стратегије развоја културе.

ПИТАЊЕ 16. Шта бисте предложили да се промијени у односу цјелине друштва према култури?		
ГРАД	ОПШТИНА	ОДГОВОР
САРАЈЕВО	Центар	Одредити обавезу финансијске помоћи културним установама на свим нивоима; Омогућити свим заинтересованим грађанима да бар једном годишње могу бесплатно посјетити или обићи неке културне институције, као нпр. Дани отворених врата за посјету, који се већ реализује у Земаљском музеју; Пружити финансијску подршку културним институцијама како би биле прилагођене за приступ особама са посебним потребама; Ученицима, средњошколцима и студентима путем образовних институција, обезбиједити бар један бесплатан одлазак у позориште; Организовати на отвореном бесплатне културне манифестације за шире друштвене масе.
	Нови Град	Сарадња са економијом и политиком, како би се култура попела на једну вишу степеницу, на један виши ниво.
	Ново Сарајево	Од нивоа државе донијети потребне документе, типа стратегија или смјерница, које би биле дате свим другим нивоима власти, а које би биле подршка области културе и подизању културе на већи ниво.
	Стари Град	Да се вратимо својој културној баштини и нашим коријенима; Да се вратимо нашим анимацијама које смо ми имали по својим махалама, а не онима које су заступљене по интернету, неким бројним клиповима које затварају људе у своје куће; Да се вратимо нашим старим играма које замиру у посљедње вријеме, или су већ замрле; Да се врати та наша повезаност међу људима.
ИСТОЧНО САРАЈЕВО	Источно Ново Сарајево	Потребно је наћи начин како да се култура пласира, у комерцијалном смислу да се више приближи људима, онда ће је они користити више. Једноставно да се мало омасови.

	Источна Илиџа	Ставила бих културу на много виши ниво него што је сада. Култура је маргинализована у свим сегментима.
	Пале	Друштво као друштво само гради неки свој однос према култури и оно, као такво, можда би могло бити боље.
	Соколац	Да виши нивои власти више учествују, односно сарађују са нашом локалном културном средином, а не да ми дјелујемо потпуно изоловано, и да култура буде једнако заступљена у нашем друштву, као нпр. економија, политика, итд.
	Трново	Да се становништво више интересује за културу и укључи у културне манифестације.
	Источни Стари Град	Да се промијени цијело друштво.

Шеснаесто питање нам показује однос босанскохерцеговачког друштва према култури. Из приложеног можемо видјети да и ово друштво још много тога мора да уради да би побољшао статус културе. Неки од механизама које треба да уради су: финансијска помоћ културним установама на свим нивоима; организовање бесплатних културних манифестација за шире друштвене масе; израда стратегија или докумената, који би били дати свим нивоима власти, који би били подршка области културе и подизању културе на виши ниво; да се успостави сарадња виших нивоа власти са локалним срединама у области културе; да се становништво више заинтересује и укључи у културне манифестације.

Дискусија

Идеја за истраживање ове теме у емпиријском, а не само у теоријском смислу, проистекла је из тога што у градовима Сарајево и Источно Сарајево постоје релативно скромни резултати свих досадашњих истраживања културне политике и културних ресурса. Кроз рад су се покушали дати одговори на сљедећа питања: Какво мјесто заузима култура данас у конкретној друштвеној заједници у градовима Сарајево и Источно Сарајево? Да ли култура испуњава оне функције које се сматрају фундаменталним у развоју људског друштва и појединаца који му припадају?

Транзицијски процеси који су захватили градове Сарајево и Источно Сарајево довели су до великих помјерања у области културе, те се намеће потреба за актуализацијом многобројних сегмената ове

области, њених елемената и одредница. Стављајући на једну страну тежње, циљеве, вриједности и људске потребе, а на другу друштвене праксе, закључујемо да постоје наизглед непремостиве разлике нарочито у култури.

Емпиријско истраживање је показало да у Сарајеву постоји много више институција културе него у Источном Сарајеву. Овакав омјер институција културе је очекиван јер је град Сарајево много урбанији, са већом популацијом и са много већим репертоаром културних дешавања. У оба града култура у великој мјери зависи од буџета општине. Општинске власти не издвајају много средстава за културу, док се објекти културе налазе у лошем материјалном стању. Култура се не развија према унапријед дефинисаном плану, и не постоји осмишљен приступ организацији културних дешавања. Ниједна општина у наведеним градовима не посједује Стратегију развоја културе. Институције културе нису финансијски самоодрживе, већ у великој мјери зависе од помоћи других институција. У оба града се предузимају само неке незнатне мјере да се привуче што већи број људи да учествује у неким културним манифестацијама, а пружа се само незнатна помоћ за младе умјетнике и дјелатнике у области културе. Једна од препрека у развоју културе јесте и неусклађеност локалне културне средине са културном политиком на вишим нивоима власти. Из свега наведеног можемо закључити да је култура у градовима Сарајево и Источно Сарајево на веома ниском нивоу, и да треба још пуно рада да би се култура подигла на виши ниво.

Кроз пропитивање проблема у вези са културним дешавањима, дошли смо до закључака да се градови Сарајево и Источно Сарајево суочавају са проблемима као што су библиотеке и музеји без посјетилаца, часописи којима се смањују тиражи и воде ка потпуном гашењу. Спас треба тражити у плану културног развоја, који ће подстицати нове иницијативе, развијати свијест о култури, као и партнерства са другим секторима. Потребно је пронаћи начине и могућности различитих облика сарадње координисаних на нижим нивоима власти. Сарадња је потребна и са регијама и областима, као и између кантона и ентитета.

Демократско друштво је предуслов за развој културне политике која утиче на развој система вриједности. Културна политика у градовима Сарајево и Источно Сарајево мора да пронађе начин да буде присутна у свеукупном друштвеном животу. Њен превасходни задатак јесте стварање моралних и материјалних услова који ће омогу-

ћити и стимулисати културно-духовно стваралаштво, као и његову друштвену, материјалну и моралну валоризацију.

Алармантно стање у области културе треба поправити добрим пројектима, а затим изузетним маркетингом привући публику. Добрим менаџерским способностима треба смањити трошкове пословања на минимум и омогућити ефикасност и економичност дјеловања институција или група умјетника окупљених око пројекта. Градови Сарајево и Источно Сарјево су усмјерени на политику очувања националног културног идентитета, уз наглашен либералнотржишни дискурс, и у таквим политикама предност има национални културни интерес и идентитет државе.

Градови Сарајево и Источно Сарајево треба да представљају простор за узајамно културно дјеловање. Они треба да буду отворени према свијету, тј. та отвореност се огледа према токовима људи и његова способност да посредује тим токовима и да их даље преноси. Ови процеси су од суштинског значаја за културно иновирање. У градовима Сарајево и Источно Сарајево може се идентификовати заједничка тенденција, повезана са општијом тенденцијом у урбаним културним политикама, која је усмјерена према економској и социјалној обнови. Градови Сарајево и Источно Сарајево морају промијенити стереотипни поглед на културу, и истаћи значај културе као једног од кључних фактора социјалног и економског развоја. Култура не смије бити само зависна од буџета државе, већ се морају наћи и други механизми и извори финансирања.

Литература

Аврамовић, З. (2008). *Социологија масовних комуникација.* Нови Сад: У сопственом издању.

Ђукић, В. (2012). *Држава и култура – студије савремене културне политике.* Београд: Факултет драмских умјетности.

Krivokapić, N. (2008). Slobodno vrijeme i masovna potrošačka kultura. U S. Vukićević (Prir.), *Sociološka luča.* (62–79). Nikšić: Filozofski fakultet u Nikšiću.

Kulturni život Sarajeva (2024). http://sarajevo.co.ba/kultura/kulturna-drustva-u-sarajevu/ Datum pristupa: 24.06.2024.

Миланков, М., & Опачић, Б. (2012). *Култура старења и стари у култури – културни живот и потребе у трећем добу*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Prnjat, B. (1986). *Kulturna politika i kulturni razvoj*. Beograd: Savremena administracija.

Прњат, Б. (2006). *Увод у културну политику*. Београд: Клио.

Пандуревић, М., Рац, А., & Окука, Б. (2016). *Стратегија развоја града Источно Сарајево* (2016–2020) Источно Сарајево: Град Источно Сарајево.

Rikalović, G. (1994). Institucionalna infrastruktura, tranzicija ka tržišnoj privredi i privatizacija. U Lj. Madar (Prir.), *Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, str. 63.

***

Jancovich, M. (1993). *The Cultural Politics of New Criticsm*. New York: Cambridge University Press.

Bojan J. Ćorluka

CULTURAL POLICY AND CULTURAL RESOURCES IN THE CITIES OF SARAJEVO AND EAST SARAJEVO

Summary

The very core of the research problem will be illuminated and examined, based on empirically collected indicators, the position of culture, cultural needs in the life of an individual, as well as the achievements and character of culture within the cities of Sarajevo and East Sarajevo. Also, the discussion will refer to contemporary dilemmas and twists in understanding, perceptions and practices such as cultural needs and cultural policy in the context of cultural development in the aforementioned cities. The concept of affirming the culture of innovation would imply a broad affirmation of research studies, cultural participation, and management among decision makers, in order to make decisions about cultural development based on facts. All these processes are very important because culture understood in a broader sense, represents a way of life, affects the economy (patterns of thinking and behavior of individuals, social groups), as well as social development (intercultural dialogue is a means of social cohesion).

One of the basic tasks of cultural policy is the research and knowledge of cultural needs, which are important in order to be able to plan cultural activities and programs (satisfy cultural needs), but also in order to be able to plan cultural development (encourage the development of new cultural needs or expand the circle of people who will have richer and more diverse cultural aspirations). Accordingly, motives, interests and goals are closely related to human needs and values. This closeness originates from the individual himself, who tries to shape his needs and consciously articulate them using values as a model for the manifestation of needs. The sociological study of cultural needs takes into account the real economic possibilities to come into contact with cultural products. Satisfying cultural needs is related to financial expenses, and they are conditioned by the state of the family budget. Cultural needs are formed and realized only in conjunction with certain cultural contents, which exist in very concrete forms.

Each value has its own criterion and standard, as well as the way in which, in specific circumstances, its articulation is carried out. Through value criteria, a person makes a selection and makes the right choice of priorities, when satisfying his needs. The goal of the

organization of cultural activities at the local level is to respond to the special demands of the cultural life of a certain social group and to create conditions for the development and satisfaction of cultural needs in the microenvironment.

Cultural policy refers to a set of measures and activities based on which representatives of public practical policy manage cultural life and cultural development in a certain territory. Legitimacy for management was obtained in democratic elections, which is accompanied by political, legal and financial authority. The social and cultural environment creates cultural needs through which an individual realizes his personality by acting in the creation of new spiritual and material values. The paper will present a comparative analysis of the institutional development of culture in the cities of Sarajevo and East Sarajevo. The main intention of the work is to shed light on the position of culture, as well as the achievements and character of culture in the cities of Sarajevo and East Sarajevo, based on empirically collected indicators. By means of a research technique, a directed orientation interview conducted in 2023 will present data that will show the actual situation in relation to cultural infrastructure and cultural events. Research shows us that cultural institutions depend on municipal budgets, to allocate small financial resources for the field of culture, that cultural objects are in poor material condition, that culture develops spontaneously, that cultural institutions are not financially self-sustaining, and that the local cultural environment is not aligned with cultural policy at higher levels of government.

Key words: culture, cultural policy, cultural resources, Sarajevo, East Sarajevo

Maja R. Kuljić*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet

Naučna kritika

KULTURNI IDENTITET I POSTMODERNA

U ovom radu bavićemo se temom identiteta, sa naglaskom na pojašnjenje kulturnog identiteta, kao i temom postmoderne ili postmodernosti kao oblikom savremene kulture.

Pojam identiteta se definiše kao osjećaj sopstvene pripadnosti koja se razvija procesom diferencijacije. Da bismo istražili sve različite strane identiteta, moramo da sebe postavimo na različite ljestvice na kojima se ispoljava pojam identiteta, a to su: *pojedinac*, *grupa* i *društvo*.

Kulturni identitet se formira kroz socijalna učenja u okviru kulturnog nasljeđa, koji čine jezik, obrasci ponašanja, vrijednosti, običaju i stilovi življenja koji međusobno približavaju i udaljavaju određene društvene grupe. Većina sociologa i antropologa se slaže sa činjenicom da rituali, obredi, mitske priče i vjerska, kulturna i politička pripadnost omogućavaju povezivanje individualnih psiholoških funkcija sa društvenim vrijednostima i moralom.

Postmodernitet je skeptičan i sumnja u klasične pojmove, kao što su istina, norme, vrijednosti, razum, objektivnost i koherentnost identiteta, te u ideju univerzalnog progresa ili emancipacije. Jednom riječju, odbacuje prosvjetiteljske vrijednosti, vjerovanja i norme ponašanja. Postmodernitet, kao istorijski period, svijet vidi na jedan potpuno drugačiji način, kao nestabilan, neodređen, nepredvidljiv, decentriran, samorefleksivan, kao skup neobjedinjenih kultura ili interpretacija i mnoštva identiteta.

Što više ima komunikacija, ovdje mislimo na umreženost današnjeg društva, to više treba jačati kulturne identitete, da bi se izbjegle situacije u kojima bi se narodi osjećali uskraćeni i ugroženi zbog otvaranja prema drugima. Da se ne bi susreli sa odbacivanjem, a postigli pozitivan uticaj kao što je emancipa-

* maja.kuljic@ff.ues.rs.ba

cija, onda je važno shvatiti da je najvažniji korak prema tome bitnost, vrednovanje i jačanje kulturnih identiteta, a da se u tome ne vidi obavezno nacionalizam. Valorizacija kulturnih identiteta nije pripremanje terena za nacionalizam, nego upravo obrnuto od toga. Sposobnost odupiranja primalaca nije ista u svim društvima, a zavisi od toga da li je kulturni identitet afirmisan ili destabilizovan. Na ovaj način pod kulturnim identitetom podrazumijevamo identitete koji nisu zatvorene zajednice, naprotiv, to su identiteti povezani sa demokratskim političkim vrijednostima. Sposobnost pojedinca, kao i društva, da filtrira, hijerarhizuje, da ima kritički kapacitet jesu preduslovi za postojanje jakog kulturnog identiteta.

Ključne riječi: identitet, kulturni identitet, socijalizacija, moderna, postmoderna, postmodernitet

UVOD

Za *identitet* možemo reći da je to izvor iskustva pojedinca, određene grupe ili naroda. Pitanja kao što su: Ko sam, gdje sam, kome pripadam? predstavljaju pitanja kroz čije formulisanje ljudi pokušavaju dokučiti šta zapravo oni jesu i kome pripadaju. Uopšteno govoreći, identitet se odnosi na to kako ljudi razumiju sebe, a taj način razumijevanja se ostvaruje kroz određene atribute koji imaju prednost nad drugim izvorima značenja.

Riječ *postmoderna* ili *postmodernizam* najčešće označava jedan oblik savremene kulture. Postmoderna je oblik kuture koji u svom pluralizmu rastapa granice između umjetnosti i svakodnevnog iskustva, i briše granice između visoke i popularne kuture. Kao takav oblik kulture, usko je povezan sa istorijskim periodom koji je okarakterisan kao epohalna promjena nazvana *postmodernitet* ili *postmoderno društvo*. Postmodernitet je ideologija jedne epohalne promjene koja se odnosi na istorijski prelazak Zapada u jedan novi oblik kapitalizma – prolazni, privremeni, gdje je tehnologija u središtu ovog oblika kapitalizma. Ovdje konzumerizam i kulturna industrija dominiraju, uslužne, finansijske i informatičke djelatnosti guše i zamjenjuju tradicionalnu proizvodnju, klasična politika klase povlači se i ustupa mjesto politici identiteta.

Postmodernitet možemo nazvati skeptičnim, jer sumnja u klasične pojmove, kao što su istina, norme, vrijednosti, razum, objektivnost i koherentnost identiteta, te ideju univerzalnog progresa ili emancipacije. Jednom riječju, odbacuje prosvjetiteljske vrijednosti, vjerovanja i norme ponašanja. Postmodernitet, kao istorijski period, svijet vidi na jedan pot-

puno drugačiji način, kao nestabilan, neodređen, nepredvidljiv, decentriran, samorefleksivan, kao skup neobjedinjenih kultura ili interpretacija i mnoštva identiteta.

Jedno od najopštije prihvaćenih mišljenja o postmodernom društvu i njegovoj karakterizaciji jeste ono koje u njemu vidi *kraj istorije*. Za Habermasa, nastavljača tradicije frankfurtskog Instituta za društvena istraživanja, to znači: „nesreću, nametanje konzervativnog mentaliteta koji odustaje od projekta prosvjetiteljstva što se poistovjećuje s projektom modernog stava" (Habermas, 1985). Međutim, za Lyotara, poznatog kao osnivača postmodernizma nakon 70-ih godina prošlog vijeka, i razmatranja i proučavanja uticaja tog pravca na uslove ljudskog života, postmoderno doba predstavlja šansu za *oslobođenje*, koje više nema nikakve veze sa starim humanističkim idealima i koje predstavlja pozitivnu alternativu. „Postmoderno doba predstavlja korak na putu prema oslobođenju od modernog subjektivizma i humanizma, naime od ideologije kapitalizma, imperijalizma itd" (Lyotard, 1979). U oba ova slučaja kraj istorije, u stvari, označava kraj istoricizma, odnosno, otklon od stanovišta da se pri ispitivanju i objašnjavanju društvenih promjena naglašava njihova istorijska strana, a zanemaruje njihov savremeni karakter i značaj.

ŠTA JE TO POSTMODERNA?

Koliko je poznato, riječ *postmoderna* prvi je upotrijebio engleski istoričar Arnold Toynbee u svojoj knjizi *A Study of History*, u kojoj je modernu nazvao *modern age*, a postmodernu, kao njenu nasljednicu, *postmodern age*. Ovaj njegov pojam je prvo prihvaćen u arhitekturi, zatim u književnosti i likovnoj umjetnosti, te u svim ostalim kulturnim područjima.

Staro prosvjetiteljstvo je davalo prednost umu i znanju, moderna je to prihvatila sa naglaskom na akciji, tehnici i novosti, dok je postmoderna razočarana u sve moderno i teži nadoknaditi sve nedostatke racionalizma i modernizma. Primijetićemo da je postmoderna izgubila modernističku vjeru u neograničen napredak čovječanstva (ekološki problemi), u nauku (opasnost tehnokratije i manipulacije), sve društvene strukture (mnoštvo revolucija) i ljudski razum (dva svjetska rata).

Dok je za modernu vrijednost u stvarima, za postmodernu vrijednost su ljudi. Dok je za modernu važno imati, za postmodernu je važno biti. Moderna se uzdala u politike i ideologije, a postmoderna u vrline i

osobnosti. Moderna gleda fragment i podstiče specijalizaciju, dok postmoderna traži cjelinu i smisao (holizam).

Moderna se oslanja na konzumerizam i industriju, a postmoderna propovijeda askezu. Moderna je zahtijevala sekularizaciju, dok postmoderna nagovještava sakralizaciju. Ugroženi besmislom sadašnjice ljudi osjećaju potrebu smisla i sigurnosti, a siti sekularizacije, oni otvaraju dušu svetom, vjeri, traže nove svece, yogie i gurue.

Rapoloženje postmoderne čini stalni i opšti pesimizam, strah od budućnosti (strah od sadašnjih i budućih prijetnji), a kao takav okreće postmodernu prema prošlosti. Povratak mitu je bio posljedica ovoga, tako da dok je moderna htjela biti *logos*, postmoderna je *mithos*. Za modernu je najbitnija tehnika, a za postmodernu etika.

Postmoderna oštro kritikuje racionalizam, scijentizam i redukcionizam. Ona nema više povjerenja u ideje, teorije i ideologije. Kontrastno tome, ona naglašava spontanost, osjećajnost, iracionalno, iskustvo, intuiciju i holistički pogled na svijet. Ističe subjektivnost, relativizam i pluralizam, kao osnovne vrijednosti današnjih i ljudi i stila života.

Premda bismo očekivali da postmoderna nije prijatelj modernoj kulturi, ona ipak podržava i podstiče globalizaciju kulture, dekolonizaciju, inkulturaciju, masovnu kulturu, populističku estetiku, primijenjenu umjetnost i obnovu pripovijedanja (naraciju).

Postmodernizam karakteriše jedna zatvorena ideologija, koja je specifična za sve postpokrete (postkapitalizam, postindustrijalizam itd.), a to je da se određeni (većina) kritički uvidi jednostavno samo ostave po strani, nepropitani i neistraženi, smatraju se bespredmetni jer su njihovi predmeti izgubljeni. U ovakvoj ideologiji ne treba se baviti kritikom kapitalizma, kritičkom teorijom istorije, kritikom industrijalizma i sl. jer ti predmeti nisu prisutni. Ovdje možemo uočiti kontradiktornost ovakvog zahtjeva postmodernista, koji se ogleda u činjenici da mi danas živimo i u istoriji, kapitalizmu i industrijalizmu, a da treba da vjerujemo da je sve ovo odavno iza nas. Zaključićemo da postmodernisti od nas traže, moglo bi se još i reći zahtijevaju, da zaboravu predamo ono što još uvijek postoji u svijetu u kojem mi živimo.

U savremenom proizvođenju teorija, uvijek i iznova, pojavljuju se pomodne teme, sintagme ili čak razvijeni žargoni, koji se iz univerzitetskih publikacija šire u najmasovnije da bi onda neminovno potpali procesu zastarijevanja.

Postmoderni identitet karakteriše individualizam, etika autentičnosti i afirmacija svakodnevnog života. On teži da pokida veze koje spajaju čovjeka sa drugim(a), bez kojih se ne može izgraditi valjan i pravi identitet.

O IDENTITETIMA

Pojam identiteta je višedimenzionalan i mnogolik. Koristimo ga u različitim okolnostima, kao što su analiza izgradnje ličnosti djeteta ili odbrambeni stav naroda tokom ratnih sukoba. Krize nacionalnog identiteta, prekomponovanje religioznih ili porodičnih identiteta, centralna uloga ličnog identiteta kao definicija pojedinačnog ili kolektivnog identiteta, narcisoidnost i egocentrizam, samo su neke od osnova shvatanja savremenih društvenih promjena.

Da bismo istražili sve različite strane identiteta, moramo sebe da postavimo na različite ljestvice na kojima se ispoljava pojam identiteta, a to su: *pojedinac*, *grupa* i *društvo*.

Pojam identiteta se definiše kao osjećaj sopstvene pripadnosti koja se razvija procesom diferencijacije. Ako bismo ovo pojednostavili, zaključićemo da nema naroda bez imena, jezika ili kulture, kod kojih ne postoje razlike između *mi* i *oni*.

Smatramo da što ima više komunikacija, ovdje mislimo na umreženost današnjeg društva, to više treba jačati kulturne identitete, da bi se izbjegle situacije u kojima bi se narodi osjećali uskraćeni i ugroženi zbog otvaranja prema drugima. Da se ne bi susreli sa odbacivanjem, a postigli pozitivan uticaj kao što je emancipacija, važno je shvatiti da je najvažniji korak ka tome bitnost, vrednovanje i jačanje kulturnih identiteta, a da se u tome ne vidi obavezno nacionalizam. Valorizacija kulturnih identiteta nije pripremanje terena za nacionalizam, nego upravo obrnuto od toga. Sposobnost odupiranja primalaca nije ista u svim društvima, a zavisi od toga da li je kulturni identitet afirmisan ili destabilizovan. Na ovaj način pod kulturnim identitetom podrazumijevamo identitete koji nisu zatvorene zajednice, naprotiv, to su identiteti povezani sa demokratskim političkim vrijednostima. Sposobnost pojedinca, kao i društva, da filtrira, hijerarhizuje, da ima kritički kapacitet preduslovi su za postojanje kulturnog identiteta.

Identitet se, prije svega, odnosi na pojedinca, on je povezan sa društvenim ulogama kojima ti pojedinci pripadaju i sa kojima se identifikuju. Kako naglašavaju teoretičari simboličkog interakcionizma, važna sposobnost u životu svakog pojedinca jeste vještina igranja različitih ulo-

ga, kroz koje tumačimo gestikulacije i postupke drugih ljudi. U interakciji sa njima mi preuzimamo nečiji način razmišljanja, pa čak i šire kulturne smjernice koje upravljaju situacijom. Iz ovoga slijedi da se slika pojedinca i samopoštovanje, politički i identitet zajednice, neprestano izgrađuju i ostvaruju kroz uzajamni uticaj pojedinaca, grupa i njihovih ideologija. „Samoidentitet se odnosi na proces samorazvitka kroz koji formulišemo jedinstveno osjećanje nas samih i naš odnos prema svijetu koji nas okružuje" (Gidens, 2007).

Određenje identiteta podrazumijeva prije svega individualni identitet, koji je određen psihološkim okvirima i gradi se na osnovu sasvim pojedinačnog iskustva. Podrazumijeva se da je pojedinac uključen u institucije koje kanališu njegove aktivnosti i pružaju mu simboličke dokaze. Institucije socijalizacije i identifikacije (tradicionalna porodica, političke partije, religija) u fazi su slabljenja, ali država zadržava svoje centralno mjesto. Da bi nešto imalo identitet (kulturni, etnički, nacionalni), prije svega mora biti ljudsko biće. Biti ljudsko biće podrazumijeva sposobnost da se bude eminentno jedini i različit od drugih, zbog toga što je individualnost upravo svojstvena ljudskom biću.

Pojedinac se socijalizuje i gradi svoj identitet u etapama, kroz dugi period koji traje od rođenja do zrelog doba. Socijalizacija je u srži naše individualnosti i slobode i kroz nju svako od nas razvija osjećanje identiteta i sposobnost za nezavisno mišljenje i djelanje. „Svaka generacija treba da se socijalizuje na osnovu kulturnih modela koje joj je prenela prethodna generacija" (Kuljić, 2006). Socijalizacija označava proces kroz koji učimo i usvajamo kulturne modele koji nam omogućavaju da se integrišemo u društvo. Kao takva, omogućava izgradnju društvenih identiteta, ali se ne svodi na obično prenošenje normi i vrijednosti. Danas se nastoji da se ona definiše kao zbir predstava koje pojedinac stvara o sebi. Svakog od nas socijalizacija je učinila jedinstvenim kroz različite interakcije sa drugima u kulturnom i društvenom kontekstu. Uopšteno gledano, razmišljanje o individualnom identitetu danas se učvršćuje oko proučavanja pojma *sebe*, koji podrazumijeva sliku o sebi, predstavu o sebi, izgradnju sebe, kontrolu sebe i sl.

Ja predstavlja unutrašnju stranu individualnog identiteta koja se gradi kroz odnos sa okolinom i drugima, u oviru društvenih grupa. Postmoderna društva karakteriše postojanje sve više i više stvarnih ili simboličkih grupa pripadnosti kojima pojedinci pristupaju. Prema internacionističkom shvatanju, još jedna ključna ljudska sposobnost odnosi se na našu moć da sebe posmatramo kao objekat, odnosno vidimo kao određeni tip osobe (Mead, 2003). Osim slike o sebi, mi posjedujemo i *osjećaj*

sopstva prilagođen datoj situaciji (Gofman, 2000) ili *identitet*. Održavanje te opšte slike o sebi i identiteta, koji dolaze do izražaja u različitim situacijama, predstavlja moćnu pokretačku snagu u ljudskoj komunikaciji budući da usmjerava naše ponašanje prema drugima, potvrđuje naše samopoimanje i naše samopoštovanje. Pojam samoidentiteta (lični, individualni identitet) odnosi se na proces samorazvitka kroz koji formulišemo jedinstveno osjećanje nas samih i naš odnos prema svijetu koji nas okružuje i koji doprinosi uobličavanju našeg sopstva. Proces međusobnog odnosa između sopstva i društva pomaže u povezivanju ličnog i javnog svijeta svakog pojedinca.

Tako razlikujemo *primarne grupe pripadnosti*, pod kojim se podrazumijevaju porodica ili profesionalni krug ili uži krug prijatelja.

Sekundarnu grupu pripadnosti predstavljaju kulturne, vjerske i političke institucije.

Ne smijemo zaboraviti i viševjekovni proces kroz koji se ostvaruje identitet, a odnosi se na odnos *država–nacija*.

Grupa funkcioniše kao snažan katalizator individualne identifikacije, na način da ona kroz proces socijalizacije vrši identifikaciju pojedinca sa tom grupom. Bitno je istaći da ovaj proces omogućava pojedincu da bude različit i da djeluje na svoje okruženje. Iznenađujuće je koliko normativnost grupa doprinosi jednoličnosti ponašanja. Integrisanje u grupe i pripadnost određenoj kategoriji učestvuje u definiciji sebe koju pojedinac stvara, ne znači gubitak identiteta, već samo promjenu gledišta. U grupi se naša pripadnost pretvara u polugu naših misli i naših akcija, grupa olakšava odnos sa drugima, obezbjeđuje preduzimanje akcija koje je nemoguće izvesti sam, kao i građenje snova za bolju sutrašnjicu. A bez te sposobnosti da se zamisli budućnost, teško je uključiti se u sadašnjost i u njoj živjeti drugačije od nasilja i apatije. Za svakog od nas, biti član grupe nije samo depersonalizacija i neka drugorazredna uloga, već, naprotiv, sastavni dio našeg identiteta. Na ovaj način identitet se shvata kao dinamična cjelina u kojoj različiti elementi međusobno djeluju komplementarno ili konflliktno.

Višestruki društveni identiteti održavaju višedimenzijalnost ljudskog života i mogu biti izvor konflikata u pojedincu. Iz ovog razloga većina ljudi organizuje značenje i iskustvo u svom životu oko jednog primarnog identiteta, koji označava načine na koje su pojedinci „isti" kao i drugi ljudi, i u tome se ogleda kolektivna dimenzija društvenog identiteta. Iz ovoga proističe pojam *identitetskih strategija* (Ruano-Borbalan, 2009), pomoću kojih čovjek nastoji da brani svoje postojanje i svoje društveno viđenje, svoju integraciju u društvo, a istovremeno sebe vrednuje

i traga za koherentnošću. Ekvivalentan primjer ovih strategija je ponašanje imigranata, za koje je izgradnja identiteta neprekidna dinamika sukoba sa dominantnim vrijednostima društva zemalja useljenja, i afirmacija sopstvenih individualnih vrijednosti, a takođe su suočeni sa kontradiktornim zahtjevima kulture (zemlje) porijekla i kulture (zemlje) prijema. Raznim istaživanjima je utvrđeno da većina imigranata prihvata i usvaja kulturu zemlje prijema, dok samo mali procenat istih nastoji da spoji tradicionalne vrijednosti kulture porijekla sa svakodnevnim modernim načinom života zemlje prijema. Rituali pamćenja, kultura i vjerovanja, predstavljaju jedan od prenosnika i kanala socijalizacije i identifikacije pojedinaca.

Kulturni identitet se formira kroz socijalna učenja u okviru kulturnog nasljeđa, koji čine jezik, obrasci ponašanja, vrijednosti, običaji i stilovi življenja koji međusobno približavaju i udaljavaju određene društvene grupe. Većina sociologa i antropologa se slaže sa činjenicom da rituali, obredi, mitske priče te vjerska, kulturna i politička pripadnost omogućavaju povezivanje individualnih psiholoških funkcija sa društvenim vrijednostima i moralom.

Zaključićemo da je nacionalna kulturna integracija duga i suptilna, i da je sačinjena od mješavine brojnih zakona i ponašanja stečenih tokom jedne duge socijalizacije.

Jedna od najbitnijih karakteristika kulturnog identiteta je njegova kontrastivnost, koja bi označavala stanje u kojem pojedinac postaje svjestan svog kulturnog identiteta tek kada se uporedi sa drugim društvenim grupama i sagleda njihova kulturno-vrijednosno-moralna obilježja. Kulturni identitet je proces u kojem se direktno sučeljavaju potrebe za univerzalizacijom pojedinih kultura i neminovnost poštovanja svih posebnosti i kao takav, njegovo traženje postaje jedna od bitnih funkcija same kulture.

„Pojedinci i grupe formiraju kulturni identitet usvajajući kulturu u kojoj žive, pri čemu se od drugih pripadnika razlikuju po načinu života i mnogobrojnim drugim obeležjima, kulturni identitet ukazuje na srodne ili istovetne kulturne elemente utemeljene u tradiciji, koji se posredstvom nje prepoznaju i prenose, u nastojanju određene grupe ili zajednice da iznađu ili utvrde načela svoje buduće organizacije" (Koković, 2008).

Prateći promjene u kulturnom samoidentitetu od tradicionalnih do modernih društava, uočavamo izrazit otklon od naslijeđenih i fiksiranih faktora, koji su ranije bili glavni u dirigovanju formiranja identiteta. U savremenim društvima, izgradnja identiteta se ostvaruje kroz odnos

pridruživanja ili odbacivanja koji on zasniva sa grupama pripadnosti. Porodica u savremenom društvu (kao i uži krugovi prijatelja ili radne grupe) doprinosi izgradnji ličnih identiteta svakog od svojih članova, ostavljajući im autonomiju i poštujući njihov individualni izbor, dok su njihove tradicionalne uloge prenošenja nasljednih i moralnih osobina potisnute u drugi plan.

Personalni kulturni identitet je više naglašen u razvijenim zemljama koje posvećuju pažnju pitanjima kvaliteta života, nego u zemljama u razvoju koje su prinuđene da se, prije svega, bave egzistencijalnom krizom velikog broja ljudi. „Pitanje kulturnog identiteta ostaje bitno razvojno pitanje za sve zemlje, jer uključuje pojam slobode, uslovljenosti ljudskog djelovanja, potrebe i vrijednosti koje ga pokreću" (Koković, 2008). Tako je pojedinac, naročito u srednjim i višim društvenim slojevima zapadnih društava, sposoban da gradi sopstvene puteve pripadnosti i da ih dovede u kohabitaciju.

Ako je nekada na identitet ljudi, uglavnom, uticala pripadnost nekoj široj društvenoj grupi, koja je bila klasno ili nacionalno određena, identiteti sada odišu manjom stabilnošću i raznovrsnošću. Slabljenje uticaja naslijeđenih pravila i konvencija rezultat su procesa razvoja urbanih sredina, industrijalizacije, sve veće društvene i geografske pokretljivosti, kao i slom ranijih društvenih formacija. Na ovaj način se ljudi oslobađaju čvrsto povezanih i relativno homogenih zajednica iz prošlosti, u kojima su se obrasci kulture prenosili s generacije na generaciju, na strogo utvrđen način. Na ovaj način se kultura posmatrala kao nepromjenjiva funkcija društvenih kolektiva, a rituali i simbolički elementi obezbjeđivali su integraciju članova društva. Danas pojedinci održavaju brojne i raznovrsne, vrlo promjenjive veze, sa svojim vjerovanjima i svojim zajednicama, te sticanje kulturnog identiteta samim tim izgleda još otvorenije. Pod generacijskim i medijskim uticajem, kulturni identitet je podvrgnut i ograničenjima od školskog aparata, koji je obavezan za sve, bez obzira na koju mikrozajednicu se odnosi. Danas u svim zemljama svijeta škola određuje najznačajnije memorijske osnove (nacionalna istorija) i definiciju legitimne kulture (književnost, nauka, humanizam itd.).

U svom djelu *Moć identita*, Manuel Kastels raspravlja o identitetu društvenih aktera, podrazumijevajući pod njim „proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je data prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla" (Castells, 2002). Slažući se sa Gidensovom teorijskom karakterizacijom izgradnje identiteta u razdoblju kasne modernosti, on tvrdi da uspon umreženog

društva dovodi u pitanje proces izgradnje identiteta tokom ovog razdoblja te tako pokreće nove oblike društvene promjene, jer tako umreženo društvo za najveći dio pojedinaca i društvenih grupa podrazumijeva odvajanje lokalnog i globalnog. Za određenog pojedinačnog ili kolektivnog aktera može postojati mnoštvo identiteta, što dovodi do stresa i protivurječnosti u samopredstavljanju i društvenom djelovanju, zato što se identitet mora razlikovati od onoga što su sociolozi tradicionalno nazivali ulogama i raspodjelom uloga. „Identiteti organizuju *smisao* dok uloge oranizuju funkcije" (Castells, 2002). Zaključujemo da su identiteti važniji izvor smisla nego uloge jer se kroz identitete vrši proces samoizgrađivanja, samoidentifikacije i individuacije koju uključuju.

U novije vrijeme postmoderne teorije kreću od stanovišta da svaki čovjek ima više identiteta, i ako daje na velikom značaju samo jednom od njih, ostale neminovno sputava i prigušuje. Ova stanovišta upućuju na to da naši identiteti imaju mnoge različite aspekte i da se često mijenjaju. U današnjem svijetu imamo, kao nikad dosad, mogućnost da ostvarimo sebe i iznova stvaramo sopstvene identitete, a uz pomoć naše sposobnosti kao samosvjesnih ljudskih bića. Mi smo sami sebi najbolji izvor koji određuje ko smo zapravo, odakle smo došli i kuda idemo, svodeći se na odluke koje donosimo u svakodnevnom životu: o tome šta ćemo obući, kako ćemo se ponašati, kako ćemo provesti vrijeme itd. koje nas definišu i pomažu nam da postanemo ono što želimo i što jesmo. Sada pojedinac mora da odgovori na obavezu koja mu je zadata da prema svojim odlukama stalno redefiniše život. Pojedinac dolazi u ambivalentnu situaciju: današnji čovjek mora sve da učini da bi bio društveno povezan, istovremeno se usredsređujući na samog sebe. Život danas postaje sve više lična priča, a navođenje sebe kao načina djelovanja je nova krilatica individualizma postmodernog čovjeka, koji je uočljiv u svim aspektima društvenog života (porodica, škola, preduzeće, religija itd.).

Pitanjima kulturnog identiteta posebno se bavi Stjuart Hol (Kokoović, 2008), koji pokazuje kako su predstave o identitetu prošle tri faze: *prosvjetiteljski subjekt, sociološki subjekt* i *postmoderni subjekt* .

Prosvjetiteljski subjet je individualan i nedjeljiv, a identitet svakog pojedinca je jedinstven. „Ova koncepcija identiteta vezuje se za učenje poznatog filozofa Dekarta koji je smatrao da je ličnost celovita, da ima sposobnost mišljenja svojom glavom, da je identična sa sobom tokom pojedinačnog života" (Koković, 2008). Identiteti se u predmoderni uglavnom temelje na tradicionalnim strukturama, posebno onim vezanim za religiju. Čovjekov položaj u društvu i identitet proizlazili su iz položaja koji je sticao rođenjem. Za ovaj istorijski period karakteristično

je to da se koncepcija čovjeka smatrala dualističkom: ljudi su se dijelili na um i tijelo. Um je kod svakog čovjeka jedinstven pa su i ljudi jedinstveni, on sam odlučuje i nije ograničen u društvu ni tradicionalnim uvjerenjima.

Sociološki subjekt je rezultat promjena koje su nastupile u društvu. Ovdje se prije svega misli na brzi razvoj industrijalizacije i urbanizacije koja je dovela do velike i snažne složenosti društva. Građani pojedinci su uhvaćeni u mrežu birokratske uprave moderne države. Pojedinac se više ne smatra više odvojenim i jedinstvenim naspram drugih. Identitet pojedinca se vezuje za određene društvene grupe (društvene klase, grupe zanimanja, mjesto iz kojeg potiče, nacinalnost), dominira kolektivna svijest i kolektivni identitet.

Postmoderni subjekt karakterističan je za današnje postmoderno društvo koje odlikuje postojanje fragmentiranih identiteta. Ljudi više nemaju jednu i jedinstvenu predstavu o tome ko su i šta su, pa posjeduju nekoliko, ponekad protivurječnih ili nerazjašnjenih identiteta. Razlozi za fragmentaciju identiteta jesu moderne promjene, razni društveni i ekološki pokreti, borba za nacionalno oslobođenje itd. Veoma važan i nezaobilazan činilac u stvaranju fragmentiranih identiteta je proces globalizacije. Lakoća i učestalost kojom se ljudi kreću širom svijeta, te napredak u komunikacijama i globalno oglašavanje mogu dovesti do toga ljudi ne moraju graditi identitete koji se temelje na mjestu gdje žive, pa umjesto toga, mogu izabrati iz široke lepeze različitih identiteta. Kroz strukturu postmodernog subjekta njeguje se raznovrsnost stilova življenja, kao i raznolikost kultura.

ZAKLJUČNA ZAPAŽANJA

U tradicionalnoj etici života, koju je zastupao Aristotel, materijalni život je imao samo infrastrukturni značaj. Za Aristotela, život koji je posvećen samo materijalnim stvarima je život roba ili životinje. U *Politici*, on ističe da se *dobar život* ne svodi na puko preživljavanje. On podrazumijeva moralno savršenstvo, razmatranje i učešće građanina u životu grada.

Sa protestantizmom dolazi i moderno shvatanje života. Inspirisano hrišćanskom kulturom, ono valorizuje pojam svakodnevnog života. Treba živjeti skromno, u pobožnosti i stahu od Boga. Život treba da se ostvaruje u braku i kroz društvene obaveze.

Svakodnevni život (aspekti ljudske egzistencije koji se vezuju za proizvodnju i reprodukciju, proizvodnju dobara za život, život pojedinca kao seksualnog bića – uključujući brak, porodicu, ljubavni život i sl.) doživljava svoju *afirmaciju* i biva najsnažnija ideja modernog doba. Građansko viđenje života, zaokupljeno brigom o blagostanju, učestvuje u valorizaciji svakodnevnog života ljudi. Takođe, moderna zastupa i tzv. *etiku autentičnosti*, koja objašnjava da svako živo biće posjeduje sopstveni način postojanja, da u sebi treba da pronađe moralne izvore svog postojanja i da traga za oblikom života koji je njegov.

Postmodernost je tačka u kojoj dolazi do rastakanja vezanih identiteta. Postmodernost karakteriše mnogostrukost i *histerija identiteta*, što podrazumijeva jednostavnost i lakoću pri izboru nekog od identiteta. Izbor identiteta postaje sve slobodniji, ali se zato sve manje doživljava kao istinski izbor. Njemu nedostaju težina, solidarnost i cilj. Identitet ili izbor se može opozvati ili poništiti u kratkom roku, ne ostavljajući posljedice, ne obavezujući nikoga, pa čak ni onog pojedinca koji je napravio takav izbor.

Postmodernost možemo posmatrati i definisati kao stanje proizvoljnosti, u kojem ništa nije nemoguće ni nezamislivo. „Ništa što je bilo ne vezuje ono što jeste, dok ono što jeste ima slab uticaj na budućnost" (Bauman, 2009).

Literatura

Aristotel. (1975). *Politika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.

Čeko, M., i Berić, J. (2014). Globalizacija i nacionalni identitet, U: *Globalizacija i suverenost (sa osvrtom na Bosnu i Hercegovinu)*. Banja Luka: EDC.

Gofman, E. (2000). *The presentacion of Self in Everyday Life*. New York City: Doubleday publishing.

Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne: dvanaest predavanja*. Zagreb: Globus.

Held, D. (2003). „Globalizacija kao problem", U: *Globalizacija – mit ili stvarnost* sociološka hrestomatija, Vladimir Vuletić (prir.). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 48–60.

Halpen, K., & Ruano-Borbalan, (2009). *Identiteti (I)*. Beograd: CLIO.

Giddens A. (2009). *Evropa u globalnom dobu*. Beograd: CLIO.

Giddens A. (2002). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.

Giddens, A. (1986). *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. 2. The Nation State and Violence*. Oxford: Polity Press.
Giddens, A. (2004). *Odbjegli svijet*. Zagreb: Jesenski i Turk.
Gurvich, J. (1965). *Savremeni poziv sociologije*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša.
Iglton, T. (1997). *Iluzije postmoderne*. Novi Sad: Svetovi.
Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica.* Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
Koković, D. (2008). *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*.
Banja Luka: Nezavisni univerzitet.
Kovačević, B., i Kovačević, I. (2019). *Globalizacija destrukcije*. Banja Luka: EDC.
Krstić, P. (2017). Društvo i identitet: Globalizacija i fragmentacija. *Megatrend revija*. Beograd: Džon Nezbit.
Kuljić, R. (2006). *Sociologija*. Beograd: MB PRESS.
Lyotard, J. F. (2005). *Postmoderno stanje*. Zagreb: Ibis- grafika.
Malešević, S. (2009). *Sociologija etniciteta*. Beograd: Edicija REČ.
Malešević, S. (2021). *Zašto je nacionalizam tako moćan?* Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
Mead, Dž. H. (2003). *Um, osoba i društvo*. Zagreb: Jesenski i Turk
Nash, K. (2006). *Savremena politička sociologija*. Beograd: Službeni glasnik.
Pilgrim, D. (2024). *Identitetske politike-gde smo skrenuli*. Beograd: CLIO.
Robertson, R. (2003). Globalizacija kao problem. U: *Globalizacija – mit ili stvarnost*, sociološka hrestomanija, Vladimir Vuletić (prir.). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Sasen, S. (2004.). *Gubitak kontrole?* Beograd: Čigoja štampa.
Smith, E. (2003). *Nacionalizam i modernizam*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
Smit, A. D. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Tarner, Dž. H. (2009). *Sociologija*. Novi Sad–Beograd: Mediteran publishing.
Toynbee, A. J. (1987). *A Study of History*. United Kingdom: Oxsford University Press.
Вулетић, В. (2013). Глобализација и десуверенизација", У: *Глобализација и десуверенизација: Међународни тематски зборник*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Београд: ССД, 251– 265.
Vuletić, V. (2006). *Globalizacija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin".

Митровић, Љ. (2013). *Увод у студије глобализације*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Братина, Б. (2013). Глобализација и идентитет, У: *Глобализација и десуверенизација: Међународни тематски зборник*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Београд: ССД, 97–107.

Maja R. Kuljić

CULTURAL IDENTITY AND THE POSTMODERN PERIOD

Summary

The word postmodern or postmodernism most often denotes a form of contemporary culture. Postmodernism is a form of culture that, in its pluralism, dissolves the boundaries between art and everyday experience, and erases the boundaries between high and popular culture. As such, a form of culture is closely related to the historical period characterized as an epochal change called postmodernity or postmodern society. Postmodernity is the ideology of an epochal change that refers to the historical transition of the West into a new form of capitalism - transitory, temporary, where technology is at the center of this form of capitalism. Here, consumerism and the culture industry dominate; service, financial and IT activities are stifling and replacing traditional production; and classic class politics are receding and giving way to identity politics. Postmodernity is skeptical, and doubts classical concepts, such as: truths, norms, values, reason, objectivity and coherence of identity, and the idea of universal progress or emancipation. In a word, it rejects Enlightenment values, beliefs and norms of behavior. Postmodernity, as a historical period, sees the world in a completely different way, as unstable, undetermined, unpredictable, decentralized, self-reflexive, as a set of ununited cultures or interpretations and multitudes of identities.

Questions about identity are formulated as key questions, most often with these words: Who am I, Where am I, Who do I belong to; and refer to what people think they are, or what marks them. People simply feel the need for an identity that will distinguish them from other people. In an effort not to lose their identity, they themselves build differences. Without difference there is no identity, because differences together with equality constitute identity. The concept of identity is most often treated as completely clear, although it means different things. There are justified warnings that today, in conversations about cultural identity, something that belongs less to true and unique culture, and more to other areas of social life, especially politics and ideology, is often discussed. This suspicion is especially confirmed when cultural identity, intentionally or not, is reduced to ethnic identity and attempts to explain it from the perspective of other social phenomena that are

less characteristic of culture, and more of certain interests imposed by culture.

Cultural identity is the awareness of the possession of certain cultural characteristics that are immanent to the social group to which one belongs, while one must not lose sight of the personal characteristics by which a person is recognizable as a member of the group. An individual becomes aware of his cultural identity only in comparison with other social groups and by looking at their cultural and value characteristics. Cultural identity is formed thanks to social learning within the framework of cultural heritage, which consists of language, customs, patterns of behavior, values and lifestyles that bring social groups closer and further apart. Cultural identity is a process in which the needs for the universalization of cultures and the inevitability of respecting all peculiarities are directly confronted. This process establishes key cultural values and at the same time encourages their hierarchization. The search for cultural identity becomes a function of culture.

In recent times, postmodern theories start from the point of view that each person has multiple identities, and if he identifies with only one, he necessarily suppresses the others.

"Nothing that has been binds what is, while what is has little influence on the future." (Bauman, 2009).

Key words: identity, cultural identity, socialization, modern, postmodern

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Радови Филозофског факултета* узима у разматрање радове који су сачињени у складу с овим упутством. Осим рада, неопходно је да аутори пошаљу у мејлу основне информације о себи (наставно-научно звање и ужа научна област, а за студенте докторских студија и самосталне истраживаче, област интересовања).

Формат:

Чланке слати у електронском облику на имејл-адресе часописа radovi@ff.ues.rs.ba или radovi@ffuis.edu.ba. Чланак треба припремити у програму Microsoft Office Word у фонту Times New Roman. Величина фонта је 12, размак између редова 1,5 (Line spacing 1,5), а ширине свих маргина 2,54 (Top, Left, Bottom, Right). Текст равнати на обје маргине (Justified). Не треба дијелити ријечи на крају реда на слогове. Сваки нови пасус треба почети увлачењем првог реда за 1 cm (Paragraph, First line, 1 cm). Формат странице треба да буде A4 (210*297).

Неопходно је да аутори доставе двије верзије чланка, именоване на сљедећи начин: „Назив-рада_1" и „Назив-рада_2". Први документ, „Назив-рада_1", представља интегралну верзију рада (с именом, средњим словом, презименом и афилијацијом аутора, евентуално напоменама о томе да је рад настао на основу усменог саопштења/урађен у оквиру пројекта, као и потпуним библиографским подацима у одјељку „Литература"). Други документ, „Назив-рада_2", не садржи личне податке о аутору, напомене о усменом излагању/пројекту, као ни било какве друге информације у референцама које би могле да открију идентитет аутора. Тако, уколико се користе аутоцитати, у раду се наводи нпр. (Аутор, 2019: 25), док за исту референцу у попису литературе стоји сљедећи податак: Аутор, 2019[1].

Такође, неопходно је уклонити све личне податке из doc/.docx датотеке из верзије „Назив-рада_2":

а) За верзије Microsoft Word закључно са 2003: при чувању документа (**File** > **Save As**) одаберите опцију: **Tools** > **Security** >

[1] Препоручујемо ауторима да документ „Назив-рада_2" формирају након што у потпуности заврше интегралну верзију рада и сачувају је под називом „Назив-рада_1".

Remove personal information from file > **OK**, па затим одаберите опцију **Save.**

б) За верзије Microsoft Word 2007/2010/2013/2016: (2007) кликните на **Office button** > **Prepare** > **Inspect Document,** (2010 и даље) кликните на **File** > **Info** > **Check for Issues** > **Inspect Document,** затим одаберите опцију **Document Properties and Personal Information** > и кликните на дугме **Inspect.** Након завршене провјере кликните **Remove All** и програм ће потврдити брисање личних података. Након свега кликните **Close**.

Обим:

Препоручени обим рада износи од 25 000 до 50 000 карактера са размацима, не укључујући литературу и резиме. У зависности од теме рада, обим може бити већи од препорученог. Када су прикази или други информативни прилози у питању, препоручујемо ауторима обим од 8 000 до 15 000 карактера са размацима.

Језик и писмо:

Језици на којима се шаљу радови јесу српски (ћирилично и латинично писмо) и неки од свјетских језика.

Структура чланка:

На првој страници рада у горњем лијевом углу уписује се име, средње слово и презиме аутора (и коаутора). Иза презимена аутора потребно је звјездицом означити фусноту у којој ће бити имејл-адреса аутора (у случају коауторског рада, сви аутори достављају електронске адресе, а кореспонденција се одвија са првим аутором).

Испод имена аутора наводи се пуна афилијација. Код установа са сложеном организацијом, наводе се организациони нивои, од највишег ка најнижем (нпр. Универзитет у Новом Саду/ Филозофски факултет; Влада Републике Српске/ Министарство за научнотехнолошки развој, високо образовање и информационо друштво, Бања Лука); код институција које немају сложену организацију наводе се назив институције и сједиште (Институт за педагошка истраживања, Београд); студенти докторских студија испод имена наводе назив универзитета и факултета (Марко Ј. Марковић/ Универзитет у Нишу/ Филозофски факултет/ Студент докторских студија), самостални истраживачи испод имена наводе свој статус мјесто и државу (Марко Ј. Марковић/ Самостални истраживач/ Београд, Србија).

Наслов рада пише се на првој страни испод имена и презимена, центрирано, великим словима, фонт 14, болд. Наслов рада (на језику рада) требало би да буде кратак, јасан и информативан, пожељно без скраћеница. Неопходно је да наслов што вјерније одражава садржај рада. Уколико је рад резултат истраживања на неком од пројеката, дио је мастер или докторског рада, излаган на неком научном скупу или уколико аутори осјећају потребу да изразе захвалност на подршци некој институцији или појединцу, то је потребно учинити у фусноти која ће бити означена са 1 на крају наслова рада (у интегралној верзији).

Испод наслова пише се апстракт рада који се састоји од 100 до 250 ријечи (без назнаке „Апстракт"). Апстракт треба да упућује директно на садржај рада, а неопходно је да укључи и научне резултате истраживања/рада. Апстракт се пише у једноструком прореду (Line spacing 1), фонт 11, увучен 1 цм са лијеве стране. Први ред сваког параграфа увучен је додатно 1 цм. Испод апстракта исписују се кључне ријечи (могу бити и синтагме), чији оптимални број износи од четири до осам, са назнаком „Кључне ријечи".

Пожељно је да текст рада, поготово ако је заснован на емпиријском истраживању, буде организован по схеми IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion). Такође, текст се организује по поглављима. Треба избјегавати поглавља испод трећег нивоа.

Примјер:
УВОД (величина фонта 12, велика слова)
Теоријска становишта о глобализацији (величина фонта 12, мала слова)
Зигмунд Бауман – глобализација као просторни рат (величина фонта 12, мала слова, курзив).

Табеле, графикони и слике треба да буду дати у оквиру рада и означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести изнад табеле, а наслов слика и графикона испод њих. Слике треба да буду у резолуцији од 300 dpi.

Цитирање и позивање на друге радове и изворе у тексту:

Цитирање и позивање на референце врши се искључиво у оквиру текста (не у фуснотама). У библиографској парентези наводи се презиме аутора, година објављивања публикације и, по потреби, страница са које се нешто цитира, нпр.: „Промене у сфери комуникација и технологије наметнуле су читав низ промена у самом настав-

ном процесу" (Jovanović, 2012: 36)[2]. Ако се цитира више сусједних страница истог рада, даје се пагинација прве и посљедње странице која се цитира, а између њих ставља се црта (Jovanović, 2012: 35–37). Ако се цитира више несусједних страница истог рада, бројеви страница одвајају се запетом (Jovanović, 2012: 43, 58). Не користити Ibidem или Исто у библиографској парентези.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Нпр: Према Антонићевом мишљењу (2011), радикални феминизам је [...].

Уколико се наводи аутор чије је презиме за потребе писања рада транслитеровано, приликом првог цитирања користе се угласте заграде у којима дајемо оригиналну графију: „Вебер [Weber]"[3]. У наставку рада користимо транслитеровани облик у тексту, а оригинални у парентезама. У случају када аутор користи извор који је публикован на језику рада, такође је пожељно да приликом првог помињања означи оригиналну графију у угластим заградама.

Приликом позивања истовремено на неколико аутора унутар исте библиографске заграде, њихова дјела наводе се азбучним, односно абецедним редом и одвајају тачком и зарезом[4]. У случају цитирања више радова једног аутора издатих у истој години, потребно је да се иза године издавања стави ознака на писму референце (Petrović, 2012a; Petrović, 2012b).

Садржаји с интернета за које су познати аутори или институције које су их публиковале, наводе се наглашавајући да је реч о извору с интернета у парентези. На примјер: (*Encyclopedia Britannica*, Noam Chomsky, 2023, internet), (Kraizer, internet). За библиографске јединице с интернета у библиографији или изворима наводи се датум преузимања, односно последњег приступа уколико је у питању вишеструко преузимање (на примјер, корпуса).

Фусноте се употребљавају углавном у сврху напомена или давања информација које су по мишљењу аутора важне, али би оптерећивале сам текст рада. То могу бити додатна објашњења неких појмова, опаске или критике у односу на став неког теоретичара, и сл.

---

[2] Писмо које аутор користи у свом раду користи се и у цитатима, док се у парентези наводи презиме аутора писмом референце која је цитирана.

[3] Изузетак су класични аутори.

[4] Уколико се наводе и ћирилични и латинични извори, најприје треба навести оне који су писани писмом језика рада, а затим остале.

Уколико аутор у тексту жели да цитира извор који је објављен на неком од страних језика, у тексту рада даје превод, а у фусноти даје цитат у оригиналу (у загради наглашава да је ријеч о преводу аутора приликом првог таквог случаја).

Цитирање у тексту врши се у склопу реченице уколико цитат није дужи од двадесет ријечи. Међутим, уколико је цитат дужи од двадесет ријечи, тада га је потребно издвојити у нови параграф (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1cm, Right 1cm, проред Single, фонт 11) и навести текст без наводника.

Примјери навођења најчешће коришћених референци у тексту:

	приликом сваког навођења
дјело једног аутора	(Jovanović, 2013: 24) (Petrović, 2012a)
дјело аутора настало у истој години као и његово претходно цитирано дјело	(Petrović, 2012b: 144) (Petrović, 2012b)
дјело два аутора	(Parsons & Bales, 1955: 45) (Gavrilović i Stjepanović-Zaharijevski, 2012)
дјело три аутора	(Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016)
дјело више од три аутора	(Duncan et al., 2014)
документ институције	(Републички завод за статистику, 2018)
закони	(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3)
одредница у онлајн енцикопледији	(*Encyclopedia Britannica*, Noam Chomsky, 2023, internet)
сајт корпуса	(*International Corpus of Learner English Online*, 2020, internet)

Примјери навођења према секундарном извору:

Уколико аутор није у могућности да наведе извор из прве руке, већ то чини наводећи га према секундарном извору, неопходно је означити такав цитат/парафразу на сљедећи начин: (Петровић, 2012: 34, према Матић, 2018: 45).

Илустративни примјери:

Илустративни примјери дају се издвојени из основног текста; увучени су за 1 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11 pt. Аутор је дужан да нумерише илустративне примјере ради јасног упућивања на њих у самом тексту рада.

Литература:

Од кључне је важности да се цитати и позивање на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Позиви на литературу и библиографске јединице наводе се у оригиналном писму, без превођења. Прво се наводи азбучна/абецедна листа референци на писму језика рада, прави се размак од једног реда (користећи симболе ***), а затим се даје листа референци која није на писму језика рада (уколико су такве референце коришћене). Пожељно би било да аутори за новије референце у списак литературе додају и DOI бројеве. У случају да су до референце дошли путем интернета, аутори су дужни да наведу линк одакле је референца преузета и датум преузимања. У случају да референца има више од једног издања, потребно је то након наслова нагласити у загради. Изворе које су користили у раду, аутори могу одвојити у посебан одјељак с обавезним насловом „ИЗВОРИ" уколико сматрају да је то пожељно.

У литератури је величина фонта 12, размак између редова 1 (Line spacing 1), ширине свих маргина 2,54 (Top, Left, Bottom, Right), текст равнати на обје маргине (Justified) и увући други и наредни ред за 1,27 cm (Paragraph, Hanging, 1,27 cm).

Примјери:

- **Монографије**:

Антонић, С. (2011). *Искушења радикалноī феминизма*. Београд: Службени гласник.

Parsons, T., & Bales, R. (1955). *Family, Interaction and Socialization Process*. New York: Free press.

Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

- **Рад у часопису**:

Heinz, W., & Kruger, H. (2001). Life-course: Innovations and Challenges for Social Research. *Current Sociology, 49 (2)*, 29–45. doi: 10.1177/0011392101049002004.

Антонић, С. (2013). Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији: један ревизионистички поглед. *Социолошки īреīлед*, *XLVII (2)*, 145–170. doi:10.5937/socpreg1302145A.

- Чланак из онлајн научног часописа:

Duncan, S., Carter, J., Phillips, M., Roseneil, S., & Stoilova, M. (2013). Why do people live apart together? *Families, Relationships, Societies, 2*. doi:10.1332/204674313X673419.

- **Радови у тематским зборницима, поглавља у приређеним научним монографијама, саопштења у зборницима са научних конференција:**

Bobić, M. (2010). Partnerstvo kao porodični podsistem. U A. Milić i dr. (Prir.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u Srbiji* (115–145). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja.

Beechy, V. (1985). Familial Ideology and Social relation. In V. Beechy, & J. Donald (Eds.), *Familial Ideology* (98–120). London: Open University Press.

Новаков, П. (2019). Темпорална детерминација енглеских нефинитних клауза и њихових српских преводних еквивалената. У М. Кулић (Прир.), *Наука и стварност*. Књига 13. Том 1 (283–298). Пале: Филозофски факултет.

- **Докторске дисертације, магистарски и мастер радови:**

Krstić, N. (2018). *Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse u Srbiji*. (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10302. Preuzeto 21. 9. 2019.

- **Документ институције:**

Републички завод за статистику (2019). *Месечни статистички билтен. Бр. 11*. Бања Лука.

- **Одреднице у лексиконима, рјечницима и енциклопедијама**

Lindgren, H. C. (2002). Stereotyping. In W. E. Craighead, & C. B. Nemeroff (Eds.), *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science*. (Vol. 4, 1617–1618). New York: Wiley.

Ilić, V. (2007). Funkcionalni odnosi. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik* (157). Beograd: Zavod za udžbenike.

- **Закони:**

Закон о основама система васпитања и образовања (2004), *Службени ɪласник РС*. Бр. 62.

- **Необјављени историјски извори:**[5]

AJ: Архив Југославије. Фонд 313. Министарство просвете ДФЈ (МП ДФЈ). Фасцикла 1. Архивска јединица 2. МП ДФЈ – федералним министарствима просвете, бр. 1363, 25. мај 1945.

AC: Архив САНУ. Историјска збирка. Заоставштина Александра Белића, 14386, AB/IV – 1421.

DA MSP: Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva (PA). Indija, 1955. Fasc. 24. Dosije 36. Sign. 41989.

- **Збирке докумената:**

Radić, R. i Mitrović, M. (Prir.) (2012). *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Zapisnik sa sastanka Komisije za verska pitanja NR Srbije 15. 9. 1954. (2012). U R. Radić i M. Mitrović (Prir.), *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine* (135–138). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- **Текст у дневним или периодичним новинама:**

Лакић, Д. (2021, 4. март). Магични реализам филма. *Полиɪика*, стр. 15.

---

[5] Препоручујемо коришћење скраћеница за навођење оваквих извора у тексту. На пример: (AJ).

Уколико се користе скраћенице, наводе се у библиографији на почетку, одвојене двотачком од пуног библиографског извора.

Уколико аутор не жели да користи скраћенице у раду, онда се оне не користе ни у библиографији:

Архив Југославије. Фонд 313. Министарство просвете ДФЈ (МП ДФЈ). Фасцикла 1. Архивска јединица 2. МП ДФЈ – федералним министарствима просвете, бр. 1363, 25. мај 1945.

Скраћени или адаптирани називи могу се користити и за класичне изворе, као на пример:

Paedagogus: *Clemens Alexandrinus* (2002). *Paedagogus*. M. Marcovich (Ed.), Supplements to Vigiliae Christianae, 61. Leiden: Brill.

Перић, Д. (2009, 3. септембар). Анархизам, инспирација губитника. *НИН 3062*. http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=46080. Преузето 2. 5. 2019.

- **Остали извори на интернету:**

Електронске књиге

Lappin, S., & Fox, C. (2015). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. [Wiley Online Library]. doi: 10.1002/9781118882139.

Веб-сајт:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. http://www.safechild.org. Преузето 25. 2. 2020.

Сајт институције, пројекта или корпуса:

International Corpus of Learner English Online (2020). https://corpora.uclouvain.be_/cecl/icle/home. Preuzeto 11. 9. 2023.

Филмови:

Ковачевић, С. (продуцент и режисер). (2006). *Синовци*. [филм]. Србија: Ave Serbia.

Петровић, Д. (продуцент) и Бјелогрлић, Д. (режисер). (2010). *Монтевидео, Бог те видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network и Радио телевизија Србије.

Епизода телевизијске серије:

Benioff, D., & Weiss, D. B. (writers), & Patten, V. T. (director). (2001). *Winter is Coming*. [TV series]. In D. Benioff, & D. B. Weiss (executive producers), *Game of Thrones*. USA: Home Box Office.

Телевизијска емисија:

Делић, В. (аутор). (2016). *Ја, ми и други: Кореспонденција Златног руна*. [телевизијска емисија]. Београд: Радио телевизија Србије. https://www.youtube.com/watch?v=Sjy6VEi4jAk. Преузето 6. 2. 2020.

Видео запис:

Лулић, Ј. (2013, 26. новембар). *Драма као књижевни род*. [видео запис]. https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ. Преузето 1. 5. 2014.

Одредница у онлајн енцикопледији:

Encyclopedia Britannica (2023, 8. novembar). Noam Chomsky. American linguist. https://www.britannica.com/biography/Noam-Chomsky. Preuzeto 11. 11. 2023.

Резиме на неком од свјетских језика:

Прије резимеа, а након списка литературе, у горњем лијевом углу пише се име, средње слово и презиме, а испод и афилијација на једном од страних језика. Затим се на средини пише назив рада (фонт 14, болд) на истом језику. Испод наслова центрирано треба написати Summary (или Zusammenfassung/Резюме итд.). Оптимална дужина резимеа јесте око 500 ријечи (или највише до 1/10 чланка). Пише се фонтом Times New Roman, вел. 11, проред Single. Уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику.

Напомињемо да резиме на крају рада није превод апстракта, будући да и по обиму мора бити макар два пута дужи од апстракта.

Прикази и информативни прилози

Име, средње слово, презиме аутора прилога пише се на крају приказа, на десној страни. У сљедећем реду пише се афилијација, по истом принципу као и код чланака, а у наредном реду електронска адреса аутора приказа.

Код приказа није потребан апстракт, али је потребно испод наслова приказа у парентези навести сљедеће податке о дјелу (догађају) које се приказује, и то сљедећим редослиједом: име и презиме писца дјела које се приказује (у случају догађаја, назив организатора догађаја); наслов дјела курзивом (односно назив догађаја курзивом); мјесто издања: издавач, година издања (мјесто одржавања, вријеме одржавања); укупан број страна (за приказ публикације))[6]. Фотографија дјела/догађаја који се приказује (уколико аутор сматра да је потребно) доставља се у оквиру текста у резолуцији од најмање 300 dpi.

[6] Примјер за приказ књиге:

Зоран Аврамовић: *Добрица Ћосић између књижевности и политике*. Београд: Завод за уџбенике, 2019, 206 стр.

Примјер за приказ догађаја:

Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет: Наука и стварност. Пале, 18. мај 2019.

За сва додатна појашњења око упутства за припрему рада, аутори се могу обратити Редакцији на адресу radovi@ff.ues.rs.ba.

Напомене:

У једном броју часописа може бити објављен највише један рад једног аутора (укључујући коауторски рад). Са друге стране, исти аутор може послати и приказ за број часописа за који шаље научни чланак.

Молимо ауторе да се придржавају техничких упутстава за припрему чланка. Уколико рад није усклађен са упутствима, Редакција ће замолити аутора да приступи ревизији рада. Поступак техничке дораде чланка не може се поновити више од једном.

Редакција моли заинтересоване за објављивање приказа и информативних прилога да најприје ступе у контакт са Редакцијом и провјере да ли се њихови планирани прикази/информативни прилози могу уврстити у наредни број часописа, пошто је број таквих прилога ограничен.

Редакција задржава право да у рецензентски поступак не уврсти чланак за који процијени да не спада у тематски фокус часописа.

Након завршеног процеса рецензије, уколико постоје објективни разлози да чланак не може бити укључен у број у припреми, Редакција задржава право да чланак објави у наредном броју часописа.

Аутор је одговоран за тачност података које износи у раду, како оних који представљају литературу (цитати, парафразе, цитати у цитату) тако и оних који су представљени као резултати истраживања.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

37(082)
94(082)
81(082)
82(082)
02(082)
32(082)

НАУЧНИ скуп Наука и стварност (2024 ; Пале)
Наука и стварност : зборник радова са научног скупа (Пале, 18. мај 2024) / [главни и одговорни уредник Огњен Куртеш]. - Источно Сарајево : Филозофски факултет, 2025 (Источно Сарајево : Kopikomerc). - 475 стр. ; 24 cm. - (Посебна издања. Научни скупови ; књ. 18)

Текст ћир. и лат. - Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеи на енгл. језику.

ISBN 978-99976-45-31-9

COBISS.RS-ID 142590209